

LUCIANA M. JINGA, ŞTEFAN BOSOMITU
(coordonatori)

ÎNTRE TRANSFORMARE ŞI ADAPTARE

AVATARURI ALE COTIDIANULUI ÎN REGIMUL COMUNIST DIN ROMÂNIA

Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc
Volumul VIII, 2013

Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc
Str. Alecu Russo, nr. 13-19, et. V, ap. 11, sector 2, Bucureşti, România
Tel. +40213167565; +40213167557
Fax +40213167552
www.iiccmer.ro
E-mail: office@iiccmer.ro

Pe copertă: ilustraţie de Petruţ Claudiu Cercel

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1, sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:
INSTITUTUL DE INVESTIGARE A CRIMELOR COMUNISMULUI
ŞI MEMORIA EXILULUI ROMÂNESC
Între transformare şi adaptare. Avataruri ale cotidianului în regimul comunist din România / Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. – Iaşi: Polirom, 2013

ISSN 2344-6285

Printed in ROMANIA

ANUARUL
INSTITUTULUI DE INVESTIGARE A CRIMELOR COMUNISMULUI ŞI MEMORIA EXILULUI ROMÂNESC

Cuprins

STUDII

RECENZII

Prezentarea autorilor

DALIA AGATA BÁTHORY (n. 1984) este doctor în relaţii internaţionale şi studii europene, Universitatea „Babeş-Bolyai” din Cluj-Napoca (2013), cu teza „Memorii colective comparate. Prăbuşirea comunismului şi efectele sale asupra memoriilor colective est-europene. Focus : România şi Ungaria”, şi cercetătoare a Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Domenii de interes : memoria socială şi colectivă, psihologia socială, istoria comunismului, Europa Centrală şi de Est, postcomunismul, istoria Holocaustului, sociologia cunoaşterii, antropologia vizuală. Publicaţii recente : „Is there a «Dictatorship» of Memory and Media over Deliberative Democracy ? Questions of Discourse and Civil Society”, în *Romanian Journal of International Studies*, III, 2, 2011 ; „Memorie versus istorie ? Re-considerări ale unor consideraţii vechi şi noi despre relaţia dintre memoria colectivă şi istorie”, în *Suplimentul Anuarului Institutului de Istorie „George Bariţiu” din Cluj-Napoca*, 2012 (împreună cu Andreea Paul) ; „Pentru o epistemologie a memoriei : conceptualizarea discursului memoriei colective în postcomunism”, în *Anuarul Institutului de Istorie „George Bariţiu” din Cluj-Napoca*, 2013, în curs de apariţie.

POMPILIU-NICOLAE CONSTANTIN (n. 1981) este doctorand în ştiinţe politice la Université Libre de Bruxelles şi doctorand în istorie la Universitatea din Bucureşti. Domenii de interes : istoria sportului în comunism, suporterismul în Europa de Est şi problema minorităţilor naţionale în comunismul românesc. Este implicat în proiecte derulate de Université Libre de Bruxelles, Universitatea din Varşovia şi Universitatea Naţională de Educaţie Fizică şi Sport din Bucureşti. Este membru al International Society for the History of Physical Education and Sport din 2011.

ADRIANA CUPCEA (n. 1982) este cercetător în cadrul proiectului CNCSIS PN-II-RU-TE-2012-3-0077, *Patrimoniu cultural şi dinamici identitare în comunitatea turco-tătară din Dobrogea*, Universitatea de Vest din Timişoara. A obţinut titlul de doctor în anul 2009, în cadrul Universităţii „Babeş-Bolyai” din Cluj-Napoca. Cercetările sale se axează pe regiunea Balcanilor şi Orientului Apropiat şi abordează construcţia identităţilor moderne, imaginea *celuilalt*, relaţia dintre propria imagine şi alteritate şi relaţia dintre istorie şi antropologie. Este autoarea lucrării *Identitate şi alteritate la kurzi în secolele XIX-XX* (Mega, 2009), iar recent a publicat, împreună cu Călin Felezeu, cercetarea postdoctorală *O perspectivă comparativă a imaginii otomanului în manualele de istorie din România şi Bosnia-Herţegovina, în perioada postcomunistă* (Presa Universitară Clujeană, 2013).

NICOLAE DRĂGUŞIN (n. 1983), cadru didactic, doctor în filosofie. Colaborări la *Studii teologice*, *Sfera politicii*, *Revista de filosofie*. A participat cu comunicări la sesiuni internaţionale şi naţionale. Interese de cercetare : confluenţa dintre filosofia politică şi teologie (cu precădere secolele al XIX-lea şi XX), filosofia comunicării (cu accent pe legătura dintre comunicare şi ideologie ca acţiune politică şi doctrină ca gândire politică).

GEORGIANA LEŞU (n. 1988) este absolventă a Facultăţii de Istorie şi a programului de master „Istoria comunismului în România" în cadrul Universităţii „Al.I. Cuza" din Iaşi. În prezent, este doctorandă a aceleiaşi universităţi şi cercetătoare în cadrul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. În anul universitar 2012-2013 a fost beneficiara bursei „Doina Cornea" în cadrul programului de burse doctorale derulat de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Domenii de interes : istoria culturală, relaţiile dintre putere şi cultură într-un regim totalitar, reflectarea politicului în literatură, memorialistica şi modalităţile de raportare la trecut.

MANUELA MARIN (n. 1980) este licenţiată în istorie, doctor în istorie din anul 2008 al Universităţii „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca, cu tema „Originea şi evoluţia cultului personalităţii lui Nicolae Ceauşescu. 1965-1989" ; cercetător postdoctoral în cadrul aceleiaşi universităţi în perioada 2010-2012, având o temă de cercetare despre cultul personalităţii lui Nicolae Ceauşescu şi opinia publică românească în perioada regimului comunist român şi după prăbuşirea acestuia. Domenii de interes : istoria comunismului românesc în timpul lui Nicolae Ceauşescu, viaţa cotidiană în comunism, mecanismele propagandei comuniste, cultul personalităţii lui Nicolae Ceauşescu, nostalgia postcomunistă. Este autoarea volumului *Originea şi evoluţia cultului personalităţii lui Nicolae Ceauşescu. 1965-1989* (Altip, 2008) şi a unor studii privind perioada în care acesta s-a aflat la conducere. Are în pregătire un alt volum intitulat *Între prezent şi trecut : cultul personalităţii lui Nicolae Ceauşescu şi opinia publică românească*.

MARA MĂRGINEAN (n. 1980) este doctor în istorie (2013) al Academiei Române, cu o teză despre „Procesul de urbanizare în centrele industriale Hunedoara şi Călan, 1945-1968". Domenii de interes : cultura vizuală a Războiului Rece, estetică şi modernizare în Europa secolului XX şi istoria socială. În anul universitar 2012-2013, a fost beneficiara bursei „Corneliu Coposu", în cadrul programului de burse doctorale derulat de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Publicaţii recente : „Importing Words to Build a City : Socialist Modernization of Hunedoara between Architects' Designs and Politicians' Projects, 1950-1952", în *Caietele Echinox*, 19, 2010 ; „Industrializare şi urbanizare. Studiu de caz : Hunedoara", în Ştefan Bosomitu, Mihai Burcea (coord.), *Spectrele lui Dej. Incursiuni în biografia şi regimul unui dictator* (Polirom, 2012) ; „Reconstrucţia în România postbelică. Aspecte urbanistice, 1944-1948", în Luciana M. Jinga (coord.), *Identitate, social şi cotidian în România comunistă. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc*, vol. VII (Polirom, 2012).

TUDOR MIHĂESCU (n. 1990) este cercetător al Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Licenţiat în comunicare şi relaţii publice (SNSPA), cu o lucrare despre brandurile politice. În prezent, urmează cursurile Facultăţii de Litere, specializarea etnologie, din cadrul Universităţii din Bucureşti. Membru fondator al revistei online *Etnologii Urbane*. Domenii principale de interes : antropologia politică şi urbană, studii de patrimoniu, cultura materială, studii regionale, antropologia vieţii cotidiene în postcomunism.

VLAD PAŞCA (n. 1986) este doctorand în istorie al Universităţii din Bucureşti, cu o teză despre politica economică a PCR în perioada 1967-1975. Subiectele sale de interes converg în aria istoriei sociale şi economice a României secolului XX. A publicat studii cu privire la învăţământul superior în România socialistă, educaţia patriotică în vremea lui Spiru Haret şi consumul de bere în epoca lui Caragiale.

LUCIA POPA (n. 1984) este doctor în sociologie (2013) în cadrul Facultăţii de Sociologie şi Asistenţă Socială, Universitatea din Bucureşti, cu o teză despre artele plastice în regimul comunist din Republica Socialistă România, şi doctorand la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (Paris), cu o teză despre discursurile autolegitimatoare ale artiştilor români în postcomunism.

A avut burse şi stagii de cercetare în cadrul mai multor instituţii din Franţa, Germania, Luxemburg, Belgia şi Ungaria. În anul universitar 2012-2013, a fost beneficiara bursei „Monica Lovinescu" în cadrul programului de burse doctorale derulat de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Lucrează din 2006 ca jurnalist cu specializare în arta contemporană din Europa Centrală şi de Est pentru publicaţii precum *Dilema Veche*, *Idea. Artă+societate*, *Artforum*, *ARTA*, *Cotidianul*, *Observator Cultural*, *22*. Publicaţiile sale academice tratează cel mai adesea raportul dintre regiunea alternativă a sferei artistice în Europa Centrală şi de Est şi regimurile comuniste.

ALINA POPESCU (n. 1982) a studiat sociologia la Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca şi la Université Paris X. În prezent, este doctorandă la Institut des Sciences Sociales du Politique – Université Paris X, cu o teză despre cenzura în cinematografia română. Printre subiectele sale de interes se numără socioistoria comunismului, cinematografia est-europeană, arhivele comunismului. Articole publicate recent : „The Romanian Filmmakers' Union : Between an Ambiguous Past and an Uncertain Future", în *IMAGES. The International Journal of European Film, Performing Arts and Audiovisual Communication*, Poznań, 2012 ; „Mircea Daneliuc et la censure. Le parcours d'un cinéaste à travers les dossiers de la Securitate", în *Actes de la Journée Doctorale de l'AFECCAV*, Paris, 2012.

CEZAR STANCIU (n. 1980) este asistent universitar doctor în cadrul Facultăţii de Ştiinţe Umaniste, Universitatea „Valahia" din Târgovişte, membru al Centrului de Cercetare a Istoriei Relaţiilor Internaţionale „Grigore Gafencu" şi redactor-şef al revistei *Valahian Journal of Historical Studies*. Domeniile de interes cuprind istoria relaţiilor internaţionale, politica externă a României în perioada comunistă, istoria Europei Central-Răsăritene în secolul XX. Ultima publicaţie : *Războiul nervilor. Dispute Ceauşescu-Brejnev. 1965-1971* (Cetatea de Scaun, 2011).

MIHAELA TOADER (n. 1971) este licenţiată în istorie, doctor în ştiinţe politice al Universităţii din Bucureşti şi cercetătoare în cadrul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Domenii de interes : istoria exilului românesc postbelic, istoria exilului militar, istoria evenimentelor din decembrie 1989 din perspectiva exilului politic, studii şi strategii de securitate. Este coautoare a volumelor : *Comandanţi fără armată. Exilul românesc postbelic (1939-1972)* (ProHistoria, 2005) ; *Sursele Securităţii informează* (Humanitas, 2008) ; *Dicţionar general al revoluţiei române din decembrie 1989* (Editura Militară, 2010) ; *România 1945-1989. Enciclopedia regimului comunist. Represiunea*, vol. I, A-E (Academia Română, 2011).

DRAGOŞ URSU (n. 1989) este absolvent al Facultăţii de Istorie şi Filosofie, Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca. În prezent, doctorand al aceleiaşi universităţi, cu tema „Istoria Penitenciarului Aiud în perioada comunistă". În anul universitar 2012-2013 a fost beneficiarul bursei „Elisabeta Rizea", în cadrul programului de burse doctorale derulat de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Domenii de interes : universul concentraţionar din România, istoria Securităţii, istoria orală, memoria carcerală, martirologia.

CONSTANTIN VASILESCU (n. 1982) este absolvent al Facultăţii de Istorie, Universitatea din Bucureşti, şi al programului de master „România în secolul XX". În prezent, este expert în cadrul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc. Este membru fondator şi cercetător al Centrului de Studii în Istorie Contemporană. Domeniile sale de interes sunt rezistenţa armată anticomunistă, biografiile rezistenţilor, terorismul de stat şi extrema dreaptă în perioada interbelică. Este autor al volumului *Rezistenţa armată. O istorie în imagini* (Predania, 2013) şi coeditor al volumelor *Experienţe carcerale în România comunistă*, I-VI (Polirom, 2007-2012). Autor al mai multor studii şi articole privind rezistenţa şi represiunea în timpul regimului comunist. Consultant în cadrul proiectului de istorie recentă *În spatele cortinei de fier* (2013).

Lista abrevierilor

ACIER	–	Asociaţia Culturală Internaţională a Etniei Române
ACNSAS	–	Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii
ANIC	–	Arhivele Naţionale Istorice Centrale
BBC	–	The British Broadcasting Corporation
BNA	–	British National Archives
CC al PMR	–	Comitetul Central al Partidului Muncitoresc Român
CENTROCOOP	–	Uniunea Centrală a Cooperativelor de Consum
CNSAS	–	Consiliul Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii
CSH	–	Combinatul Siderurgic Hunedoara
CSOP	–	Centrul pentru Studierea Opiniei şi Pieţei
DIE	–	Direcţia Informaţii Externe
DST	–	Direction de la Surveillance du Territoire
DW	–	Deutsche Welle
FO	–	Foreign Office
GOA	–	Grup Operativ Aiud
HCM	–	Hotărârea Consiliului de Miniştri
IAP	–	Întreprindere de Alimentaţie Publică
IAPL	–	Întreprindere de Alimentaţie Publică Locală
ICSAP	–	Întreprindere Comercială de Stat pentru Alimentaţie Publică
IICCMER	–	Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc
ISE	–	Institutul de Studii Economice
MAE	–	Ministerul Afacerilor Externe
MAI	–	Ministerul Afacerilor Interne
ONT	–	Oficiul Naţional de Turism
OSA	–	Open Society Archives
PCR	–	Partidul Comunist Român
PCUS	–	Partidul Comunist al Uniunii Sovietice
PMR	–	Partidul Muncitoresc Român
PNL	–	Partidul Naţional Liberal
PNŢ	–	Partidul Naţional Ţărănesc
RDG	–	Republica Democrată Germană
REL	–	Radio Europa Liberă
RFE	–	Radio Free Europe
RPR	–	Republica Populară Română

SIE	–	Serviciul de Informaţii Externe
SJAN	–	Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale
SRSC	–	Societatea pentru Răspândirea Ştiinţei şi Culturii
SUA	–	Statele Unite ale Americii
TAP	–	Trustul de Alimentaţie Publică
TAPL	–	Trustul de Alimentaţie Publică Locală
TLCR	–	Trustul Local de Cofetărie şi Răcoritoare
TVR	–	Televiziunea Română
UCECOM	–	Uniunea Centrală a Cooperativelor Meşteşugăreşti
URSS	–	Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste
UTM	–	Uniunea Tineretului Comunist
VOA	–	Vocea Americii

Cuvânt-înainte

Volumul VIII al *Anuarului Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc – Între transformare şi adaptare. Avataruri ale cotidianului în regimul comunist din România* – vine în completarea celorlalte şapte volume anterioare (2006, 2007, 2008, 2009, 2010-2011 şi 2012), propunând publicului analize referitoare la istoria regimului comunist din România din perspective inedite, rareori prezente, de multe ori chiar absente din discursul istoriografic. Volumul de faţă propune astfel o abordare de jos în sus a regimului comunist, analizând structuri şi practici ale cotidianului.

Contribuţiile cuprinse în volum nu se rezumă doar la a reconstrui structuri esenţiale ale vieţii de zi cu zi, ci merg mai departe, identificând acele secvenţe ale cotidianului care iau naştere şi se dezvoltă în contextul existenţei unui dialog între regimul comunist şi instituţiile sale, pe de o parte, şi societate, pe de altă parte. Atât ideea în sine, cât şi existenţa acestui *dialog* pot fi puse de mulţi sub semnul întrebării. Retorica cea mai frecventă, în cazul regimurilor totalitare, se rezumă la o simplificare nefericită – aceea a existenţei unei relaţii de totală subordonare între regim şi individ. Or, lucrurile nu au stat întotdeauna astfel. Teoria societăţii imobile, supusă în totalitate voinţei politice, este cât se poate de falsă. Mai exact, este cât se poate de lipsită de substanţă ideea că cetăţeanul din ţările fostului „Bloc sovietic" nu a fost decât o marionetă şi/sau o victimă neajutorată. Studiile cuprinse în acest volum ne conduc către alt tip de concluzii. Individul apare ca fiind extrem de atent la realităţile sociale, economice, culturale şi politice ale epocii pe care o trăieşte, acomodându-se acestora la nivel cotidian, dezvoltând tactici şi trucuri care facilitează adaptarea şi rezistenţa în faţa regimului. Mai mult, atunci când acest *nou cotidian* a devenit o normă, regimul a părut să fie nevoit să ţină seama, la rândul lui, de toate acele transformări. Pe de altă parte, acceptând ipoteza existenţei unor *negocieri sau a unui dialog* între regim şi individ de-a lungul regimului comunist, o facem cu rezervele de rigoare. Astfel, suntem foarte conştienţi de faptul că acest prezumtiv *dialog* nu a fost purtat niciodată de pe poziţii de egalitate. La fel, admitem şi faptul că intensitatea *dialogului* a variat de-a lungul timpului. Considerăm însă neîntemeiată şi nefondată negarea apriorică a acestei realităţi.

Volumul VIII al *Anuarului* cuprinde zece contribuţii care nu au ca scop precis infirmarea, ci mai degrabă completarea acelei imagini stereotipe a unei societăţi supuse, imobile, lipsite de viaţă şi iniţiativă. Ele ne propun abordări şi ipoteze ce trec dincolo de registrul clasic al istoriografiei româneşti. La o primă vedere, contribuţiile din acest volum au foarte puţine lucruri în comun. În calitatea noastră de coordonatori ai prezentului număr, nu am fost intimidaţi de eterogenitatea lor, ci mai degrabă intrigaţi. Tocmai acest caracter divers dovedeşte numărul infinit de posibilităţi şi abordări care ne sunt la îndemână.

Cotidianul regimului comunist din România este perceput din perspective diverse. Într-o anumită măsură, este o istorie a represiunii, a raţionalizării, a privaţiunilor, a foamei, dar

şi a strategiilor de supravieţuire. În cadrul volumului se regăsesc trei studii care dezbat şi analizează această dimensiune a cotidianului.

Articolul Adrianei Cupcea ne propune o analiză a relaţiei dintre cotidian, memoria individuală şi memoria colectivă, reconstruind cu migală istoria nefericită a unei familii aparţinând comunităţii tătare din România. Autoarea subliniază statutul marginal al familiei în cadrul societăţii comuniste, o marginalitate socială ce avea să fie dublată de stigmatul pus pe grupul familial odată cu arestarea, în anul 1949, a tatălui, Necip Fazıl, unul dintre liderii comunităţii tătare din Dobrogea.

Dragoş Ursu vine cu un cadru de analiză complet diferit – acela al comunităţii deţinuţilor politici de la penitenciarul din Aiud. Studiul său este construit pe două planuri ce sugerează ideea enunţată mai sus – aceea a existenţei unui *dialog informal* între regim, reprezentat de către membrii Grupului Operativ Aiud, şi comunitatea deţinuţilor politici închişi în acest penitenciar. Metodelor represive ale regimului – bătăi, frig, înfometare şi izolare –, deţinuţii le-au răspuns prin solidaritate, rezistenţă pasivă faţă de propaganda comunistă şi libertate spirituală.

În fine, studiul lui Constantin Vasilescu ne propune o imagine ceva mai nuanţată şi mai complexă a fenomenului rezistenţei armate anticomuniste. Studiul său de caz reconstruieşte existenţa cotidiană a uneia dintre cele mai cunoscute figuri ale fenomenului rezistenţei armate anticomuniste – Gheorghe Arsenescu. Făcând doar referiri incidentale la acţiunile militare şi paramilitare ale acestuia de-a lungul celor zece ani de partizanat, studiul insistă asupra vieţii sale de zi cu zi, care a reprezentat atât o luptă pentru supravieţuire, cât şi una împotriva durerii şi a neputinţei.

Alte contribuţii din volum pornesc de la ipoteze diferite, analizând mai degrabă practici cotidiene influenţate, pe de o parte, de evoluţia structurilor politice, economice, sociale şi culturale, iar pe de altă parte, de politicile publice promovate de către aceste structuri. Accentul nu mai cade pe individ, el lăsând locul comunităţii. Din această perspectivă, structurile cotidiene sunt percepute ca practici comune, obişnuite, determinate şi influenţate atât de condiţiile de viaţă ale indivizilor (alimentaţie, locuire, accesibilitatea bunurilor de larg consum), cât şi de valorile, credinţele şi aspiraţiile lor.

Articolul Marei Mărginean analizează raportul dintre spaţiul public şi cel privat şi modul în care a fost articulat pe parcursul primelor două decenii postbelice în România, printr-un studiu de caz despre experienţele cotidiene ale populaţiei nou-construitelor oraşe industriale Hunedoara şi Călan. Autoarea nu se rezumă la a „identifica modul în care locuitorii acestor centre urbane au avut acces la locuinţe, slujbe sau bunuri de larg consum”, ci merge mai departe, analizând „mijloacele de transmitere, articulare şi contestare a autorităţii centrale sau locale, precum şi implicaţiile socioculturale şi economice ale acestui proces”. Astfel, în condiţiile unei penurii în ceea ce priveşte alimentaţia, bunurile de larg consum şi spaţiul locativ, populaţia a dezvoltat o serie de practici ca răspuns la politicile deficitare ale regimului.

De o cu totul altă factură este studiul realizat de Vlad Paşca. El face o incursiune în istoria alimentaţiei publice de-a lungul regimului comunist şi explică de ce „alimentaţia publică a oferit, fără stridenţe orwelliene, un cadru plăcut pentru relaxare şi consum alimentar, chiar un prilej de evadare”, încercând să observe şi să înţeleagă dacă politicile regimului în ceea ce priveşte dezvoltarea şi îmbunătăţirea sectorului de alimentaţie publică au ţinut cont de necesităţile individului şi de feedbackul pe care societatea îl oferea în legătură cu aceste aspecte.

Într-un registru asemănător, deşi conducând la concluzii puţin diferite, se înscrie şi articolul lui Cezar Stanciu. Studiul său comparativ asupra flexibilităţii şi abilităţilor regimurilor comuniste din Europa de Est de a impune politici menite să detensioneze posibilele nemulţumiri ale populaţiei ne demonstrează că România lui Nicolae Ceauşescu nu a aderat la un astfel de program. Astfel, se pare că regimul comunist din România rămăsese „prizonierul paradigmei revoluţionare în sensul că nu a renunţat niciodată la misiunea autoatribuită şi justificată ideologic, istorică şi providenţială, de transformare a societăţii pe baze comuniste".

Alte două articole din cadrul volumului de faţă nuanţează, prin studii de caz, această teorie. Studiul Georgianei Leşu glosează pe marginea politicilor culturale ale regimului comunist – insistând asupra *noii literaturi*, de factură realist-socialistă –, arătând cum acesta şi-a orientat eforturile înspre construirea unui tip nou de discurs, menit a fi livrat unui tip nou de cititor. Mai mult, cartea, transformată şi într-un mijloc de propagandă, a devenit infinit mai accesibilă, ajungând să fie o prezenţă constantă în viaţa cotidiană a populaţiei. În altă ordine de idei, Pompiliu-Nicolae Constantin ne propune o evadare înspre tot ceea ce a reprezentat *viaţa pe stadion* de-a lungul regimului comunist. Concluziile autorului în legătură cu acest aspect important al vieţii cotidiene în comunism sunt cât se poate de interesante. Deşi sportul şi toate activităţile adiacente au fost gândite ca instrumente de control al populaţiei, menite a sistematiza inclusiv timpul liber al cetăţeanului, orele petrecute pe arenele sportive au căpătat valenţe ale evadării din viaţa de zi cu zi.

Ultimele două studii din volum propun două discuţii legate de rezistenţa cotidiană tacită, o rezistenţă nemanifestată public, ci în spaţiul privat. Studiile de caz abordează subiecte cât se poate de diferite. În primul caz, este vorba despre fenomenul audierii, în intimitatea propriei locuinţe, a postului de radio Europa Liberă, o practică ce a ajuns să fie extrem de frecventă în timpul regimului Ceauşescu. Pe baza unei analize minuţioase a sondajelor de audienţă ale postului de radio ce emitea de la München, Manuela Marin ne explică faptul că această practică – a audierii unui post de radio interzis de autorităţile române – evidenţia eforturile unei persoane „de a-şi crea un spaţiu individual care să o protejeze de omniprezenţa unei autorităţi coercitive". În al doilea caz, studiul Luciei Popa ne propune o analiză inedită şi extrem de interesantă a unui fenomen neglijat aproape în totalitate în cadrul istoriografiei – arta alternativă şi experimentală. Pornind de la două evenimente/expoziţii puţin cunoscute – două ediţii ale „House pARTy", desfăşurate de-a lungul câtorva zile în iulie 1987, respectiv august 1988 –, Lucia Popa ne oferă „un exemplu de artificare a vieţii cotidiene în comunism ca metodă de rezistenţă împotriva cenzurii introduse în sfera culturală mai ales în ultimii ai regimului Ceauşescu".

În ultima parte a volumului se regăsesc şapte recenzii ale unor lucrări apărute în ultimii ani, reprezentând contribuţii ştiinţifice importante : Martine Godet, *La pellicule et les ciseaux. La censure dans le cinéma soviétique du Dégel à la perestroïka* [*Pelicula şi foarfecele. Cenzura în cinematografia sovietică de la Dezgheţ la perestroika*], Editions CNRS, Paris, 2010 (Alina Popescu) ; Jan Tomasz Gross, Irena Grudzińska Gross, *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust* [*Roadă aurie. Întâmplări la periferia Holocaustului*], Oxford University Press, 2012 (Dalia Báthory) ; Gabriel Dimisianu, *Amintiri şi portrete literare*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2013 (Georgiana Leşu) ; Dinu Zamfirescu, *Cârtiţele Securităţii. Agenţi de influenţă din exilul românesc*, Editura Polirom, Iaşi, 2013 (Mihaela Toader) ; Radu Preda, *Comunismul. O modernitate eşuată*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009 (Nicolae Drăguşin) ; Vintilă Mihăilescu, *Scutecele naţiunii şi hainele*

împăratului. Note de antropologie publică, Editura Polirom, Iaşi, 2013 (Tudor Mihăescu) ; www.istoriacomunismului.ro – O istorie a comunismului românesc pentru cei născuţi în democraţie (Tudor Mihăescu).

În final, coordonatorii acestui număr al *Anuarului IICCMER* doresc să le mulţumească tuturor autorilor – care au respectat termenele impuse de către noi, răspunzând oricăror solicitări, observaţii sau întrebări. Le mulţumim pentru profesionalismul, răbdarea şi disponibilitatea de care au dat dovadă. Am mai dori să precizăm şi faptul că patru dintre autori – Georgiana Leşu, Mara Mărginean, Lucia Popa şi Dragoş Ursu – sunt beneficiari ai programului de burse doctorale al Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc.

Nu în ultimul rând, dorim să mulţumim tuturor colegilor noştri, dar şi celorlalte persoane care au girat, au susţinut şi au încurajat de-a lungul timpului acest demers editorial, ajuns astăzi la al optulea volum.

Luciana M. Jinga
Ştefan Bosomitu

STUDII

Georgiana Leşu

„La vremuri noi, lecturi noi." Propagandă şi ideologie în literatura românească a anilor 1950. Studii de caz : Camil Petrescu (*Un om între oameni*) şi Petru Dumitriu (*Cronică de familie*)

The present study focuses on a certain aspect of the cultural life in communist Romania, more precisely on the historical literature and the way it was perceived by the public. The cultural policies of that time took full advantage of this way of popularization and directed its attention towards the construction of a new type of discourse, offered to a new type of reader. This type of discourse is relevant in a society where reading becomes accessible, and transforms itself in a way to escape reality. Thus, the historical literature and the image on the past cultivated by it in the collective imaginary were very relevant in the long run. The approach is interdisciplinary, concentrating on the relation between history and literature, a relation in which literature's specific tendency to transform into fiction supports history, and implicitly propaganda. This study concentrates on the novels Un om între oameni *[*A man among men*] by Camil Petrescu and* Cronică de familie *[*Family chronicle*] by Petru Dumitriu.*

Keywords : historical literature, cultural policy, collective imaginary, interdisciplinary, history, fiction.

Pierre Bourdieu susţinea că, de la Zola încoace, persoana intelectualului este înscrisă în exigenţele *angajării*[1]. Într-o societate modernă care stă sub semnul discursivităţii şi în care bătăliile nu se mai poartă numai pe câmpul de luptă, ci şi pe terenul unor negocieri eficiente şi productive[2], intelectualul devine un personaj deloc de neglijat. La polul opus modelului platonician, regimurile comuniste au promovat politici protecţioniste, de susţinere a intelectualilor. În pofida unei posibile dorinţe de a-i alunga din statul ideal, pentru a se elibera de grija indivizilor care îşi pun întrebări şi care pot influenţa opinii, aceste regimuri s-au văzut nevoite să îi atragă pe intelectuali de partea lor. Ceea ce nu a fost deloc dificil, într-o societate care deţinea monopolul asupra cuvântului. În unele cazuri, statul totalitar a oferit intelectualilor ceea ce îşi doreau : puterea asupra cuvântului şi certitudinea de a fi astfel ascultaţi. Ca atare, ei s-au putut folosi de atracţia pe care sunt capabili să o exercite, pentru a seduce şi pentru a oferi legitimitate.

După instaurarea regimului comunist în România, viaţa culturală a fost reevaluată, motiv pentru care o parte dintre intelectuali au ales angajamentul politic, susţinând activ *visul utopic* de transformare socială. În cadrul studiului de faţă, doresc să mă opresc asupra unui aspect al vieţii culturale în comunismul românesc, mai precis, asupra literaturii de inspiraţie istorică şi a modului în care este receptată de către public. Politicile culturale ale vremii au profitat din plin de avantajele unui astfel de mijloc de popularizare, redirecţionându-şi atenţia înspre construcţia unui nou tip de discurs, care să fie furnizat unui nou tip de cititor. Discursul literar avea scopul precis de a educa într-o nouă paradigmă, una cu totul diferită de cea interbelică. Odată cu adoptarea principiilor realismului socialist, literatura a căpătat scopuri bine delimitate : rolul de a educa, de a forma şi de a inspira în deplină conformitate cu cerinţele momentului. Literatura devine strâns legată de conceptul de „utilitate" şi nu mai poate exista ca simplă formă de manifestare a artei. Definiţia conceptului de „realism socialist" a fost cea care a structurat menirea literaturii din această perioadă. Realismul socialist a fost definit în statutul Uniunii Scriitorilor Sovietici din 1934 – actul de naştere al conceptului – ca metodă fundamentală a literaturii sovietice ce urmăreşte o reprezentare veridică, istoric concretă, a realităţii în dezvoltarea ei revoluţionară[3].

---

1. Pierre Bourdieu, *Regulile artei. Geneza şi structura câmpului literar*, Editura Univers, Bucureşti, 1998, p. 293.
2. Constantin Sălăvăstru, *Discursul puterii. Încercare de retorică aplicată*, Editura Institutul European, Iaşi, 1999, p. 7.
3. Michel Aucouturier, *Realismul socialist*, traducere de Lucian Flonta, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001, p. 6.

Pentru a înţelege direcţia textelor publicate în această perioadă, ele trebuie urmărite în paralel cu schimbările sociale şi cu directivele care structurează viaţa culturală. În primul rând, comunismul îşi propunea să orienteze cultura către mase, înlocuind literatura considerată degradantă şi burgheză cu un nou tip de scriitură, care să se poată apropia de o categorie cât mai mare de public. În acest fel, literatura a devenit accesibilă ca subiect şi orientare, fiind extrem de prezentă în cotidian. Scriitorii ajung persoane de o notorietate publică deosebită, iar difuzarea de carte cunoaşte un avânt considerabil. Literatura considerată conformă este tipărită în ediţii succesive, în tiraje impresionante şi beneficiază de preţuri mai mult decât accesibile. Dacă în interbelic lectura nu este la îndemâna oricui, comunismul şi-a propus – şi a reuşit în mare măsură să schimbe perspectiva. Cărţile au devenit o prezenţă în cotidianul comunismului românesc, îndeosebi pentru generaţia tânără, educată în anii 1950. Din aceste considerente, viaţa culturală capătă o importanţă deosebită, iar structurarea ei pe bazele realismului socialist este un aspect important al politicii acelor ani.

Ce îşi propune literatura realismului socialist şi ce regăsim în textele primilor ani ai comunismului românesc ? În condiţiile în care scriitorii sunt îndemnaţi să abordeze teme actuale, să portretizeze societatea şi schimbările care au loc în noul regim politic, cititorilor le este furnizată poezie şi proză pe subiecte revoluţionare, care blamează clasele sociale considerate decadente sau care descriu viaţa şi cotidianul muncitoresc într-un regim de democraţie populară. Pentru a lua contact cu realitatea care trebuie să se regăsească în textele lor, scriitorii au fost îndemnaţi să meargă în deplasări pe şantierele de muncă din ţară, sau le-au fost oferite numeroase facilităţi pentru a beneficia de linişte şi de condiţiile necesare creaţiei : infiinţarea caselor de odihnă sau a instituţiei *Fondului Literar*[1], de unde scriitorii puteau împrumuta sume semnificative de bani. În cadrul noului regim politic, scriitorul care anterior funcţiona într-un domeniu relativ restrâns, capătă acum o răspundere socială, în urma responsabilităţilor pe care le primeşte odată cu privilegiile materiale. Prin funcţiile publice pe care şi le asumă uneori, scriitorii îşi aduceau contribuţia la consolidarea regimului politic oferind cititorului perspectiva sa asupra societăţii. În discursul oficial, scriitorii îşi asumau sarcina de a crea opere care să reprezinte

> arme ideologice în mâna celor ce muncesc pentru împlinirea planului economic al Statului, pentru sdrobirea duşmanului de clasă, pentru combaterea necruţătoare a tuturor manifestărilor putredei ideologii burgheze, edicarea oamenilor muncii în spiritul socialismului[2].

Scopul literaturii se confundă aşadar cu unul politic, iar scriitorii nu mai dispun de orientări şi direcţii proprii, „angajându-se” să urmărească drumul „arătat de Partid”[3].

Întrucât discursul furnizat astfel este relevant într-o societate în care lectura devine accesibilă şi se transformă chiar într-un mijloc de evadare, am ales pentru studiul de

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Propagandă şi Agitaţie*, dosar 35/1948, f. 2.
2. ANIC, fond *Ministerul Propangandei Naţionale*, dosar 1.321/1949, f. 19.
3. *Ibidem*.

faţă exemplul literaturii de inspiraţie istorică şi al imaginii despre trecut pe care aceasta o cultivă în imaginarul colectiv pe termen lung. Abordarea este una interdisciplinară, mizând pe relaţia dintre istorie şi literatură, o relaţie în care tendinţa de fictivizare specifică literaturii vine în sprijinul istoriei şi, implicit, al propagandei.

Avem în vedere o perioadă în care istoria şi literatura se ajută reciproc, ajungând să servească împreună aceleaşi cauze. Sunt anii în care discursul istoric poate fi înţeles ca modalitate de participare la legitimarea puterii, prin intermediul calităţii sale de mijloc de negociere a capitalului simbolic. În sprijinul unui discurs ştiinţific şi rigid vine literatura, drept mijloc mai eficient de popularizare, mult mai accesibilă şi predispusă prin natură la tentaţia imaginarului. Operele literare din anii comunismului românesc ficţionalizează istoria, o încadrează într-o schemă ideologică şi ajută în final la legitimarea prezentului comunist. Transpusă în naraţiune, istoria a devenit mai uşor de asimilat, iar ficţiunea mai greu sesizabilă. Cititorul din România anilor 1950 lua contact cu evenimentele din trecut aşa cum îi erau furnizate în lucrările vremii. În condiţiile în care literatura beneficia de o difuzare generoasă, cititorul devenea mai apropiat de o astfel de ficţiune decât de istoria prezentată în lucrările de specialitate. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că, de-a lungul perioadei comuniste, istoria predată în şcoli şi în facultăţi era una „tehnicizată”, astfel că literatura de inspiraţie istorică devenea cu atât mai atractivă, în detrimentul discursului ştiinţific şi greoi. Influenţa ideologiei era, la rândul ei, mai greu sesizabilă şi mai puţin deranjantă într-un text literar decât într-unul ştiinţific, ceea ce sporea eficacitatea celui dintâi.

Diferenţele şi asemănările dintre istorie şi literatură au fost discutate pe larg în lucrările de specialitate[1]. Punctele comune ale celor două tipuri de naraţiune, care diferă numai intrinsec şi mai puţin prin aspect, sunt numeroase. Dacă sunt apropiate prin scriitură, modul de organizare a textului şi influenţa pe care o exercită asupra imaginaţiei lectorului, istoria se distinge de literatură prin ceea ce e definit ca *pactul* pe care autorul îl propune lectorului. Un scriitor preocupat de documentare este astfel mai credibil în faţa publicului decât un istoric care poate fi considerat, cu sau fără temei, *îndoielnic*[2]. De când istoria a devenit mai accesibilă, şi-a îndreptat atenţia şi spre destine individuale, ieşind din sfera clasică a mentalităţilor şi civilizaţiilor. Invers, în secolul al XIX-lea, romanul a fost influenţat, la rândul lui, de o concepţie individualistă asupra istoriei[3]. Linia dintre cele două este aşadar cât se poate de subţire, astfel că transferul de informaţie, credibilitate şi influenţă dinspre istorie spre literatură se poate realiza cu uşurinţă. De cele mai multe ori, romancierii contemporani

1. Relevante pentru subiect sunt articolele publicate în revista *Le Débat. Histoire, Politique, Société*, nr. 165, mai-august 2011, care dedică un întreg număr subiectului. Tema mai este abordată în lucrările de teorie literară, dintre care amintim câteva pe care le considerăm relevante : Roland Barthes, L. Bersani, Ph. Hamon, M. Riffaterre, I. Watt, *Littérature et réalité*, Seuil, Paris, 1982 ; Joëlle Gardes-Tamine, Marie-Claude Hubert, *Dictionnaire de critique littéraire*, Armand Colin, Paris, 1993 ; sau lucrarea mai cunoscută a lui Jean-Paul Sartre, *Qu'est-ce que la littérature ?* , Gallimard, Paris, 2008.
2. Pierre-Louis Rey, *Le roman*, Hachette, Paris, 1992, p. 11.
3. *Ibidem*, p. 12.

folosesc istoria drept mijloc pentru a explica prezentul ca pe un timp mitologic. Trei dintre volumele importante ale literaturii contemporane, *Pe falezele de marmură* al lui Ernst Jünger, *Deşertul tătarilor* al lui Dino Buzzati şi *Ţărmul Syrtelor* al lui Julien Gracq, sunt pseudoromane istorice, care nu se limitează la a construi ficţiune pe baza unor întâmplări şi locuri reale. Ele construiesc de fapt o lume coerentă, în care este pus în scenă un simulacru de acţiune istorică, mai precis, ceea ce a dominat dintotdeauna istoria : războiul sau pregătirile de război[1].

Istoria îşi transferă astfel autoritatea informaţiei către literatură, pentru a fi prezentată publicului larg într-un format care să beneficieze din plin de funcţia simbolică cu care literatura este înzestrată. Istoria cedează aşadar personaje şi fapte, renunţă la caracterul strict ştiinţific în favoarea literaturii care, prin naraţiune ficţionalizată, transmite într-o formă mai accesibilă imaginea anumitor epoci sau evenimente. Imaginea trecutului poate fi astfel popularizată mult mai uşor prin intermediul unei scrieri mai lejere şi cu mai mare priză la public. O epocă redată narativ creează cu mai mare uşurinţă reprezentări în mentalul colectiv decât scrierile de istorie, mai stricte şi uneori mai greu de înţeles. Literatura a fost numită chiar o formă de fragilitate a istoriei, ajungând să se impună în faţa acesteia în unele aspecte ce ţin de modul de raportare la trecut[2]. De fapt, cultura istorică de nivel elementar şi mediu îşi are rădăcinile mai degrabă într-o istorie făcută de artişti decât într-una scrisă de istorici[3].

Din întregul câmp literar, romanul istoric este cel care poate îndeplini cu cea mai mare uşurinţă una dintre capacităţile caracteristice literaturii de inspiraţie istorică – aceea de a absorbi mituri, de a le aduna laolaltă, putând să le folosească cu o intenţie bine determinată –, întrucât acest gen beneficiază de avantajul întinderii pentru a reconstitui în detaliu fapte şi evenimente. Tot romanul istoric poate evidenţia şi se poate folosi de legătura dintre credinţa într-un mit şi viaţa unei comunităţi[4]. Dacă literatura este, aşa cum afirma Paul Veyne, un covor magic care ne poartă de la un adevăr la altul în stare de letargie, aceasta se datorează tocmai credinţei în miturile pe care le înglobează. Naraţiune anterioară literaturii, mitul are avantajul de a fi o poveste nici adevărată, nici fictivă, fără pretenţia de a fi pusă în seama vreunui autor, care să răspundă pentru adevărul relatărilor[5]. El reuşeşte să explice, printr-o fabulaţie, fenomene ale căror natură sau origine depăşesc puterea de înţelegere a omului obişnuit. Tocmai din acest motiv, mitul nu îşi arogă dreptul de a fi considerat adevăr, cu toate că poartă cu sine o eficacitate simbolică, primind creditul publicului.

Una dintre condiţiile eficacităţii literaturii este însăşi sinceritatea. Aceasta este posibilă totuşi numai în condiţiile unui acord perfect între aşteptările şi dispoziţiile

1. *Ibidem*, p. 31.
2. Patrick Boucheron, „On nomme littérature la fragilité de l'histoire”, în *Le Débat. Histoire, Politique, Société*, nr. 165, mai-august 2011, p. 41.
3. Amalia Mărăşescu-Negură, *Studii despre romanul istoric*, Editura Mirton, Timişoara, 2006, p. 4.
4. *Ibidem*, p. 53.
5. Paul Veyne, *Au crezut grecii în miturile lor? Eseu despre imaginaţia constituantă*, Editura Univers, Bucureşti, 1996, p. 45.

cititorului[1]. Deşi înglobează mituri şi este un produs al imaginaţiei unui scriitor, literatura beneficiază de credibilitate. Ea reprezintă ficţiune numai pentru cititorul avizat, în timp ce un public profan va citi un roman în acelaşi fel în care citeşte o ştire din gazetă, fără a fi conştient de conexiunea dintre literar şi fictiv şi de atitudinea de fictivizare specifică literaturii [2]. Această eficacitate a ficţiunii este folosită de artişti pentru a oferi un uz atributiv expresiei lingvistice, îndreptând-o cu uşurinţă spre un scop dinainte determinat[3]. Un text ştiinţific este acceptat doar în funcţie de valoarea de adevăr care îi este conferită într-un moment anume, într-o societate anume, pe când cunoaşterea pe care o propune un text narativ de tipul unei epopei sau povestiri oferă o soluţie mai eficientă în problema legitimării autorităţilor[4].

Nici un text literar nu poate exista în afara unei funcţiuni, a unor instrucţiuni date lectorului cu privire la modul în care vrea să fie înţeles. Ele sunt formulate prin inserturi metatextuale ori prin semnalizări intratextuale. În definitiv, în aceasta rezidă puterea ilocutivă a unui text. Regăsim astfel influenţa pe care un scriitor doreşte să o exercite asupra receptorului, construind o relaţie cu acesta. O astfel de legătură nu poate fi cunoscută în afara cadrului istoric şi politic în care textul a fost scris şi publicat[5]. Situăm tot în acest cadru politic şi raportul dintre ficţionalitate şi factualitate, întrucât credibilitatea atribuită unei ficţiuni literare diferă în funcţie de tipul de societate şi de locuitori[6].

În vremurile în care Rousseau publică *La Nouvelle Héloïse*, cititorii refuzau să creadă că Julie, Saint-Preux, Claire şi celelalte personaje sunt simple născociri ale imaginaţiei[7]. La fel cum o poveste de dragoste între Napoleon şi Iosefina, redată în amănunt, prin dialoguri, nu ridica problema veridicităţii. Pentru lector este suficient să ştie că cei doi au existat şi s-au iubit, pentru a crede un întreg scenariu brodat de narator pe marginea unui eveniment real[8]. De fapt, această *ilussio* literară reprezintă însăşi condiţia plăcerii estetice, aceea de a practica jocul[9], iar înţelegerea mesajului literar ce trebuie transmis este de cele mai multe ori o reflecţie, o interpretare a vieţii trăite de cititor. Această opinie este unanim regăsită în majoritatea gândurilor pe care publicul le exprimă în scrisorile trimise către scriitorii preferaţi[10]. Literatura nu este aşadar o simplă plăcere estetică, ci un adevărat proces afectiv, care implică o

1. Pierre Bourdieu, *Economia bunurilor simbolice*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1986, p. 236.
2. Paul Cornea, *Introducere în teoria lecturii*, Editura Minerva, Bucureşti, 1988, p. 53.
3. *Ibidem*, p. 52.
4. Jean-François Lyotard, *Condiţia postmodernă*, Editura Babel, Bucureşti, 1993, p. 57.
5. Paul Cornea, *op. cit.*, p. 37.
6. *Ibidem*, p. 27.
7. Robert Darnton, *Marele masacru al pisicii şi alte episoade din istoria culturii franceze*, Editura Polirom, Iaşi, 2000, p. 210.
8. Paul Veyne, *op. cit.*, p. 44.
9. Pierre Bourdieu, *Regulile artei…*, ed. cit., p. 449.
10. Evgheny Dobrenko, *The Disaster of Middlebrow Taste, or Who „Invented" Socialist Realism ?* , în Thomas Lahusen, Evgheny Dobrenko (eds.), *Socialist Realism without Shores*, Duke University Press, Durham, 1997, p. 156.

vulnerabilitate pe care Freud o sublinia atunci când vorbea despre modalitatea în care poetul poate orienta sentimentele cititorului[1].

Tot acest capital de încredere pe care literatura îl deţine se datorează încrederii generale în persoana intelectualului. Din perspectiva lui Bourdieu, intelectualul este un personaj bidimensional, care nu se poate situa în afara alternativei de tipul autonomie-angajare, cultură-politică[2]. Această idee a fost folosită din plin în regimurile totalitare, iar comunismul românesc nu face excepţie, motiv pentru care intelectualii din „vechea gardă”, beneficiari ai unui renume şi susţinători ai noului regim, au devenit o mare miză. Cea mai răspândită modalitate de credinţă se bazează pe încrederea în ceilalţi[3], astfel că un nume important de pe scena culturală, învestit cu un semnificativ capital de încredere, poate influenţa şi direcţiona opinii. În ceea ce îi priveşte pe intelectualii seduşi de ideologii şi ţeluri politice, tot Pierre Bourdieu este cel care observă existenţa, în cadrul unor regimuri totalitare, a unui *antiintelectualism* chiar în interiorul clasei. El se datorează adesea unor intelectuali dominaţi, aflaţi la prima generaţie, pe care dispoziţiile etice şi stilul de viaţă îi fac să se simtă stânjeniţi de eleganţa şi libertatea burgheză a intelectualilor formaţi într-o societate, familie, sau stil de viaţă intelectuale, dar la care ajung să aspire[4]. De aici apare dorinţa acestora de a avansa şi de a accepta compromisurile, care devin indispensabile pe parcursul ascensiunii sociale.

Odată cu schimbarea de optică din cultura română, se afirmă o serie întreagă de nume noi, care aveau scopul de a umple golul lăsat de *tăcerea* vechii generaţii. Totuşi, mai importantă a fost adeziunea intelectualilor consacraţi, care purtau cu sine un semnificativ capital de încredere. În cele ce urmează, vom analiza literatura de inspiraţie istorică din perioada de început a comunismului românesc şi modul în care este redată în lucrările unor scriitori consacraţi. Avem în vedere operele care tratează aspecte ale epocii moderne din istoria românilor, o perioadă valorificată din plin în istoriografia şi literatura din perioada Republicii Populare Române. Fapt deloc întâmplător, atâta timp cât, nu de puţine ori, naţiunile trezite la viaţă în secolele al XIX-lea sau XX au fost interesate să rememoreze acest trecut pentru a-şi afirma propria identitate[5]. Comunismul românesc a profitat de astfel de fragmente de istorie, pe care le-a putut valorifica în scopul construirii unei legitimităţi şi a unei culturi *revoluţionare* româneşti. Fragmente din istoria modernă au putut fi astfel cu uşurinţă valorificate. Secolul al XIX-lea, *revoluţionar* prin excelenţă, a facilitat istoriografiei abordarea unor subiecte legate de mişcările sociale şi de revoluţii/revolte, care au fost interpretate într-o manieră deterministă. Începând cu evenimentele din 1821 din Ţara Românească, până la izbucnirea Primului Război Mondial, trecutul a fost rescris, supus reinterpretărilor şi, în ultimă instanţă, mitizărilor. Astfel, scopul nostru este acela de a inventaria

1. Vincent Jouve, *La lecture*, Hachette, Paris, 1993, p. 11.
2. Pierre Bourdieu, *Regulile artei...*, ed. cit., p. 455.
3. Paul Veyne, *op. cit.*, p. 51.
4. Pierre Bourdieu, *Regulile artei...*, ed. cit., p. 385.
5. Amalia Mărăşescu-Negură, *op. cit.*, p. 57.

mituri istoriografice care, prezentate în lucrări ştiinţifice sau redate în literatură, au avut scopul de a restructura imaginarul colectiv în contextul Războiului Rece. Ne vom opri astfel atât la motive şi teme ale istoriei moderne, cât şi la maniera în care sunt redate în literatură şi încadrate într-un registru real sau ficţionalizat.

Lucrările publicate în acea perioadă, care vizează momente şi personaje din secolul al XIX-lea, sunt diverse şi abordează o paletă largă de subiecte. La capitolul poezie, trebuie menţionat Mihai Beniuc cu creaţiile *Şi alţi eroi căzură*, dedicată personajelor Tudor Vladimirescu şi Nicolae Bălcescu, şi *Chivără Roşie*, o epopee a răscoalei lui Horea. Mihu Dragomir a scris *Tudor din Vladimir*, iar Eugen Jebeleanu, *Bălcescu*. Zaharia Stancu a abordat subiectul Primului Război Mondial în *Florile pământului*. Dramaturgia e reprezentată de *Bălcescu* şi *Caragiale în vremea lui* ale lui Camil Petrescu şi *Haiducii* lui Victor Eftimiu. Lucrările de mare întindere sunt romanele *Desculţ* al lui Zaharia Stancu[1], *Un om între oameni* al lui Camil Petrescu şi *Cronică de familie* al lui Petru Dumitriu. Această literatură a anilor 1950 este specifică perioadei în care este publicată şi totodată cerinţelor realismului socialist. Deşi extrem de populare în epocă, ele sunt de-a dreptul uitate în anii 1960. Odată cu schimbarea de optică din cultura română, este permisă apariţia unor lucrări cu tematici diverse, mai puţin încadrate într-un registru ideologic. Primii ani ai comunismului românesc excelează în livrarea acestui nou tip de literatură, cu scopul de a educa, de a forma şi de a consolida o societate care se dorea construită de la zero. După ce normele literare permit o diversificare a abordărilor, realismul socialist devine o amintire neplăcută. Cu toate acestea, lucrările scriitorilor consacraţi rămân opere de referinţă care, deşi nu mai sunt studiate în mod obligatoriu în şcoli, îşi lasă amprenta asupra mentalităţii unei generaţii şi rămân scrieri care, deşi nu sunt neapărat reprezentative pentru stilul sau talentul unui scriitor, nu pot fi neglijate în analiza operei acestuia.

Lucrările lui Camil Petrescu şi Petru Dumitriu acoperă, din punct de vedere temporal, cea mai mare parte a istoriei moderne. Acţiunea romanului lui Camil Petrescu debutează în 1821, în timp ce Petru Dumitriu surprinde, prin intermediul trilogiei sale, aproape un secol de istorie : începând cu domnia lui Alexandru Ioan

1. Romanul lui Zaharia Stancu s-a bucurat de un succes răsunător în epocă. Tradus în mai multe limbi, este extrem de bine difuzat în ţară şi în străinătate. Subiectul abordat a servit din plin propagandei : viaţa ţăranilor din apropierea Dunării, în contextul evenimentelor din 1907. Sunt descrise numeroase scene impresionante, precum aceea a ţăranilor care culeg via boierului Gherasie, obligaţi fiind să poarte o botniţă, pentru a nu mânca nici un bob de strugure. Un alt episod remarcabil aduce în scenă un boier care, în vremea unor inundaţii de mari proporţii, se plimbă cu barca pe uliţe, ca într-o Veneţie autohtonă [Alex Ştefănescu, *Istoria literaturii române contemporane (1941-2000)*, Editura Maşina de Scris, Bucureşti, 2005, p. 182]. Referindu-se la lucrarea care a fost atât de apreciată, Zaharia Stancu o considera o „carte de duminică”, scrisă aproape în întregime în timpul liber, în scurtul răgaz de care se putea bucura seara, după încheierea activităţilor la Teatrul Naţional al cărui director era (Ileana Corbea, Nicolae Florescu, *Biografii posibile. Interviuri*, Editura Eminescu, 1973, p. 215). Este un volum care reiese, în bună măsură, din amintirile copilăriei sale, „condimentat” cu scene cu adevărat memorabile, precum cea de mai sus.

Cuza şi sfârşind cu regimul comunist. Aceste două lucrări de mare întindere înglobează, în linii mari, viziunea unanim acceptată în epocă asupra evenimentelor secolului al XIX-lea, motiv pentru care ne vom opri atenţia asupra lor şi asupra miturilor istoriografice pe care le regăsim în texte.

Cel dintâi, *Un om între oameni*, deşi conţine şi referiri la *momentul revoluţionar* 1821, se apleacă îndeosebi asupra personalităţii lui Nicolae Bălcescu. Este vorba despre un roman în trei volume, apărut în 1957 şi rămas nefinalizat. Unul dintre motivele pentru care autorul a optat pentru personajul Nicolae Bălcescu şi pentru evenimentele din 1848 are strânsă legătură cu viziunea pe care regimul comunist o avea asupra paşoptiştilor. Anul 1848 a fost recuperat, comuniştii ajungând să se considere unicii continuatori ai dezideratelor pentru care Bălcescu şi ceilalţi revoluţionari au luptat. Marxism-leninismul şi materialismul istoric au structurat interpretarea evenimentelor revoluţionare ale secolului al XIX-lea, aducând în scenă masele, care, conform preceptelor în vigoare, ar fi reuşit să înfăptuiască revoluţii, atâta timp cât au fost ghidate de liderul potrivit. Deşi se pronunţa hotărât împotriva oricărui cult al personalităţii, ideologia s-a hotărât să dea o şansă eroilor. Astfel, a fost permisă *creionarea* în operele literare a unor lideri puternici, care se individualizează, dar care, oarecum paradoxal, trebuie să fie prezentaţi şi în strânsă legătură cu masele, puşi în slujba lor şi în fruntea lor în drumul către revoluţie. Pe aceste linii directoare a fost creat mitul liderului îndrumător al maselor şi purtător al stindardului revoluţionar.

Personajul Nicolae Bălcescu deţinea toate atributele necesare dezvoltării unui mit, astfel că, atâta timp cât a putut fi folosit atât de stânga, cât şi de dreapta eşichierului politic[1], regimul comunist nu s-a sfiit să se declare recuperator al personalităţii acestuia. Nu a avut importanţă faptul că numele lui a fost elogiat, de-a lungul timpului, în diferite regimuri şi contexte politice. Revoluţionar dedicat, care murise singur în exil, după ce îi fusese refuzată venirea în ţară (1852), şi avusese „şansa" de a nu lua parte la viaţa politică a Principatelor, Bălcescu a devenit prototipul unui nou mit revoluţionar, în anii comunismului românesc. Acest mit a fost structurat în jurul unor elemente centrale, după cum le inventariază istoricul Mihai Chiper : singurătatea, solitudinea morţii ca formă de nerecunoştinţă din partea prietenilor şi, prin extensie, din partea ţării întregi, opera intelectuală în pericol de a fi uitată[2]. După cum remarca Petre Constantinescu-Iaşi, mitul Bălcescu, aşa cum a fost el „construit" în epocă, a vizat calităţile sale de istoric, scriitor, conducător al luptei ţăranilor pentru pământ, pentru egalitate naţională şi pentru participare la viaţa politică[3].

De fapt, importanţa acordată personajului a fost influenţată de necesitatea construirii unei legitimităţi politice care readucea în atenţie evenimentele de la 1848. Dată fiind

1. Raoul Girardet, *Mituri şi mitologii politice*, Editura Institutul European, Iaşi, 1997, p. 3.
2. Mihai Chiper, „Patria integrată. În căutarea osemintelor lui Bălcescu", în Dumitru Ivănescu, Cătălina Mihalache (editori), *Patrimoniu naţional şi modernizare în societatea românească : instituţii, actori, strategii*, Editura Junimea, Iaşi, 2009, p. 206.
3. Petre Constantinescu-Iaşi, „100 de ani dela moartea lui N. Bălcescu", în *Studii şi referate despre N. Bălcescu*, vol. I, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1953, p. 9.

apetenţa regimurilor comuniste pentru revoluţii, atenţia asupra paşoptiştilor s-a reflectat în domenii diverse ale culturii vremii. Au apărut numeroase studii pe acest subiect[1], iar primul monument executat sub egida Ministerului Artelor şi al Informaţiilor a fost acela al lui Bălcescu, situat în Piaţa Universităţii, în locul vechii statui a lui I.C. Brătianu. O întreagă suită de pieţe, străzi şi chiar localităţi au primit noi denumiri, simbolice pentru evenimentele de la 1848 – în Bucureşti, *Piaţa Universităţii* devine astfel *Piaţa Nicolae Bălcescu*, iar *Piaţa Sfântul Gheorghe* primeşte denumirea de *Piaţa 1848*[2]. Ulterior, chiar unul dintre raioanele Bucureştiului a primit numele lui Nicolae Bălcescu[3].

Propagarea noilor idealuri ale istoriografiei către publicul larg s-a realizat şi prin intermediul presei, cu ajutorul căreia a fost redată pe larg campania de comemorare a anului 1848. Punctul culminant este atins în 1948, când este sărbătorit centenarul revoluţiei paşoptiste, prin organizarea de manifestări de mare amploare în toată ţara. Un astfel de eveniment a fost *pus în scenă* la Islaz, pe data de 11 iunie 1948. Propaganda a mizat pe critica la adresa burgheziei şi, cel mai important, pe ceea ce s-a vrut a fi un element de continuitate între revoluţia pasoptiştă şi cea socialistă. Evenimentele lunii iunie 1948 au reprezentat apogeul centenarului, atât prin numărul de activităţi, cât şi prin amploarea lor. Atunci au fost organizate o serie de acţiuni culturale şi propagandistice, structurate pe baza unui program bine stabilit, coordonate şi supravegheate de un Comitet de Direcţie al Sărbătoririi Centenarului Anului Revoluţionar 1848[4]. În data de 10 iunie 1948, la Ateneul Român a avut loc o festivitate care a adus în scenă momente ale anilor revoluţionari ai secolului trecut în paralel cu imaginea Republicii Populare Române, la distanţă de un secol de la evenimente[5]. Un nou centenar a fost organizat în 1952, de astă dată comemorând 100 de ani de la moartea lui Nicolae Bălcescu. Momentele-cheie au fost din nou planificate în detaliu, conform unui plan aprobat de către Comitetul Central al PMR. Au fost astfel pregătite evenimente ce aveau să se desfăşoare pe parcursul lunilor decembrie 1952 şi ianuarie 1953. Ziua de 22 decembrie a prilejuit o adunare solemnă în Sala Mare a Ateneului RPR, consacrată lui Nicolae Bălcescu. Tot în contextul festiv al lunilor decembrie şi ianuarie a fost planificată şi publicarea unei ediţii de *Opere complete*, instituirea unor burse studenţeşti „N. Bălcescu”, în valoare de 250 de lei, atribuirea numelui revoluţionarului unor instituţii de cultură, ridicarea unui monument al lui Nicolae Bălcescu în Bucureşti ş.a.[6].

1. Reprezentativ este studiul intitulat „Despre revoluţii şi caracterul lor”, în Mihail Roller, *Studii şi note ştiinţifice privind istoria României*, Editura de Stat pentru Literatură Politică, Bucureşti, 1956.
2. Dorin-Liviu Bîtfoi, *Aşa s-a născut omul nou în România anilor 1950*, Editura Compania, Bucureşti, 2012, p. 21.
3. *Ibidem*, p. 45.
4. ANIC, fond *Ministerul Propagandei Naţionale*, dosar 1297/1948, f. 26.
5. *Ibidem*.
6. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Propagandă şi Agitaţie*, dosar 78/1952, f. 23.

În cadrul tuturor activităţilor culturale s-a insistat pe ideea continuităţii dezideratelor de la 1848 şi pe ideea materializării acestora în regimul de democraţie populară. La Islaz, pe 11 iunie 1948, Emil Bodnăraş a afirmat că proletariatul este un continuator al ideilor revoluţionare de la 1848, spre deosebire de burghezie, cea care a înlocuit regimul feudal cu „un regim de exploatare” capitalistă. Partidul Muncitoresc Român se erija astfel în continuator al ideilor revoluţionare concretizate în cadrul regimului de democraţia populară[1]. Regimul comunist apărea ca singurul capabil să înfăptuiască dezideratele de la 1848, „depăşind planul” pentru a realiza mai mult decât a visat Bălcescu, după spusele aceluiaşi Petre Constantinescu-Iaşi : „O Românie socialistă, liberă, democrată şi independentă”[2].

Presa culturală a urmat direcţia generală, exemplul revistei *Contemporanul* fiind elocvent în acest sens. În articolul „Clarviziunea partidului de avantgardă al clasei muncitoare”, criticul Ion Vitner afirma, la rândul lui, că moştenirea revoluţiei paşoptiste a fost preluată de partidul clasei muncitoare, căruia i-a revenit rolul de a desăvârşi şi de a continua transformările revoluţionare atât de necesare[3].

Personajul Nicolae Bălcescu a fost elementul central în jurul căruia s-a conturat întreaga perspectivă asupra anului 1848. Imaginea de ansamblu a revoluţionarului paşoptist a urmat schema propusă de Mihail Roller, cea unanim acceptată şi urmată de istoriografia vremii. Acesta îi atribuia paşoptistului acelaşi rol cu cel al premarxiştilor ruşi (Herzen, Cernîşevski, Belinski şi Dobroliubov)[4]. Bălcescu era, în viziunea lui Roller, mai apropiat de autorii ruşi decât de utopiştii occidentali (Owen, Fourier), cei care comiseseră greşeala de a se rezuma la simpla inventariere a răului produs de societatea capitalistă, nestrăduindu-se să îl înlăture. În acelaşi timp, în spiritul autocriticii comuniste, lui Bălcescu îi erau evidenţiate totuşi şi limitele concepţiilor revoluţionare. O acuză adusă de Mihail Roller lui Bălcescu este redată printr-o formulare extrem de ambiguă : „Nu s-a lepădat de principiile idealiste în tratarea unor probleme privind dezvoltarea societăţii” – expresie ce nu relevă care a fost de fapt vina lui Bălcescu şi care sunt principiile idealiste de care se face vinovat. O altă „limită” ar fi fost incapacitatea acestuia de a prevedea „*transformările revoluţionare pe care le înfăptuieşte azi clasa muncitoare, poporul muncitor, sub conducerea PMR*”[5]. Deşi atitudinea antirusească a lui Bălcescu a fost cunoscută printre revoluţionarii vremii, acest aspect pare să fi fost trecut cu vederea de istoricii comunişti. Mai mult, aceştia îi găsesc şi explicaţii care să justifice aversiunea lui Bălcescu faţă de Rusia. Acelaşi Mihail Roller ajungea la concluzia că Bălcescu se situa pe poziţia cea mai înaintată a vremii : „V.I. Lenin a arătat în repetate rânduri că existau în acea vreme două Rusii : Rusia ţaristă şi Rusia populară reprezentată de decembriştii Herzen, Belinski,

1. „Marele meeting dela Islaz”, în *Scânteia*, 11 iunie 1948.
2. Petre Constantinescu-Iaşi, art. cit., p. 23.
3. Ion Vitner, „Clarviziunea partidului de avantgardă al clasei muncitoare”, în *Contemporanul*, nr. 89, 11 iunie 1948, p. 1.
4. Mihail Roller, *op.cit*, p. 119.
5. *Ibidem*, p. 127.

Cernîşevski, Dobroliubov"[1]. Legătura dintre Nicolae Bălcescu şi Herţen este explicată prin intermediul legăturilor pe care C.A. Rosetti le avea cu revoluţionarul rus. Logica ideologică funcţionează de-a dreptul derizoriu : întrucât Rosetti l-a cunoscut pe Herţen, Bălcescu – cel care s-a distanţat critic de demogogia liberalului român – ar fi luat contact, prin intemediul acestuia, cu operele lui Herţen sau poate chiar a ajuns să îl cunoască[2]. Ridicându-se împotriva ţarismului reacţionar, Nicolae Bălcescu este plasat pe poziţia cea mai înaintată a vremii, a democraţiei revoluţionare[3]. În aceasta rezidă de fapt individualitatea personajului : îi este atribuită o atitudine revoluţionară, cu scopul de a-l distanţa de direcţia pe care o urmează burghezia liberală pe parcursul evenimentelor din 1848. Se crea astfel clivajul dintre revoluţia burgheză şi cea socialistă : dacă burghezia urmărea să înlocuiască un regim de exploatare cu altul, revoluţia socialistă avea drept scop ultim înlăturarea oricărei exploatări „*a omului de către om*", conform frazeologiei vremii.

Înscriindu-se în tendinţele perioadei, Camil Petrescu a redat imaginea lui Nicolae Bălcescu în conformitate cu cerinţele ideologice de atunci. Autorul i-a dedicat revoluţionarului paşoptist o piesă de teatru şi un roman, publicate în 1948, respectiv 1957. Fiind de părere că romanul trebuie să fie o naraţiune cu personaje excepţionale, care să meargă până în profunzimile psihicului[4], conform afirmaţiilor sale din perioada interbelică, Camil Petrescu a construit un personaj cu adevărat excepţional, un prototip al revoluţionarului.

În cele ce urmează, vom prezenta modul în care Camil Petrescu se „aliniază" noilor canoane în vederea portretizării lui Bălcescu în chip „realist-socialist". Totodată, vom reda şi maniera în care scriitorul respectă noile *dogme* impuse literaturii de inspiraţie istorică, aşa cum sunt ele prezentate de criticii vremii. Important este să relevăm modul în care scriitura lui era receptată şi, mai ales, cenzurată. Opera lui Camil Petrescu prilejuieşte un studiu de caz extrem de complex. Pe de o parte, observăm imixtiunile politicului în discursul istoric, iar pe de altă parte, urmărim felul în care ficţiunea literară era chemată să consolideze un adevăr istoric dorit de regim. Atenţia se îndreaptă spre modalităţile de eficientizare a discursului ideologic prin intermediul literaturii şi mai puţin înspre o poziţionare a scriitorilor de o parte sau de alta a baricadei.

Vorbind despre materialism istoric şi despre marxism-leninism, criticul Nicolae Tertulian susţinea că literatura de evocare istorică nu poate tolera idealizarea unor personalităţi din trecut şi nici înfrumuseţarea istoriei[5]. În concepţia lui Tertulian,

1. *Ibidem*, p. 126.
2. Vezi Gh. Haupt, „Despre Nicolae Bălcescu şi cercurile revoluţionar-democratice din Rusia", în *Studii şi referate despre N. Bălcescu*..., ed. cit., p. 95.
3. C. Ionescu-Gulian, „Concepţia filosofică a lui N. Bălcescu", în *Studii şi referate despre N. Bălcescu*..., ed. cit., p. 53.
4. Matei Alexandrescu, *Confesiuni literare. Dialoguri*, Editura Minerva, Bucureşti, 1971, p. 9.
5. Nicolae Tertulian, *Probleme ale literaturii de evocare istorică*, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, Bucureşti, 1954, p. 14.

scriitorul poate aduce mici modificări faptului istoric doar atâta timp cât acestea nu sunt determinante pentru soarta unei mişcări istorice şi nu schimbă finalitatea acelei mişcări[1].

Prin prezentarea făcută lui Bălcescu, putem observa cu uşurinţă modul în care se produce o schimbare la nivelul percepţiei scriitorului asupra construcţiei personajului, pe care încearcă să îl portretizeze fără a-l idealiza, alăturându-l mereu maselor. Mai mult sau mai puţin voluntar, Bălcescu este redat în manieră realist-socialistă, motiv pentru care critica vremii îi aduce din plin aprecieri pozitive [2]. Atât drama *Bălcescu*, cât şi romanul *Un om între oameni* servesc criticilor pentru a evidenţia progresul lui Camil Petrescu de la vechea tehnică de prezentare a personajului, ilustrată de imaginea revoluţionarului Danton, la o nouă viziune, cu ajutorul căreia imaginea lui Bălcescu este redată în conformitate cu adevărul istoric. Critica vremii a explicat această nouă percepţie a lui Camil Petrescu în ceea ce priveşte construcţia personajului revoluţionar. Astfel, Dumitru Solomon a apreciat noua viziune asupra rolului maselor şi personalităţilor în istorie, cu ajutorul căreia scriitorul putea să redea adevărata figură de revoluţionar a lui Bălcescu[3]. Noua concepţie a fost explicată de acelaşi critic prin intermediul teoriei marxist-leniniste, care privilegia istoria revoluţiilor. Aşadar, după spusele criticului, numai acei conducători care au avut încredere în puterea maselor, care s-au poziţionat drept îndrumători ai lor şi care s-au delimitat de aşa-numitul aristocratism şi de cultul propriei personalităţi merită stima şi admiraţia posterităţii, reprezentând o bună sursă de inspiraţie pentru literatura istorică[4]. Prezentând şi evoluţia lui Camil Petrescu de la Danton la Bălcescu, tot Dumitru Solomon a observat cum meritul lui Bălcescu este acela de a nu se rezuma la simpla constatare a nedreptăţilor, el fiind un adept al schimbărilor radicale şi al revoluţiei sprijinite de popor. „Păcatul” lui Danton era rolul deosebit pe care şi-l atribuia în desfăşurarea revoluţiei, afirmând că „între Paris şi armatele năvălitoare voi fi eu”, în timp ce Bălcescu se sprijinea pe acţiunea poporului, fără de care revoluţia nu putea fi decât un eşec[5].

Cum este personajul încadrat în tiparele realismului socialist? În primul rând, prin atitudinea revoluţionară. Îndreptându-şi atenţia spre personaje care să corespundă idealului omului nou, dedicat cauzei comuniste, întreaga literatură a vremii se străduieşte să promoveze figuri eroice, fie ele simpli muncitori sau mari revoluţionari. Bălcescu este una dintre ele.

Camil Petrescu îşi prezintă personajul ca pe un lider înzestrat cu o conştiinţă superioară, încrezător în spiritul revoluţionar al maselor, nicidecum într-un grup

1. *Ibidem*, p. 21.
2. Vezi articolele lui Dumitru Micu, Şerban Cioculescu şi Al. Oprea în *Camil Petrescu*, ediţie îngrijită de Liviu Călin, Editura Eminescu, Bucureşti, 1972.
3. Dumitru Solomon, *Problema intelectualului în opera lui Camil Petrescu*, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, Bucureşti, 1958, p. 96.
4. *Ibidem*, p. 45.
5. *Ibidem*, p. 85.

restrâns de membri ai *Frăţiei*. Relevantă în acest sens este afirmaţia din momentul în care Şt. Golescu îşi exprima teama de o posibilă arestare :

> Nu vă daţi seama de cotitura la care se găseşte poporul românesc […] Acum, după moartea lui Mitiţă Filipescu, vă mai temeţi de arestări ? Şi ceea ce e şi mai neînţeles, vă temeţi că, dacă vom fi arestaţi noi, s-a sfârşit revoluţia, fiindcă revoluţia suntem noi […] Nespus vă înşelaţi […] Iată, eu nu mă tem de arestări […] Nu mă tem nici măcar de trădători […] Revoluţia este în mers, este pornită de la începutul istoriei româneşti. E fructul unei îndelungi stări de lucruri şi nimic nu o mai poate opri, deoarece azi nu mai e a noastră, adică a boierilor, cum a fost cea din Moldova, ci este a poporului. Continuă pe a lui Tudor Vladimirescu […] Dacă vom fi arestaţi, sunt convins că ne va scoate în câteva ceasuri poporul de la închisoare[1].

Într-o singură afirmaţie a lui Bălcescu întâlnim concepţia marxistă asupra evoluţiei istorice, a revoluţiei care nu mai poate fi oprită, dar şi importanţa acordată rolului maselor. Calitatea lui de exponent al maselor, de lider care face în permanenţă apel la sprijinul popular, spre deosebire de Danton, cel care acţionează conform unei „linii" proprii, face din Bălcescu un apogeu al personajelor petresciene.

Criteriul pe baza căruia este apreciat de critica vremii s-a aplicat întregii literaturi istorice şi se axează pe concordanţa aspiraţiilor unei personalităţi cu cele ale maselor, alături de simţul dreptăţii şi de nesupunerea în faţa conducătorilor consideraţi despoţi :

> Niciodată un despot nu mă va avea vreodată în genunchi la picioarele lui […] Mai bine îmi petrec toată viaţa în ocnă […] Îi urăsc pe toţi […] Nu se poate ca adevărul, dreptatea, fericirea popoarelor să depindă de un singur om, oricare ar fi el[2].

Tehnica antitezei între personaje ajută la conturarea unei imagini cât mai clare a acestora şi scoate la iveală structura realist-socialistă a romanului. Relevant este astfel contrastul dintre Bălcescu şi un alt personaj al romanului, Heliade-Rădulescu. Conflict de clasă, care îl pune într-o lumină pozitivă pe Bălcescu, antiteza este bazată pe înfruntarea dintre spiritul de conciliere burghez şi intransigenţa revoluţionară a exponentului maselor. Meritul lui Bălcescu, în comparaţie cu Heliade, este acela de a afirma cu impetuozitate ideile revoluţionare, idei pe care Camil Petrescu se presupune că şi le-ar fi însuşit odată cu noile directive literare. O lungă discuţie referitoare la contrastul dintre cele două personaje este expusă de Dumitru Solomon, cel care vede în Heliade un personaj satiric[3], deosebindu-l de revoluţionarul care optează pentru legătura între popor şi intelectuali. Între aspectele pe care Camil Petrescu le satirizează prin intermediul lui Heliade, Dumitru Solomon enumeră : demagogia, credinţa că revoluţia este o modalitate de împăcare între clase sau atitudinea permanent

1. Nicolae Tertulian, *op. cit.*, p. 63.
2. Camil Petrescu, *Un om între oameni*, vol. I, Editura Tineretului, Bucureşti, 1959, p. 368.
3. Dumitru Solomon, *op. cit.*, p. 98.

festivistă[1]. Demagogia şi atitudinea şovăielnică de care este acuzat Heliade sunt redate printr-o serie de expresii des uzitate de către personaj, cum ar fi : „Nici nedreptatea celor mulţi, nici silnicia celor puţini”, „Urăsc tirania, dar mă tem de anarhie” sau „Folos pentru toţi cu paguba nimănui”[2]. Heliade vorbeşte din perspectiva burghezului speriat de ideea unei acţiuni independente din partea maselor[3], pentru a ilustra în nuanţe caricaturale o tipologie. De cealaltă parte a scenei, se impune, prin contrast, personalitatea eroului paşoptist, a revoluţionarului ferm, care se alătură maselor, după cum recomandă critica vremii. Bălcescu seamănă cumva cu intelectualul revoluţionar din „vechea gardă” a lui Lenin. Dar contextul în care scria Camil Petrescu obliga însă la prudenţă : foştii camarazi ai lui Vladimir Ilici fuseseră de multă vreme eliminaţi de Stalin, dornic să creeze o nouă elită de partid – „din popor” –, obedientă lui. Revoluţionarul ideal nu trebuia deci să facă prea mult caz de lecturile şi ideile personale, contopindu-se, până la anonimizare, cu voinţa populară.

Relevant pentru rolul exercitat de ideologia comunistă asupra tematicii nou-abordate de Camil Petrescu este un interviu în care scriitorul afirmă că, în contextul documentării pentru drama *Bălcescu*, a fost direcţionat în cercetarea subiectului de indicaţiile Partidului Muncitoresc Român privitoare la reexaminarea documentelor din 1848 :

> În februarie 1948, am fost întrebat dacă aş vrea să scriu o piesă despre Bălcescu, despre personalitatea sa. Întrebarea m-a încurcat la început, şi am cerut un răgaz de trei zile ca să văd dacă există vreo afinitate între mine şi eroul propus, dacă există datele obiective pentru realizarea unei lucrări dramatice cu acest subiect. După aceste trei zile, răspunsul meu a fost afirmativ, căci în acest timp, prin simple încercări de lectură, descoperisem uimit un univers nou, în care rămânea să găsesc firul conducător pentru cercetarea lui în adâncime. Acest fir conducător au fost indicaţiile publicate de Partidul Muncitoresc Român privind reexaminarea documentelor şi mai ales a condiţiilor care au dus la revoluţia de la 1848, la desfăşurarea evenimentelor şi la înfrângerea ei. De aici a crescut drama *Bălcescu*[4].

În acelaşi interviu, Camil Petrescu i-a acuzat chiar pe istoricii burghezi pentru maniera în care au neglijat materialul istoric referitor la momentul 1848 :

> Cea mai mare greutate în redactarea piesei *Bălcescu* a fost faptul că tot timpul cadrul lucrării, limitat la condiţiile scenei, ameninţa să fie depăşit, invadat de abundenţa materialului înfăţişat în cercetările celui ce ia contact cu această epocă. Nu vorbesc de materialul istoric propriu-zis, căci acesta nu este încă organizat, deoarece istoricii burghezi au nesocotit în felul lor această epocă care apare azi ca una dintre cele mai vii din istoria românească[5].

1. *Ibidem*.
2. *Ibidem*, p. 99.
3. Dumitru Micu, „Trilogia istorică a lui Camil Petrescu”, în *Contemporanul*, nr. 51, 20 decembrie 1957, p. 3.
4. Camil Petrescu, *Opinii şi atitudini*, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1962, p. 265.
5. *Ibidem*, p. 266.

De fapt, scriitura lui Camil Petrescu a avut mereu la bază o documentare serioasă, după cum afirma în declaraţiile din perioada interbelică. Folosindu-se de fişe, note, „cazier” pentru personaje[1], el structura un bogat material istoric, organizându-l „pe sertare” şi construind personaje complexe. Munca lui nu era deloc departe de cea a unui istoric, întrucât el căuta să dispună de toate datele accesibile la momentul respectiv, împărtăşind aceeaşi pasiune pentru documentare. Ficţiunea trecea astfel în plan secund, ca liant între personaje şi acţiune, fiind mai greu sesizabilă cititorului neavizat. Acţiunea unui roman bine documentat se transforma, în ochii acestuia, în istorie.

Cu o temă sugerată, Camil Petrescu se alătura, mai mult sau mai puţin voluntar, scriitorilor „la comandă”. Pentru a urmări măsura în care a reuşit să satisfacă criteriile mereu schimbătoare ale ideologiei, trebuie avut în vedere faptul că, deşi citadin prin excelenţă, el se afla în faţa unei provocări : aceea de a scrie despre ţărani, despre sat, despre un univers străin lui. A ales să insiste, aşa cum era de aşteptat, pe aspectele ce ţin de traiul greu al ţăranilor, clăcaşul luând mai degrabă înfăţişarea unui erou decât aceea a unui personaj oarecare.

Specific imaginarului politic, prezenţa unui personaj puternic concentra întreaga acţiune într-o singură direcţie, astfel că eroul acţiona ca un condensator şi amplificator al mesajului ce se voia a fi transmis[2]. Din aceleaşi motive, influenţa postumă a marilor oameni este extrem de importantă pentru imaginarul politic. După moarte, eroii şi salvatorii continuă să acţioneze, cu o forţă sporită chiar[3]. În acest fel, Bălcescu se înfăţişează lectorului ca „om nou”, a cărui memorie este în continuare vie datorită luptei sale contra vechii „orânduiri”. Ideologia comunistă excelează în a prezenta personaje în antiteză, discuţia asupra omului nou fiind omniprezentă în discursurile vremii. Din această perspectivă, imaginea pe care Camil Petrescu o atribuie lui Bălcescu se conturează în aceeaşi manieră idolatrizantă, în care eroul poartă o aură mistică, fiind văzut ca mesager al *Binelui*. Dacă în piesa interbelică *Danton*, scriitorul îşi prezenta personajul cu o reală simpatie, Bălcescu, din piesa cu acelaşi nume, este văzut totuşi dintr-o altă perspectivă. Diferenţiindu-se de climatul stângist al anilor 1920, al cărui personaj reprezentativ este militantul socialist de tip Gelu Ruscanu (*Jocul ielelelor*), Camil Petrescu a găsit în Bălcescu tiparul ideal pentru a furniza regimului elemente de legitimare politică. Şi aceasta în ciuda faptului că, acordând un interviu revistei *Rampa*, în perioada interbelică, scriitorul declara că se regăseşte ca personalitate în Danton[4]. Primit în rândurile Academiei recent epurate, scriitorul ajuta, mai mult sau mai puţin benevol, la crearea imaginii revoluţionarului dedicat ce prevestea, încă din 1848, evenimentele ce aveau să se întâmple abia un secol mai târziu, conform legilor istorice ale marxismului.

Atât romanul, cât şi piesa de teatru semnate de Camil Petrescu respectă prototipul marxist referitor la literatură şi artă. Scriitorul se vedea angrenat în noile „relaţii de

1. Matei Alexandrescu, *op. cit.*, p. 10.
2. Lucian Boia, *Pentru o istorie a imaginarului*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2000, p. 194.
3. *Ibidem*, p. 196.
4. Nicolae Tertulian, *op. cit.*, p. 70.

producţie”, iar reprezentările sale trebuiau puse în legătură cu dezvoltarea „forţelor de producţie”[1]. Dacă marxismul punea accentul pe legătura dintre societate şi conştiinţă, Camil Petrescu a creat un personaj care se încadra în această tipologie, întrucât acţiona pe tot parcursul romanului, respectând interesele ţărănimii şi ale muncitorilor, ghidându-şi acţiunile şi discursul pe structura necesităţilor dezvoltării sociale.

Prin intermediul reprezentărilor referitoare la Nicolae Bălcescu, imaginea revoluţionarului s-a adaptat viziunii oficiale promovate de presa şi scrierile vremii. Deşi nu a fost neapărat exponentul cel mai de seamă al revoluţionarilor paşoptişti, figura lui Nicolae Bălcescu a fost aleasă de noul regim, fiind considerată reprezentativă pentru aspiraţiile revoluţionare ale vremii. Mai mult chiar, Bălcescu a fost văzut ca un erou al timpului său, personalitate care, transpusă în anii comunismului românesc, se identifica cu idealul „omului nou”, al revoluţionarului de profesie, care este întotdeauna gata să se sacrifice pentru poporul său. Modul în care Camil Petrescu s-a raportat la această viziune asupra lui Bălcescu, respectând imaginea unui adevărat erou revoluţionar, a transformat romanul într-o lucrare realist-socialistă tipică, în care personajul principal este reprezentativ pentru a ilustra concepţia cea mai înaintată a vremii, aceea a abolirii definitive a clasei marilor moşieri. Estetica scriitorului se raportează astfel la discursul realist-socialist.

Celălalt roman de mare întindere al perioadei, *Cronică de familie*, al lui Petru Dumitriu, a avut o soartă la fel de nefericită ca lucrarea lui Camil Petrescu. Citite numai în epocă, ele au devenit desuete odată cu renunţarea la normele rigide şi deloc permisive ale realismului socialist.

Roman-frescă, *Cronica* este publicată în 1957, după ce în 1949 a apărut în *Viaţa Românească* nuvela *Bijuterii de familie*, parte a romanului[2]. Petru Dumitriu a devenit, ulterior, un răsfăţat al regimului. Un dandy comunist, după cum îi este evocată amintirea, scriitorul era un apropiat al înaltei societăţi a vremii, îi erau permise călătoriile în străinătate şi era inclus în manualele şcolare. Acelaşi Petru Dumitriu era omniprezent la evenimentele culturale, luând adesea cuvântul la conferinţele Uniunii Scriitorilor. Astfel, în 1955 vorbea despre idealul scriitorilor epocii lui : acela de a fi o mărturie a vremii şi de a determina desfăşurarea istoriei prin măsuri individuale[3]. Raportul pe care îl prezintă în 1956, în cadrul Congresului Scriitorilor din RPR, sublinia superioritatea realismului faţă de naturalism, fiind apreciat pozitiv, într-un context de reconsiderări ideologice declanşate de Congresul al XX-lea al PCUS[4]. Petru Dumitriu a ajuns atât de notoriu, încât Henriette Yvonne Stahl a putut beneficia de pe urma calităţii de fostă soţie a acestuia, obţinând o oarecare imunitate faţă de autorităţi. Căsătoria celor doi fusese şi un fel de cadou oferit Henriettei, expusă în faţa abuzurilor

1. Karl Marx, Friedrich Engels, *Despre artă şi literatură. O culegere din scrierile lor*, Editura pentru Literatură Politică, Bucureşti, 1953, p. 6.
2. Alex Ştefănescu, *op. cit.*, p. 254.
3. Mircea Coloşenco (editor), *Conferinţa (secretă) a Uniunii Scriitorilor din iulie 1955*, Editura Vremea, Bucureşti, 2006, p. 238.
4. ANIC, Fond *CC al PCR – Secţia Propagandă şi Agitaţie*, dosar 63/1956, f. 3.

autorităţilor comuniste, după cum însuşi romancierul recunoaşte : „Să nu-i ia camere din apartament… etc.”. Ulterior, divorţul a fost aprobat şi facilitat de către Partid, îndeosebi de către Pavel Ţugui, şef al Secţiei de Ştiinţă şi Cultură a Comitetului Central[1].

Romanul, deşi tendenţios, a apărut ca o gură de aer proaspăt în peisajul literar al anilor 1950. Într-un cadru ideologic din ce în ce mai tensionat, în urma evenimentelor din Ungaria anului 1956, Petru Dumitriu a lansat o lucrare de mari proporţii, într-un stil balzacian caracterizat printr-o acurateţe a portretelor, care porneşte de la planuri şi continuă pe durata desfăşurării acţiunii printr-o construcţie amplă a personajelor şi a descrierilor.

Unul dintre primele personaje care apar în romanul lui Petru Dumitriu este dizgraţiosul Lăscăruş Lascari, în descrierea căruia autorul foloseşte o parte din mitologia epocii. Atât în proză, dar mai ales în poezie, lucrările vremii fac apel la simboluri puternice precum porcul – pe care imaginarul românesc îl priveşte neîngăduitor : leneş, gras, urât mirositor, dezgustător. Lăscăruş apare în scenă neîngrijit, dizgraţios, respingător, un bărbat care nu se spăla niciodată[2]. Ulterior, după ce anii trec şi Lăscăruş moare, autorul plusează cu Eleonora, una dintre fiicele lui care se pudra, deşi nu obişnuia să se spele. Toate acestea sunt puse în contrast cu bunăstarea, prin care autorul nu vrea decât să completeze imaginea negativă pe care o conturează personajelor. Lăscăruş este zgârcit, stereotip întâlnit deseori în literatura comunistă referitoare la moşieri şi burghezi, dar extrem de interesat să acumuleze venituri. Din aceste considerente, fără prea mult regret, abandonează apartenenţa şi convingerile conservatoare pentru a se îndrepta spre Partidul Liberal. Este evidenţiat, cu această ocazie, oportunismul personajului, care, fiind un reprezentant al boierimii, al clasei care nu putea fi descrisă decât în culori închise, rămâne profund implicat şi atins de defectele pe care ideologia i le atribuie în mod definitiv : „Chiar dacă e în cârd cu liberalii, boierul tot boier rămâne”[3]. Lupta de clasă nu îi oferă nici o şansă de reabilitare, aşa că Lăscăruş continuă să dezguste cititorul până la capăt. De fapt, nici unuia dintre aceste personaje nu îi este oferită vreo şansă, iar dacă liberalii apar într-o lumină relativ bună în comparaţie cu reprezentanţii Partidului Conservator, aceasta se datorează atitudinii pozitive a celor dintâi vizavi de reforma agrară. Partea întunecată a imaginii lor iese totuşi la iveală încă de la începutul acţiunii, prin afirmaţiile unuia dintre personaje, liderul conservator Şerban Vogoride. Acesta nu îi vede cu ochi buni pe liberalii lipsiţi de principii, care urmăresc doar ascensiunea socială rapidă, pentru a putea lua locul boierimii[4]. Se merge astfel pe ideea conform căreia toţi reprezentanţii partidelor politice sunt mânaţi de interese proprii, neglijând interesele şi nevoile societăţii.

1. George Pruteanu, *Pactul cu diavolul. Şase zile cu Petru Dumitriu*, Editura Albatros – Editura Universal Dalsi, Bucureşti, 1995, p. 37.
2. Petru Dumitriu, *Cronică de familie*, vol. I, Editura de Stat pentru Literatură şi Artă, Bucureşti, 1958, p. 122.
3. *Ibidem*, p. 126.
4. *Ibidem*, p. 101.

În plus, conform materialismului istoric, clasele care vin la putere se succedă, astfel că interesul burgheziei de a concura boierimea se datorează numai dorinţei de a beneficia de privilegiile acesteia din urmă.

Dacă arta realist-socialistă nu se poate disocia de tendenţiozitate[1], Petru Dumitriu reuşeşte să exprime cu uşurinţă direcţia către care vrea să îşi îndrepte romanul. Autorul se foloseşte de personaje în bunul spirit al realismului socialist. Le construieşte astfel încât să corespundă clasei pe care o reprezintă şi le situează în contexte revoluţionare din care să reiasă principiile materialismului istoric. Însuşi Vogoride, un ilustru reprezentant al nobilimii, afirmă într-un moment de sinceritate : „Apăr pas cu pas un bastion pierdut”[2]. Vocea personajului introduce principiul evoluţiei istorice în urma căreia nobilimea îşi va afla inevitabilul sfârşit. În acelaşi registru sunt introduse şi motive ale revoluţiei, fiind adus în discuţie momentul 1848 românesc, alături de evenimentele din Franţa anilor 1830 şi 1848.

Romanul înglobează şi multe alte personaje, autorul fiind maestrul unei fresce de mari dimensiuni, o adevărată *epopee a unei prăbuşiri*. Rând pe rând, sunt aduse în scenă nume şi momente care cristalizează decadenţa înaltei societăţi a vremii. Acţiunea şi personajele nu fac decât să îndeplinească cu succes rolul atribuit literaturii realist-socialiste, acela de a influenţa şi de a îndruma prin partinitate. După cum susţinea critica literară, partinitatea era însăşi principiul care trebuia să stea la baza literaturii de tip nou. Interesantă este şi ideea conform căreia tot partinitatea este considerată inseparabil legată de veridicitatea literaturii realist-socialiste[3], după modelul literaturii sovietice. În afara partinităţii, nu putem vorbi aşadar de adevăr în literatură.

Portretele sunt caricaturizări realizate cu întreaga putere de evocare a scriitorului. Fin observator al trăsăturilor umane, Petru Dumitriu a reuşit cu uşurinţă să sugereze trăsăturile morale ale personajelor prin descrierea înfăţişării. Realismul socialist a favorizat chiar înclinarea prozatorilor vremii către construcţia de portrete morale deduse din înfăţişare, îmbrăcăminte, gesturi, ticuri, toate la un loc construind tipuri umane, dacă nu chiar prototipuri[4].

Realismul socialist a impus o astfel de tehnică de construcţie a personajelor care obliga la reprezentarea negativă a membrilor unei clase sociale considerate exploatatoare. Evident, reciproca este valabilă. În alte situaţii, anumite personaje pot avea unele calităţi, în general umane, sau îşi pot „răscumpăra” vina de a aparţine unei clase sociale nepotrivite prin idealurile lor înalte, prin încercarea de a-şi depăşi limitele de clasă, prin orientarea către nevoile maselor şi către cauze revoluţionare. Cu toate acestea, calităţile personajelor nu pot fi definitive, acestea fiind predispuse greşelilor, pe care ar urma să şi le răscumpere prin suferinţă sau sfârşit tragic. Fiecare

1. Ovid S. Crohmălniceanu, „Spiritul revoluţionar al realismului socialist”, în *Viaţa Românească*, nr. 3, martie 1957, p. 177.
2. Petru Dumitriu, *op. cit.*, p. 104.
3. B. Riurikov, *Literatura şi viaţa*, Editura Cartea Rusă, Bucureşti, 1955, p. 75.
4. Vera Călin, „Realism socialist şi clasicism”, în *Viaţa Românească*, nr. 12, decembrie 1957, p. 167.

personaj este situat de o parte sau alta a baricadei, în funcţie de apartenenţa de clasă. În aceste condiţii, nu îşi pot spăla păcatul purtat din naştere. Exemplul cel mai elocvent în acest sens este Davida. Fiică a boierului Cozianu, primul personaj pe care Petru Dumitriu îl descrie în roman, Davida este cucerită de idealurile înalte. Dar autorul nu îşi imaginează o personalitate revoluţionară prin excelenţă, ci pune idealurile sale pe seama orgoliului rănit al unei adolescente îndrăgostite. În plus, pentru a-l ucide pe Vogoride, Davida se foloseşte de inocenţa lui Anghel, erou pozitiv, sărac şi revoluţionar convins, care se îndrăgosteşte sincer de ea. Ea răzbună atât flirtul mamei sale, cât şi suferinţa provocată de pasiunea neîmpărtăşită pentru liderul conservator. Davida îşi va primi pedeapsa prin căsătoria cu dizgraţiosul Lăscăruş, alături de care va fi nefericită toată viaţa.

Un alt personaj remarcabil este Eustaţiu Cozianu, fratele Davidei. Deloc încântat de politică, o foloseşte mai degrabă pentru a obţine profit din pământuri[1]. Trimiterea este una directă la acuza de lipsă de implicare, atât de întâlnită în textele de propagandă ale anilor 1950, alăturată în mod evident interesului pentru venituri. Aceluiaşi Eustaţiu îi sunt conturate trăsăturile prin apropierea de avocatul Plăvănescu, ocazie cu care este introdusă o altă temă recurentă în ideologia comunistă : critica burgheziei, reprezentată aici de personajul avocatului. Plăvănescu şi Cozianu sunt interesaţi de un posibil câştig şi încearcă să se înşele unul pe altul, gândind în timp ce discută amical cât profit pot obţine unul pe seama celuilalt[2]. În acelaşi registru, Cleopatra, soţia lui Eustaţiu, apare în scenă pentru a reda moravurile boiereşti. Ea face câte un copil cu cei doi cumnaţi ai săi[3]. Ulterior, în perioada Războiului de Independenţă se întreţine cu ofiţerii ruşi, numiţi în text „împărăteşti”[4], timp în care cumnatul său, Bonifaciu Cozianu, pierde nopţile jucând cărţi pe un fundal de război[5]. Toate scenele sunt construite pentru a creiona existenţa lipsită de utilitate a boierimii româneşti, alături de nepăsarea acesteia faţă de orice iese din sfera interesului propriu şi îngust. De altfel, înalta societate este prezentată mereu în secvenţe de huzur. Dacă afară este cald, la ea în casă este răcoare, şi viceversa. Exponenţii ei sunt mereu „ameţiţi” de tutun sau de băutură. Sunt ironizaţi, fiind consideraţi pe alocuri inculţi şi pedanţi, cum e cazul lui Enache, care, din ignoranţă, foloseşte nepotrivit expresia *fil d'écosse*[6].

Reprezentanţii Bisericii nu sunt nici ei trecuţi cu vederea în tabloul societăţii decadente, aşa că personajul episcopului este chiar ateu, pentru a trimite în mod direct la ideea conform căreia lumea bisericească era la fel de coruptă şi nu credea nici măcar în „opiul” pe care îl propovăduia. În timpul evenimentelor din 1907, preotul satului este plasat de autor în tabăra adversă ţăranilor şi surprins într-un moment *simbolic* şi reprezentativ : când iese din cârciumă[7].

1. Petru Dumitriu, *op. cit.*, p. 149.
2. *Ibidem*, p. 155.
3. *Ibidem*, p. 172.
4. *Ibidem*, p. 222.
5. *Ibidem*, p. 226.
6. *Ibidem*, p. 246.
7. *Ibidem*, p. 425.

Critica la adresa monarhiei nu putea să lipsească, astfel că persoana regelui apare menţionată cu numele peiorativ de *Neamţul* şi este prezentată prin cuvintele de mulţumire faţă de maniera în care răscoalele au fost înăbuşite. O aluzie care trimite la ideea atitudinii de superioritate a regelui este momentul în care Bonifaciu Cozianu îi întinde doar două degete unui tânăr, cu o atitudine dispreţuitoare[1], gestul fiind cunoscut ca aparţinând regelui Carol I[2]. Acelaşi personaj îşi propune să îi întindă doar două degete şi regelui, pentru a-i demonstra că nu îi recunoaşte superioritatea[3]. Ulterior, este adus în scenă un alt reprezentant al Casei Regale, principele moştenitor Ferdinand. El este caricaturizat prin intermediul unei poveşti de dragoste cu doamna Ascherliu, care îl preferă pe Bonifaciu Cozianu în locul lui. „Urecheat şi trist, cu nas lung şi bărbia ascuţită, ca un Don Chişot din paie”[4], acesta este înjurat cu „sudălmi grosolane, scârboase”[5] de către Bonifaciu, fără ca el să reacţioneze în vreun fel. Este transmisă imaginea unui principe patetic, lipsit de iniţiativă şi de autoritate, uşor de luat în derâdere. În acelaşi registru, este adusă în scenă principesa moştenitoare, caracterizată printr-o aluzie la aroganţă. Nasul doamnei Vorvoreanu, „fin, drept, uşor ridicat în sus ca al principesei moştenitoare”[6], aduce în faţa cititorului imaginea viitoarei regine Maria. Familia regală este menţionată şi cu ocazia evocării evenimentelor din 1907, atunci când ţăranii răsculaţi cred zvonul conform căruia regele a murit, iar regina a ordonat să se incendieze curţile şi oraşele.

În final, întreaga acţiune din primul volum este sistematizată de Petru Dumitriu într-un paragraf ce redă imaginea de ansamblu a societăţii momentului, a claselor sociale damnate în anii comunismului, accentul fiind pus de astă dată pe burghezie :

> Acea perioadă a societăţii burgheze ajungea la o atrofie a simţului moral, o îngustare a eticii devenite strict de clasă, ceea ce a permis şi represiunea revoluţiei ruse din 1905, şi a răscoalelor ţărăneşti din România în 1907, şi izbucnirea Primului Război Mondial pentru nişte pretexte absurde şi apoi, după 1920 şi mai ales după 1930, criza de moralitate publică, falsificarea valorilor etice, care au făcut posibile masacrele săvârşite de mişcările fasciste, războiul început de Japonia împotriva Chinei în 1934 şi, în sfârşit, al Doilea Război Mondial[7].

O întreagă percepţie asupra societăţii vremii redată într-un paragraf. Burghezul român se încadrează în tiparul celui european şi este construit de către Petru Dumitriu

1. *Ibidem*, p. 252.
2. În descrierea personalităţii lui Take Ionescu, Constantin Xeni amintea de gestul regelui Carol I : „Profund convins de originea divină şi de misiunea cerească a familiilor domnitoare pe pământ, el nu da mâna întreagă nici miniştrilor săi, ci numai un deget, iar celor privilegiaţi, cel mult două degete”(Constantin Xeni, *Take Ionescu. 1858-1922*, ed. a III-a, Editura Universul, Bucureşti, 1933, p. 197).
3. Petru Dumitriu, *op. cit.*, p. 298.
4. *Ibidem*, p. 320.
5. *Ibidem*, p. 315.
6. *Ibidem*, p. 342.
7. *Ibidem*, p. 351.

într-un *framework* stereotipic : exemplul negustorilor care îşi freacă mâinile când un potenţial client le trece pragul. Imaginea este una desprinsă din caricaturile prezente în presa anilor 1950, pentru a reda conflictul dintre clase. Alţi reprezentanţi ai claselor sociale proscrise sunt cârciumarii sau bogaţii satelor, prezentaţi într-o lumină şi o postură negative, încercând să obţină profit de pe urma ţăranilor aflaţi în dificultate.

La polul opus, sunt descrişi ţăranii şi muncitorii – umili, cu priviri senine. Pentru a fi în ton cu evoluţia politică a momentului, autorul a strecurat în text exemplul anarhiştilor din Rusia, care apar ca îndrumători ai ţăranilor români la momentul 1907. Excepţie face personajul Tănăsache, cel care refuză să depună mărturie mincinoasă la proces, deşi asta i-ar ajuta pe ţărani să câştige, în defavoarea lui Eustaţiu Cozianu. Se face apel la ideea conform căreia cauzele înalte necesită sacrificii, în situaţia de faţă, o abatere de la morală. Tănăsache nu putea fi decât urât, fiindu-i atribuit şi un râs urât. Toate personajele negative sunt condamnate, într-o măsură mai mică sau mai mare, la urâţenie, la una sau mai multe trăsături fizice respingătoare.

Imaginea arendaşului este, la rândul ei, prezentă în textele ideologice care, laolaltă, alcătuiesc un adevărat *bestiar*. În cadrul evenimentelor, în preajma mişcărilor sociale de la 1907, apare Ivancea, arendaşul de pe moşia Eleonorei Smadoviceanu. În caracterizarea lui, autorul face din nou apel la imaginea porcului, preferată de textele vremii datorită simbolisticii acestuia în imaginarul românesc. În cazul de faţă, arendaşul are un păr negru pe mâini, ca de porc[1]. Personajul îşi va primi de altfel pedeapsa în conformitate cu simbolul prin care a fost caracterizat : va fi ucis în mod crunt, prin tăierea capului, de către unul dintre ţărani.

La un moment dat, apare şi ceferistul, imaginea acestuia fiind în perfect ton cu propaganda vremii, cu ideea de alianţă între cele două clase privilegiate – ţăranii şi muncitorii. În mod deloc suprinzător, ceferiştii se alătură în roman luptei duse de ţăranii răsculaţi, refuzând să termine podul de cale ferată până când doleanţele ţăranilor nu se vor fi îndeplinit şi boierii nu le împart acestora moşiile[2]. Ideea ţărănimii conduse de muncitori pe drumul spre revoluţie şi mitul ceferistului sunt accentuate prin vorbele naive ale unui ţăran care face apel la sfatul primit din partea muncitorilor de la căile ferate : „Nu, altfel trebuia să facem, uite, cum ziceau creştinii ăia din gară, meseriaşii ăia, că ei ştiu mai bine rosturile [...] după vorbele lor trebuia să ne luăm”[3].

Rând pe rând, se perindă o multitudine de personaje prin intermediul cărora autorul reuşeşte să creioneze, în primul volum, imaginea boierimii româneşti decadente din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. Volumul se încheie, în mod brutal, cu scena în care Elena o ucide pe sora sa în timpul somnului.

Personajele apar rând pe rând, purtând cu sine imaginea răului şi a binelui. Cititorii le învestesc cu încredere şi pun pe seama lor caracterul afectiv al textului,

1. *Ibidem*, p. 443.
2. *Ibidem*, p. 476.
3. *Ibidem*, p. 535.

astfel că, în funcţie de trăsăturile cu care autorul le înzestrează, devin mai mult sau mai puţin plăcute lectorului, care se regăseşte sau nu în ele[1]. După parcurgerea primului volum, un cititor din anii 1950 rămâne cu imaginea surorii ucigaşe, a unei boierimi şi burghezii româneşti decadente, a unor ţărani desculţi mânaţi de idei revoluţionare şi de dorinţa unui trai mai bun şi a unei clase politice extrem de corupte, în care nici un partid politic nu prezintă vreo viziune în afara sferei sale de interese. În plus, un cititor format în comunism, lipsit de o perspectivă foarte amplă asupra ideii de proprietate, poate fi contrariat de imaginea moşierului care, intrând în posesia unor noi terenuri, se simte bărbat şi stăpân, afundându-se mulţumit între perne. Aceeaşi situaţie este în cazul personajelor feminine din roman, care îi apreciază pe bărbaţi din perspectiva moşiilor şi proprietăţilor pe care le deţin, în defavoarea criteriului erotic (cazul Cleopatrei Cozianu)[2]. În paginile romanului este descrisă o societate decadentă, pe care cititorul o poate compara cu prezentul construit într-un regim de democraţie populară. Viaţa grea a ţăranilor şi imposibilitatea acestora de a-şi construi un trai mai bun vin să legitimeze colectivizarea agriculturii şi oferă perspectiva evoluţiei vieţii rurale. În condiţiile în care propaganda popularizează din plin măsurile de modernizare a comunităţilor rurale prin acţiuni de mare amploare precum electrificarea sau alfabetizarea, contrastul cu societatea rurală oprimată în preajma anului 1907 devine cu atât mai evident.

Un cititor care nu a luat niciodată contact cu reprezentanţi ai nobilimii sau burgheziei româneşti îi întâlneşte în roman în postura de privilegiaţi şi „exploatatori”, lipsiţi de empatie faţă de suferinţa şi sărăcia ţăranilor de pe urma cărora îşi obţin veniturile. Ţăranii din roman sunt neputincioşi în faţa puterii exercitate de nobilime, astfel că ideea de revoluţie apare ca unică soluţie şi ajută din nou la legitimarea prezentului comunist şi a unui regim politic care se revendică de la astfel de principii.

Tendenţiozitatea comentariului auctorial este evidentă, acţiunea şi personajele fiind situate într-un timp şi într-un spaţiu „revoluţionare”, prielnice pentru tributul plătit factorului ideologic. Petru Dumitriu recunoaşte deschis, în interviurile date după 1990, că acesta a fost scopul romanului, iar meritul lui este, în fapt, reuşita de a îmbina exigenţele ideologice cu talentul literar. El vedea duritatea scenelor din text drept opera Partidului Comunist şi a imperialismului rus, iar personajele, viaţa, mişcarea din carte drept opera lui Petru Dumitriu[3]. Autorul nu a ascuns nici motivele pentru care a acceptat să îşi plieze opera pe cerinţele ideologice : dorinţa de a trăi din scris şi nevoia de a supravieţui[4].

1. Yves Reuter, *Introduction à l'analyse du roman*, Bordas, Paris, 1991, p. 54.
2. Eugen Negrici, „Redescoperirea marilor modele narative. *Cronică de familie*”, în *România Literară*, nr. 16/2002, disponibil online la http : //www.romlit.ro/redescoperirea_marilor_modele_narative_cronic_de_familie.
3. Eugen Simion, *Convorbiri cu Petru Dumitriu*, ed. a II-a, Editura Mercuţio, Bucureşti, 1998, p. 63.
4. George Pruteanu, *op. cit.*, pp. 28-29.

Geo Şerban, cel care a fost redactor al primei ediţii a *Cronicii de familie* şi care a luat parte la discuţiile pe manuscris, observa cum Petru Dumitriu a fost în epocă un cronicar imbatabil al procesului de prăbuşire a unei clase sociale. Acesta a reuşit să structureze un scenariu situat în afara adevărului istoric, pervertit prin aplicarea unui filtru ideologic tendenţios, preluat din arsenalul propagandistic al luptei de clasă. Cu toate acestea, reconstituirea creionată de Petru Dumitriu demonstrează şi o puternică forţă a imaginaţiei[1].

Romanul lui Petru Dumitriu, deşi abandonat după ce autorul a părăsit România, rămâne un reper pentru scriitura unei generaţii. Deloc lipsit de talent şi de forţă creatoare, charismaticul scriitor reuşise să împace naraţiunea cu propaganda. Deşi este una dintre lucrările de referinţă ale realismului socialist, fiind editată în numeroase tiraje şi studiată în şcoală, romanul lui Petru Dumitriu nu poate fi situat întru totul pe aceleaşi coordonate cu literatura de tip manifest, în care aspectele ideologice se fac simţite la un nivel supărător şi care îşi pierd astfel cu totul din credibilitate şi eficacitate. În aceasta constă de fapt importanţa studierii unor astfel de opere care reuşesc să influenţeze şi să construiască imagini despre trecut în aceeaşi măsură în care furnizează filtre de interpretare a prezentului.

Concluzii

Tendenţioase, cele două romane despre care am discutat în cadrul studiului nostru respectă structura realismului socialist, fiind încadrate în bine cunoscutele linii parabolice. În definitiv, esenţa acestui tip de literatură rezidă în recurenţa unei structuri lirice care poate fi citită şi interpretată în registre istorice diferite. Pentru perioada la care ne referim, această oscilaţie între sincronic şi diacronic a reprezentat una dintre cele mai importante trăsături ale realismului socialist. Într-o societate stalinistă profund ritualizată, schimbările în înţeles se reflectă în schimbări de ritual[2]. Din aceste considerente, literatura respectă structura clasică, asemănătoare cumva cu cea a basmului, care să îi permită să îşi păstreze valabilitatea şi în condiţiile schimbării registrului de lectură. Sunt prezentate astfel forţele *Binelui*, care în mod inevitabil apar în culori vii şi ies învingătoare în lupta contra *Răului*. De cealaltă parte, personajele negative sunt adevăraţi zmei, urâţi, cu trăsături dizgraţioase şi cu adevărat malefici. Basmul este la rândul lui ideologic prin natură, iar ideologia lui poate fi convergentă cu cea comunistă[3]. Toate momentele specifice basmului, identificate de

1. Geo Şerban, „Grandoare şi degradări ale devenirii la Petru Dumitriu”, în *Lettre Internationale*, ediţia română, nr. 68, iarna 2008-2009, p. 59.
2. Katerina Clark, „Socialism Realism with Shores : The Conventions for the Positive Hero”, în Thomas Lahusen, Evgheny Dobrenko (eds.), *Socialist Realism without Shores*, ed. cit., p. 28.
3. Alice Popescu, *O socio-psihanaliză a realismului socialist*, Editura Trei, Bucureşti, 2009, p. 60.

Propp[1] (întoarcerea, iscodirea, confruntarea, soluţia, demascarea), pot fi urmărite cu succes în romanele realist-socialiste[2].

Prin modul în care este construit eroul pozitiv, dimensiunea romanului este fixată pe orizontală. El este prezentat de cele mai multe ori prin apel la clişee, la acest aspect tehnic al sinecdocei[3]. Toate aceste personaje, pozitive şi negative laolaltă, implică cititorul întrucât, prin simpatizarea sau respingerea lor, el „se împacă” cu alegerile ideologice care îi fundamentează identitatea[4]. Importanţa acordată personajelor este aşadar una capitală, în condiţiile în care o astfel de scriere are rolul de a comprima istoria în paginile sale şi de a o reda ca pe un parcurs normativ de la întuneric către lumină.

Parabola pe care este structurată literatura realist-socialistă se bazează, după cum am văzut din exemplele celor două romane prezentate, pe tiparul mitului. Avem de-a face cu mitizări ale istoriei care, laolaltă, alcătuiesc un mit al culturii politice staliniste. Liniile directoare ale mitului se regăsesc la baza acestui tip de literatură construită pe tiparul realismului socialist. Multe dintre operele literare ale vremii pornesc de la un mit care descrie societatea şi istoria în termenii unei ierarhii în desfăşurare. O ierarhie de părinţi sau de membri ai avangardei, foarte conştienţi politic, şi „fii” sau personaje pozitive spontane, care au fost îndrumaţi politic de către părinţi. Este un mit care afirmă în mod simbolic puritatea liniei de succesiune de la Lenin, „părintele”, alături de progresul sigur către comunism. Tot din acest motiv, rolurile sunt desemnate în aşa fel încât legăturile puternice ale personajului pozitiv nu sunt cu rudele sau părinţii biologici, ci cu mentorii. Aceste roluri sunt determinate de poziţia în marea familie, cu trimitere la statul comunist sau la Partid[5].

Din aceste considerente, literatura nu poate fi rezumată la sensul etimologic al termenului. Textul literar poartă cu sine o cunoaştere, care poate fi descoperită printr-o hermeneutică intradiegetică, ceea ce presupune că munca istoricului rezidă în critica internă şi în analiza de discurs a sursei literare[6]. În perioada pe care am avut-o în vedere, este cu atât mai dificil să disociem naraţiunea de cerinţele ideologice. Posterioritatea unei opere este construită aşadar de lectură, iar un text se face apreciat prin modul în care este citit şi recitit. Prin popularitatea de care s-au bucurat în epocă, cele două romane rămân lucrări reprezentative ale realismului socialist românesc şi exemple potrivite pentru a reda intruziunea politicului în cotidian. Prestigiul de care se bucurau cei doi scriitori a ajutat la răspândirea ideilor istoriografiei vremii şi a structurat mentalul colectiv al unei generaţii, care s-a raportat diferit la evenimentele

1. Vezi V.I. Propp, *Morfologia basmului*, traducere de Radu Nicolau, Editura Univers, Bucureşti, 1970.
2. Alice Popescu, *op. cit.*, p. 61.
3. Katerina Clark, art. cit., p. 29.
4. Vincent Jouve, *op. cit.*, p. 96.
5. Katerina Clark, art. cit., p. 30.
6. Emilie Gimenezet Maxime Martignon, *Des usages historiens de la littérature*, disponibil online la http : //devhist.hypotheses.org/712.

din trecut. Istoria nu mai apare în faţa unui cititor al anilor 1950 într-o manieră distantă şi indiferentă, ci este prezentată în interpretare deterministă, ca sumă a evenimentelor şi evoluţiilor sociale care au condus către prezent. Acestei generaţii îi este furnizată astfel o paradigmă istorică a cărei popularizare prin literatură se dovedeşte a fi extrem de eficientă. Într-o societate marcată de lipsa diversităţii mijloacelor de informare, importanţa oferită din punct de vedere social persoanei scriitorului contribuie la sporirea credibilităţii discursului literar, iar redarea principiilor marxist-leniniste de interpretare a istoriei prin intermediul ficţiunii structurează într-o bună măsură mentalul colectiv.

Mara Mărginean

Spaţiu public, spaţiu privat. Experienţe cotidiene în centrele siderurgice ale regiunii Hunedoara, 1945-1968

This article analyzes the overlapping meanings of public and private space during the first two postwar decades in Romania through a case study on the population's everyday life in the newly built industrial cities Hunedoara and Călan. This study will focus on how residents of the urban centers had access to housing, jobs and consumer goods – in order to identify the means of transmission, articulation and contestation of the political authority –, as well as on the socio-cultural and economic implications of this process. In doing so, this research illustrates the impact of industrialization upon the daily life of urban communities during the communist regime, showing how, in spite of a deficient supply of consumer goods, residents have developed mechanisms to improve their daily life by sending letters and petitions or by coagulating alternative – that is underground – networks of exchange. We follow the definition proposed by Jeff Weintraub to show that unlike Western Europe, where by private space one meant issues related to intimate life of the individuals and the public space was tantamount to other kinds of visible aspects, within the Romanian industrial cities public space usually meant community and national projects and private one was substituted by the notion of individual practices.

Keywords : Romania, Hunedoara, everyday life, industrialization, workers, letters, petitions.

„Consum, numele tău este femeie ! ” spune un proverb al Angliei victoriene pentru a evidenţia cum societatea modernă occidentală înţelegea identităţile de gen în funcţie de vizibilitatea lor publică. În mod tradiţional, domeniului feminin îi erau atribuite nu numai activităţile casnice precum creşterea şi educarea copiilor, aprovizionarea, prepararea hranei sau întreţinerea şi decorarea locuinţei, dar şi cele legate de cumpărături sau modă. Bărbaţii, pe de altă parte, aveau responsabilitatea întreţinerii celorlalţi membri ai familiei. În epocă, o astfel de înţelegere a rolurilor sociale a celor două sexe a fost transpusă în construcţii vizuale – afişe, sloganuri, caricaturi – care reprezentau femeile în prim-planul activităţilor comerciale, înconjurate de o abundenţă de produse, iar pe bărbaţi în câmpul muncii[1]. Această înţelegere stereotipică a felului în care practicile de consum reconfigurează raportul dintre spaţiul public şi cel privat ca urmare a industrializării şi a urbanizării a constituit punctul de pornire al criticii pe care teoreticienii blocului estic au îndreptat-o împotriva modernităţii europene. Spre deosebire de spaţiul occidental, unde industrializarea şi urbanizarea au fost înţelese în strânsă legătură cu apariţia şi dezvoltarea societăţii de consum, în interiorul blocului estic teoreticienii au evidenţiat dimensiunea negativă a capitalismului, inclusiv prin asocierea consumerismului cu frivolitatea, risipa, inegalitatea sau exploatarea. Viaţa în comunism promitea, în schimb, un trai tihnit articulat conform unui „optim social”, în care fiecare va oferi cât îl ţin puterile şi va primi cât îi va fi necesar[2]. O astfel de poziţionare a Estului faţă de Vest deschide perspective de analiză a reperelor domesticităţii în spaţiul est-european în raport cu cel occidental, dar şi de investigare a felului în care un set de precepte teoretice despre viaţa privată sau vizibilitatea socială a categoriilor de gen prind contur prin experienţele cotidiene ale populaţiei blocului socialist. Aceasta este cu atât mai important cu cât, de regulă, ceea ce indivizii sau societatea înţelege prin „nevoi” nu este altceva decât o construcţie artificială, rezultantă a unui context economico-social şi politic variabil, care poate fi instrumentalizată ideologic, dar care reprezintă, deopotrivă, un cumul de aşteptări personale în raport cu lumea

1. Victoria de Grazia, „Introduction”, în Victoria de Grazia, Ellen Furlough (eds.), *The Sex of Things : Gender and Consumption in Historical Perspective*, University of California Press, Berkeley, 1996, p. 1.
2. György Péteri (ed.), „Introduction : The Oblique Coordinate Systems of Modern Identity”, *Imagining the West in Eastern Europe and the Soviet Union*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2010, p. 6 ; Mark Landsman, *Dictatorship and Demand : The Politics of Consumerism in East Germany*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., Londra, 2005, pp. 5-6 ; Sheila Fitzpatrick, „Things under Socialism : The Soviet Experience”, în Frank Trentmann (ed.), *The Oxford Handbook of the History of Consumption*, Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 451.

materială[1]. Drept urmare, practicile de consum exprimă repere identitare pe baza statutului profesional sau a raportului dintre individualitate şi colectivitate, care în contextul proiectului regimului comunist de industrializare şi urbanizare reaşază limitele dintre public şi privat.

Acest articol va analiza felul în care raportul dintre spaţiul public şi cel privat a fost articulat pe parcursul primelor două decenii postbelice în România printr-un studiu de caz despre experienţele cotidiene ale populaţiei nou-construitelor oraşe industriale Hunedoara şi Călan. Având ca punct nodal calitatea vieţii forţei de muncă a Combinatului Siderurgic şi a Uzinelor Victoria, acest studiu se va concentra pe felul în care locuitorii centrelor urbane au avut acces la locuinţe, slujbe sau bunuri de larg consum – pentru a identifica mijloacele de transmisie, articulare şi contestare a autorităţii centrale sau locale –, precum şi pe implicaţiile socioculturale şi economice ale acestui proces. Astfel, vom ilustra impactul industrializării în planul vieţii cotidiene a unei comunităţi urbane în timpul regimului comunist, arătând cum, în condiţiile aprovizionării deficitare cu bunuri de larg consum, locuitorii au dezvoltat mecanisme de îmbunătăţire a traiului zilnic prin expedierea de scrisori şi petiţii, prin coagularea unor reţele alternative de procurare a produselor sau eludarea autorităţii. Drept urmare, folosim definiţia propusă de Jeff Weintraub pentru a arăta că, spre deosebire de spaţiul vest-european, unde sfera privată însumează aspecte legate de viaţa intimă a indivizilor, iar spaţiul public este echivalat aspectelor vizibile, în cazul arealului siderurgic hunedorean, prin spaţiu public înţelegem colectivitatea şi proiectele naţionale, iar noţiunii de privat îi substituim practicile individuale[2]. Această diferenţiere este utilă pentru analiza problematicii vieţii cotidiene a categoriilor de gen atâta timp cât preponderenţa populaţiei masculine în arealul siderurgic hunedorean, nu numai din punct de vedere numeric, dar şi în ceea ce priveşte raportul dintre forţa de muncă activă şi cea inactivă şi, implicit, al nivelului de salarizare, a particularizat zona faţă de alte spaţii urbane. Vizibilitatea femeilor şi a bărbaţilor a fost dezechilibrată, raportul dintre cele două sexe echilibrându-se abia în a doua jumătate a anilor 1960, când populaţia feminină creşte numeric. Paradoxal, însă, acest proces a coincis cu preocuparea tot mai mare a regimului pentru dezvoltarea industriei bunurilor de larg consum şi instrumentalizarea practicilor consumiste prin construcţii mediatice publicitare similare celor occidentale, regăsite în publicaţiile de profil precum *Femeia*, *Flacăra* sau *Săteanca*. În consecinţă, în cele ce urmează încercăm să analizăm experienţele cotidiene ale hunedorenilor în funcţie de dinamica procesului de industrializare, fiind preocupaţi de mai multe

1. Katherine Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next ?*, Princeton University Press, Princeton, 1996, p. 28.
2. Jeff Weintraub, „The Theory and Politics of the Public/Private Distinction”, în Jeff Weintraub, Krishan Kumar (eds.), *Public and Private in Thought and Practice. Perspectives on a Grand Dichotomy*, University of Chicago Press, Chicago, 1997, pp. 1-2. Vezi şi : Deborah A. Field, *Private Life and Communist Morality in Khrushchev's Russia*, Peter Lang Publishing, New York, 2007. p. 2 ; Martha Lampland, *The Object of Labour. Commodification in Socialist Hungary*, The University of Chicago Press, Chicago, 1995, pp. 1-2.

aspecte : Cum s-au configurat relaţiile de gen în interiorul oraşului ? Cum trăiau muncitorii în aceste spaţii ? În ce măsură erau mulţumiţi de calitatea vieţii ? Care erau strategiile prin care încercau să-şi îmbunătăţească traiul zilnic ?

De regulă, modelele sociologiei clasice interpretează activităţile productive ca principal motor al construcţiilor identitare, specificul locului de muncă şi nivelul de salarizare devenind factori importanţi în articularea domesticităţii în interiorul comunităţilor urbane coagulate ca urmare a industrializării[1]. În Hunedoara, de exemplu, inginerii, tehnicienii, maiştrii şi muncitorii calificaţi alcătuiau un grup profesional majoritar şi cu o influenţă simbolică semnificativă la nivelul comunităţii. Transpunerea ierarhiilor profesionale la nivelul oraşelor s-a delimitat în distribuirea pe categorii de venituri şi statut social a locuitorilor, grupurile originare din aceeaşi regiune ocupând, de regulă, locuinţe în aceleaşi cartiere. Aceasta reflectă atât etapele succesive de mobilitate a forţei de muncă, puterea financiară a angajaţilor, cât şi ritmul fragmentat de construcţie urbană influenţat de programele economice ale autorităţilor centrale. În analiza noastră, pornim de la premisa că reluarea procesului de industrializare ca urmare a plenarei PMR din noiembrie 1958 a creat condiţiile nu numai pentru extinderea capacităţilor de producţie ale întreprinderii hunedorene până la valori impresionante, dar şi pentru reevaluarea proiectelor sociale precum construcţia de locuinţe sau îmbunătăţirea calităţii serviciilor publice. Raportat la perioada anterioară, începând cu sfârşitul anilor 1950, numărul apartamentelor finalizate în oraş a crescut semnificativ, contribuind la îmbunătăţirea vizibilă a calităţii vieţii, fără însă să soluţioneze problema spaţiului locativ în totalitate.

Cu toate acestea însă, caracterul paradoxal al programelor sociale asociate procesului de industrializare de la sfârşitul anilor 1950 a determinat transmutări la nivelul relaţiei dintre autoritate şi cetăţeni. Pe de o parte, politicile legate de construcţia de locuinţe unifamiliale cu două camere, de dimensiuni reduse de până la 24 mp, au determinat creşterea numărului apartamentelor finalizate. Deşi o astfel de strategie a făcut ca un număr tot mai mare de familii să beneficieze de confortul şi intimitatea propriei locuinţe, aceste proiecte erau benefice şi pentru stat, deoarece relaţiile sociale puteau fi recalibrate prin disoluţia familiilor alcătuite din mai multe generaţii şi, implicit, prin fragmentarea relaţiilor sociale tradiţionale[2]. Pe de altă parte, regimul a fost tot mai preocupat de reglementarea comportamentului populaţiei, de formarea gustului în limitele simplităţii, utilitarismului şi funcţionalismului, de condamnarea mentalităţilor mic-burgheze şi a reminiscenţelor vechilor practici cotidiene, anterioare regimului comunist. Cu alte cuvinte, în perioada care a urmat morţii lui Stalin, partidul a devenit

1. Mark Jayne, *Cities and Consumption*, Routledge, Londra şi New York, 2006, p. 7.
2. Într-un studiu recent despre procesul de colectivizare în România, Gail Kligman şi Katherine Verdery au arătat cum unul dintre mecanismele angajate de autorităţile comuniste pentru a-şi consolida autoritatea în lumea rurală a fost fragmentarea relaţiilor tradiţionale dezvoltate prin relaţii de rudenie sau de alianţă. Vezi Gail Kligman, Katherine Verdery, *Peasants under Siege : The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949-196*2, Princeton University Press, Princeton, 2011.

„mai puţin opresiv şi mult mai invaziv”, arătându-se preocupat inclusiv de viaţa intimă a populaţiei, precum familia sau căsnicia, aspecte care în mod normal nu puteau influenţa activitatea profesională a muncitorilor[1]. Drept urmare, acest articol va arăta cum reperele domesticităţii au fost rodul unei interacţiuni negociate dintre un cumul de precepte ideologico-teoretice despre echitate, comportament public sau privat, valori sociale sau gust şi acţiunea adeseori eluzivă a locuitorilor care erau forţaţi să identifice pârghii pentru a suplini penuria de bunuri şi servicii din comerţul socialist sau a depăşi dificultăţile inerente apărute ca urmare a politicilor economice dezechilibrate ale regimului.

Ca atare, vom analiza problematica în limitele paradigmei asociate termenului *Alltagsgeschichte*, respectiv o formă de microistorie care abordează experienţele zilnice ale populaţiei atât prin prisma felului în care statul influenţează viaţa cetăţenilor, cât şi a felului în care aceştia (re)acţionează prin expedierea petiţiilor, dezvoltarea unor proiecte antreprenoriale sau opţiuni în viaţa personală[2]. Urmărim să conceptualizăm raporturile fluide dintre *dominaţie* şi *contestarea puterii*[3], pentru a identifica felul în care, în plan local, *diversitatea* individuală, exprimată prin detalii *picante*, care uneori pot induce impresia de *romanţare* a cotidianului, generează întrepătrunderea istoriilor şi a modelelor culturale[4]. Folosind documente de arhivă şi materiale din presă, analiza noastră este structurată pe trei paliere. Un prim pas constă în analiza aspectelor legate de nivelul de salarizare al muncitorilor de la Combinatul Siderurgic din localitate astfel încât să particularizăm comunitatea muncitorească locală în raport cu realităţile naţionale. Apoi vom ilustra cum localizarea populaţiei la nivelul oraşului a reflectat statutul profesional al forţei de muncă. În ultima parte a acestui articol vom prezenta câteva modalităţi de interacţiune dintre populaţie şi autorităţile statului astfel încât să

---

1. Edward D. Cohn, „Sex and the Married Communist : Family Troubles, Marital Infidelity, and Party Discipline in the Postwar USSR, 1945-64”, în *The Russian Review*, nr. 68, iulie 2009, p. 430. Vezi şi : Susan E. Reid, „The Meaning of Home : «The Only Bit of the World You Can Have to Yourself»”, în Lewis H. Siegelbaum (ed.), *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*, Palgrave Macmillan, New York, 2006, pp. 145-170 ; Christine Varga-Harris, „Forging Citizenship on the Home Front. Reviving the Socialist Contract and Constructing Soviet Identity during the Thaw”, în Polly Jones (ed.), *The Dilemmas of De-Stalinization. Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*, Routledge, New York, 2006, pp. 101-116.
2. Termenul *Alltagsgeschichte* a fost propus de istoricii germani ca o abordare complementară modelelor cotidianului. Alf Lüdtke, „Introduction. What is the History of Everyday Life and Who Are Its Practitioners ? ”, în *The History of Everyday Life : Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton University Press, Princeton, 1995, pp. 3-40 ; Harry Harootunian, *History's Disquiet : Modernity, Cultural Practice, and the Question of Everyday Life*, Columbia University Press, New York, 2002.
3. Victoria E. Bonell, Lynn Hunt (eds.), „Introduction”, în *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*, University of California Press, Berkeley, 1999, p. 10.
4. Alf Lüdtke (ed.), *op. cit.*, pp. 9-13.

evidenţiem felul în care experienţele cotidiene ale locuitorilor s-au modificat sub impactul industrializării şi al urbanizării.

Nivelul de salarizare al angajaţilor siderurgişti

În data de 2 iulie 1946, la Uzinele de Fier din Hunedoara erau angajaţi 2.670 de muncitori. Câţiva ani mai târziu, în 1950, numărul lor ajungea la 6.764. Ulterior, volumul forţei de muncă a crescut continuu, până la 25.400 de muncitori în 1965, pentru a depăşi 30.000 la finele anilor 1960[1]. Această creştere semnificativă a numărului de angajaţi s-a realizat prin mobilitatea susţinută a forţei de muncă provenind din toate regiunile ţării.

Pe parcursul primilor ani de după cel de-al Doilea Război Mondial, încercările de atragere a muncitorilor s-au dovedit a fi destul de dificile ; chiar dacă numărul celor aduşi în zonă prin mijloace organizate a crescut simţitor, foarte mulţi muncitori hunedoreni îşi părăseau locul de muncă. De exemplu, dintr-un grup de peste două sute de muncitori recrutaţi din judeţul Alba, mai puţin de jumătate ar fi ajuns la destinaţie. Un alt grup, alcătuit din persoane aparţinând categoriilor marginalizate, a fost adus pentru reeducare şi integrare socială. Însă o intervenţie a Biroului Politic al CC a atrăgea atenţia că „cele 500 femei (foste prostituate) care au fost adunate din diferite regiuni şi trimise la CSH pentru încadrarea în producţie introduc un spirit de descompunere. Propunem scoaterea lor imediată din Combinatul şi Oraşul Hunedoara”[2].

Muncitorii erau nemulţumiţi de nivelul foarte scăzut de salarizare, de prevederile legislaţiei în vigoare care dispuneau impozitarea cu 10% a veniturilor şi aşa foarte mici, dar şi de faptul că primele cartele pentru achiziţionarea produselor alimentare le erau distribuite abia după şase luni de la încadrarea în muncă. Înainte de a pleca, obişnuiau să scrie pe pereţii întreprinderilor numeroase sloganuri cu caracter politic : „«Trăiască Maniu şi Regele ! », «Jos cu Groza ! », şi alte afirmaţii referitoare la Tovarăşul Stalin”[3]. În iulie 1946, la Ghelar, muncitorii ar fi declarat grevă, solicitând mărirea salariilor, îmbunătăţirea nivelului de trai şi o mai bună aprovizionare cu produse alimentare şi îmbrăcăminte. Deşi au fost explicate prin argumente politice, autorităţile susţinând că ar fi fost vorba de încercările unor grupuri legionare de a destabiliza sistemul profitând de situaţia dificilă de după război, nemulţumirile angajaţilor erau cât se poate de legitime, iar frecventele bătăi, certuri şi relaţii tensionate dintre muncitori nu făceau decât să afecteze activităţile din combinat[4]. Drept urmare,

1. SJAN Hunedoara, fond *Comisariatul de Poliţie Hunedoara*, dosar 26/1946, ff. 1-37 ; SJAN Hunedoara, fond *Combinatul Siderurgic Hunedoara BDS – Organizarea muncii*, dosar 1/1938-1953, f. 93 ; SJAN Hunedoara, fond *PCR. Municipiul Hunedoara*, dosar 4/1959, f. 11.
2. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 57/1951, f. 5.
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 11726, ff. 129-132, 233.
4. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 010175, vol. 41, ff. 146, 252, 288-289 ; dosar 010175, vol. 37, ff. 210-214 ; dosar 127447, vol. 2, f. 16.

numărul foarte mic de muncitori şi presiunile foarte mari ale primelor planuri economice anuale au favorizat dezvoltarea unei veritabile competiţii între conducerile întreprinderilor din zonă pentru atragerea forţei de muncă. S-a ajuns ca, la începutul anului 1950, muncitorii să fie pur şi simplu furaţi de la o secţie la alta, de cele mai multe ori prin promisiunea unui salariu mai mare[1].

Contrar aşteptărilor, trecerea anilor nu a îmbunătăţit funcţionalitatea procesului productiv şi nici nu a fluidizat funcţionarea mecanismelor instituţionale şi politice responsabile de bunul mers al industriei siderurgice. Din punctul de vedere al politicilor salariele, în intervalul scurs până în 1956 situaţia s-a menţinut în limite relativ constante. Veniturile au rămas foarte mici, iar condiţiile de trai nu s-au îmbunătăţit, însă, paradoxal, în relaţia cu muncitorii hunedoreni, presiunea şi acţiunile coercitive au fost ultimele şi cel mai rar adoptate măsuri. Cuvântul de ordine a fost „degringoladă”, căci regimul a acordat suficient spaţiu de manevră muncitorilor, conducerea întreprinderilor trecând cu vederea numeroase abateri, absenteism sau neglijenţă. Deşi într-o primă instanţă acest lucru poate părea surprinzător, atitudinea relativ indulgentă a conducerii a servit intereselor statului, care a câştigat timp pentru construcţia infrastructurii şi a liniilor de producţie siderurgice. În egală măsură, conducerea politică a României avea încă un statut oarecum incert, strânsa dependenţă de Moscova şi lipsa de legitimitate a liderilor în raport cu populaţia determinând măsuri prudente în ceea ce priveşte muncitorimea[2].

Pe fondul evenimentelor din Polonia şi Ungaria de la finele anului 1956 însă, autorităţile de la Bucureşti au adoptat o serie de măsuri de ameliorare a condiţiilor de trai ale populaţiei prin creşteri moderate ale veniturilor, precum şi prin câteva măsuri punctuale de modernizare a industriei bunurilor de larg consum. În urma acestor măsuri, valoarea medie a câştigului unui muncitor din Hunedoara a ajuns la 500 de lei, cea mai ridicată din ţară în acest domeniu de activitate. Atenţia acordată îmbunătăţirii consumului populaţiei în anul 1956 avea deopotrivă o justificare socială evidentă, dar şi una pur pragmatică. Dacă regimul ar fi crescut doar veniturile, fără a crea condiţiile

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 11726, f. 89 ; SJAN Hunedoara, fond *Comisariatul de Poliţie Hunedoara*, dosar 2/1946, f. 3 ; BNA, fond FO 496, dosar 5, ff. 2-4. În 1955, salariul minim a fost crescut de la 200 la 240 de lei. Vezi şi : „Decret nr. 5 pentru ridicarea minimului neimpozabil al câştigului muncitorilor şi funcţionarilor şi pentru scutirea de impozit a burselor elevilor şi studenţilor”, în *Buletinul Oficial al Marii Adunări Naţionale a Republicii Populare Române*, 15 februarie 1955, p. 6 ; „Increase of Minimum Wages and Pensions in Romania”, HU OSA 300-8-3-5267, 30 octombrie 1956, pp. 1-3, document disponibil online la http : //hdl.handle.net/10891/osa : 4a63024a-cc35-49e6-a741-3ebb97183793 (accesat la data de 12 august 2013) ; HU OSA, 300-60-1, REF Research Institute, Romanian Unit, box 388, item. No. 2747/56, f. 3.
2. În contextul procesului de industrializare intensivă, Hunedoara nu a reprezentat un caz aparte, ci a exemplificat felul în care conducerile întreprinderilor au urmărit să negocieze cu forţa de muncă prin concesii numeroase. În egală măsură, faptul că procesul de colectivizare nu fusese încheiat, iar muncitorii îţi menţineau legăturile cu localităţile de origine implică de asemenea un grad ridicat de indulgenţă.

pentru absorbţia surplusului de capital de pe piaţă, ar fi generat inflaţie şi dezechilibre macroeconomice semnificative, care riscau să crească fragilitatea sistemului politic şi nu să îl solidifice[1]. Însă pe termen lung efectele acestor creşteri au fost limitate, iar reevaluarea normelor pe parcursul anului 1957 a făcut ca venitul mediu al muncitorilor hunedoreni să scadă în 1958 faţă de anii precedenţi de la 1.000-1.300 lei până la o valoare de 800-950 lei[2].

Tabelul 1. *Estimări ale nivelului de salarizare la Combinatul Siderurgic din Hunedoara*[3]

	1957	1958	
Numărul mediu de muncitori	10.020	11.154	salarizare veche
	9.915	10.991	salarizare nouă
Câştigul mediu al unui salariat	852	850	salarizare veche
	887	958	salarizare nouă
Câştigul mediu al unui muncitor	797	796	salarizare veche
	836	920	salarizare nouă

Sursa : SJAN Hunedoara, fond *Combinatul Siderurgic* Hunedoara-*BDS – Organizarea muncii*, dosar 26/1958, f. 69.

Prin introducerea noii salarizări în cursul anului 1957, numărul mediu al angajaţilor combinatului şi al Uzinelor Victoria din Călan ar fi urmat să scadă cu valori cuprinse între 10 şi 15%. Însă noul proiect nu a fost completat cu revizuirea unor prevederi legislative în vigoare, conform cărora pentru noile posturi care s-ar fi deschis în întreprindere aveau prioritate la angajare cei disponibilizaţi prin implementarea noului sistem de salarizare, ale căror salarii urmau a fi stabilite prin media aritmetică a veniturilor din ultimele trei luni. Pe de altă parte, conducerile întreprinderilor au continuat să facă angajări din rândul ţăranilor afectaţi de decizia Consiliului de Miniştri legată de reluarea colectivizării, în pofida limitărilor impuse de Oficiul repartizării braţelor de muncă. Astfel, indiferent de încercările de restructurare, cadrul legislativ care reglementa problemele conexe încuraja perpetuarea practicilor salariale anterioare. Situaţia s-a menţinut şi în cursul anilor 1959 şi 1960, atâta timp cât estimările iniţiale referitoare la numărul de angajaţi şi veniturile acestora nu au fost respectate[4].

1. „Details of Revised State Plan in Romania (II)", HU OSA 300-8-3-5282, 19 ianuarie 1957, p. 3, document disponibil online la http://hdl.handle.net/10891/osa:9006c861-e9f5-41e7-b226-27dc5174d8de (accesat la data de 12 august 2013).
2. *Ibidem*. Vezi şi : SJAN Hunedoara, fond *Direcţia Judeţeană de Statistică*, dosar 6/1959, f. 21 ; „Decret nr. 35 pentru înfiinţarea Comitetului de Stat pentru Problemele de Muncă şi Salarii", în *Buletinul Oficial al Marii Adunări Naţionale a Republicii Populare Române*, 25 ianuarie 1957, pp. 21-22 ; „Decret pentru modificarea unor articole din Codul Muncii", în *Buletinul Oficial al Marii Adunări Naţionale a Republicii Populare Române*, 22 februarie 1958, pp. 85-86.
3. Salariul nu echivala cu venitul.
4. SJAN Hunedoara, fond *Combinatul Siderurgic Hunedoara BDS – Organizarea muncii*, dosar 26/1958, ff. 64-67 ; ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Organizatorică*, dosar 17/1959, f. 52.

Tabelul 2. *Evoluţia raportului dintre numărul de angajaţi ai Combinatului Siderurgic din Hunedoara şi veniturile acestora între 1959 şi 1961 (plan şi realizări)*

		1959	Plan 1960	Realizări 1960	Propunere 1961
Numărul mediu scriptic total		13.151	15.428	15.324	17.877
	Muncitori	11.556	13.450	13.377	15.762
	Ingineri	992	1.134	1.117	1.238
	Maiştri	329	385	385	460
Câştigul mediu lunar		1.018	989	1.124	1.110
	Muncitori	964	940	1.076	1.059
	Ingineri, tehnicieni	1.749	1.716	1.937	1.940
	Din care maiştri	1.647	1.750	1.750	1.741

Sursa : SJAN Hunedoara, fond *Combinatul Siderurgic Hunedoara BDS – Organizarea muncii*, dosar 44/1961, f. 39.

Plenara Comitetului Central al PMR din iulie 1959 a anunţat creşterea salariului minim şi mediu la nivel naţional, reducerea preţurilor şi a impozitelor şi taxelor cu până la 85%, în paralel cu creşterea preţurilor la bunurile de larg consum, estimată de observatorii străini la aproximativ 6-7% pe o perioadă de doi ani. Noile concesii au fost interpretate ca o expresie a „presiunii populare” atâta timp cât, conform ziarului *Scânteia*, salariul minim în 1959 crescuse de la 400-510 lei pe lună la 470-560 de lei faţă de anul precedent. În cazul siderurgiştilor, creşterea medie a câştigurilor de 11% avea să se distribuie astfel :

> Un furnalist, care realiza în medie în 1956 un venit net din salariu de 874 de lei lunar, obţine în prezent 1.180 de lei, iar de acum înainte va câştiga 1.295 de lei lunar, cu 48% mai mult decât în 1956 şi cu 10% mai mult decât în prezent. Un topitor III, care realiza în medie în 1956 un venit net din salariu de 779 de lei lunar, obţine în prezent 957 de lei lunar, deci cu 38% mai mult decât în 1956 şi cu 12,4% mai mult decât în prezent[1].

Salariile maiştrilor urmau să crească cu 20%. Înainte de creşterea din iulie 1959, venitul salarial din România era printre cele mai mici din blocul estic. Deşi valorile comparative din tabelul de mai jos sunt grăitoare pentru nivelul scăzut al câştigului muncitorilor, trebuie să precizăm, de asemenea, o chestiune de nuanţă, căci în estimările statistice ale veniturilor românilor, autorităţile includeau şi beneficiile, precum asigurările medicale, alocaţiile pentru copii, şcolarizarea copiilor, ceea ce înseamnă că veniturile reale erau ceva mai mici decât cele înscrise în documente[2].

1. Gheorghe Gheorghiu-Dej, „Cu privire la realizarea sarcinilor trasate de Congresul al II-lea al PMR în domeniul dezvoltării economiei naţionale şi creşterii bunăstării oamenilor muncii, precum şi propunerile de noi măsuri pentru ridicarea nivelului de trai al poporului muncitor. Raport prezentat la Plenara lărgită a CC al PMR din 13-14 iulie 1959”, în *Articole şi cuvântări, decembrie 1955 – iulie 1959*, Editura Politică, Bucureşti, 1960, pp. 651-669.
2. „Romanian Decision on Wages, Pensions, Taxes and Prices : An Analysis”, HU OSA 300-8-3-5374, 25 iulie 1959, pp. 1-2, document diponibil online la http : //hdl.handle.net/10891/osa : 3fbc0e55-e0dd-4e43-bacf-433442760c2f (accesat la data de 12 august 2013).

Tabelul 3. *Nivelul salariilor în ţările blocului estic în anul 1959 (înainte de Plenara CC al PMR din iulie 1959)*

	Salariul mediu	Salariul minim	Pensii
România	650 (110$)	350-400 (65 $)	200-250 (40 $)
URSS	185 $	75 $	75 $
Polonia	440 $	125 $	125 $
Cehoslovacia	185 $	110 $	35 $
Ungaria	130 $	55 $	20 $
Bulgaria	90 $	55 $	–

Sursa : „Romanian Decision on Wages, Pensions, Taxes and Prices : An Analysis", HU OSA 300-8-3-5374, 25 iulie 1959, p. 3.

Însă creşterile de venituri ale anului 1959 au fost semnificative. De exemplu, un prim-topitor de la Hunedoara beneficia de un salt al cuantumului pensiei pentru limită de vârstă de la 365 de lei până la 978 de lei. Cu toate acestea însă, un material publicat de revista iugoslavă *Politika* despre standardul de viaţă al românilor în anul 1960 evidenţia faptul că un cetăţean câştiga, în medie, suficient numai pentru cumpărarea mâncării, iar un turnător hunedorean ar fi câştigat, în medie, 1.075 de lei[1].

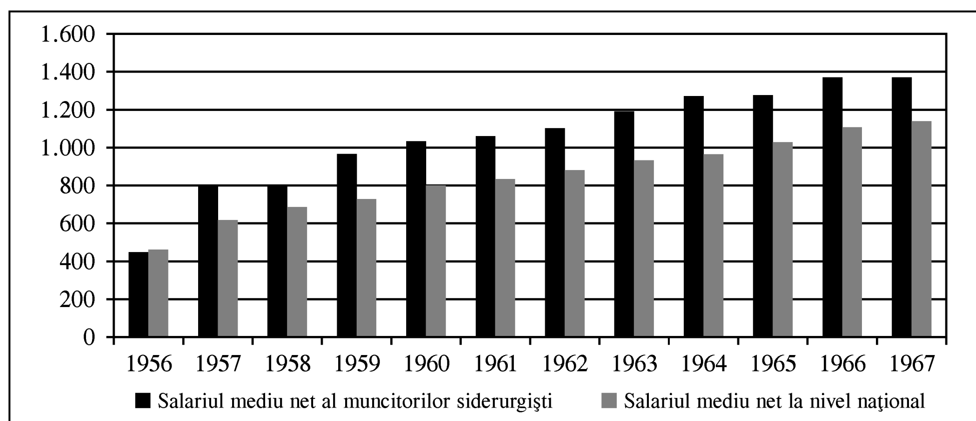
Demersurile oarecum timide de creştere a veniturilor salariale iniţiate de mai multe ori în intervalul 1956-1960 au prins contur cu ocazia celui de-al III-lea Congres al PMR din 1960. Ulterior, au existat o serie de măsuri de calibrare a veniturilor prin creşterea cu regularitate a salariilor. În perioada următoare, veniturile salariale aveau să crească anual, astfel că, în 1964, salariul mediu al unui muncitor hunedorean ajungea la 1.380 de lei, şi se menţinea pe mai departe în fruntea salarizării din industria grea la nivel de ţară, iar un inginer câştiga între 1.200 şi 1.800 de lei. Prin sistemul de bonusuri şi prime era foarte posibil ca un muncitor să îşi dubleze venitul[2]. Planul şesenal anunţa că, până în 1965, veniturile angajaţilor aveau să crească faţă de valoarea din 1 august 1959 cu până la 45%, cumulate cu o creştere a productivităţii cu 65% şi o scădere graduală a preţurilor la bunurile de larg consum[3]. Ca o expresie a politicii de industrializare a regimului lui Gheorghe Gheorghiu-Dej, primii care au beneficiat de creşteri salariale au fost inginerii şi tehnicienii, ceea ce a dus, oarecum artificial, la o creştere a mediei veniturilor angajaţilor siderurgişti[4].

Un an mai târziu, în 1961, în condiţiile în care planul fusese depăşit, salariile muncitorilor au fost din nou crescute cu aproximativ 15% faţă de valoarea din iulie

1. „Yugoslav Paper on Living Standard in Romania", HU OSA 300-8-3-5428, 16 februarie 1960, p. 1, document disponibil online la http://hdl.handle.net/10891/osa:44f40f32-6c35-4efa-978e-2a3be5204ab4 (accesat la data de 23 august 2013).
2. BNA, fond FO 371, dosar 177629, item NR. 1102/4, p. 3.
3. SJAN Hunedoara, fond *Direcţia Judeţeană de Statistică*, dosar 24/1960, ff. 16-17.
4. HCM 1053/1960 ; SJAN Hunedoara, fond *Direcţia Judeţeană de Statistică*, dosar 10/1961, f. 9 ; „Romania Limited Price Reduction", HU OSA 300-8-3-5464, 24 iulie 1960, p. 1, document disponibil online la http://hdl.handle.net/10891/osa:603b0a01-38ac-4615-a679-bb717ecafc36 (accesat la data de 23 august 2013).

1959, măsură ce a fost cumulată cu scăderea preţurilor cu până la 40% la o serie de bunuri de larg consum precum electrocasnicele sau sinteticele şi a tarifelor la electricitate pentru consumul casnic cu 27%. Ca urmare a acestor măsuri, în anul 1963 salariul minim crescuse până la 520 de lei, de la o valoare de 470 de lei în august 1959, în vreme ce salariul mediu al muncitorilor industriali ajunsese la 800 de lei. Creşterea graduală a salariilor până în anul 1965 cu până la 35% faţă de momentul iulie 1959 a fost o mişcare strategică pentru a creşte productivitatea şi pentru a solidifica relaţia politicului cu populaţia[1].

Salariul mediu al muncitorilor din industrie în regiunea Hunedoara a crescut de la 937 lei în 1959, la 1.034 în 1960, 1.061 în 1961, 1.100 în 1962, 1.193 în 1963, 1.272 în 1964 şi la 1.278 în 1965, pentru a ajunge la 1.373 în 1966. În anul 1967, salariul mediu al unui muncitor era de 1.344 lei, iar salariul mediu pe judeţ era de 1.372 lei[2].

Sursa: http://www.insse.ro/cms/rw/pages/castiguri1938.ro.do şi SJAN Hunedoara, fond *Direcţia Judeţeană de Statistică*, dosar 23/1967, f. 23; dosar 1/1967, f. 23; dosar 27/1963, f. 7; dosar 14/1962, ff. 7-12; dosar 10/1961, f. 7; dosar 24/1960, f. 7.

Figura 1. *Evoluţia salariului mediu al muncitorilor hunedoreni comparativ cu salariul mediu la nivel naţional*[3]

1. Vezi şi HCM 473/1961; „The Latest Romanian Price and Wage Concessions: An Analysis", HU OSA 300-8-3-5538, 3 august 1961, pp. 1-4, document disponibil online la http://hdl.handle.net/10891/osa:3973fe43-31ac-4c55-baa3-b5908054a1db (accesat la data de 23 august 2013); „Romanian Price Increases", HU OSA 300-8-3-5584, 15 iulie 1963, p. 1, document disponibil online la http://hdl.handle.net/10891/osa:72f10202-bf56-4c9e-a53f-7633dacc8db7 (accesat la data de 23 august 2013).
2. SJAN Hunedoara, fond *Direcţia Judeţeană de Statistică*, dosar 23/1967, f. 23; dosar 1/1967, f. 23; dosar 27/1963, f. 7; dosar 14/1962, ff. 7-12; dosar 10/1961, f. 7; dosar 24/1960, f. 7.
3. În cazul siderurgiştilor hunedoreni, datele statistice se referă numai la muncitorii calificaţi şi necalificaţi şi nu cuprind salariile personalului auxiliar, cadrelor tehnice, maiştrilor şi ale

Dinamica salariului muncitorilor siderurgişti în intervalul 1956-1967, ilustrat prin graficul anterior, relevă valoarea superioară a câştigurilor muncitorilor hunedoreni raportat la media naţională. Dacă în primii ani ai procesului de industrializare, nivelul salarial din Hunedoara era similar cu cel din alte zone ale ţării, începând cu anul 1957 se constată o creştere consistentă a salariului hunedorenilor. În strânsă legătură cu evenimentele din Ungaria şi Polonia din toamna anului 1956, aceste schimbări exprimă şi o oarecare presiune a forţei de muncă asupra autorităţilor pentru îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă. Îngrijoraţi de o eventuală reacţie populară, într-un areal cu o concentraţie mare de muncitori, cu un potenţial social exploziv, reevaluarea politicilor salariale prin îmbunătăţirea statutului muncitorului şi creşterea valorii muncii sale a urmărit tocmai menţinerea echilibrului dintre autoritate şi *clasa muncitoare*.

Creşterea constantă a nivelului de salarizare începând cu anul 1958 a fost rezultanta unui complex de factori. Deşi autorităţile de la Bucureşti au adoptat măsuri de îmbunătăţire a nivelului salarial, în plan local, conducerea întreprinderilor a depus eforturi tot mai consistente pentru eficientizarea procesului productiv prin calificare profesională şi modernizare tehnologică. Pe de altă parte, măsurile coercitive, impuse cu fermitate pentru prima dată după anul 1958, au vizat tocmai calificarea cât mai multor muncitori. Pe termen scurt, avansarea pe scara profesională a muncitorilor necalificaţi în slujbe de muncitori calificaţi a modificat structura forţei de muncă şi, implicit, media valorii câştigurilor salariale în cele două centre siderurgice. Pe termen mediu, acest areal industrial a devenit mai atractiv pentru potenţialii muncitori, rata de mobilitate spre cele două întreprinderi crescând pe parcursul anilor 1960, ceea ce a dus la intensificarea procesului de urbanizare.

În egală măsură, reevaluarea politicilor salariale în cazul forţei de muncă din industrie a avut şi implicaţii politice majore. Noua clasă muncitoare, formată prin mobilitate şi calificare profesională, alcătuită din persoane provenind din rândul ţărănimii sărăcite care şi-a căpătat prima slujbă în timpul noului regim, s-a constituit într-un veritabil centru de influenţă la nivelul societăţii, acţiunile sale articulând politicile economice ale regimului atâta timp cât reperele identităţilor sale sociale au fost cimentate tocmai în intervalul care a coincis cu procesul de industrializare. Cu alte cuvinte, fosta populaţie rurală, urbanizată ca urmare a proiectului modernizator al puterii comuniste, a devenit un actor legitimant pentru noul regim format din „muncitori industriali radicalizaţi, care erau doritori să se identifice cu noul regim”[1].

---

inginerilor. Creşterea nivelului salariilor în Hunedoara trebuie înţeleasă în contextul politicilor de şcolarizare a muncitorilor necalificaţi şi de încadrare a lor în posturi de muncitori calificaţi.

1. Z. Brzeziński, *Marele eşec. Naşterea şi moartea comunismului în secolul XX*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1993, p. 109. Vezi şi : Michael Burawoy, *The Politics of Production. Factory Regimes under Capitalism and Socialism*, Verso, Londra, 1985 ; Stelian Tănase, *Elite şi societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948-1965*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2006, p. 30.

Dimensiunea socială a politicilor salariale

Politicile salariale ale muncitorilor siderurgişti au reprezentat mai mult decât nişte simple modalităţi de retribuire a muncii depuse, sistemul de evaluare a activităţilor muncitorilor fiind transpus la nivelul oraşului într-o structură socială specifică ce reflecta statutul profesional şi nivelul de venituri. Drept urmare, în ciuda retoricii egalitariste a autorităţilor comuniste, inegalităţile dintre locuitori generate de calitatea locuinţelor, localizarea lor în raport cu serviciile sau distribuirea spaţiului locativ au devenit tot mai vizibile în timp. Cel mai notabil aspect a constat în dezvoltarea unor legături între diferiţi muncitori originari din aceeaşi regiune geografică, care şi-au menţinut relaţiile chiar şi după stabilirea într-unul dintre cele două oraşe. Acest fenomen a determinat o oarecare segregare teritorială la nivelul spaţiului urban, regăsindu-se în distribuţia populaţiei în diferite cartiere ale oraşelor în funcţie de zona de provenienţă şi în cimentarea unor relaţii de serviciu care s-au dovedit mult mai puternice decât constrângerile legislative ale puterii decizionale. Aceste practici erau expresia efortului nou-veniţilor de a-şi îmbunătăţi statutul social prin relocarea dintr-o zonă în alta, dar şi a „economiei secundare" a practicilor ascunse, a relaţiilor personale şi a reţelelor de informaţii neoficiale, care constituiau, la rândul lor, expresia inegalităţii sociale[1]. În Hunedoara, de exemplu, muncitorii cu venituri medii locuiau, de regulă, în cartierele construite fie anterior instaurării regimului comunist, fie în primii ani de după cel de-al Doilea Război Mondial. Aceste cartiere erau alcătuite preponderent din locuinţe individuale sau din blocuri de apartamente, iar confortul lor interior şi calitatea finisajelor au rămas, chiar şi comparativ cu standardele edilitare din ziua de azi, unele dintre cele mai ridicate din oraş. Spre deosebire de aceştia, cadrele cu pregătire superioară, tehnicienii şi maiştrii locuiau preponderent în cartierele de locuinţe individuale ridicate începând cu a doua jumătate a anilor 1950. Muncitorilor necalificaţi, pe de altă parte, ale căror venituri erau printre cele mai scăzute şi care iniţial au fost cazaţi în taberele de barăci provizorii, le-au fost repartizate locuinţe în cartierele localizate la marginea spaţiului urban[2].

Concentrarea muncitorilor calificaţi într-o anumită zonă a oraşului a influenţat specificul experienţelor cotidiene. Calitatea contactelor dintre locuitori a depins de structura socioprofesională a cartierelor oraşului, cele mai multe interacţiuni fiind constatate în zonele locuite de muncitori calificaţi, în interiorul cărora relaţiile sociale aveau un caracter permanent şi frecvent. În celelalte zone, natura interacţiunilor dintre locuitori era oarecum diferită. Astfel, în cartierele cu locuinţe individuale contactele sociale aveau un caracter permanent, dar foarte redus, în vreme ce în cele nou-construite locuitorii interacţionau frecvent, dar nepermanent.

1. György Enyedi, „Urbanization under Socialism", în Gregory Andrusz, Michael Harloe, Ivan Szelenyi (eds.), *Cities After Socialism : Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*, Blackwell, Oxford, 1996, pp. 108-110.
2. SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara*, dosar 2/1972, f. 25.

În egală măsură, specificul social al cartierelor locuite preponderent de muncitorii calificaţi s-a transpus în modalităţile de interacţiune dintre locuitori şi autorităţi. Din rândul muncitorilor calificaţi proveneau cei mai mulţi dintre cei care derulau acţiuni pentru îmbunătăţirea calităţii vieţii cotidiene. Însă, felul în care locuitorii celor două centre urbane au interacţionat cu reprezentanţii statului a reflectat o combinaţie între idei teoretice inoculate prin strategii discursive şi educaţionale, tradiţii emergente din experienţe anterioare în comunităţile de origine şi priorităţi personale. Semnificativ pentru o astfel de stare de lucruri este faptul că majoritatea populaţiei recent stabilite în oraş a adus „modele de viaţă şi cerinţe sociale rurale", acţiunile derulate de autorităţi dovedindu-şi în scurt timp ineficienţa în ceea ce priveşte încercările de a modifica fundamental nivelul de civilizaţie urbană al locuitorilor. Un studiu sociologic realizat la începutul anilor 1970 este revelator în acest sens pentru implicaţiile sociale ale procesului de urbanizare. Caracterul rural al celor două oraşe reiese din însăşi provenienţa populaţiei stabilite în localităţile respective. Astfel, la începutul anilor 1970, nu mai puţin de 62% dintre locuitorii nou-veniţi în Hunedoara proveneau din zone rurale, în vreme ce doar 28% locuiseră anterior în oraşe. Mai mult, aproape 80% din populaţie era născută în mediul rural. O situaţie similară a existat şi la Călan, unde ponderea populaţiei provenind din mediul rural era chiar mai ridicată decât cea semnalată în Hunedoara. Gradul de inserţie a nou-veniţilor în comunitatea hunedoreană a depins, în mare măsură, de vechimea în localitate. Specific acestui spaţiu industrial a fost faptul că mai bine de 44% dintre locuitori s-au stabilit în zonă pe parcursul deceniului al şaptelea (anii 1960), iar nu mai puţin de un sfert au sosit după 1965. O astfel de stare de lucruri deschide premisele pentru înţelegerea problemelor sociale ale zonei industriale, ale căror valenţe erau cu mult mai complexe decât în alte areale ale României. Drept urmare am identificat trei tipologii de muncitori ale căror mijloace de interacţiune cu puterea decizională au cunoscut trei forme de manifestare : a petiţionarului care se adresează autorităţii cu speranţa unei soluţionări favorabile ; a întreprinzătorului care acţionează în nume propriu pentru obţinerea unui trai mai bun ; şi a mic-burghezului, care pare că trăieşte independent de preceptele morale ale regimului comunist.

1. Petiţionarul

În fiecare an, locuitorii arealului siderurgic hunedorean trimiteau autorităţilor locale în jur de 10.000 de scrisori, reclamaţii şi sesizări. Alte câteva mii erau expediate conducerilor instituţiilor centrale sau redacţiilor ziarelor şi revistelor din Bucureşti sau din ţară. Deşi, la o primă privire, valoarea poate fi impresionantă, aceasta se înscrie în media naţională, atâta timp cât, conform estimărilor oficiale, populaţia României ar fi expediat diferitelor instituţii ale statului tot mai multe scrisori ; numai în anul 1967 numărul epistolelor populaţiei a depăşit 2.000.000[1].

1. SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 113/1962, f. 168 ; ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 198/1967, ff. 6-8 ; ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 66/1968, f. 140.

Unele dintre ele erau scrise pe un ton serios, invocând retorica oficială şi îmbinând cu atenţie poveştile reale cu limbajul propagandistic. Altele, concepute sub forma unor relatări comice şi reclamând probleme de gospodărire comunală precum mizerie în spaţiul public, lipsa iluminatului stradal sau neînţelegeri între vecini, erau de regulă trimise revistelor de umor, precum a fost cazul *Urzicii*, în paginile ei regăsindu-se numeroase relatări picante despre cotidianul hunedorean[1].

Expedierea scrisorilor şi a petiţiilor populaţiei către autorităţi era prezentată de către regim ca o expresie a propriului caracter democratic. Nu numai că scrisorile erau acceptate, dar conducerea încuraja locuitorii să dialogheze cu factorii de decizie şi să semnaleze problemele cu care se confruntau la locul de muncă sau în viaţa de zi cu zi, înaintând sugestii pentru îmbunătăţirea funcţionării administrative a comunităţilor sau atrăgând atenţia asupra lipsei de solicitudine a administraţiei locale. Datorită importanţei ideologice semnificative a acestui exerciţiu, persoana responsabilă cu soluţionarea acestor scrisori „trebuie să aibă legată întreaga sa viaţă de partid, devotament şi dragoste neţărmurită pentru partid, pentru stăpânirea birocratismului"[2]. În plan local, responsabilităţile funcţionarilor în gestionarea acestor documente erau clare, fiind stabilite prin hotărârea CC al PCR şi a Consiliului de Miniştri, încă din anul 1953 ; întreaga procedură se realiza sub atenta supraveghere a prim-secretarului de partid, care ulterior le repartiza :

> membrilor din Birou, Instructorilor Comitetului Orăşenesc de Partid, unde au fost stabilite termene pentru rezolvarea lor, iar după aceasta, toate scrisorile au fost date Instructorului cu Informarea şi rezolvarea pentru a fi trecute în registrul de intrare şi apoi s-au dat spre rezolvare tovarăşilor instructori, pe bază de semnătură[3].

În cadrul secretariatului regional a fost organizat un birou responsabil cu coordonarea structurilor locale şi raionale, iar sinteze lunare cu solicitările populaţiei ajungeau în mod regulat la Direcţia Treburi a CC al PMR[4]. Ulterior, ziarele locale *Drumul Socialismului*, *Uzina noastră* şi *Flacăra Hunedoarei* publicau cu regularitate sinteze

1. De exemplu, Iosif Crosca, din Călan, reclama nefuncţionarea difuzorului din comună, chiar dacă abonamentele erau plătite la timp. Astfel de intervenţii vizau evidenţierea nemulţumirilor faţă de felul în care sfaturile populare gestionau problemele vieţii cotidiene. Vezi şi : „Urzicuţă dragă", în *Urzica*, 15 februarie 1958, p. 15 ; SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 110/1962, f. 208.
2. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 16/1959, f. 23.
3. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 13/1958, f. 16.
4. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 2309/1957, f. 3 ; SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 144/1964, f. 260 ; ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 134/1966, ff. 12-18 ; ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 32/1966, ff. 47-61 ; ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 181/1966, ff. 7-12.

despre scrisorile oamenilor muncii şi despre căile de soluţionare alese. La o asemenea distribuţie a responsabilităţilor, s-ar presupune că aceste sesizări şi-au găsit rezolvare cu celeritate. În realitate însă, rapoartele lunare înaintate către secretariatul regional al partidului indică o rată de soluţionare a sesizărilor de cel mult 50%, iar în cazul aspectelor legate de spaţiul locativ proporţia nu depăşea 10%. De foarte multe ori, autorităţile locale reclamau volumul foarte mare de muncă faţă de posibilităţile reale ale structurilor instituţionale, imposibilitatea soluţionării favorabile a problemelor semnalate din cauza lipsei fondurilor sau a resurselor necesare sau faptul că unele solicitări erau nefondate. Unele reacţii ale autorităţilor locale erau făcute pe un ton destul de ridicat, funcţionarii simţindu-se ameninţaţi de presiunea tot mai mare a populaţiei. Unii locuitori se plângeau că li se dădeau explicaţii precum „nu eu ţi-am făcut copiii” sau „doar nu ţi-oi da casa mea”[1].

Exerciţiu eminamente propagandistic, practica expedierii petiţiilor şi a scrisorilor către autorităţi a reprezentat, aşa cum remarcau recent Kligman şi Verdery, o altă formă de *pedagogie* a maselor, un mecanism discursiv prin care s-au instrumentalizat politicile de diferenţiere dintre cetăţenii-model şi elementele aşa-zis „ostile sau duşmănoase”[2]. De exemplu, pe parcursul anului 1957 numărul scrisorilor şi al sesizărilor a fost semnificativ mai mare faţă de perioada anterioară. Obişnuiţi să vadă partea pozitivă a lucrurilor, autorităţile din Hunedoara s-au grăbit să anunţe creşterea încrederii populaţiei în eficienţa funcţionării structurilor birocratice[3]. În realitate însă, problemele abordate în aceste scrisori erau numeroase şi foarte variate, multe dintre ele, referitoare la spaţiul locativ, nivelul de trai, igiena spaţiului public, tâlhării, violenţă domestică sau relaţiile dintre vecini, reconstituind o imagine puţin cosmetizată a urbanului hunedorean, ilustrativă pentru ceea ce Fowler numea „suferinţa socială şi mizeria cotidianului”[4].

---

1. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 13/1958, f. 12 ; SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 24/1963, f. 17. Procedeul nu era specific României postbelice. Similar, în URSS, preluând un model mai vechi al Rusiei ţariste, expedierea scrisorilor către autorităţi era încurajată de regim, conducerea statului folosindu-se de această modalitate şi pentru a exercita un dublu control asupra acţiunilor administraţiei locale, dar şi pentru a obţine informaţii despre starea de spirit a populaţiei sau despre practicile cotidiene ale acesteia – vezi : Marjorie Hilton, „The Customer Is Always Wrong : Consumer Complaint in Late-NEP Russia”, în *The Russian Review*, 68, ianuarie 2009, pp. 1-25.
2. Gail Kligman, Katherine Verdery, *op. cit.*, p. 217. Printr-un astfel de mecanism, de exemplu, era informată conducerea statului despre faptul că la Hunedoara există mijloace fixe nefolosite de multă vreme sau stocuri de produse în valoare de 35 de milioane lei (ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 66/1968, f. 141).
3. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 2309/1957, f. 99.
4. Vezi : Laura Phillips, „Message in a Bottle : Working-Class Culture and the Struggle for Revolutionary Legitimacy, 1900-1929”, în *The Russian Review*, 56, ianuarie 1997, pp. 25-43 ; ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 72/1963, ff. 2-9.

Pentru mulţi dintre locuitori, trimiterea scrisorilor către autorităţi a devenit în scurt timp un mijloc de negociere pentru un statut mai bun. Profitând de lacunele legislative care prevedeau că stabilirea într-un oraş era condiţionată de o slujbă într-o întreprindere locală, mulţi dintre cei nou-sosiţi alegeau să locuiască pentru o perioadă la rude, apoi „fac ce fac şi se angajează şi ne bombardează cu scrisori că locuiesc trei-patru familii într-un apartament”[1]. De altfel, adaptarea la noile condiţii de viaţă de la oraş a determinat un transfer al centrului de greutate dinspre structurile de putere ale statului spre comunităţile urbane. Astfel, ele au devenit adevărate laboratoare sociale de incluziune şi de excludere a indivizilor, nu pe principii ideologice, ci, surprinzător, pe baza unor cutume comportamentale, stereotipuri şi raportări reminiscente ale vieţii tradiţionale rurale. Un conflict dintre doi vecini aflaţi în relaţie de subordonare în cadrul combinatului s-a materializat printr-o notă nefavorabilă adăugată în dosarul de cadre al muncitorului. Pierzându-şi locul de muncă, acesta s-a adresat partidului solicitând „orice slujbă” numai să poată să-şi întreţină familia[2].

Nu numai autorii acestor scrisori erau importanţi, ci şi conţinutul solicitărilor. Similar autobiografiilor sau scrisorilor de recomandare pe care muncitorii le redactau pentru a obţine o slujbă în întreprinderile industriale, scrisorile oamenilor muncii ilustrau, de o manieră excelentă, interiorizarea retoricii ideologice a puterii politice. De exemplu, unele dintre scrisori se încadrau într-o formă de *lamentare ritualică*[3], autorul construindu-şi naraţiunea pe baza unui model prestabilit care inevitabil făcea referire la propria experienţă în timpul vechiului regim, urmărind să-şi demonstreze familiarizarea cu limbajul ideologic. Solicitând un spaţiu locativ pentru întreaga sa familie, un muncitor mărturisea:

> Nu înţeleg să fii cot la cot cu foşti legionari, şi m-am şi exprimat că nu consider serioasă politica comunistă când admite asemenea oameni conducători. Nu ştiam ce e comunismul ? La noi la moţi nu au fost niciodată mişcări muncitoreşti, despre anumiţi comunişti de care auzeam, îmi făcea impresia că îs groaznici şi că vor să omoare pe toţi oamenii, ce vreţi dumneavoastră, educaţia primită în şcoală şi armată[4].

În altele, dimpotrivă, adoptau un stil direct, reclamând în limbajul cel mai simplu dificultăţile cu care se confruntau. O a treia categorie de scrisori o constituiau depeşele trimise conducerii statului, cu precădere după anul 1966, când s-a adoptat legislaţia contra întreruperilor de sarcină, prin care părinţii cu familii numeroase îl invitau pe Nicolae Ceauşescu să vină să fie naşul de botez al copiilor lor. Chiar dacă

1. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 2/1961, f. 59.
2. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 76/1964, f. 400.
3. Golfo Alexopoulos, „The Ritual Lament : A Narrative of Appeal in the 1920s and 1930s”, în *Russian History*, 24, 1-2, 1997, pp. 117-129.
4. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 2323/1957, f. 47.

liderul român nu participa niciodată la astfel de evenimente, scrisorile trimise erau analizate de organele locale şi centrale, şi în urma unei anchete sociale se dispunea acordarea unui ajutor material. Deşi numărul hunedorenilor care trimiteau astfel de scrisori era destul de mic în raport cu numărul celor din alte regiuni, practica recursului la autoritatea conducătorului pentru un sprijin material imediat a constituit o modalitate de a asocia politicile de protecţie socială cu imaginea de părinte al naţiunii construită prin pârghiile cultului personalităţii[1].

Cele mai numeroase sesizări se refereau la spaţiul locativ. Deşi reprezenta o problemă centrală pentru majoritatea locuitorilor, dialogul dintre populaţie şi autorităţi cunoştea uneori turnuri neaşteptate atâta timp cât calitatea de membru de partid era folosită ca monedă de schimb pentru obţinerea unor avantaje imediate[2]. Câteva exemple sunt în acest sens ilustrative. Ca urmare a unei scrisori trimise de o locuitoare a oraşului, partidul a intervenit, iar „tribunalul a stabilit nevinovăţia soţului"[3]. Pe de altă parte, Carol Ştefănescu, angajat al Uzinelor Victoria din Călan, semnala un conflict de interese între el şi inginerul-şef. Muncitorul, de asemenea membru în comisia de repartiţie a locuinţelor, refuzase să atribuie o locuinţă unei apropiate a inginerului-şef, ceea ce a atras refuzul inginerului-şef de a acorda promovarea muncitorului Ştefănescu. Partidul era chemat să reglementeze tensiunea dintre cei doi[4]. Tot nemulţumirea faţă de lipsa unei locuinţe l-a determinat pe un muncitor originar din zona Moldovei, ajuns în Hunedoara pentru a-şi găsi o slujbă, să înainteze o plângere împotriva autorităţilor locale care „prin abuzurile săvârşite ştirbesc prestigiul democraţiei populare" şi supun familia acestuia unei adevărate prigoane, făcându-se în felul acesta vinovaţi „chiar faţă de securitatea RPR"[5]. Ajungând la tribunal şi obţinând o decizie favorabilă, reclamantul nu a putut pune hotărârea în practică. Ca atare, pe baza dublei cetăţenii – română şi rusă –, el a ameninţat că se va adresa Uniunii Sovietice. Atâta timp cât răspunsul autorităţilor hunedorene a întârziat, acesta a concluzionat că

> la mijloc sunt alte interese comune şi uniţi cu toţii, caută să scape de noi din acel local, numai cu scopul de a nu-i mai stingheri cu prezenţa noastră, atunci când au anumite

1. ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 188/1966, ff. 12-13 ; ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 199/1967, vol. I, ff, 46-48, şi vol. II, f. 94 ; Corina Doboş, „Copiii primesc numele de Nicolae. Exerciţiu de interpretare lacaniană", în Luciana M. Jinga (coord.), *Identitate, social şi cotidian în România comunistă. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc*, vol. VII, Editura Polirom, Iaşi, 2012, pp. 199-212.
2. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 96/1958, f. 176.
3. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 13/1958, f. 16.
4. „Dragă Urzico", în *Urzica*, 15 octombrie 1956, p. 15.
5. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 2303/1957, f. 152.

consfătuiri secrete, noaptea târziu şi cu alte persoane venite din alte părţi, care au devenit suspecte, mai cu seamă că aceste persoane sunt de origine nemţi din Turcia şi din alte localităţi[1].

Pe un ton ceva mai calm, de această dată, un membru de partid cu vechime de trei ani mărturisea că propria-i experienţă politică „m-a făcut să cred că preşedintele sfatului popular este cinstit, dar abia acum am văzut cum se vând locuinţele”. Spaţiul locativ pe care îl vizase a fost repartizat unei alte persoane, un medic din localitate, care ar fi dăruit soţiei preşedintelui „mătase naturală şi pantofi de damă de mii de lei”[2]. Într-un alt caz, un conflict între soţul părăsit şi amant, ambii membri cu greutate în organizaţia de bază a Uzinelor de la Hunedoara, s-a tranşat prin scrisori trimise de ambele părţi la partid, cu implicarea părinţilor celor doi, şi aceştia încartiruiţi politic, şi s-a materializat într-o dispută deschisă pentru dreptul de folosire în continuare a spaţiului locativ. Dacă unul dintre cei doi a invocat vechimea în partid drept criteriu de departajare, celălalt a sugerat evaluarea gradului de îndeplinire a normelor de producţie din combinat[3].

De fapt, la nivelul comunităţii hunedorene, s-a produs un transfer de autoritate de la cea a preoţilor sau a membrilor comunităţii săteşti la cea politică, astfel că soliditatea comunităţilor tradiţionale se dizolvă în favoarea celei a statului. Cazul unei tinere femei din Boşorod, un sat localizat în proximitatea Uzinei Victoria, este elocvent. După ce mai bine de doi ani a trăit în concubinaj cu un muncitor din întreprindere şi a dat naştere la doi copii, aceasta s-a adresat conducerii şi celorlalte autorităţi locale pentru a-şi clarifica situaţia legală. „Femeie nenorocită” cum o numeşte un oficial local, „muritoare de foame” cum se prezintă singură, aceasta reclama faptul că cel cu care trăise în concubinaj obţinuse cartele pentru alimente atât pentru ea, cât şi pentru copiii ei, dar le folosea singur. Tot ea solicita intervenţia conducerii uzinei pentru ca ea şi cei doi copii ai săi să beneficieze de o parte din venitul salarial al muncitorului[4]. Un alt exemplu constă în relaţia tensionată dintre familiile care foloseau împreună acelaşi apartament. O mamă, de exemplu, s-a adresat sfatului popular solicitând o altă locuinţă pentru ea şi cei doi copii ai săi pentru că chiriaşul din cealaltă cameră încercase să-i violeze fiica adolescentă. Într-o sesizare trimisă sfatului popular şi încheiată cu sintagma „Luptăm activ pentru pace ! ”, mama povesteşte cum un anume Ivănescu a intrat noaptea în camera fiicei sale şoptindu-i „cuvinte de dragoste”, pentru ca în ziua următoare, „cu un tupeu extraordinar şi cu gură de mahala”, să forţeze din nou încuietoarea. Reclamanta solicita o altă locuinţă pentru că

1. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 2303/1957, f. 152.
2. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 96/1958, f. 101.
3. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 2323/1957, f. 237.
4. SJAN Hunedoara, fond *Sidermet*, dosar 18/1950, nepaginat.

> veşnic ţipă la femeia lui şi trânteşte şi ea se vaită că o bate […] şi a venit cu vorbe de ameninţări contra noastră şi vorbe nelalocul lor, crezând că dacă îşi terorizează nevasta cu bătăi şi ea rabdă şi tace aşa va fi cu toată lumea […] ne-a ameninţat cu pumnul şi cu cuţitul[1].

Asemenea cazuri nu erau izolate şi, fără îndoială, ele nu erau o consecinţă a industrializării. Însă creşterea oportunităţilor de angajare în întreprinderi a avut şi efecte asupra stabilităţii comunităţilor rurale tradiţionale, a mijloacelor de control şi autocenzură comportamentală a indivizilor. Identificarea unor oportunităţi de trai în afara comunităţilor din care proveneau a atras după sine şi o oarecare derogare de la responsabilităţile asumate în mod formal prin traiul într-o anumită comunitate, dar, în acelaşi timp, şi o derogare de la mijloacele coercitive pe care o comunitate tradiţională le-ar fi exercitat asupra elementelor negative.

În interiorul sistemului instituţional al statului, destinatarul acestor scrisori ridica bineînţeles probleme surprinzătoare. De cele mai multe ori, scrisorile ajungeau la autorităţile centrale, iar problemele semnalate, de regulă, legate de aspecte obişnuite ale vieţii cotidiene, ar fi căzut în responsabilitatea instituţiilor locale. În anul 1962, de exemplu, mai bine de 75% din totalul scrisorilor hunedorenilor au fost expediate direct autorităţilor de la Bucureşti[2]. Frustrarea conducerii regionale faţă de „lipsa de încredere" a populaţiei în seriozitatea şi dedicarea lor pentru soluţionarea problemelor apărute s-a soldat cu numeroase şedinţe şi analize a activităţii biroului responsabil cu sesizările oamenilor muncii, dar şi cu sancţionarea funcţionarilor implicaţi.

În egală măsură, conţinutul acestor scrisori, numărul tot mai mare şi diversificarea problemelor adoptate ilustrează cum, odată cu trecerea timpului, realitatea cotidiană se schimbă ; acestea evidenţiau, prin alte mijloace, succesiunea etapelor procesului de urbanizare şi, implicit, conversia valorilor rurale în altele de factură urbană, inclusiv în ceea ce priveşte relaţiile de gen sau structura familiei[3]. Dacă pe parcursul primului deceniu al procesului de construcţie urbană majoritatea semnatarilor erau muncitori, bărbaţi, ulterior, în anii 1960, solicitările trimise de populaţia feminină au crescut exponenţial cu numărul rezidenţilor femei. Aceeaşi transformare se regăseşte şi în tematica solicitărilor, atâta timp cât pe parcursul deceniului al şaptelea erau înregistrate anual nu mai puţin de 7.000 de solicitări de slujbe pretabile forţei de muncă feminine[4].

1. SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 122/1963, ff. 86-87.
2. ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 72/1963, f. 10.
3. SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 110/1962, ff. 219-212 ; SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 113/1962, ff. 182-167 ; SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 144/1964, ff. 136-140 ; SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 154/1964, ff. 16-20 ; SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 231/1966, ff. 3-17 ; SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 240/1967, ff. 81-93 ; SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 241/1967, ff. 146-153.
4. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 24/1963, f. 6.

Femeile reclamau faptul că numărul semnificativ mai mic al slujbelor pretabile forţei de muncă feminine era dublat de practicile discreţionare ale angajatorilor. Pentru slujbele din comerţ, de exemplu, ar fi fost preferate cele care erau frumoase şi „cu aspect comercial”, în vreme ce în întreprinderile siderurgice aveau prioritate „soţiile şefilor”. Dialogul adeseori insinuant, conţinând aluzii sexuale, presiunile şi încercările de intimidare sau hărţuire erau doar câteva dintre acuzele femeilor referitoare la comportamentul bărbaţilor învestiţi în poziţii decizionale[1].

Tabelul 4. *Efectivul scriptic al salariaţilor din regiunea Hunedoara, pe categorii şi sexe*

	1960		1965		1966	
Salariaţi – total	155.928		193.522		197.221	
Din care femei	28.037	18%	39.353	20%	42.548	22%
Muncitori – total	118.710		14.9540		152.164	
Din care femei	14.317	12%	21.304	14%	23.620	16%
Ingineri şi tehnicieni – total	10.832		12.624		14.049	
Din care femei	1.418	13%	1.566	12%	1.825	13%
Personal de specialitate – total	8.636		11.269		11.077	
Din care femei	5.236	61%	6.979	62%	7.284	66%
Funcţionari – total	10.993		12.869		13.207	
Din care femei	5.021	46%	7.269	56%	7.579	57%
Personal de serviciu – total	2.665		2.742		2.707	
Din care femei	2.003	75%	2.205	80%	2.189	81%

Sursa: SJAN Hunedoara, fond *Direcţia Judeţeană de Statistică*, dosar 1/1967, f. 29.

S-a ajuns ca, în 1967, în condiţiile unui proces destul de intens de industrializare, numai 15% din totalul femeilor să fie încadrate într-o slujbă remunerată[2]. Presiunea populaţiei feminine pentru a obţine o slujbă a avut un rezultat surprinzător. La nivelul conducerii regionale a partidului s-a decis derularea unor campanii în presa locală pentru conştientizarea faptului că munca în siderurgie sau în industria forestieră nu era întru totul pretabilă pentru femei. În felul acesta, autorităţile intenţionau să se disculpe în faţa argumentelor populaţiei referitoare la procentul mult superior al mediei pe ţară a femeilor angajate[3]. De altfel, retorica oficială se încadra în aceleaşi limite. Revista *Femeia*, de exemplu, nu a publicat decât sporadic materiale legate de viaţa industrială a oraşului Hunedoara, printre puţinele eroine menţionate fiind Tinca Stratina sau inovatoarele Margareta Ciun şi Amalia Oprea. Dar şi în cazul lor, imaginea feminităţii în mediul industrial era articulată în limitele înţelegerii pe care partidul o acorda relaţiei dintre statutul profesional şi viaţa privată. Tinca Stratina, de exemplu, muncitoare la Combinatul Siderurgic, după o poveste de dragoste eşuată cu un lăcătuş

1. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 3/1962, ff. 180-182.
2. SJAN Hunedoara, fond *Direcţia Judeţeană de Statistică*, dosar 23/1967, f. 25.
3. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 16/1966, f. 115.

din întreprindere ce a preferat să se căsătorească cu o fată cu casă şi un pic de pământ aleasă de părinţi, s-ar fi refugiat în muncă pentru a ajuta la condamnarea obiceiurilor burgheze. În rest, existenţa muncitorilor este prezentată prin prisma distincţiei dintre capul de familie, erou al muncii socialiste, şi soţia casnică, ce utilizează sporul salarial al soţului pentru modernizarea locuinţei, achiziţionarea unor „covoare persane de toată frumuseţea”, a pieselor de mobilier modern sau a aparaturii casnice[1].

Evidenţiind caracterul preponderent pragmatic al politicilor autorităţilor comuniste, care au urmărit cu precădere să utilizeze capacitatea lucrativă a femeilor în detrimentul unor proiecte eminamente egalitariste, autori precum Gail Kligman sau Jill Massino au atras totuşi atenţia asupra faptului că politica statului român postbelic le-a oferit femeilor posibilitatea „de a-şi construi o identitate în afara casei şi a familiei”[2]. Însă atragerea forţei de muncă feminine a fost mai degrabă „un rezultat al industrializării decât un argument motivant al socialismului”. Problema forţei de muncă feminine hunedorene a ajuns în atenţia autorităţilor abia după ce extinderea perimetrului urban şi sporirea complexităţii instituţionale au impus o regândire a potenţialului uman al oraşului. S-a anulat astfel uni-specializarea siderurgică a oraşului, aşezând pe principii noi atât raporturile economice dintre componentele spaţial-administrative, cât şi reperele identităţii profesionale a muncitorilor[3].

2. Întreprinzătorul

Categoria întreprinzătorului se poziţionează oarecum ambiguu în peisajul cotidianului socialist pentru că ilustrează modul cum populaţia a încercat să-şi îmbunătăţească calitatea vieţii ca urmare a limitărilor evidente ale traiului într-o comunitate în care procesul de urbanizare nu pare să fi deschis în totalitate posibilităţile pentru o experienţă cotidiană care să se înscrie în limitele preceptelor teoretice. Au existat două planuri distincte ale acţiunii locuitorilor hunedoreni : cel al încercărilor de procurare a produselor de pe piaţa neagră ; şi cel al acţiunilor întreprinse în mod individual prin activităţi de artizanat sau speculă.

1. Olimpia Chiriţă, „Aştept mult de la viaţă”, în *Femeia*, nr. 1/1957, p. 2 ; „10 ani de la proclamarea RPR”, în *Femeia*, nr. 12/1957, p. 2 ; Vasile Căbulea, „Pagină hunedoreană”, în *Femeia*, nr. 2/1959, pp. 14-15 ; Antoaneta Dobrotesteanu, „Carnet de reporter. Din activitatea comitetelor şi comisiilor de femei”, în *Femeia*, nr. 5/1961, p. 16 ; M. Stoica, „Inovatoarele în sprijinul producţiei”, în *Femeia*, nr. 5/1963, p. 10.
2. Jill Massino, „Workers under Construction : Gender, Identity, and Women’s Experiences of Work in State Socialist Romania”, în Shana Penn, Jill Massino (eds.), *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009, p. 13.
3. Barbara Lobodziknska (ed.), *Family, Women, and Employment in Central-Eastern Europe,* Westport, CN, 1995 ; Padraic Kenney, „The Gender of Resistance in Communist Poland”, în *The American Historical Review*, 104, nr. 2, 1999, pp. 399-425 ; Eva Fodor, *Working Difference : Women’s Working Lives in Hungary and Austria, 1945-1995*, Duke University Press, Durham, NC, 2003.

Elementul central în acest context l-a reprezentat apariţia unor veritabile reţele de schimb şi trafic de produse sustrase din combinat şi folosite ca monedă de schimb contra bunurilor de larg consum şi a alimentelor. Furturile de mâncare, materiale industriale şi piese de schimb erau expresia puterii de cumpărare foarte scăzute a populaţiei : muncitorii furau piese din combinat, şoferii autobuzelor, în cârdăşie cu taxatoarele, modificau fişele de parcurs şi furau combustibil, angajaţii din comerţ măsluiau cântarele, iar numeroşi locatari ai apartamentelor nou-construite îşi făceau tot felul de instalaţii artizanale prin care furau curentul electric direct din reţelele publice[1]. Alţii, în special magazionerii combinatului, sustrăgeau din rezervele întreprinderii bunuri de larg consum, precum pufoaice, cojoace sau cizme de cauciuc, pe care le comercializau în schimbul altor produse[2]. Specula cu produsele furate a apărut şi ca o consecinţă firească a penuriei de bunuri şi a lipsei spaţiului locativ. O administratoră de tabără a dat douăzeci de locuinţe, primind mită câte 400 de lei pentru fiecare. Constantin Zgâmbău, Ianis Andruţiu sau Francisc Pop, locatari ai blocurilor din OM, subînchiriau câte o cameră pentru sume cuprinse între 100 şi 350 de lei lunar, iar în blocurile de nefamilişti, subînchirierea era de 50 de lei[3]. Autorităţile se declarau depăşite de situaţie, singura reacţie fiind publicarea în presa locală a scrisorilor de ameninţare cu evacuarea şi relocarea chiriaşilor în taberele de barăci din oraş.

Pe de altă parte, în lipsa produselor şi a serviciilor, locuitorii au căutat soluţii alternative pentru procurarea bunurilor. Mulţi dintre angajaţii hunedoreni şi-au transformat balconul sau bucătăria în coteţe sau crescătorii de iepuri, dovezi ilustrative ale perpetuării unor practici rurale, iar toate spaţiile comune ale blocurilor, precum uscătoriile, spălătoriile, pivniţele şi depozitele de lemne, au fost destul de repede ocupate de locatarii mai întreprinzători. În cartierele locuite preponderent de muncitori calificaţi, de exemplu, autorităţile semnalau faptul că uscătoriile erau transformate în crescătorii pentru găini, porumbei sau şoareci de laborator pentru experimente neînţelese de oficialii sfatului popular, depozite de alimente sau ateliere pentru repararea instalaţiilor sanitare, confecţionarea nasturilor sau ateliere de croitorie[4].

Au fost şi cazuri, destul de multe de altfel, când s-au identificat soluţii pentru compensarea slabei aprovizionări a magazinelor sau a calităţii proaste a mâncării de la cantinele întreprinderilor. Numărul aşa-ziselor „pensioane" amenajate în scările

1. „Locuinţe şi locatari", în *Uzina noastră*, 3 aprilie 1961, p. 2 ; I. Danuţiu, „În Hunedoara, transportul în comun poate fi îmbunătăţit", în *Uzina noastră*, 11 martie 1959, pp. 3-4.
2. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 76/1964, f. 396.
3. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 1/1959, f. 99 ; SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 4/1959, f. 223 ; „Locuinţe şi locatari", în *Uzina noastră*, 13 august 1958, p. 3 ; „Să fie curmate abuzurile cu subînchirierile", în *Uzina noastră*, 15 noiembrie 1958, p. 3.
4. SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 122/1963, f. 367 ; „Locuinţe şi locatari", în *Uzina noastră*, 16 septembrie 1959, p. 3 ; „Locuinţe şi locatari", în *Uzina noastră*, 3 aprilie 1961, p. 2.

blocurilor a crescut continuu. Aici, soţiile muncitorilor preferau să organizeze săli de mese şi să asigure, cotra cost, bineînţeles, o masă caldă burlacilor din împrejurimi. Dovezi ale normalităţii într-un spaţiu urban în care valenţele cotidianului nu erau întru totul aşezate, aceste exemple ilustrează nevoia de a rezolva probleme uzuale apărute pe parcurs pentru care autorităţile nu au fost capabile să identifice soluţii de la bun început. Micile ateliere *meşteşugăreşti*, hrana bărbaţilor care nu aveau o familie şi care doreau o alternativă profitabilă mesei la cantină etc. devin expresii ale nuanţării şi fragmentării demersului statului de impunere a unui control total asupra funcţionării vieţii cotidiene[1]. În aceeaşi linie a *antreprenoriatului* s-a înscris şi culegerea prunelor Sfatului Popular şi amenajarea unei distilerii în uscătoria unui bloc din cartierul muncitoresc, precum şi înfiinţarea de grădini de zarzavaturi printre blocuri sau în parcurile oraşului[2]. Această formă de antreprenoriat era organizată în afara cadrului legal. Conform legislaţiei în vigoare, orice activitate independentă trebuia să primească aprobarea oficialilor Sfatului Popular ; de regulă, autorităţile refuzau autorizaţiile tuturor celor care doreau să desfăşoare activităţi cu caracter comercial în interiorul locuinţelor din blocuri.

Amplitudinea acestor fenomene este dificil de stabilit, însă cazurile au fost numeroase şi frecvente, iar autorităţile erau conştiente de dificultăţile existente în ceea ce priveşte calitatea bunurilor de larg consum disponibile în comerţul de stat. De exemplu, după Congresul al III-lea al PMR, presa a publicat tot mai puţine articole referitoare la productivitatea muncii în industria grea şi tot mai multe legate de activitatea, funcţionalitatea şi calitatea produselor cooperativelor de producţie. Dacă în unele reviste, precum *Flacăra*, *Femeia* sau *Contemporanul*, acestea sunt abordate în cheia funcţionalităţii, în revistele de umor, precum *Urzica*, se constată referiri tot mai frecvente la nepăsare şi lipsă de profesionalism : pantofi de proastă calitate, haine găurite, nasturi lipsă[3].

Pe fondul sincopelor sistemului de stat, piaţa particulară s-a extins permanent. Mult mai bine aprovizionată cu produse variate şi de bună calitate, aceasta a impus, cum era de aşteptat, un sistem de preţuri mai ridicate celor practicate în comerţul socialist, în vreme ce activităţile comerciale se derulau în afara cadrului legislativ al momentului[4]. Reacţia autorităţilor nu a întârziat. Consiliul de Miniştri a dispus măsuri pentru stabilizarea preţurilor, vizând combaterea comerţului cu produse alimentare în afara sistemului de stat, inclusiv prin reglementarea unor sancţiuni contravenţionale împotriva celor care încurajau specula cu produse alimentare. Însă „golirea pieţelor” hunedorene, pe fondul nemulţumirii micilor producători faţă de nivelul preţurilor

1. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 4/1959, ff. 221-223 ; SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 2/1964, f. 71.
2. „Să înfrumuseţăm oraşul, dar nu aşa ! ”, în *Uzina noastră*, 14 aprilie 1960, p. 4.
3. Vezi revista *Urzica* în intervalul 1960-1961.
4. SJAN Hunedoara, fond *Primăria Municipiului Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 48/1956, f. 64.

impus de autorităţile centrale, a făcut ca mulţi muncitori să ia drumul satelor din apropiere pentru a obţine produsele necesare hranei zilnice. Deşi pentru unii dintre ei o astfel de soluţie era profitabilă pentru că îşi puteau procura hrană de calitate la care, în condiţii normale, nu ar fi putut avea acces prin magazinele din oraş, deplasarea orăşenilor în mediul rural a generat, deopotrivă, numeroase certuri între ţărani şi muncitori pe fondul nemulţumirii celor din urmă faţă de nivelul preţurilor. Pe de altă parte, pentru a se putea hrăni, angajaţii siderurgişti vindeau ţăranilor inclusiv cartelele de îmbrăcăminte sau încercau să le schimbe cu diferite produse alimentare.

3. Mic-burghezul

Mic-burghezul a fost o categorie discursivă articulată de ideologii regimului comunist în contraexemplu la modelul moralităţii socialiste, menţionată inclusiv de Gheorghe Gheorghiu-Dej în intervenţia sa la cel de-al III-lea Congres al PMR din 1960. Preocuparea pentru educarea publicului în ceea ce priveşte bunul-gust şi valorile socialiste s-a manifestat iniţial sub forma sfaturilor pentru înfrumuseţarea locuinţei sau achiziţionarea pieselor de mobilier. Plasând accentul pe utilitarism şi funcţionalitatea spaţiului locativ, aceste recomandări îndemnau locuitorii să se debaraseze de mentalitatea specifică vechii ordini şi modelele învechite de locuire precum mobilierul supradimensionat, excesul de obiecte ornamentale şi fără utilitate cotidiană sau proasta gospodărire a locuinţei. Dimpotrivă, viaţa în socialism presupunea opţiuni evidente pentru designul minimalist, adeseori prin combinarea funcţiunilor pieselor de mobilier precum biblioteci şi paturi, canapele şi mese, sau alte soluţii de piese rabatabile[1].

În condiţiile unei perspective teoretice foarte bine articulate legate de comportamentul dezirabil al omului nou, autorităţile priveau orice manifestare care contravenea tiparelor oficiale drept dovadă a incapacităţii individuale de a-şi organiza viaţa zilnică în conformitate cu preceptele socialiste sau, mai rău, ca un rezultat al penetrării periculoase a capitalismului în lumea socialistă : „Să dispară mahalagismul dintre locatari”, susţinea un oficial local a cărui singură soluţie de remediere a stării lucrurilor a fost intensificarea eforturilor pentru „*demascarea duşmanului de clasă*”[2]. Astfel de concepte, formulate pe baza analizelor comparative între familia burgheză şi cea socialistă[3], s-au transpus în scurt timp în interpretări ale realităţilor cotidiene hunedorene. Un oficial local constata că „în unele apartamente nou-construite nici nu poţi intra de mirosul greu care există”, iar „mizeria de nedescris” se regăsea pe străzi,

1. Radu Crăiniceanu, „Case noi în Valea Jiului”, în *Arhitectura RPR*, nr. 9/1957, p. 36 ; Gadoros Lajos, „Amenajarea şi dimensionarea locuinţei. Cum să construim locuinţe noi, ieftine şi confortabile”, în *Arhitectura RPR*, nr. 8/1957, p. 52.
2. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 8/1964, f. 150.
3. H. Culea, „Critica unor teorii sociologice burgheze în problema familiei”, în *Cercetări filosofice*, nr. 2/1956, pp. 50-52.

în locuinţe, în magazine şi în bufetele din cele două oraşe[1]. Conform mărturiei unui deputat al Sfatului Popular Orăşenesc, nivelul de igienă al muncitorilor din Hunedoara era cu mult mai scăzut decât al celor din alte centre industriale de mărimi similare precum Reşiţa, responsabilitatea căzând exclusiv în grija întreprinderilor siderurgice, a căror activitate nu putea fi reglementată prin măsuri coercitive ale Sanepidului[2]. Ca atare, printre puţinele soluţii de sensibilizare a populaţiei erau campaniile publice de educaţie sanitară. De nenumărate ori, ziariştii locali derulau raiduri prin blocurile de apartamente şi căminele de nefamilişti. Concluziile acţiunilor, de fiecare dată comunicate comunităţii hunedorene, se concretizau în materiale de presă, poveşti satirice sau chiar poezii prin care erau lăudate blocurile curate şi criticate cele neîngrijite. Numindu-i pe cei harnici şi pe cei leneşi deopotrivă, o astfel de practică era simptomatică pentru o comunitate restrânsă în interiorul căreia locuitorii se cunoşteau între ei, iar fiecare acţiune devenea putere de exemplu pentru restul locuitorilor[3].

De altfel, imaginea interioarelor locuinţelor din cele două oraşe ilustrează în multe cazuri un peisaj dezolant. Inundaţiile, ţevile sparte, prizele lipsă erau parte a spaţiului urban hunedorean. Mulţi locatari nu îşi plăteau regulat chiriile sau cheltuielile de întreţinere, în unele cazuri restanţele cumulându-se pe mai mulţi ani[4]. La plecarea din apartament, spaţiul locativ rămas în urmă era vandalizat, căci de multe ori foştii locatari plecau cu uşi, porţiuni de parchet, prize, robinete sau alte dotări sanitare, lăsând în urmă pereţi murdari şi spaţii stricate. Alţii, iniţiau diferite acţiuni de „amenajare” a locuinţelor fie prin montarea de antene radio pe blocuri, fie prin demolarea sau ridicarea unor ziduri noi în interiorul apartamentelor pentru a mări numărul de camere[5].

Într-un asemenea context, valenţele moralităţii socialiste căpătau noi sensuri atâta timp cât promiscuitatea mediului nu putea decât să genereze promiscuitatea comportamentală. Însă violenţa în spaţiul public, consumul de alcool sau incidenţa crescută a criminalităţii erau ilustrative pentru dificultăţile de adaptare ale nou-veniţilor. De

---

1. SJAN Hunedoara, fond *Primăria Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 166/1965, f. 129 ; SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 2/1959, f. 10 ; SJAN Hunedoara, fond *Consiliul Naţional al Femeilor. Comitetul Judeţean Hunedoara-Deva*, dosar 24/1960, f. 35. Arhiva Primăriei Oraşului Călan, fond *Sfatul Popular Orăşenesc*, dosar 10/1968, nepaginat ; V. Furir, „Să-ţi fie mai drag oraşul, să-l faci mai frumos ! ”, în *Drumul socialismului*, 24 septembrie 1959, p. 3.
2. SJAN Hunedoara, fond *Sfatul Popular al Regiunii Hunedoara*, dosar 3/1958, f. 7 ; SJAN Hunedoara, fond *Sfatul Popular al Regiunii Hunedoara*, dosar 7/1958, f. 32.
3. „Să păstrăm cu grijă locuinţele noastre”, în *Uzina noastră*, 20 octombrie 1960, p. 4.
4. SJAN Hunedoara, fond *Primăria Hunedoara – Sfatul Popular*, dosar 241/1967, ff. 258-262.
5. Pentru o evidenţă statistică a locuinţelor date în folosinţă în Hunedoara, construite atât din fondul de stat, cât şi din fonduri particulare, vezi : SJAN Hunedoara, fond *Direcţia Judeţeană de Statistică*, dosar 25/1960, ff. 297-294, 196-194 ; „Răsplată nemeritată” şi „Cine strică să şi plătească”, în *Uzina noastră*, 15 noiembrie 1958, p. 3 ; „Scrisoare deschisă locatarilor blocului 41 OM”, în *Uzina noastră*, 26 noiembrie 1958, p. 2 ; I. Barbu, „Să nu distrugem locuinţele, să le păstrăm cu toată grija ! ”, în *Uzina noastră*, 21 februarie 1959, p. 3.

exemplu, cele mai multe cazuri de huliganism se produceau pe fondul consumului de alcool. În preajma bufetelor şi a restaurantelor erau adeseori semnalate conflicte şi acte de violenţă între angajaţii combinatului care erau asociate cu aventuri extra-conjugale şi violenţă domestică[1]. Depăşite de situaţie, autorităţile locale au încercat să impună o anumită conduită şi un sistem coercitiv eficient. În această linie, actele de huliganism se judecau în faţa întregului colectiv al întreprinderii, iar sancţiunile erau de asemenea comunicate întregii comunităţi muncitoreşti[2].

Agresivitatea în spaţiul public era semnalată în drum spre uzină. De multe ori, muncitorii nemulţumiţi de lipsa locuinţelor şi a condiţiilor de trai proaste răbufneau în acte de violenţă în mijloacele de transport, distrugând mobilierul, agresând sau bruscând casieriţele „mahalagioaice" şi şoferii „obraznici"[3]. Problematică era de altfel chiar funcţionarea sistemului de transport în comun. La mai puţin de o lună de zile de la inaugurarea liniilor de autobuze, o caricatură publicată în ziarul local ironiza ritmul greoi al autobuzelor, sugerând că mersul pe jos reprezintă o modalitate mai rapidă de deplasare prin oraş. Câteva săptămâni mai târziu, acelaşi ziar anunţa că majoritatea maşinilor din parcul auto erau deja avariate, mai multe dintre ele fiind tamponate, stricate şi murdare[4].

Domeniul „moralei clasei muncitoare" includea însă şi aspecte legate de viaţa privată. Escapadele extraconjugale, de exemplu, erau catalogate drept dovezi de „egoism" tipice unui comportament burghez. Cazul unui tânăr muncitor al combinatului hunedorean este elocvent :

> A existat şi există o preocupare, o grijă pentru imprimarea în conduita oamenilor a unei comportări care să nu permită existenţa a două înfăţişări – una în întreprindere şi alta acasă. […] e semnificativ în acest sens exemplul laminatorului Bogoş Eugen. Acesta, luându-se după diverşi prieteni de ocazie, a început să alunece pe căi care nu prevedeau în nici un caz un sfârşit bun. Banii nu-i mai ducea acasă, îi lăsa pe la diferite bufete şi îndeosebi Bufetul Expres unde până la urmă şi-a găsit chiar şi o consolare în persoana uneia dintre casieriţe. Faţă de greşelile pe care începuse a le săvârşi, tovarăşii săi n-au stat indiferenţi. Îl cunoşteau ca un element bun, harnic, fruntaş în producţie. Au stat de vorbă cu el atât individual, cât şi colectiv, i-au arătat sincer cât de mult rău îşi face lui şi familiei sale şi cât de mult regretă ei, comuniştii şi tovarăşii săi, pentru că dă dovadă de o astfel

1. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 77/1964 ; f. 424 ; I. Spineanu, „Huliganii şi-au primit răsplata", în *Uzina noastră*, 20 februarie 1957, p. 3 ; Brian LaPierre, *Hooligans in Khrushchev's Russia : Defining, Policing, and Producing Deviance during the Thaw*, The University of Wisconsin Press, Madison, 2012.
2. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 2/1964, f. 68.
3. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 2/1959, f. 10 ; SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 19/1962, ff. 3-23.
4. *Uzina noastră*, 2 martie 1957, p. 2 ; Ion Gornescu, „Pot fi îngrijite şi exploatate mai bine autobuzele din Hunedoara ?", în *Uzina noastră*, 16 martie 1957, p. 3 ; ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 202/1967, f. 69.

> de slăbiciune. I-au arătat pe larg ce consecinţe poate aduce atitudinea lui şi l-au sfătuit prieteneşte, din suflet. Trebuie spus că el i-a înţeles, s-a trezit din rătăcirile sale, s-a întors cu toată căldura spre căminul său, spre mulţumirea sa şi a tuturor celor din jur. Nu mai e om cu două existenţe. Calităţile morale îl însoţesc acum deopotrivă în uzină şi acasă[1].

Raportul disproporţionat dintre numărul femeilor şi al bărbaţilor în interiorul oraşului Hunedoara a determinat, aşa cum era de aşteptat, o serie de tensiuni, acte de violenţă şi intimidare. În acelaşi timp, instabilitatea vieţii de familie era surprinsă deopotrivă în atenţia autorităţilor locale, dar şi în presa vremii. Preocuparea partidului de a-l convinge pe un muncitor să nu-şi părăsească familia, deşi acesta era nemulţumit că soţia îi era „urâtă", ilustrează din nou caracterul invaziv al puterii politice asupra vieţii intime a populaţiei. Căutând soluţii şi apelând la exemple elocvente culese din viaţa comunităţii, ziariştii locali redactau din când în când câte o „scrisoare deschisă" adresată diferiţilor muncitori care s-au dovedit a fi exemple proaste : soţul, tată de familie, îşi părăseşte soţia după mai bine de zece ani de căsnicie pentru o colegă mai tânără ; muncitorul care le întoarce spatele părinţilor şi vinde agoniseala de-o viaţă a acestora pentru a consuma alcool ; tânărul angajat care încearcă să seducă tânăra naivă venită de departe pentru a obţine o slujbă în combinat, sau tânăra soţie, mamă a unui copil, alungată de soţ de acasă[2].

De regulă, victimele erau femei. Ziarul local, *Uzina noastră*, publica destul de des aşa-zise epistole deschise, adresate diferiţilor bărbaţi despre care se presupunea că ar fi lezat moralitatea doamnelor hunedorene. Un şef de secţie din combinat, de exemplu, a fost acuzat că ar fi făcut uz de autoritatea sa şantajând o subordonată cu reducerea salariului dacă nu acceptă o aventură extraconjugală. Acelaşi, într-un alt context, „umilit" de refuzul unei colege, ar fi sustras lemne de foc din fondurile întreprinderii, trimiţându-i-le acasă cu speranţa unei împăcări[3]. Neînţelegerile dintre soţi, certurile şi violenţa domestică erau destul de des menţionate în presa locală, cel mai frecvent mijloc de descriere fiind intervenţia comitetelor de bloc, a colegilor de serviciu sau a deputaţilor sfaturilor populare pentru a-i convinge pe cei doi că singura cale bună de urmat era înţelegerea[4].

Nu trebuie să ne surprindă deci faptul că nu o dată genul acesta de reacţii, expresii de altfel ale marginalităţii sociale, se înmulţesc pe măsură ce avansăm în timp, şi nu se împuţinează aşa cum poate s-ar aştepta cineva încrezător în aşa-zisa eficacitate a proiectului de inginerie socială de factură socialistă. Să considerăm că autorităţile erau nepăsătoare faţă de aceste situaţii ar fi eronat. Liderii locali erau cât se poate de

1. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Municipal Hunedoara*, dosar 2/1964, ff. 62-63.
2. SJAN Hunedoara, fond *Partidul Comunist Român. Comitetul Judeţean Hunedoara*, dosar 77/1964, f. 425 ; „Întoarce-te la familie, tovarăşe Militaru", în *Uzina noastră*, 7 mai 1958, p. 2 ; „O poveste neterminată", în *Uzina noastră*, 25 iunie 1958, p. 2.
3. „N-aduce anul ce aduce ceasul. Scrisoare deschisă unui şef de secţie", în *Uzina noastră*, 23 februarie 1957, pp. 2-4.
4. „Un comitet de bloc cu o activitate rodnică", în *Uzina noastră*, 22 februarie 1960, p. 3.

conştienţi de degradarea calităţii spaţiului public, acţionând în sensul îmbinării măsurilor coercitive cu cele educaţionale. În Călan, de exemplu, miliţia şi-a intensificat raidurile din timpul nopţii[1]. În presa locală au fost publicate numeroase materiale, aşa-zisele pilde, cu mesaje moraliste despre onestitatea practicilor cetăţeneşti din spaţiul public, despre valorile comunitare şi învăţămintele socialismului[2].

Concluzii

În condiţiile proiectului autorităţilor de industrializare şi urbanizare, reperele consumului hunedorenilor – pe care le-am înţeles într-o plajă mai amplă de sensuri, care se referă nu numai la achiziţionarea de bunuri şi servicii, ci şi la felul în care populaţia nou-urbanizată a „trăit" oraşul sau a interacţionat cu autorităţile prin petiţii, scrisori, reclamaţii – au fost articulate la nivel discursiv printr-o strategie de imagine a regimului comunist. O reproducere a Combinatului Siderurgic din Hunedoara, aşa cum se vede de pe castelul Corvineştilor, a fost tipărită pe bancnota de 25 de lei emisă în anul 1966 de către autorităţile Republicii Socialiste România. Aşadar, industrializarea a devenit un mijloc de schimb în *socialism* pentru cele necesare traiului zilnic. Imaginea venea în succesiunea unor construcţii discursive despre viaţă cotidiană, domesticitate şi, implicit, „morală socialistă". Devenind tot mai vizibile în perioada care a urmat morţii lui Stalin, astfel de construcţii discursive au mizat pe transmiterea la nivelul populaţiei a unor valori pretabile vieţii în socialism printre care enunţăm simplitate, funcţionalism, echitate. Chiar dacă în mare parte acestea circumscriu aspecte legate de viaţa privată, în realitate proiectul social materializat începând cu a doua jumătate a anilor 1950 a echivalat cu recuperarea unor deziderate de mobilizare publică. Aşadar, gradul de succes al proiectului de industrializare în România demarat începând cu 1958 a depins nu numai de voinţa puterii politice, ci şi de comportamentul locuitorilor. Raporturile dintre stat şi forţa de muncă au impus reglementarea de o manieră simbolică a valorii muncii în raport cu un proiect socialist de dezvoltare, de fapt o expresie a unui „contract social" între doi parteneri a căror percepţie asupra celuilalt a fost condiţionată de nevoia reciprocă a muncii celuilalt. Statul avea nevoie de un număr semnificativ de muncitori care să accepte relocarea într-un mediu urban şi o slujbă în industrie. Munca lor era necesară pentru derularea proiectului, dar, în acelaşi timp, autoritatea politică era nevoită să-şi consolideze legitimitatea în raport cu o populaţie eterogenă, ceea ce a determinat-o să iniţieze o serie de concesii[3]. Dincolo de implicaţiile politice ale strategiilor de salarizare, implicaţiile sociale au fost

1. Arhiva Primăriei Oraşului Călan, fond *Sfatul Popular Orăşenesc*, dosar 13/1968, nepaginat.
2. P. Danescu, „Centru OM Centru", în *Uzina noastră*, 29 ianuarie 1962, p. 2 ; „Respectul reciproc – o condiţie principală", în *Uzina noastră*, 1 decembrie 1960, p. 3.
3. Linda J. Cook, *The Soviet Social Contract and Why It Failed. Welfare Policy and Workers' Politics from Brezhnev to Yeltsin*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1993, p. 2.

de asemenea extrem de profunde. Schimbările survenite în structura veniturilor familiei au modificat aşteptările locuitorilor legate de stilul lor de viaţă în interiorul comunităţilor urbane, de achiziţia de bunuri de larg consum şi de petrecerea timpului liber, având un impact direct şi vizibil asupra practicilor de articulare a cotidianului. În egală măsură, din perspectiva identităţilor de gen, definirea valorilor socialiste a avut consecinţe paradoxale atâta timp cât raporturile de autoritate simbolică specifice lumii tradiţionale au fost transferate structurilor de partid, care prin acţiuni susţinute au urmărit reglementarea vieţii private.

Vlad Paşca

Clienţi la masa statului. Alimentaţia publică în România socialistă (1948-1989)

This study aims to describe the various ways in which Romanian food service evolved in the postwar era, with a focus on the political leadership's role in the context of a command economy. Considering that private entrepreneurship has been eradicated in the 1950s, the improvement of food service concerned the state only, which employed primarily the Soviet model of organizing trade. During Nicolae Ceauşescu's regime, food service put on a national appearance in order to become more appealing to Romanians and to the foreign tourists. Private enterprise incentives were also considered, but were soon abandoned as they were ideologically inappropriate. Shortcomings persisted and eventually proved to be inherent to the socialist system in general. In the long run, food service policies were rather intended to serve the overall economic performance of the regime than the individuals' desires, while maintaining a seemingly win-win situation.

Keywords : catering, communism, consumption, tourism, trade.

Transformarea societăţii româneşti în perioada comunistă a fost însoţită şi de expansiunea comerţului alimentar. Procesul de industrializare şi cooperativizarea agriculturii au creat dependenţa unui segment considerabil al populaţiei de sistemul de producţie şi distribuţie a hranei controlat de statul socialist. Alimentaţia publică asigura în primul rând aprovizionarea „oamenilor muncii", scutindu-i astfel de grijile zilnice pentru procurarea şi prepararea hranei.

Sub un regim pentru care munca în economia planificată era un element definitoriu al individului, alimentaţia publică trebuia să contribuie la creşterea productivităţii muncii (prin prelungirea timpului liber) şi la „eliberarea femeilor de grija menajului mărunt, creând astfel posibilitatea folosirii lor în diferitele ramuri de activitate"[1]. Tot din această perspectivă, socializarea şi recreerea în timpul consumului trebuiau să genereze un confort psihic care să contracareze uzura din timpul muncii. Dincolo de impresia pe care o lasă această imagine a statului totalitar, alimentaţia publică a oferit, fără stridenţe orwelliene, un cadru plăcut pentru relaxare şi consum alimentar, chiar un prilej de evadare. Multe amintiri pozitive ale contemporanilor noştri fac referire la timpul petrecut în localuri, în timpul concediilor sau la sfârşit de săptămână. Prezenţa în cotidian a alimentaţiei publice a contribuit la conturarea opiniei consumatorilor cu privire la regimul comunist în general, iar prin studiul de faţă încercăm să vedem dacă în dezvoltarea şi îmbunătăţirea acestui sector s-a ţinut cont de acest aspect. Printr-un demers descriptiv şi orientat mai degrabă spre grupul decizional decât spre grupul consumatorilor (a căror voce e aproape absentă în documentele de arhivă), vom explora diversele forme ale alimentaţiei publice în starea ei etatizată[2].

---

1. Alexandru Sobaru, *Economia şi planificarea comerţului socialist în RPR*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1962, p. 255.
2. Alimentaţia publică din unele state socialiste (inclusiv politicile cu privire la aceasta) a fost deja studiată şi analizată (în cadrul mai larg al comerţului socialist) : Julie Hessler, *A Social History of Soviet Trade : Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917-1953*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 2004 ; Amy E. Randall, *The Soviet Dream World of Retail Trade and Consumption in the 1930s*, Palgrave Macmillan, Londra, New York, 2008 ; Mark Landsman, *Dictatorship and Demand. The Politics of Consumerism in East Germany*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2005 ; *Small Privatization : The Transformation of Retail Trade and Consumer Services in the Czech Republic, Hungary and Poland*, Central European University Press, Budapest, 1994 (cu toate că lucrarea se concentrează asupra procesului de privatizare postsocialistă, aceasta conţine şi subcapitole care tratează evoluţia sectorului comercial socialist în cele trei ţări).

Eliminarea alimentaţiei publice private (1948-1953)

Este bine cunoscută imaginea localurilor din Bucureştiul precomunist – cel „de odinioară” –, datorată evocărilor din literatură şi promovării acesteia în campaniile de marketing alimentar sau turistic. La sfârşitul războiului, lipsurile materiale continuau să îşi facă simţită prezenţa, din cauza lor având de suferit localurile din toată ţara, confruntate totodată cu scăderea puterii de cumpărare a clienţilor deja împuţinaţi. Nu e de ignorat nici dispariţia unor segmente importante de consumatori, cum ar fi părţi din burghezia evreiască (prin deportări, emigrări, refugieri) şi cea germană (refugieri, deportări în 1944-1945) sau părţi din marea burghezie, exilată odată ce instaurarea unui regim comunist prosovietic devenise iminentă.

La sfârşitul anilor 1940, restrângerea sectorului de alimentaţie publică de la dimensiunile interbelice a fost accelerată, pe de o parte, de contextul postbelic (penuria instalată în urma războiului, rechiziţiilor şi a condiţiilor impuse în armistiţiul cu Uniunea Sovietică), iar pe de altă parte, de instaurarea regimului comunist. Aflat în plan secund în ideologia comunistă, comerţul (împreună cu celelalte segmente din sectorul serviciilor de mărime mică şi medie) nu a fost obiectul naţionalizărilor în bloc din 1948-1950, ci a fost supus unei treceri treptate, dar accelerate în proprietatea statului socialist de-a lungul anilor 1950.

Din 1960, comerţul particular nu mai figura în tabelele statistice, numărul unităţilor scăzând de la câteva zeci de mii în 1948 la numai 1.196 în 1959[1]. Concomitent, numărul unităţilor comerciale socialiste (de stat şi cooperatiste) a crescut de la 10.411 (1948) la 50.322 (1959)[2]. În 1951, jumătate din comerţul particular era alimentar, localurile de consum acoperind 23% din totalul vânzărilor[3], iar în 1952, 16% din totalul unităţilor de comerţ particulare erau localuri[4].

Eliminarea proprietăţii private în alimentaţia publică a fost însoţită – ca în majoritatea sectoarelor economice – de o propagandă care atribuia specula, evazionismul, înşelăciunea şi sabotajul în exclusivitate întreprinzătorului privat. Acestea erau şi pretextele pentru care particularilor trebuiau să li se confişte mijloacele de înavuţire presupus ilicită. În realitate, modelul stalinist şi ideologia marxist-leninistă impuneau ca, în cel mai scurt timp, proprietatea privată să fie eliminată, iar în locul ei să se instaleze sistemul socialist. Metoda cea mai comună de eliminare a localurilor private a fost cea birocratică. Doar Secţiile Comerciale de pe lângă Comitetele Executive ale Sfaturilor Populare aveau dreptul de a acorda autorizaţii de funcţionare comercianţilor particulari (şi, în cele din urmă, de a le ridica)[5], ori acestea erau controlate de

---

1. Cifra oficială pentru anul 1948 era 97.946, fiind incluse în acest număr comerţul ambulant şi debitele de tutun.
2. *Anuarul statistic al RPR*, 1957, p. 163; *Anuarul statistic al RPR*, 1964, p. 405.
3. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 60/1951, f. 6.
4. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 222/1952, f. 153.
5. „Decret nr. 179/1950 pentru înregistrarea şi autorizarea de funcţionare a întreprinderilor comerciale sau industriale, a meseriaşilor şi cărăuşilor din sectorul particular, a comercianţilor

nomenclatura Partidului Muncitoresc Român. Tot Secţiile Comerciale aveau sarcina dată de Ministerul Comerţului Interior să facă rost de spaţii potrivite pentru noile unităţi ale comerţului socialist[1]. În consecinţă, numeroase spaţii – împreună cu inventarul existent – au fost confiscate de la particulari, totul făcându-se în conformitate cu noua legislaţie a RPR, care permitea acţiuni unidirecţionale represive[2]. La acestea s-au adăugat numeroasele controale ale Inspecţiei Comerciale de Stat în care se putea foarte uşor da peste nereguli, în contextul în care deservirea era afectată de penurie şi de sărăcia generalizată.

Hărţuită şi supravegheată, alimentaţia publică particulară trebuia să facă faţă totodată competiţiei pentru mărfuri alimentare. În condiţiile în care oferta nu acoperea cererea în ansamblul consumului raţionat, localurile se aprovizionau de oriunde exista marfă : de la puţinii ţărani necooperativizaţi cărora le mai rămânea un surplus după predarea cotelor obligatorii şi după consumul personal, de la cooperativele agricole şi chiar de la unităţile alimentare socialiste („Alimentara"). În perioadele de criză, magazinele, depozitele şi abatoarele de stat puteau – şi chiar erau încurajate de către partid – să refuze să colaboreze cu alimentaţia publică particulară, însă perspectiva obţinerii unor comisioane şi a depăşirii mai lesnicioase a planului de desfaceri a făcut ca această relaţie între unităţile de stat şi patroni să dăinuie. Altfel, dacă fisurile din sistem nu puteau fi exploatate[3], supravieţuirea afacerii particulare era posibilă numai în afara legii, prin apelul la furnizori clandestini, evaziune fiscală şi fals în acte. Dincolo de o demonizare instrumentată de propaganda comunistă, evazionistul – şi, în general, actorul din economia gri şi neagră – trebuie situat în relaţie cu măsurile represive, care îl vizaseră şi care au forţat schimbarea comportamentului cetăţeanului în lipsa statului de drept.

La mijlocul anului 1952 se aprecia că Direcţia Generală a Alimentaţiei Publice avea posibilitatea să cuprindă în întregime domeniul activităţii sale economice, comerţul particular nemaifiind astfel necesar[4]. Această atitudine ne conduce la ideea de „tovarăş de drum" şi am putea conchide că alimentaţia publică particulară a fost tolerată atât timp cât ea s-a dovedit complementară unui sistem socialist nematurizat, cu multiple carenţe incipiente.

---

ambulanţi şi pentru declararea unor stocuri de mărfuri, materiale şi materii prime", în *Buletinul Oficial al RPR*, nr. 59/13 iulie 1950, pp. 705-707.

1. HCM nr. 1015/1950 şi HCM nr. 400/1952.
2. Faptul că această sarcină lovea direct în comerţul particular este ilustrat şi de un referat al Direcţiei Generale a TAPL (25 iunie 1952), în care era criticată lipsa de elan revoluţionar cu care autorităţile locale trebuiau să obţină spaţii pentru comerţul de stat, acestea îndrăznind să afirme că „nu există dispoziţii pentru lichidarea comerţului particular" (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 63/1952, f. 100).
3. În toamna anului 1951, din lipsă de butoaie, vinul din podgorii nu a putut fi achiziţionat integral de stat, aşadar comercianţii particulari au putut contracta un vin care trebuie să fi fost şi mai ieftin.
4. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 63/1952, f. 100.

Sistemul socialist de alimentaţie publică în anii stalinismului (1948-1953)

Alimentaţia publică nu a făcut excepţie de la modul de organizare socialist, fiind coordonată în mod centralizat de Ministerul Comerţului Interior, care se afla în vârful unei ierarhii prin care erau distribuite sarcinile de plan şi celelalte directive. În funcţie de profilul unităţilor, Ministerul Comerţului Interior putea colabora cu ministere de ramură (Ministerul Învăţământului, pentru cantinele şcolare şi studenţeşti, Ministerul Transporturilor, pentru restaurantele din gări şi vagoanele-restaurant etc.) sau cu alte organisme din sectorul terţiar (Centrocoop, ONT). Majoritatea unităţilor se aflau la baza ierarhiei Ministerului Comerţului Interior şi, de la începutul anilor 1950, aparţineau uneia dintre cele două ramificaţii. Prima ramificaţie, organizată după criteriul teritorial-administrativ, era condusă de Direcţia Generală a TAPL şi cuprindea toate trusturile de alimentaţie publică locală (TAPL), care, la rândul lor, cuprindeau câte un număr de unităţi. În 1952, erau 30 de TAPL-uri care aveau în subordine 1.085 de unităţi. A doua ramificaţie era condusă de Direcţia Generală a Marilor Restaurante şi cuprindea – după cum arată şi denumirea –, prin intermediul unor trusturi şi întreprinderi de alimentaţie publică (TAP/IAP), câteva restaurante selecte[1].

Până la apariţia TAPL (martie 1952[2]), organizarea şi administrarea unităţilor de alimentaţie publică intrau în atribuţiile filialelor Centralei Alimentaţiei Publice (1948-1949) şi TAP (1950-1951). Dacă în 1950, înfiinţarea TAP a însemnat limitarea de către minister a implicării autorităţilor locale, în 1952, sub eticheta „descentralizării”, acronimul TAPL sugera puterea Secţiilor Comerciale ale Sfaturilor Populare.

Trustul de alimentaţie publică locală era cea mai importantă verigă din ierarhia alimentaţiei publice. Acesta se ocupa de amplasarea şi aprovizionarea unităţilor, de personal, studia cerinţele de consum ale populaţiei şi, în general, coordona activitatea „unităţilor operative”, împărţite în cinci categorii : unităţi de producţie şi de desfacere (localurile propriu-zise), unităţi de producţie (laboratoare de cofetărie şi de patiserie etc.), anexe de producţie (ferme, crescătorii etc.), unităţi de depozitare (depozite şi frigorifere), unităţi auxiliare (garaje, ateliere auto etc.). Directorii de trust se numeau şi se revocau de către Comitetul Executiv al Sfatului Popular, la propunerea Secţiei Comerciale, cu avizul Ministerului Comerţului Interior. De asemenea, includerea planului economic şi financiar în cel al Sfatului Popular întărea controlul exercitat de autorităţile locale. Administraţia centrală stabilea doar preţurile, sortimentul minimal, gramajele şi reţetarele[3].

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 245/1952, f. 27.
2. HCM nr. 400/24 martie 1952.
3. „Regulament-tip de organizare şi funcţionare a TAPL” (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 134/1952, ff. 53-57).

În primii ani de funcţionare (1948-1951), vânzările din alimentaţia publică socialistă au înregistrat cea mai rapidă creştere în cadrul comerţului cu amănuntul, de peste 200% – e drept, pornind de la cifre absolute mici[1]. Numărul unităţilor a crescut de asemenea într-un mod accelerat, prin confiscări şi cedări din rândul proprietăţii private, investiţiile în construirea de spaţii noi făcându-se doar odată cu epuizarea disponibilului de spaţii particulare[2]. Această expansiune a reţelei a căpătat prioritate din mai multe motive. În primul rând, eliminarea fermă a unui concurent economic şi ideologic – capitalistul – era de natură să înlesnească instalarea sistemului socialist. În al doilea rând, regimul dorea să folosească infrastructura şi posibilităţile logistice existente pentru a câştiga legitimitate prin asigurarea unor condiţii mai bune de trai pentru „clasa muncitoare". În 1949, fuseseră deja organizate cantine în instituţii şi întreprinderi, acoperind necesarul a 600.000 de salariaţi, iar în staţiunile climaterice – unde muncitorii trebuiau să se odihnească – au fost înfiinţate 34 de cantine-restaurant, cu 84.000 de locuri[3]. În documente, problema cea mai stringentă este legată de aprovizionarea capitalei, a „centrelor muncitoreşti" (Braşov, Hunedoara, Valea Jiului, Reşiţa) şi a salariaţilor Sovrom-urilor. Cu toate că dirijarea mărfurilor alimentare s-a făcut cu prioritate către aceste zone, perioadele de criză alimentară au continuat să existe, afectând negativ migraţia către oraşe şi producţia industrială[4]. Credem că eliminarea unui consumator imprevizibil – vânzătorul particular – şi cooperativizarea proprietăţii ţărăneşti aveau şi menirea să contribuie la asigurarea unui flux continuu de mărfuri alimentare înspre zonele industriale.

Dacă lipsa de spaţii a fost în cele din urmă ameliorată, expansiunea a declanşat alte probleme, cum ar fi lipsa de personal calificat sau insuficienţa mijloacelor de transport de marfă. La acestea s-au adăugat efecte ale penuriei şi ale consumului raţionat, precum şi ale nivelului scăzut de investiţii : lipsa alimentelor şi băuturilor, lipsa tehnologiei de conservare şi refrigerare, a instrumentarului de producţie şi de servire, a materialelor de igienizare etc. În plus, unii furnizori (Ministerul Comerţului Interior indica sectorul cooperaţiei) nu respectau termenele de livrare sau normele calitative ale mărfurilor, iar ospătarii nedisciplinaţi perpetuau proastele obiceiuri „burgheze"[5]. Toate acestea menţineau imaginea alimentaţiei publice socialiste mai aproape de cârciuma sărăcăcioasă postbelică decât de restaurantul modern moscovit.

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 245/1952, ff. 10, 15.
2. Reţeaua a crescut de şase ori între 1949 şi 1952 (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 63/1952, f. 101).
3. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 40/1949, f. 25.
4. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 223/1952, ff. 36-37, 75-77 ; dosar 136/1952, f. 131.
5. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 136/1952, ff. 133, 135, 200-202.

Alimentaţia publică socialistă după 1953

În urma plenarei CC al PMR din 19-20 august 1953 a fost hotărâtă desfiinţarea cartelelor şi „trecerea la un comerţ desfăşurat pe bază de preţuri unice”, ceea ce anunţa sfârşitul unei perioade dificile pentru populaţie şi economie şi intrarea într-o etapă de dezvoltare şi din punct de vedere calitativ, pe lângă cea de ordin cantitativ. Expansiunea teritorială a continuat de-a lungul întregii perioade comuniste, devenind o regulă ca în proiectele cartierelor de blocuri, complexelor comerciale sau „centrelor civice” să fie incluse şi spaţii destinate alimentaţiei publice, însă atenţia conducerii partidului şi a oamenilor din Ministerul Comerţului Interior s-a îndreptat către îmbunătăţirea activităţii comerciale în reţeaua existentă. Cu toate că dimensiunea socială (funcţia alimentară şi funcţia recreativă) a alimentaţiei publice era evidenţiată, analizele şi referatele de la centru au ilustrat interesul pentru creşterea vânzărilor („desfacerilor”), respectiv depăşirea planului.

Stabilitatea sistemului politico-economic socialist din RPR, devenit din ce în ce mai puternic în raport cu segmentele situate în afara lui, precum şi influenţa politicii hruşcioviste a bunurilor de consum din Uniunea Sovietică au determinat instituţiile conducătoare din domeniul comerţului să elaboreze programe mai coerente de dezvoltare, previziunea câştigurilor din vânzări devenind o linie directoare.

Dat fiind că funcţiona într-un sistem care avea pretenţia să pună ordine între lucruri („mâna invizibilă” a pieţei libere era pe cale de dispariţie), alimentaţia publică trebuia să se desfăşoare într-un cadru normativ nou. Reglementările cu privire la igiena şi organizarea interioară a unităţilor, la alocarea spaţiului, la modul de preparare şi de servire a produselor, la modul de stocare, de conservare şi de manipulare a mărfurilor, colaborarea cu industria alimentară în privinţa sortimentelor şi a normelor de igienă şi bacteriologice, toate acestea au condus la o standardizare a activităţii de alimentaţie publică şi, în acelaşi timp, la restrângerea independenţei unităţilor.

Deficitul de personal calificat a fost eliminat treptat prin înfiinţarea învăţământului de alimentaţie publică, instituţia uceniciei „la patron” – care nu urmărea o programă unică – din perioada precomunistă devenind indezirabilă. În noua şcoală profesională, ucenicul întreţinut de stat – prin bursă – devenea mai disciplinat, mai instruit şi mai îndoctrinat, teoretic nemaiexistând riscul deprinderii năravurilor „burgheze” (cum ar fi bacşişul).

Problema aprovizionării nu a fost rezolvată în totalitate – şi nici nu va fi, după cum vom mai vedea. Trusturile au fost încurajate să obţină gospodării-anexe, prin cedări de loturi agricole de la diverse instituţii. În 1952 existau 21 de astfel de gospodării, cu 876 de porcine şi 263 de păsări[1]. Mijloacele de transport au fost întotdeauna insuficiente, iar combustibilul trebuia folosit în mod chibzuit între numeroasele puncte intermediare de la producător la consumator. În 1966-1967 au fost

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 136/1952, f. 149.

făcute propuneri pentru aprovizionarea directă, fiind astfel diminuat şi riscul ca mărfurile să se altereze în depozitele de tranzit[1]. Dependenţa livrărilor de mai mulţi oameni şi agenţi economici implicaţi în producţie, transport şi depozitare a menţinut fenomenul „golurilor de aprovizionare” de-a lungul întregii epoci comuniste.

Organizarea alimentaţiei publice prin intermediul TAPL a suferit câteva modificări în marile oraşe. În 1959, Comitetul Executiv al Sfatului Popular al Capitalei a dispus înfiinţarea unui singur TAPL care să „coordoneze, îndrume şi controleze activitatea de producţie şi desfacere, precum şi cea economico-financiară” a fostelor trusturi, devenite întreprinderi (IAPL[2]). În anul următor, în Timişoara şi Cluj a avut loc aceeaşi reorganizare[3]. La începutul anilor 1970, trusturile şi întreprinderile de alimentaţie publică au fost înlocuite cu întreprinderile comerciale de stat pentru alimentaţie publică (ICSAP), în scopul centralizării („organizare unitară”).

În ianuarie 1959, Oficiul Naţional de Turism (ONT) „Carpaţi” (înfiinţat în 1955 pentru turismul internaţional) a preluat conducerea turismului intern şi s-a desprins din Ministerul Comerţului, urmând să funcţioneze pe lângă Uniunea de Cultură Fizică şi Sport. În acel moment, în cadrul ONT funcţionau patru întreprinderi de hoteluri şi restaurante : IHR „Mamaia”, IAP „Lido”, IHR „Ambasador” şi TAP „Carpaţi”. În anii 1960, au mai fost înfiinţate IHR „Sibiu”, IHR „Bucegi” (cu unităţi pe Valea Prahovei), IHR „Eforie” şi IHR „Bucureşti”, fie în sistemul ONT, fie în subordinea Ministerului Comerţului Interior. Funcţionând după modelul trusturilor, acestea aveau în subordine hoteluri, cabane, vile, restaurante, bufete şi complexe de agrement, numărul total de locuri la mese în 1959 în cele 37 de unităţi de alimentaţie publică fiind de circa 17.000[4]. Destinate în special turiştilor internaţionali, restaurantele din reţeaua ONT (1948-1951) trebuiau să facă o impresie pozitivă, aşadar au fost bine aprovizionate şi au avut parte de cei mai buni bucătari şi ospătari.

Diversificarea reţelei

În anii 1950, reţeaua de alimentaţie publică a avut parte de cea mai amplă diversificare. Introducerea noilor tipuri de unităţi a fost făcută după modelul sovietic, însă doar câteva dintre acestea erau creaţii sovietice : cantinele-restaurant, bucătăriile de bloc

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 10/1966, ff. 144-145 ; dosar 32/1967, ff. 52-53.
2. Enumerăm câteva IAPL-uri mai importante : „Scala”, „Amzei”, „Dunărea”, „Kiseleff”, „Carul cu Bere” (avea unităţi şi la Snagov), „Izvorul Rece”, „Tic-Tac”, „Ciocârlia”, „Cotroceni”, „Păcii”, „Central”.
3. *Comerţul socialist*, 13 martie 1960, p. 1, şi 9 aprilie 1960, p. 1. În 1960, existau 44 de IAPL în Bucureşti, 5 în Timişoara şi 7 în Cluj (*Comerţul socialist*, 24 decembrie 1960, p. 2).
4. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 38/1959, ff. 227-230.

(inspirate de *kommunalka*), „gospodina”. Majoritatea unităţilor aveau un corespondent în întreaga lume urbanizată, însă modul de organizare şi de funcţionare, felul de raportare la consumator şi rolul acestora în economie şi în societate dădeau nota aparte socialistă.

Dintre unităţi, cantinele hrăneau cele mai multe persoane[1]. Acestea existaseră pe lângă marile întreprinderi industriale şi înainte de 1948, dar în perioada comunistă a crescut capacitatea de servire şi numărul acestora. În primul deceniu, cantinele nu făceau parte din reţeaua Ministerului Comerţului Interior, ci erau administrate de întreprinderi şi instituţii. Cheltuielile cantinelor muncitoreşti erau suportate în totalitate de consumatori, iar cantinele şcolare şi studenţeşti erau subvenţionate de stat. În Uniunea Sovietică existau şi cantine orăşeneşti (cu un adaos comercial de două ori mai mare decât în cele muncitoreşti), care au stat la baza apariţiei în România a cantinelor pentru salariaţi (de pe lângă instituţiile bugetare) şi a cantinelor-restaurant (1959)[2]. După cum sugerează şi numele, cantina-restaurant oferea prânzul salariaţilor abonaţi, iar seara funcţiona ca un restaurant de categorie inferioară[3]. În iulie 1956 s-a făcut propunerea ca o parte dintre cantine să intre în reţeaua Ministerului Comerţului Interior (să fie conduse de trusturi)[4], urmând ca în 1977 şi celelalte „consumuri colective” (spitale, sanatorii, cămine de bătrâni, creşe şi grădiniţe) să fie incluse în indicatorii de plan ai aceluiaşi minister[5]. Numărul cantinelor-restaurant a rămas mic (245 în 1971, 315 în 1975) în raport cu numărul cantinelor obişnuite (3.952 în 1966), care asigurau prânzul pentru 10% dintre salariaţi – inclusiv cei din agricultură – în 1966. În 1980, trebuia ca procentul să crească la 25%[6]. Din anii 1970, pe lângă cantine şi cantine-restaurant funcţionau microcantine, care serveau mesele în secţiile fabricilor, pentru ca muncitorul să nu mai fie nevoit să parcurgă distanţe mari în pauza de masă[7].

Dacă reţeaua de cantine răspundea doar necesităţii de hrană, restaurantele trebuiau să satisfacă „pretenţiile superioare ale populaţiei”, oferind prilejul destinderii într-un spaţiu amenajat cu gust şi într-o ambianţă sonoră plăcută. Aflându-se în vârful ierarhiei calitative a alimentaţiei publice, restaurantele au fost preluate primele de către autorităţi, încă din toamna anului 1947. În Bucureşti, restaurantele „Athénée Palace”, „Cina”, „Parcul Trandafirilor”, „Continental”, „Carul cu Bere”, „Dâmboviţa” şi

1. Numărul de persoane servite zilnic era de ordinul sutelor de mii.
2. Sarcina a fost dată încă din august 1953 (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 26/1953, f. 2).
3. Alexandru Sobaru, *op. cit.*, p. 261.
4. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 18/1956, ff. 33, 155-156.
5. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 25/1977, ff. 50-51.
6. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 62/1966, f. 138 ; dosar 126/1976, ff. 4-4v.
7. Conform ziarului *Comerţul socialist* din 1973, în uzina „Steagul Roşu” din Braşov existau 6 asemenea microcantine. La cantina principală, meniul zilnic consta din 3-4 ciorbe/supe, 6-8 feluri principale şi 3 feluri de desert. Vezi şi ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 126/1976, f. 4.

„Potcoava” au intrat în administraţia Societăţii Municipale pentru Aprovizionarea Capitalei, devenită apoi Societatea Comercială pentru Exploatarea Restaurantelor şi Hotelurilor (1948-1949) şi absorbită de Ministerul Comerţului Interior[1]. Pe o listă a localurilor care organizau Revelionul 1951-1952 figurau 32 de restaurante bucureştene (dintre care 17 de categoria I) şi 28 de restaurante din restul ţării[2], probabil singurele care meritau această etichetă. Cele mai luxoase dintre acestea au trecut în aşa-numita „nomenclatură” a Ministerului Comerţului Interior, condusă de Direcţia Generală a Marilor Restaurante (1952), reorganizată la sfârşitul anilor 1950 sub denumirea de Direcţia Generală a Hotelurilor şi Restaurantelor. Pe lângă aceste restaurante-model, cele subordonate trusturilor şi întreprinderilor de alimentaţie publică locală îşi atrăgeau clienţii prin specific : braserii, berării („Carul cu Bere”)[3], lacto-vegetarian, dietetic, zahana, tradiţional/folcloric („Doina”), pescării etc. Existau restaurante de rang inferior, ospătăriile, asemenea unor cantine, şi restaurantele-pensiune, cu preţul fix al unei mese, dar, oricât de diversificate ar fi fost, principalul impediment al rentabilităţii restaurantelor era mărimea[4]. Construite după principiul proporţionalităţii directe între suprafaţă şi numărul garantat de clienţi, localurile gigantice, cu o sală de mese de 600-1.500 metri pătraţi, „cu o armată de bucătari şi ospătari”, care aveau clienţi doar la evenimente speciale (nunţi, reuniuni, parade ale modei, revelion), deveniseră obiectul criticii la sfârşitul anilor 1960 – fiind vizată „grandomania” autorităţilor locale[5] –, dar aceste „hale neatrăgătoare”[6] aveau să reziste până în anii 1990.

Cele mai numeroase localuri din România socialistă – şi cele mai rentabile, conform declaraţiilor oficiale – au fost bufetele şi bodegile. Denumirea de „bar” avea rezonanţă americană, iar cea de „cârciumă” aducea aminte de „vechiul regim”, aşadar unităţile în care principalele produse comercializate erau băuturile au primit denumiri mai puţin folosite în trecut : bodegă, bufet, bombă, berărie. Numărul lor nu a crescut atât de repede precum cel al cofetăriilor, de exemplu, pentru că, încă din 1948, se găseau în număr relativ mare, pentru a satisface cererea pentru băuturi alcoolice. În mediul rural, bodega luase locul cârciumii, având o pondere sensibil mai mare. În 1961, 89% dintre localurile Centrocoop erau bufete şi bodegi (în 1966 – 85%), iar în 1966 vânzările de băuturi prin alimentaţia publică reprezentau 75% în

1. Alexandru Sobaru, *op. cit.*, p. 256.
2. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 107/1952, ff. 22-23.
3. Denumirea pare improprie, din moment ce acolo erau servite şi alte băuturi alcoolice, iar berea era vândută în aproape orice altă unitate (inclusiv în restaurantele lacto-vegetariene). De fapt, berăria era de presupus că servea o marcă proprie de bere.
4. Deja în 1956 – în urma vizitei în Uniunea Sovietică – se dăduse însărcinarea ca o parte dintre restaurante (prea scumpe) să fie transformate în cafenele, bufete şi cantine orăşeneşti, iar cele fără clienţi să fie convertite în fabrici-bucătării („unităţi de producţie”) (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 18/1956, f. 155).
5. Expresia lui Leonte Răutu, la o şedinţă din 24 iunie 1967 (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 44/1967, f. 20).
6. Vezi *Comerţul socialist*, 4 mai 1968, p. 1.

Centrocoop şi 55% în reţeaua Ministerului Comerţului Interior. Aceste cifre arată că populaţia rurală a preluat cu greu comportamentul prin excelenţă urban al mâncatului în locuri publice, continuând să privească bodega ca pe un loc pentru socializare.

Autorităţile au constatat că aceste tipuri de unităţi funcţionau ca nişte magazine (cumpărau mărfuri, pe care le vindeau mai departe)[1], în consecinţă, la sfârşitul anilor 1950[2], a început o campanie de presă pentru creşterea producţiei proprii a unităţilor, văzută ca o metodă de rentabilizare, iar peste zece ani această sarcină era iterată[3], semn că lucrurile nu s-au schimbat de atunci. În oraşe au fost luate măsuri pentru ca bufetele să se răspândească în toate vadurile comerciale : în instituţiile de învăţământ, în instituţii de cultură, în instituţii administrative, în întreprinderi, la evenimente sportive, în gări, autogări şi aeroporturi. Vânzarea de băuturi alcoolice nu era permisă, oferta cuprinzând gustări calde şi reci, produse de patiserie, băuturi nealcoolice şi dulciuri. Oportunitatea vânzărilor în locurile aglomerate, la serbări oficiale şi la alte evenimente de masă (competiţii sportive, festivaluri etc.), a fost exploatată prin expansiunea comerţului ambulant cu băuturi răcoritoare, îngheţată, apă minerală, produse zaharoase şi de patiserie. Aceste îndemnuri pentru extinderea comerţului au crescut în intensitate după vizita unei delegaţii româneşti în Uniunea Sovietică în 1956. În raportul referitor la alimentaţia publică în URSS au fost prezentate, printre altele, caféurile, bucătăriile de bloc şi fabricile-bucătării. În caféuri trebuia să se servească micul dejun, însă acest tip de unitate nu s-a bucurat de succes, iar unele localuri care preparau şi prânzul preferau să servească acelaşi meniu (ciorbe şi fripturi) şi dimineaţa[4]. Nici fabricile-bucătării (complexe cu secţii de prelucrare primară pentru alte unităţi) nu au fost adoptate, românii oprindu-se la faza de experimentare[5]. Bucătăriile de bloc au apărut în unele cartiere, deservind câteva sute de apartamente abonate, departe însă de a-şi face simţită prezenţa în ansamblul alimentaţiei publice. Nici unităţile de tip „gospodina" – unele aflate în incinta unor restaurante – nu au fost atât de răspândite pe cât ar fi vrut autorităţile din comerţ, cu toate că ele ar fi trebuit să vină în sprijinul gospodinelor prin vânzarea de semipreparate. De fapt, în inspecţii a fost descoperită o ofertă prea săracă de semipreparate, în schimb instalându-se consumul pe loc sau vânzarea de produse alimentare neprelucrate[6].

---

1. De altfel, în perioadele de criză alimentară, restaurantele şi cantinele au completat la rândul lor comerţul alimentar propriu-zis.
2. Vezi, de exemplu, *Comerţul socialist*, 10 martie 1957, p. 1. Ponderea producţiei proprii în unităţile de alimentaţie publică era de 16,6% în 1955 şi 20,6% în 1959 (*Comerţul socialist*, 9 aprilie 1960, p. 1).
3. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 44/1967, f. 20. În 1968, cele câteva IAPL-uri bucureştene care au fost inspectate aveau o producţie proprie cuprinsă între 18 şi 41%.
4. Înfiinţarea caféurilor s-a dorit încă din 1953 (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 26/1953, f. 3).
5. Restaurantul „Viilor" din Bucureşti s-a transformat într-o astfel de fabrică-bucătărie.
6. Revista *Comerţul socialist* cuprinde numeroase referiri la acest tip de magazin, în speranţa extinderii comerţului cu semipreparate. În 1966, existau doar 44 de unităţi (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 62/1966, f. 126).

Cofetăriile s-au înmulţit cu uşurinţă, fiind singurele unităţi care se adresau cu predilecţie copiilor, mamelor şi bunicilor. În anii 1950, o bună parte dintre ele au funcţionat în cadrul UCECOM, fiind apoi preluate de Ministerul Comerţului Interior şi organizate în trusturi locale de cofetărie şi răcoritoare (TLCR). Pe măsura introducerii de la vârf a unor reţete comune, oferta a devenit aceeaşi în fiecare cofetărie, iar creativitatea a trecut în plan secund. La fel s-a întâmplat şi în cazul băuturilor răcoritoare, unde reţeta proprie a fost înlocuită cu reţeta industrială. În anii 1950, cea mai răspândită băutură răcoritoare era siropul de fructe diluat cu sifon. Din 1953, băuturile răcoritoare au început să fie produse industrial[1], pe bază de concentrate de fructe, iar de la sfârşitul anilor 1960 băutura „Pepsi-Cola" – produsă la Constanţa sub licenţă *Pepsi* – a devenit cea mai dorită băutură răcoritoare din timpul regimului comunist.

În sezonul estival erau deschise grădinile de vară, iar în zonele de agrement şi în staţiunile balneoclimaterice era organizată o întreagă reţea de restaurante, terase, bufete mobile şi chioşcuri[2]. Unele produse erau consumate în cantităţi uriaşe (bere, îngheţată, apă minerală), declanşând în rândul personalului temeri legate de aprovizionare. La mijlocul lunii septembrie, îşi făceau apariţia mustăriile (în care mustul şi tulburelul erau consumate cu pastramă), mai ales în oraşele apropiate de zonele viticole.

Sovieticii au dat tonul în România şi în privinţa autoservirii. Încă din 1953 s-a dorit construirea a 30 de bufete „automate", iar în 1957 presa susţinea că în Uniunea Sovietică 86% dintre unităţile de alimentaţie publică erau cu autoservire[3], motiv pentru care în România trebuia intensificată trecerea unor operaţiuni din sarcina ospătarului în sarcina clientului. Treptat, au apărut noi unităţi (bufet-expres, bufet-bar, cafe-tabac-bar), iar restaurantele şi cantinele cu autoservire au fost dotate cu mobilier standard, importat iniţial din Uniunea Sovietică şi completat cu automate din Germania de Est[4].

Diversificarea sectorului de alimentaţie publică a avut loc concomitent cu o creştere continuă a ponderii acestuia în ansamblul comerţului[5], atât în ceea ce priveşte numărul de unităţi, cât şi veniturile din vânzări. Vânzările s-au situat în întreaga perioadă comunistă sub un sfert din totalul realizat în comerţ, lucru explicabil şi prin valoarea mică a produselor comercializate. De altfel, se poate observa din diferenţa de procentaje pentru fiecare an în parte că, deşi constituie între o cincime şi o pătrime din total, unităţile de alimentaţie publică reuşesc să realizeze între o zecime şi o cincime din vânzări. Cu toate că au crescut de la an la an, în comparaţie cu situaţia din alte state socialiste, vânzările pe cap de locuitor în România au fost de 1,5-2 ori

1. Sucurile „citro" şi „nectarurile" de fructe au fost înlocuite în timpul regimului ceauşist cu „Cico" şi „Brifcor".
2. Vezi ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 136/1952, ff. 146-148, 151.
3. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 26/1953, f. 3 ; *Comerţul socialist*, 3 februarie 1957, p. 4.
4. Există numeroase texte cu privire la autoservire în revista *Comerţul socialist* (1957-1964).
5. Este vorba despre comerţul cu amănuntul împreună cu alimentaţia publică.

Tabelul 1. *Vânzările şi structura alimentaţiei publice (1960-1989)*

	1950	1960	1970	1980	1985	1989
Vânzări (milioane lei)	–	5.897	15.778	35.468	52.067	62.847
– pondere în comerţ	11,2%	14,8%	16,8%	16,7%	18,8%	21,1%
Numărul de unităţi – total	–	9.962	14.102	20.637	22.248	23.438
– pondere în comerţ	–	20%	23%	26%	26,8%	28,5%
Restaurante, rotiserii	–	816	1.189	3.410	3.968	4.234
Bufete, bodegi, berării, baruri	–	7.017	9.268	9.421	10.415	10.745
Cofetării, patiserii	–	785	1.724	3.558	4.115	4.487
Chioşcuri	–	1.344	1.517	1.989	1.600	1.792

Sursa: *Anuarul statistic al României*, 1990, pp. 567-575, 578.

mai mici faţă de Ungaria, Bulgaria şi Cehoslovacia în 1966[1]. Nu deţinem date care să ne ajute să explicăm acest decalaj, dar putem afirma că populaţia României nu era o mare amatoare de consum alimentar public la sfârşitul epocii Gheorghiu-Dej. Cu tot efortul de industrializare şi de urbanizare, populaţia României anilor 1960 era în proporţie de 60% rurală[2], or potenţialul consumului aparţinea mai ales mediului urban (în anii 1950, raportul vânzărilor rural-urban în alimentaţia publică era de 1 la 3[3], iar la mijlocul anilor 1960 ajunsese de 1 la 2[4]).

Din punct de vedere teritorial, vânzările cele mai mari au fost înregistrate, de-a lungul întregului interval 1960-1989, în municipiul Bucureşti, urmat de judeţele Constanţa şi Braşov. La sfârşitul anilor 1980, judeţul Prahova îşi disputa locul al treilea cu judeţul Braşov. Dacă Bucureştiul a reuşit să se menţină în vârf prin puterea demografică şi prin puterea de cumpărare a locuitorilor, distribuţia în celelalte judeţe ne arată de fapt importanţa turismului pentru alimentaţia publică, vacanţele petrecute de români pe litoral sau în staţiunile montane presupunând o creştere periodică a consumului alimentar public[5].

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 62/1966, f. 88.
2. Vezi Institutul Naţional de Statistică, *Populaţia la recensămintele din anii 1948, 1956, 1966, 1977, 1992 şi 2002 – judeţe şi medii*, material disponibil online la http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol1/tabele/t01.pdf (accesat la data de 29 august 2013).
3. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 34/1954, f. 72; Alexandru Sobaru, *op. cit.*, p. 259.
4. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 62/1966, ff. 87-88. Comparaţia a fost făcută între vânzările prin Centrocoop şi vânzările prin Ministerul Comerţului Interior. Raportul de 1 la 3 se menţine şi în cazul comparaţiilor rural-urban (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 34/1954, f. 72; dosar 62/1966, f. 96).
5. Pentru date, vezi *Anuarul statistic al României*, 1990, pp. 578-583. Despre dinamica numărului de turişti străini în perioada comunistă şi aportul valutar al acestora, vezi Bogdan Murgescu, *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Editura Polirom, Iaşi, 2010, pp. 376-379.

Modernizare şi stagnare în epoca Ceauşescu

În 1966, după zece ani de la vizita de studiu a delegaţiei române în Uniunea Sovietică, reţeaua „modernizată” se prezenta astfel : 24 de restaurante cu autoservire (din 848 restaurante), 107 bufete-expres şi 227 bufete de incintă (din aproape 8.000 de bufete şi bodegi), 26 de baruri, 8 bucătării de bloc, 17 cafenele, 44 de unităţi tip „gospodina”. În total, alimentaţia publică permanentă funcţiona cu 11.566 de unităţi[1]. Aşadar, numărul unităţilor „moderne” era infim în raport cu marea masă a restaurantelor, bodegilor, bufetelor şi cofetăriilor denumite peiorativ după 1989 „comuniste”.

Tabelul 2. *Indicatori sociali ai alimentaţiei publice*

Statul	Numărul de locuitori la o unitate (inclusiv cantine)		m.p./1.000 locuitori (1980, planificat)
	1.965	1.972	
România	1.249	1.021	120 urban, 90 rural
Bulgaria	472	390	175
Cehoslovacia	420	401	200
R.D. Germană	513	–	200
Polonia	2.039	1.573	–
Ungaria	658	556	200
URSS	1.198	983	–

Sursa : ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 10/1974, f. 57 ; dosar 126/1976, f. 25.

Datele din tabelul 2 ne arată insuficienţa de localuri în raport cu populaţia, mai ales dacă ţinem cont de faptul că, pentru anul 1980, suprafaţa la mia de locuitori planificată era aproape de două ori mai mică decât în Cehoslovacia, Germania de Est şi Ungaria. Cu alte cuvinte, în România unităţile erau relativ puţine şi mici. Nu avem însă date care să ne arate dacă erau şi supraaglomerate (deci dacă potenţialul de consumatori al unei unităţi s-ar fi reflectat şi în realitate). Dacă ne întoarcem la procentul slab al urbanizării – de dată recentă, cu un segment considerabil ancorat încă în *habitus*-ul ţărănesc –, am putea presupune că localurile din oraşe (în medie, mai spaţioase decât cele din sate), de regulă, nu erau aglomerate.

Principalele probleme ale alimentaţiei publice în anii 1966 şi 1967 – care stăteau de fapt în calea creşterii rentabilităţii – se refereau mai ales la lipsa de diversitate şi la calitatea slabă a servirii. Numărul unităţilor „solicitate de consumatori” (restaurante cu autoservire, birturi, simigerii, patiserii, plăcintării etc.), dar şi al unităţilor şi secţiilor de tip „gospodina”, al bufetelor din magazinele alimentare şi al cofetăriilor din mediul rural trebuia să crească în următorii ani[2]. Creşterea numărului de

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 62/1966, f. 126.
2. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Cancelarie*, dosar 102/1967, f. 86. Deja în 1967 urmau să fie înfiinţate între 40 şi 100 de unităţi de fiecare tip.

localuri „cu caracter recreativ-distractiv” (baruri, cluburi pentru tineret, restaurante cu program muzical şi artistic, cazinouri, cabaret şi discoteci – mai ales în staţiunile vizitate de turiştii străini) ilustra o tendinţă de inspiraţie occidentală, care însă a trecut repede într-un con de umbră prin răspândirea stilului naţional/tradiţional la comanda organelor de partid. În martie 1966, Secţia Bunuri de Consum-Comerţ-Cooperaţie a Comitetului Central al PCR (îndrumată de Leonte Răutu) a însărcinat Ministerul Comerţului Interior şi Centrocoop să „imprime unităţilor o mai mare preocupare pentru reflectarea specificului naţional şi local”[1]. Abandonarea stilului urban sovietic în favoarea celui rustic românesc reieşea din lista de sugestii : restaurant bănăţean, restaurant moldovenesc, restaurant-stână, cramă, han, restaurant pescăresc, restaurant vânătoresc, restaurant-moară, sat turistic. Ce presupunea această transformare ?

> Fiecare din unităţile propuse va avea o notă caracteristică prin meniu, decoraţie interioară, ţinută vestimentară a personalului, muzică etc. Pentru menţinerea profilului şi pentru asigurarea unei continuităţi a meniurilor şi reţetarelor, aceste unităţi vor avea prioritate în livrările de produse alimentare variate şi de cea mai bună calitate, în care scop s-a încheiat un protocol între Ministerul Comerţului Interior, Centrocoop şi ministerele producătoare[2].

Cele mai multe unităţi de acest tip au fost înfiinţate în zonele turistice (Braşov, Dobrogea, Mureş), considerându-se că şi turiştii străini erau interesaţi să încerce ceva pitoresc. Căpătând prioritate la aprovizionare, restaurantele cu specific tradiţional – în pofida notei kitsch şi a mesajului propagandistic – au devenit printre cele mai îndrăgite, alături de vechile restaurante interbelice bucureştene. Nume precum „Carul cu Bere”, „Doina”, „Doi Cocoşi”, „Hanul lui Manuc”, „La Peştera”, „Mioriţa” (Bucureşti), „Cerbul Carpatin”, „Coliba Haiducilor”, „Şura Dacilor” (Braşov şi Poiana Braşov), „Bolta Rece” (Iaşi), în cazul în care unele dintre ele nu mai există, stârnesc şi azi nostalgia unor contemporani ai noştri.

În anii 1970, a devenit evidentă implicarea secretarului general al PCR, Nicolae Ceauşescu, în evoluţia sectorului de alimentaţie publică şi de turism. În 1972, la scurt timp după amenajarea şi deschiderea „Hanului Manuc”, Nicolae Ceauşescu a indicat să se diversifice oferta şi să se amenajeze o grădină de vară în curtea interioară[3]. Ca orice alt material referitor la dezvoltarea planificată a economiei, programele privind dezvoltarea alimentaţiei publice au fost verificate şi modificate de Nicolae Ceauşescu. În planul referitor la perioada 1976-1980, pe lângă atenţia acordată turiştilor străini, măsurile au căpătat şi un caracter antialcoolic, iar discursul „alimentaţiei raţionale” începea să capete contur. Ponderea bufetelor şi bodegilor scăzuse între 1970 şi 1975 de la 65% la 42% şi trebuia să se reducă în continuare la 33%, prin reprofilarea lor în restaurante, lactobaruri, berării, patiserii, gogoşerii şi unităţi de tip „gospodina”. Totodată, desfacerea produselor culinare în aceste unităţi trebuia să fie de minimum

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 44/1966, f. 44.
2. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 62/1966, ff. 66-67.
3. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 24/1974, ff. 12-13.

15%. În ansamblul alimentaţiei publice, ponderea băuturilor alcoolice trebuia să scadă sub cota de 50%, iar o parte dintre băuturile spirtoase să fie înlocuite cu băuturi răcoritoare – în conformitate cu indicaţiile lui Nicolae Ceauşescu[1]. Din rândul băuturilor alcoolice, doar berea la halbă era în continuare agreată, fiind considerată o băutură slab alcoolică şi nutritivă, cu un „conţinut bogat de vitamine şi glucide". În privinţa „alimentaţiei raţionale", programul urmărea eliminarea excesului de grăsimi şi carbohidraţi, şi „îmbunătăţirea conţinutului mâncărurilor în proteine şi vitamine". Acest obiectiv urma să fie atins prin introducerea unor cantităţi mari de materie primă „deshidratată, congelată şi concentrată", prin „elaborarea parametrilor calitativi şi nutriţionali ai preparatelor culinare" şi prin folosirea produselor din conserve (în special cele de peşte). În localurile care serveau şi turişti străini, ospătarii şi barmanii trebuiau să cunoască limbi străine, iar oferta culinară să cuprindă şi preparate din bucătăria internaţională, pe lângă cele autohtone[2].

Câte dintre directivele anilor 1970 şi 1980 şi-au atins cu adevărat scopul? Cu datele precare pe care le deţinem în prezent şi dat fiind că propaganda şi limba de lemn din discursul public au acaparat circulaţia informaţiei, e dificil de formulat aprecieri cu privire la evoluţia alimentaţiei publice în cea mai nefastă perioadă a regimului lui Nicolae Ceauşescu. De exemplu, revista *Comerţul socialist* din anii 1960 s-a dovedit o sursă bogată de informaţii – dincolo de propaganda mai puţin evidentă – însă în anii 1980 textele constau în lozinci, adeziuni şi angajamente, precum şi reformulări din documentele PCR. Critica şi informaţia au dispărut de pe suportul scris şi au fost preluate în discursul oral clandestin. Există mituri şi anecdote care vor putea fi verificate în viitor cu ajutorul anchetelor sociologice şi de istorie orală, însă până atunci putem afirma cu siguranţă că penuria şi programul de „alimentaţie raţională", chiar şi cu atenuările create de economia secundară şi de mecanismele informale de distribuţie, au scăzut în mod considerabil calitatea alimentaţiei publice din România.

Inerţiile şi problemele endemice ale alimentaţiei publice socialiste

Cu toate că au existat excepţii în restaurantele din „nomenclatura" Ministerului Comerţului Interior şi ONT, în care au beneficiat şi românii de pe urma serviciilor superioare destinate în special clientelei străine sau elitei politice, localurile socialiste au lăsat multor contemporani o impresie generală proastă. Numeroasele critici şi măsuri

1. Producţia de băuturi răcoritoare trebuia să crească de la 200 milioane litri la 500 milioane litri pe an.
2. Pentru întregul program, vezi ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 126/1976, ff. 1-21.

din timpul regimului comunist ne arată că situaţia alimentaţiei publice nu a putut fi reformată, ci doar ameliorată. Problemele care au persistat au fost următoarele[1] :

- Incapacitatea de a face faţă cererii crescute. În zonele foarte populate (centrul oraşelor mari, staţiuni), mai ales în timpul verii, afluenţa de clienţi ducea în cele din urmă la epuizarea stocurilor de gheaţă, ape minerale, bere şi carne. În plus, nu era angajat personal suficient pentru un randament maxim, tocmai din cauza neregularităţii numărului de clienţi.
- Disponibilitatea de a atrage şi servi consumatorii era influenţată de perspectiva împlinirii şi depăşirii sarcinilor de plan primite (exprimate cantitativ sau valoric). Depăşirea cu mult a planului nu era un lucru de dorit, deoarece următoarea sarcină ar fi avut ca referinţă acea performanţă (ceea ce însemna din ce în ce mai multă muncă pentru aproximativ aceleaşi salarii). Aşadar, odată atinse cifrele de plan, clienţii nu erau de dorit. Din momentul în care au fost trasate sarcini cu privire la economisirea de materiale, combustibil etc., unele preparate nu erau disponibile dacă numărul de clienţi nu ar fi fost suficient pentru acoperirea costurilor sau pentru a face activitatea eficientă.
- Un aspect în general neatractiv. Rapoartele inspecţiilor şi reclamaţiile consumatorilor au dezvăluit murdăria podelelor, toaletei, mobilierului, tacâmurilor şi veselei, starea de degradare a obiectelor, lipsa ventilaţiei, feţele de masă pătate şi rupte, ţinuta neglijentă a personalului, meniurile slinoase. Pe lângă considerentele de ordin igienico-sanitar, putea fi vorba şi de critica adusă decoraţiunilor prea vechi sau prea deteriorate şi, în general, ambianţei inestetice sau anoste.
- Neplăcerile interacţiunii clientului cu personalul unităţii. Lipsa de amabilitate, impoliteţea, uneori chiar reaua-voinţă a ospătarilor şi vânzătorilor creau nemulţumiri şi disconfort în rândul clienţilor. Nerespectarea orarului, lentoarea servirii şi figura posacă a multor chelneri arătau că nu clientul era stăpânul – aşa cum spunea o expresie –, ci personalul nedisciplinat şi needucat, uneori chiar nepriceput sau viclean (atunci când „încărca” nota de plată). Explicaţia consta uneori – şi aproape întotdeauna în cazul vânzătorilor – în faptul că servirea ireproşabilă nu era răsplătită în aşa măsură încât personalul să considere că efortul unui comportament adecvat aducea beneficii. Disponibilitatea de a oferi un serviciu bun era invers proporţională cu potenţialul aparent al bacşişului sau cu siguranţa unui număr mai mare de clienţi decât era necesar („are balta peşte”).
- Calitatea îndoielnică a preparatelor. Nerespectarea reţetelor, folosirea de surogate sau diluările („furtul la gramaj”), iar în cazuri extreme folosirea ingredientelor alterate, necurăţate sau infestate, precum şi aspectul neatractiv, prelucrarea insuficientă

1. Aceste aprecieri se bazează, cu precădere, pe informaţiile desprinse din presa specializată (*Comerţul socialist*), documentele de arhivă (ANIC, fond *CC al PCR*). Pentru a nu încărca textul, vom face trimiteri bibliografice separate numai acolo unde considerăm că este necesar.

şi temperatura nepotrivită în momentul servirii nu erau de natură să mulţumească şi să fidelizeze clienţii. Uneori, în lipsă de absolvenţi ai şcolilor profesionale, mai ales în anii 1950, puteau fi angajate pe postul de bucătar persoane „pricepute” sau activişti de partid.

- Oferta restrânsă. Odată cu uniformizarea învăţământului de alimentaţie publică şi cu elaborarea reţetarelor, gama de preparate s-a restrâns considerabil. Creativitatea şi disponibilitatea pentru diversificare ale producătorilor nu erau stimulate pecuniar, iar lipsa cronică a unor ingrediente a condus şi mai mult la o „şablonizare” şi la o sărăcire a meniurilor.
- Preţul nu era neapărat un indicator al calităţii şi al cererii. Adaosul comercial varia – în general între 10% şi 30% – în funcţie de categoria unităţii, iar preţurile nu aveau voie să depăşească anumite limite. La un interval restrâns al preţurilor, mai degrabă alţi factori făceau diferenţa între localuri.
- Lipsa tehnologiei de conservare, preparare şi servire. Camerele frigorifice, apoi frigiderele au fost achiziţionate cu greu, iar vasele de gătit din inox încă nu fuseseră introduse pe scară largă în anii 1970. O tehnologie rudimentară menţinea la nivel scăzut productivitatea, ceea ce avea repercusiuni şi asupra duratei de valabilitate şi a modului de valorificare a produselor.
- Lipsa de promptitudine a autorităţilor locale şi a şefilor de unităţi în receptarea sugestiilor şi rezolvarea reclamaţiilor (cu o pondere de peste 50% din totalul sesizărilor din comerţ).
- Tendinţa consumatorului de a ceda în faţa condiţiilor existente. Un client prea pretenţios sau prea critic ar fi riscat ca cererea sa să nu mai fie deloc satisfăcută, iar lipsa unei alternative imediate a crescut doza de toleranţă, permiţând astfel propagarea deficienţelor din alimentaţia publică atât timp cât instituţiile coercitive nu interveneau pentru îmbunătăţirea situaţiei consumatorilor. Pe de altă parte, unii clienţi şi-au modificat comportamentul sau reţeaua de cunoştinţe în aşa fel încât să aibă parte de o servire preferenţială.

Toate aceste disfuncţionalităţi au fost, în diferite grade, specifice sistemului socialist, deci nu doar alimentaţiei publice din România, aşa cum arată cele două experienţe de mai jos :

Berlinul de Est	**Varşovia, 1988**
În sfârşit aşezaţi la masă, servirea era de-a dreptul proastă. Majoritatea preparatelor din meniu nu existau. Acest lucru era comunicat clientului pe un ton care-i sugera că e un tâmpit sau un scandalagiu, din moment ce a cerut ceva ce nu exista. Când se ajungea la o înţelegere asupra unei comenzi care putea fi satisfăcută, chelnerul se dovedea neglijent şi ţâfnos, iar mâncarea sigur nu avea temperatura potrivită. Cu toate acestea, nimeni nu se plângea.	Primul tip [de restaurant] era formal, gol, deţinut de stat, prăfuit, luminat de neoane pâlpâinde şi şuierătoare. Aveau meniuri lungi din care o persoană putea alege diverse feluri de mâncare – în principal, porc fript, în varii forme, şi supe apoase –, care puteau sau nu să ajungă la masă. Ospătarii erau plictisiţi ori de-a dreptul mitocani : „Ei se fac că ne plătesc, noi ne facem că muncim” era mantra de bază. Uneori îţi luau comanda, se duceau până la bucătărie,

Ospătarul în mod sigur îi făcea o favoare clientului prin faptul că în cele din urmă îl servea. Protestul ar fi condus numai la refuzul complet al servirii[1].	apoi se întorceau şi îţi spuneau că ceea ce ai comandat nu mai este disponibil, şi probabil multe alte lucruri erau la fel. Dacă protestai, ridicau din umeri[2].

Experimentul „mandatarilor"

Dacă oferta alimentaţiei publice socialiste se dovedea nesatisfăcătoare, unii clienţi găseau alternative în economia secundară. Ţăranul care vindea ţuică şi vin în propria gospodărie sau orăşeanul care devenea peste noapte vânzător ambulant de plăcinte la poarta vreunei uzine erau toleraţi de un regim incapabil să regleze întru totul activitatea economică. Un fost angajat în comerţul socialist îşi amintea de un bărbat „*foarte gospodar şi descurcăreţ*" care, pe la mijlocul anilor 1970, organiza în curtea casei sale petreceri cu vin şi fripturi la care luau parte şi membri de partid[3].

Setul de măsuri propuse în 1967 cu privire la îmbunătăţirea sectorului de alimentaţie publică şi de turism, conform directivelor Congresului al IX-lea al PCR[4], reabilita spiritul comercial al vechilor comercianţi particulari. De data aceasta încurajată de stat, iniţiativa privată urma să se manifeste prin „mandatari" şi pensiuni familiale. „Mandatarii" puteau prelua unităţi medii şi mici nerentabile, având libertăţi în privinţa aprovizionării, angajărilor, preţurilor (în limitele stabilite de Ministerul Comerţului Interior), reţetelor, ofertei culinare şi amenajărilor. Statutul lor juridic era de angajaţi ai întreprinderii de alimentaţie publică, având toate drepturile salariale ale unui şef de unitate. Contractul pe care îl semnau cu organizaţia comercială de care aparţinea unitatea prevedea ca „mandatarul" să verse lunar o sumă fixă de bani, stabilită în prealabil, care includea şi beneficiul mediu pe care l-ar fi realizat o unitate rentabilă corespunzătoare. Restul câştigului – dacă exista – rămânea la dispoziţia „mandatarului". În felul acesta, organizaţia comercială îşi asigura un câştig regulat chiar şi atunci când unitatea ar fi avut un bilanţ negativ. În acelaşi timp, sistemul de „cointeresare materială"

1. Peter W. Sperlich, *Oppression and Scarcity. The History and Institutional Structure of the Marxist-Leninist Government of East Germany and Some Perspectives on Life in a Socialist System*, Praeger, Westport, CT, 2006, p. 208.
2. Anne Applebaum, „Revoluţia din piaţă", traducere şi adaptare de Alexandru Fotescu, în *Foreign Policy România*, iulie-august 2013, p. 93.
3. Gheorghe Florescu, *Confesiunile unui cafegiu*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2008, p. 130.
4. „Schimbările în structura consumului se evidenţiază şi prin faptul că, în cadrul serviciilor, se va extinde turismul, se va dezvolta deservirea populaţiei de la oraşe şi sate. Volumul sporit de mărfuri ce vor fi desfăcute pe piaţă cere îmbunătăţirea activităţii organelor de conducere a comerţului, a tuturor organizaţiilor comerciale. Va trebui să se acorde mai multă atenţie dezvoltării reţelei comerciale, bunei amplasări a noilor unităţi, dotării cu mijloacele necesare desfăşurării în bune condiţii a activităţii. Este, de asemenea, necesară ridicarea gradului de pregătire a cadrelor din comerţ în scopul asigurării unei deserviri civilizate a populaţiei" (fragment din raportul lui Nicolae Ceauşescu, în *Scânteia*, 20 iulie 1965, p. 4).

impulsiona „mandatarul” să obţină câştiguri care să depăşească suma ce trebuia returnată, deci să-şi maximizeze propriul profit. Forma aceasta de arendă declanşa, evident, comportamentul antreprenorial şi concurenţa. Leonte Răutu exprima acest lucru în cuvinte simple : „Şi vor trebui să se bată ca să aibă un beneficiu mai mare, pentru că dacă va încasa [*sic !*] mai mult, le va rămâne mai mult lor şi celor care vor lucra cu ei”[1]. Pensiunile familiale trebuiau să completeze reţeaua de cazare existentă în staţiuni, pe trasee turistice şi în diferite localităţi izolate. Persoanele autorizate să deschidă asemenea pensiuni urmau să plătească statului un impozit pe venit[2].

Pe 28 iunie 1967, Comitetul Executiv al CC al PCR a aprobat aceste două propuneri, iar Nicolae Ceauşescu – încrezător şi interesat de rezultatele „experimentării” – a dat dispoziţia să se elaboreze o hotărâre a Consiliului de Miniştri[3]. În următoarele luni au apărut sute de unităţi cu „mandatari”, aprovizionate cu cele mai bune mărfuri (prin propria reţea de furnizori) şi amenajate în cel mai atrăgător mod cu putinţă. Din moment ce „mandatarii” erau preocupaţi de satisfacerea cererii, clienţii nu au întârziat să apară, afacerile devenind astfel foarte profitabile. O bună parte din profituri au fost orientate spre extinderea locuinţelor şi achiziţionarea de automobile şi alte bunuri scumpe[4], „mandatarii” ajungând astfel să fie percepuţi drept „îmbogăţiţi”. Surprinşi de succesul lor şi depistând potenţialul subversiv al acestor forme de comerţ cvasicapitaliste, liderii politici au declarat încheiat experimentul, iar presa a condamnat presupusele infracţiuni economice comise de „mandatari”[5]. În optica regimului comunist, nimeni nu s-ar fi putut îmbogăţi decât pe căi ilicite. Nu s-a descoperit actul normativ care să pună capăt acestui fenomen, dar Nicolae Ceauşescu îi declara lui Mihail Gorbaciov în decembrie 1989 : „După un an de zile am văzut că se îmbogăţesc şi am lichidat complet această situaţie”[6]. În opinia secretarului general al PCR, „mandatarii” „ajunseseră un fel de capitalişti”[7].

Concluzii

Alimentaţia publică din România socialistă a devenit rapid controlată direct de stat. Cu toate măsurile statului „paternalist”, incapacitatea ofertei de a acoperi cererea s-a cronicizat în unele zone mai puţin prioritare. Penuria s-a făcut simţită şi în alimentaţia

1. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 44/1967, f. 27.
2. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 32/1967, ff. 60-61.
3. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Cancelarie*, dosar 102/1967, f. 37.
4. Deoarece legislaţia socialistă interzicea acumularea de proprietăţi, cheltuielile au vizat bunuri mobile.
5. *Comerţul socialist*, 12 octombrie 1968, p. 3 ; 26 octombrie 1968, p. 4 ; 11 ianuarie 1969, p. 2.
6. Lavinia Betea, „Ultima vizită a lui Nicolae Ceauşescu la Moscova (II)”, în *Sfera Politicii*, nr. 143, 2010, disponibil online la http ://www.sferapoliticii.ro/sfera/143/art11-arhiva.html (accesat la data de 31 august 2013).
7. ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Cancelarie*, dosar 13/1977, f. 65v.

publică, alături de alte efecte colaterale ale economiei planificate. Iterarea unor sarcini de îmbunătăţire arată faptul că dezvoltarea dirijată nu a fost pe atât de eficace pe cât ar fi dorit conducerea de partid şi de stat. În plus, interesul pentru rentabilitate, deci pentru eficienţă economică, a fost mai puternic decât interesul pentru satisfacţia consumatorului. Studiul cererii s-a făcut în mod rudimentar, prin analiza vânzărilor sau prin interacţiunea dintre vânzător şi cumpărător. Uneori, alimentaţia publică, alături de comerţul alimentar, s-a dorit a fi o bază de legitimitate a regimului sau un paliativ pentru nemulţumirile populaţiei[1]. Promisiunea „creşterii nivelului de trai" s-a ciocnit de conservatismul ideologic şi economic, status-quoul socialist şi dimensiunea cantitativă situându-se înaintea implementării reformei şi dimensiunii calitative. În cele din urmă, consumatorul din alimentaţia publică şi-a dat seama că nu are suveranitate, alegând ori să protesteze în van, ori să se acomodeze, ori să se orienteze către servicii alternative – acolo unde existau. În anii 1960, un cuplet de Zizi Şerban conţinea următorul fragment :

> În Informaţia scrie, când vezi reclamele,/ „Petreceţi de minune doar la TAPL ! "./ La „Lido" sau la „Cina" e-ntr-adevăr aşa,/ dar dai peste-o bodegă unde, pe-onoarea mea.../ E frapată băutura,/ da' nu cine ştie ce,/ şi e la gramaj friptura,/ da' nu cine ştie ce ; / socoteala e cinstită,/ da' nu cine ştie ce ; / pleci de-acolo mulţumită,/ da' nu cine ştie ce...

Alimentaţia publică din România socialistă a fost mulţumitoare pentru o mare parte a populaţiei, „da' nu cine ştie ce...".

1. În august 1977, la câteva luni de la protestele minerilor din Valea Jiului, a fost aprobată construirea a două cantine a câte 600 de locuri, la Petroşani şi la Lupeni, alături de magazine şi întreprinderi de industrie alimentară (ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Economică*, dosar 25/1977, ff. 56-57v.).

Dragoş Ursu

Reeducare şi viaţă cotidiană în Penitenciarul Aiud

The objective of this study is to analyze the daily life of the political prisoners in the Aiud Penitentiary during the late re-education (1959-1964). By daily life we understand the prisoners' activity and preoccupations, as well as the club activity imposed by the Aiud Operative Group (GOA). The first part of the study focuses on the activity and structure of the Aiud Operative Group, created in 1959 under colonel Gheorghe Crăciun's command. Having the same structure as a regional direction of the Securitate, the Operative Group developed a strong informative work with the purpose of documenting the prisoners' activity. Using the rich CNSAS archives that describe the GOA's activity was an important stake of our research. Aiud was a prison whose constraints consisted in cold, hunger and isolation. Faced with these privations, the prisoners responded through solidarity (alimentary, medical and moral support), political resistance (anti-communist-enforcing debates) and spiritual freedom (literary preoccupations, religious life).

Keywords : communist penitentiary system, Aiud prison, Aiud Operative Group, daily life in prison.

„Aiudul e o academie, nu o puşcărie"[1], scria Ştefan Muscalu în temniţa Aiudului în toamna anului 1959. O academie în sensul preocupărilor culturale ale deţinuţilor, dar mai ales o comunitate a celor închişi. Închisorile comuniste au fost spaţii ale paradoxurilor, în care violenţa torturilor şi brutalitatea torţionarilor au generat libertatea spiritului, ce a reprezentat rezistenţa deţinuţilor în faţa acelei lumii a morţii. Dacă sistemul carceral comunist a „oferit" celor închişi foame, frig, izolare, bătăi, aceştia au oferit, în schimb, deopotrivă torţionarilor şi nouă, celor de azi, creaţii ale spiritului care au depăşit gardul de sârmă ghimpată al temniţei.

Pornind de la această confruntare dintre deţinuţi şi regim, studiul de faţă îşi propune să abordeze problematica vieţii cotidiene din timpul reeducării târzii de la Aiud, 1959-1964. Prin viaţă cotidiană înţelegem atât preocupările din celule ale deţinuţilor – viaţa „privată" –, cât şi activitatea din cadrul reeducării la care erau obligaţi să ia parte cei închişi – viaţa „publică". Ipoteza care fundamentează analiza vieţii cotidiene este structurarea de către regim a practicilor din reeducare în opoziţie cu preocupările şi atitudinile deţinuţilor. Astfel, se creează o viaţă cotidiană paralelă, oficială, de club, care încerca să contracareze activitatea din celulă a deţinuţilor, considerată subversivă. Alegerea acestui segment temporar este argumentată de complexitatea fenomenului reeducării, ce pune Aiudul în faţa reorganizării instituţionale, fiind creat Grupul Operativ, a cărui misiune de reeducare a deţinuţilor ordonează strict regimul celular al deţinuţilor, dar mai ales bulversează preocupările cotidiene ale acestora.

Valorizarea surselor de arhivă, care documentează activitatea Grupului Operativ Aiud (GOA)[2], reprezintă miza majoră a demersului nostru. Noutatea şi relevanţa istorică a acestor documente rezidă în faptul că ele redau complexitatea preocupărilor deţinuţilor în desfăşurarea lor cotidiană, oferindu-ne, astfel, un tabloul variat al regimului şi activităţilor celor închişi. Alături de sursele documentare, memorialistica de detenţie şi interviurile cu supravieţuitorii *Gulagului* românesc ne-au ajutat în demersul nostru de a reconstitui viaţa cotidiană a deţinuţilor din închisoarea de la Aiud.

---

1. Este titlul unei creaţii dintr-un ciclu de poezii al deţinutului Ştefan Muscalu, semnalat într-o raport informativ din octombrie 1959 (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 24).
2. Dosare din Arhiva CNSAS, fondul *Documentar* : dosar 3463, dosar 12609 – 6 volume, dosar 13481, dosar 13482 – 6 volume, dosar 13483 – 3 volume, dosar 13484 – 14 volume, dosar 13485 – primele 15 volume ; fond *Informativ* : Nistor Chioreanu – I 233797 – 31 volume ; Nicolae Pătraşcu – I 151086 – 7 volume ; Radu Mironovici – I 151985 – 7 volume ; Gheorghe Brahonschi – I 165106 – 5 volume ; Alexandru Ghica – I 185010 – 8 volume ; Aurel Călin – I 16053 – 4 volume.

În prima parte a studiului nostru, ne vom apleca asupra acţiunilor premergătoare debutului reeducării. De asemenea, vom întreprinde şi o analiză instituţională a Grupului Operativ, cu scopul de a prezenta contextul şi modul în care sunt create documentele referitoare la viaţa cotidiană a deţinuţilor. Deşi activitatea Grupului Operativ s-a desfăşurat în principal în direcţia reeducării deţinuţilor politici, lucrarea de faţă nu-şi propune să abordeze exhaustiv problematica mai amplă a fenomenului reeducărilor târzii din penitenciarele comuniste. Răspunsurile la întrebările legate de mizele, rezultatele şi atitudinea deţinuţilor în reeducare vor face obiectul unor analize ulterioare.

Pregătirea reeducării

Cel de-al doilea val al reeducărilor din închisorile comuniste îşi are începutul la cumpăna anilor 1957/1958, sub coordonarea Serviciului Independent din Direcţia a III-a a Securităţii, responsabil cu munca informativă în penitenciare, şi a Serviciului Cultural-Educativ din Direcţia Generală a Penitenciarelor şi Coloniilor de Muncă[1]. În februarie 1958 s-a luat decizia la nivelul conducerii Direcţiei a III-a ca în Aiud să fie concentraţi deţinuţi legionari[2]. Din acel moment, numărul legionarilor închişi în Aiud a crescut simţitor. Astfel, dacă în februarie 1958 în Aiud erau 800 de legionari[3], la 15 octombrie 1959 numărul acestora ajungea la 1.955[4]. În martie erau 3.089 deţinuţi, dintre care 2.786 legionari[5], iar în noiembrie 1961 erau încarceraţi 3.262 deţinuţi legionari, dintr-un total de 3.632 deţinuţi[6]. În Aiud erau închişi şi deţinuţi de drept comun, aproximativ 400, cei mai mulţi proveniţi din rândurile fostelor cadre ale MAI[7].

În acest context, la 1 noiembrie 1958, colonelul Gheorghe Crăciun este numit la conducerea Penitenciarului Aiud, funcţie pe care a ocupat-o până la 1 octombrie 1964[8]. Conform propriei mărturii, Gheorghe Crăciun fusese chemat, în toamna anului 1958, la MAI, de faţă fiind ministrul Alexandru Drăghici, locţiitorul său, general-locotenent Gheorghe Pintilie, şi secretarul ministerului, general-locotent Vasile Negrea. Aceştia i-au comunicat numirea în funcţia de comandant al Penitenciarului Aiud pentru o misiune specială de reeducare a deţinuţilor legionari din această închisoare[9].

1. Mihai Demetriade, „Descompunere şi reabilitare. Elemente-cadru privind activitatea Grupului Operativ Aiud”, în *Caietele CNSAS*, anul II, nr. 2 (4), 2009, p. 266.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13485, vol. 13, f. 158.
3. *Ibidem*, f. 155.
4. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 1.
5. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13483, vol. 1, f. 8.
6. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 3, f. 287.
7. *Ibidem*.
8. Andrei Muraru, „Profilul reeducatorului. Biografia lui Gheorghe Crăciun”, în Cosmin Budeancă, Florentina Olteanu (coord.), *Forme de represiune în regimurile comuniste*, Editura Polirom, Iaşi, 2008, p. 114.
9. Viorel Cacoveanu, *Satanizarea României*, Editura Obiectiv, Craiova, 2006, pp. 24-25.

La venirea lui Crăciun la conducerea instituţiei, penitenciarul era subordonat Regionalei de Securitate din Cluj, munca de contrainformaţii fiind coordonată de Serviciul „D” de la nivelul acesteia[1]. Nemulţumit de această subordonare, care împiedica desfăşurarea activităţilor la nivelul „indicaţiilor” trasate de la Bucureşti, colonelul Crăciun a redactat la începutul anului 1959 un raport către conducerea MAI, în care a solicitat înfiinţarea Grupului Operativ[2]. În martie 1959, se creează Grupul Operativ Aiud[3], asimilat unei regionale de Securitate, subordonându-se direct conducerii superioare a MAI, respectiv ministrului Alexandru Drăghici[4]. În schema de organizare a Grupului Operativ au fost prevăzute 20 de posturi. Până în 1963, a funcţionat însă cu un număr de doar 16 ofiţeri, iar după aceea cu 13. Aceştia lucrau conspirat, sub acoperirea gradului de plutonier, deşi rolul şi funcţiile lor erau cu totul altele, fiind conspiraţi inclusiv faţă de personalul militar sau administrativ propriu al penitenciarului. Membrii Grupului Operativ fuseseră selectaţi dintre cei mai buni elevi ai *Şcolii de ofiţeri de securitate* de la Băneasa[5].

Colonelul Crăciun menţiona, în raportul asupra reeducării din Aiud, sarcinile trasate de conducerea ministerului la înfiinţarea Grupului Operativ :

> 1) organizarea muncii informative ; 2) cunoaşterea comandamentului legionar, care dirijează activitatea în detenţie şi afară ; 3) cunoaşterea activităţii legionarilor ; 4) descoperirea eventualelor canale de legătură ; 5) destrămarea organizaţiei legionare ; 6) antrenarea legionarilor la munci productive ; 7) schimbarea mentalităţii legionarilor, prin muncă şi culturalizare[6].

Sarcinile trasate se înscriau în scopul principal pentru care a fost înfiinţat GOA, respectiv destrămarea organizaţiei legionare, acţiune desfăşurată pe două planuri : a) compromiterea liderilor legionari, şi b) reeducarea deţinuţilor. Munca cultural-educativă, cum era denumită eufemistic activitatea GOA, era susţinută şi dublată de munca informativă, conspirativă, prin care GOA coordona întregul proces al reeducării. Munca informativă a reprezentat instrumentul prin care s-a documentat activitatea deţinuţilor – preocupările cotidiene. În funcţie de aceste rezultate, GOA a structurat măsurile pe linia cultural-educativă. Înainte de a analiza producţiile documentare

1. Mihai Demetriade, art. cit., p. 268.
2. Cristina Anisescu, „Compulsie la repetiţie. Colonelul de securitate Gheorghe Crăciun”, în Consiliul Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii, *Arhivele Securităţii*, vol. II, Editura Nemira, Bucureşti, 2006, p. 413.
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 3463, f. 4.
4. Cristina Anisescu, *op. cit.*, p. 415.
5. Componenţa Grupului Operativ la 5 august 1964, aşa cum o găsim într-o adresă destinată şefului Direcţiei Cadre din MAI, era următoarea : col. Iacob Martin, lt.-col. Ivan Ioan, lt.-maj. Rădulescu Nicolae, cpt. Deac Alexandru, cpt. Chirilă Scarlat, lt.-maj. Lungu Aurel, lt.-maj. Suărăşan Alexandru, mr. Nodiţ Ioan, lt.-maj. Sturza Iosif, lt.-maj. Lazăr Gheorghe, lt.-maj. Ciumacenco Ioan, lt.-maj. Blăjuţ Mihai, activist cultural Rădulescu Virginica (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13341, vol. 2, f. 47).
6. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 3463, f. 4.

referitoare la viaţa cotidiană a deţinuţilor, ne vom apleca asupra organizării şi metodologiei utilizate în supravegherea informativă. Munca informativă, reprezentând „motorul" prin care GOA a condus procesul reeducării, a vizat obiective multiple : documentarea activităţii deţinuţilor ; stabilirea comandamentului legionar ; deschiderea de acţiuni informative asupra liderilor legionari şi a deţinuţilor „fanatici" ; crearea, instruirea, infiltrarea şi camuflarea agenturii ; descoperirea şi exploatarea disensiunilor dintre legionari ; compromiterea deţinuţilor „refractari" ; monitorizarea muncii cultural-educative etc.[1].

Întreaga activitate a Grupului Operativ, datorită faptului că era asimilat cu o regională de Securitate, era coordonată de Direcţia a III-a a Securităţii, care aproba toate acţiunile operative, de la deschiderea dosarelor de urmărire până la mutările deţinuţilor în celule, alături de acţiunile de compromitere sau infiltrările agenţilor[2].

Metoda principală utilizată în cadrul muncii informative era reprezentată de urmărirea deţinuţilor cu *poziţie duşmănoasă* (comandanţi legionari, dar şi deţinuţi „fanatici"), activitate care se investiga prin dosarele de urmărire informativă. Acestea cuprindeau o scurtă biografie a deţinutului, gradul şi funcţia din organizaţia legionară, activitatea politică de dinainte de arestare, legăturile cu ceilalţi legionari, atât în penitenciar, cât şi în exterior, poziţia faţă de reeducare, activitatea „duşmănoasă" desfăşurată în penitenciar. Dosarele erau constituite prin valorificarea unor categorii diverse de surse : dosarul penal al deţinutului – care conţinea interogatorii şi declaraţii ale acestuia din anchetă şi proces, declaraţii luate deţinutului pe parcursul detenţiei şi, cea mai consistentă categorie de sursă, notele informative. De asemenea, informaţii se obţineau şi prin intermediul „Tehnicii Operative (microfoane instalate în celule) sau prin contactul personal cu legionarii"[3].

Notele informative erau sintetizate la nivelul unor rapoarte informative, însoţite de planuri de măsuri asupra respectivilor deţinuţi, care erau trimise spre aprobare conducerii superioare a ministerului. Rapoartele informative personale erau sintetizate, de asemenea, în rapoarte ce documentau activitatea deţinuţilor pe o scară mai largă şi rapoarte care ofereau o imagine mai amplă asupra celor petrecute în penitenciarul din Aiud. Aceste note şi rapoarte informative reprezintă sursa documentară primordială

1. În iunie 1959 are loc o şedinţă la MAI în cadrul căreia se accentuează „importanţa identificării şi urmăririi informative a elementelor ce au deţinut funcţii şi grade în Mişcarea Legionară. Obiectivele trasate au fost : 1) crearea unei agenturi capabile ; 2) descoperirea conducerii legionarilor din Aiud şi documentarea activităţii ei ; 3) identificarea elementelor ce fac parte din diferitele grupări create în sânul Mişcării Legionare : simişti, antisimişti, mironovişti ; în jurul lui Dumitru Groza, Ionescu Remonto, iar după aceea stabilirea formelor şi metodelor de activitate legionară a fiecărui grup şi a divergenţelor ce există între ele ; 4) interceptarea canalelor de legătură dintre deţinuţii din Aiud şi alte penitenciare, dintre Aiud şi exterior ; 5) crearea de canale fictive între legionari şi exterior ; 6) descoperirea elementelor active din fabrică şi izolarea lor de elementele care vor să muncească" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 1, f. 6).
2. Mihai Demetriade, art. cit., p. 287.
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 135.

pentru reconstituirea vieţii cotidiene a deţinuţilor, datorită faptului că prezintă activitatea celor închişi în desfăşurarea ei zilnică.

În octombrie 1959, colonelul Crăciun redacta primul raport al Grupului Operativ. Documentul impresionează prin dimensiunile extinse – 78 de pagini ce detaliau activitatea desfăşurată de Grupul Operativ[1]. În prima parte a raportului, comandantul închisorii din Aiud menţiona direcţiile spre care a fost îndreptată munca informativă :

> Pătrunderea informativă în rândul elementelor legionare, prin recrutarea de noi agenţi ; descoperirea comandamentului legionar şi documentarea activităţii pe care o desfăşoară ; interceptarea canalelor prin care legionarii primesc ştiri cu caracter politic şi transmit în afară informaţii cu privire la situaţia lor şi eventuale instrucţiuni de activitate legionarilor ce se află în libertate ; crearea prin agentura existentă şi nou recrutată a unor canale fictive de legătură cu exteriorul şi interpunerea lor elementelor conducătoare legionare[2].

În ceea ce priveşte acţiunile informative, dacă în toamna anului 1959 s-au deschis 50 de dosare de acţiune informativă, în septembrie 1962 erau înregistrate 133 de acţiuni[3], iar spre finalul reeducării, în aprilie 1964, erau în lucru dosare de acţiuni informative pentru toate elementele „duşmănoase" semnalate, aproximativ 200[4].

Un rol important, dar mai ales controversat în desfăşurarea procesului reeducării l-au avut informatorii, în dubla lor ipostază, de *turnător* faţă de colegii de suferinţă şi de *sursă* pentru reconstituirea istorică din prezent. În munca informativă, Grupul Operativ a utilizat agenţi din rândul deţinuţilor contrarevoluţionari şi al deţinuţilor de drept comun. Majoritatea agenţilor proveniţi dintre deţinuţii de drept comun erau foste cadre ale MAI, care erau folosite ca plantoane, la munci de autodeservire (curăţenie, servirea mesei, tuns etc.)[5]. Asupra cauzelor şi motivaţiilor care au determinat colaborarea cu Grupul Operativ nu ne propunem să răspundem în studiul de faţă. Răspunsul la aceste întrebări având un puternic caracter personal şi particular era foarte greu de oferit. În schimb, încercăm să analizăm modalităţile în care Grupul Operativ a lucrat cu informatorii. Trebuie precizat faptul că note informative au semnat deopotrivă deţinuţi cu dosare de agenţi sau fără dosare, cu numele conspirativ sau cu identitatea reală[6].

Se evidenţiază, în primul rând, gradul diferit de implicare al agenţilor în munca informativă. Majoritatea agenţilor, în activitatea lor, nu au făcut exces de zel informativ, rezumându-se la prezentarea diverselor discuţii din celule. În schimb, au existat aproximativ 8-12 agenţi a căror implicare a fost deplină, aducându-şi din plin contribuţia la urmărirea deţinuţilor. Unii dintre aceştia au avut contact direct cu ministrul Drăghici. Se evidenţiază cazul agentului „Luculus",

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, ff. 1-78.
2. *Ibidem*, f. 6.
3. Mihai Demetriade, art. cit., p. 288.
4. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 80.
5. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 10, ff. 229-230.
6. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 243.

care s-a prezentat organelor noastre arătând că tov. Al. Drăghici, cu ocazia inspecţiei făcute la Penitenciarul Aiud, când a stat de vorbă cu el, i-a spus că nu este totul să se desolidarizeze de legionari, ci să lupte activ pentru demascarea lor, în urma cărui fapt el a înţeles să-i demaşte şi să colaboreze cu organele noastre în acest scop[1].

De asemenea, agenţii care au dovedit implicare în munca informativă au fost recompensaţi prin acordarea de alimente şi ţigări, alături de posibilitatea de a avea acces la vorbitor pentru a-şi vedea familia[2].

În ceea ce priveşte o evaluare cantitativă, aceasta este foarte greu de realizat, din cauza relativităţii poziţiei informatorului. Dintre motive se evidenţiază : lipsa dosarelor de agent, fapt ce poate conduce la concluzia lipsei activităţii informative ; numărul agenţilor a fluctuat permanent, din cauza transferului deţinuţilor spre/dinspre alte penitenciare ; schimbarea numelor conspirative de-a lungul detenţiei, fapt ce poate crea impresia unui număr sporit de agenţi. Pentru a contura o imagine a numărului informatorilor de-a lungul reeducării, ne vom opri asupra unor cifre. Astfel, dacă în anii 1959-1960 se poate vorbi de câteva zeci de agenţi, aproximativ 60-70[3], acest număr creşte la 290 în septembrie 1962[4], pentru ca în raportul final asupra reeducării, colonelul Crăciun să anunţe „triumfător" cifra de 500 de agenţi[5].

Aceste cifre, în lipsa studierii exhaustive a dosarelor de agenţi ale deţinuţilor, pot fi înşelătoare. În primul rând, nu se poate estima dacă 500 este numărul informatorilor, la un moment dat, sau este întregul număr al agenţilor, de-a lungul activităţii Grupului Operativ. Aspectul este relevant pentru a înţelege ponderea agenţilor în rândul deţinuţilor. Dacă au fost 500 de agenţi la un moment dat, raportându-ne la cifra de 3.600 de deţinuţi, ar însemna un informator la aproximativ 7 deţinuţi. Dacă însă ar fi fost 500 de agenţi în întreaga perioadă, ponderea acestora ar fi mai mică, deoarece de-a lungul procesului reeducării au trecut prin Aiud mult mai mulţi deţinuţi. În al doilea rând, spre finalul reeducării, crescând numărul deţinuţilor care au participat la munca cultural-educativă, reeducându-se şi demascându-i pe ceilalţi, această activitate ar fi putut fi asimilată de către Grupul Operativ cu munca informativă specifică unui agent. Se poate afirma astfel că numărul agenţilor regăsit în dosarele Securităţii, departe de a răspunde la probleme referitoare la dimensiunile delaţiunii în închisorile comuniste, generează întrebări greu de elucidat în lipsa unui acces total la dosarele personale şi documentare ce privesc fenomenul concentraţionar comunist.

Rezultatele muncii informative nu s-au lăsat aşteptate. În octombrie 1959, este documentată existenţa unui „grup de conducere în jurul căruia s-au strâns legionarii"[6]

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 7.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 10, f. 230.
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13483, vol. 1, ff. 7-24.
4. Mihai Demetriade, art. cit., p. 288.
5. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 3463, f. 38.
6. Din grupul de conducere făceau parte : Pătraşcu Nicolae, Chioreanu Nistor, Radu Mironovici, Manu Gheorghe şi Cosmovici Horia (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 42).

şi a unui grup de acţiune[1], care coordonează activitatea legionarilor în penitenciar. Asupra acestora s-au deschis acţiuni informative şi s-a dispus izolarea lor de restul deţinuţilor, în zarca penitenciarului. Următorul pas a fost plasarea lor în aceleaşi celule, pentru a putea fi descoperite, cu ajutorul agenturii, discuţiile şi activitatea acestora[2]. Extinderea muncii informative în rândurile deţinuţilor a condus la descoperirea altor „elemente fanatice", dar şi la existenţa unei diferenţe a „pericolului" scăzut pe care deţinuţii obişnuiţi îl prezintă în comparaţie cu cel manifestat de liderii legionari[3]. În finalul procesului reeducării, anii 1963-1964, datele obţinute prin munca informativă s-au materializat prin caracterizări ale deţinuţilor, realizate pentru Regionala de Securitate, care le prelua dosarul informativ în momentul eliberării. Odată cu eliberarea deţinuţilor, către Regionalele de Securitate era predată şi agentura[4].

Viaţa cotidiană

Analiza vieţii cotidiene a deţinuţilor se va structura pe trei paliere : condiţiile de detenţie – regimul celular ; viaţa „privată" – preocupările din celulă ale deţinuţilor ; viaţa „publică" – programul „cultural-educativ" impus de Grupul Operativ.

Condiţii de detenţie

Penitenciarul Aiud era format dintr-un celular în formă de „T", care avea 312 celule, zarca – 60 de celule, secţiile V şi VI şi secţia IX TBC, la care se adăuga fabrica închisorii, al cărei profil s-a modificat de-a lungul timpului (de la producerea de jucării de lemn în anii 1950 până la profilul metalurgic din anii reeducării). În celularul mare, dimensiunea celulelor era de 3×4 mp, iar ferestrele erau acoperite cu obloane,

1. Din grupul de acţiune făceau parte : Stângă Ilie, Călin Aurel, Dragomir Eugen, Vlădoianu Ştefan, Gherman Horia, Sărăcuţu Constantin, Pastramagiu Aurel, Cojocaru Nicolae, Bălănescu Gabriel, Mocanu Sebastian, Bernea Ernest (*Ibidem*, f. 42).
2. *Ibidem*, f. 41. „Din informaţiile ce le-avem şi din constatările noastre, desprindem necesitatea intensificării muncii informative, pentru a-i cunoaşte şi a-i putea izola cât mai mult pe legionarii fanatici de masa legionarilor pretabili la munci şi reeducare" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 10, f. 137).
3. Considerăm relevante unele concluzii enunţate de Grupul Operativ : „Masa legionarilor, deşi prezintă pericol şi poate oricînd să fie manevrată în scopuri criminale, totuşi nu poate fi confundată cu şefii legionari care sunt criminali şi al căror număr nu este mare" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 10, f. 142). „Din discuţiile avute cu diferiţi deţinuţi în decurs de 4 ani, prin mai multe închisori, am constatat că sunt un număr mare de deţinuţi asimilaţi legionar. Aceştia ard de dorinţa de a se veni din partea guvernului cu o lege prin care să se facă o triere de legionarii fanatici. Cei asimilaţi legionari spun că ar declara prin presă şi radio că ei se desolidarizează de această mişcare şi că ar deveni loiali regimului" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 183).
4. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 9.

care nu permiteau pătrunderea luminii solare. Un alt raţionament pentru acoperirea ferestrelor era acela de a-i împiedica pe deţinuţi să observe diferitele activităţi din curtea şi din jurul penitenciarului[1]. În prima perioadă a detenţiei, paturile lipseau din celule, deţinuţii odihnindu-se pe rogojini[2]. În celule se găseau două tinete, dispuse lângă uşă, cu apă pentru nevoile fiziologice. Lipsa mobilierului era dublată de frig, cauzat de inexistenţa căldurii în conductele care tranzitau celulele penitenciarului[3].

Programul zilnic debuta la 5 dimineaţa, cu număratul deţinuţilor, raportul gardienilor şi evacuarea tinetelor. Alături de cele trei mese, activitatea se rezuma la plimbarea de 10 minute în cerc (privilegiu de la care erau exceptaţi deţinuţii „recalcitranţi", izolaţi în Zarcă) şi se încheia la 9 seara[4]. La acestea se adăuga, rareori, baia deţinuţilor[5]. Regimul alimentar din închisoarea Aiud a transformat acest penitenciar într-un spaţiu al foamei, suferinţă ce s-a grevat adânc în memoria supravieţuitorilor gulagului comunist[6], şi s-a transfigurat la nivelul creaţiilor poetice elaborate în închisoare[7]. Deşi, de-a lungul istoriei sale comuniste, Penitenciarul Aiud a avut un regim alimentar precar, se remarcă totuşi perioade în care înfometarea deţinuţilor a fost mai accentuată, alături de etape de relativă ameliorare a alimentaţiei celor închişi. Evoluţia sinusoidală debutează în 1948 cu un regim de exterminare[8], care durează până la moartea lui Stalin. Asistăm apoi la o relaxare, stopată de teama administraţiei faţă de posibilele efecte ale revoluţiei din Ungaria. În acest context are loc greva deţinuţilor din martie 1957, prin care s-a ripostat faţă de precaritatea regimului alimentar, în particular, şi faţă de condiţiile de detenţie, în general[9]. Condiţiile grele de detenţie se menţin şi la

1. Vasile Cârdei, *Visuri şi temniţe*, Biblioteca Mioriţa, Câmpulung Moldovenesc, 2006, p. 96.
2. Interviu realizat cu Virgil Totoescu de către Dragoş Ursu, Siret, 12 noiembrie 2012.
3. *Ibidem.*
4. Vasile Cârdei, *op. cit.*, p. 96.
5. „Cu bucăţica de săpun mare cât jumătate de cutie de chibrituri, încolonaţi şi cu straşnică pază pornim la baia de lângă Zarcă, aproape de bucătărie. O cameră mare, cu multe duşuri atârnate în aer. La început curge în clocot, frige, ne udăm puţin cum putem, încercăm să ne săpunim, frecăm pielea cenuşie şi iar fuga la duş. Apa e rece ca gheaţa. Pe jumătate spălaţi suntem fugăriţi la îmbrăcare cu săpunul pe noi. Gata baia ! " (Vasile Cârdei, *op. cit.*, p. 102).
6. „Cea mai crâncenă era foamea, foamea aceea permanentă, zi de zi, noapte de noapte, şi niciodată nu înceta acest chin, ani şi ani în şir" (Dumitru Oniga, *Urme, Lacrimi, Sânge, Morminte*, Lidana, Suceava, 2007, p. 110).
7. Foamea a fost un laitmotiv în lirica detenţiei. Printre poeţii la care întâlnim acest subiect se numără : Radu Gyr, Nichifor Crainic, Ştefan Vlădoianu, Aurel Pastramagiu, Andrei Ciurunga, Aurel Dragodan, Petru C. Baciu, Corneliu Deneşan, Dumitru Oniga, Traian Popescu (Florian Palas [coord.], *Poeţi după gratii*, Mânăstirea Petru Vodă, 2010).
8. Interviu realizat cu Virgil Totoescu de către Dragoş Ursu, Siret, 12 noiembrie 2012.
9. Greva deţinuţilor, materializată prin refuzul mesei, a început pe 25 martie 1957, la ora 7 dimineaţa. Revendicările deţinuţilor au fost sintetizate prin acronimul SPV (scrisori, pachete, vorbitor). Originile grevei sunt incerte, fiind revendicată de ţărănişti, dar şi de legionari. Ipoteza originii ţărăniste : un lot de deţinuţi ţărănişti sunt transferaţi în 1956 de la Oradea la Aiud. Nemulţumiţi de regimul alimentar, recurg la proteste, declanşând greva foamei.

începutul reeducării (1959-1961), colonelul Crăciun urmărind slăbirea potenţialului de rezistenţă al deţinuţilor în faţa măsurilor preconizate. În ceea ce priveşte meniul zilnic al deţinuţilor, acesta era compus, cu mici variaţii, de-a lungul întregii perioade, din următoarele „feluri de mâncare" : terci, o bucată de pâine de 250 de grame, dar care era înlocuită, deseori, cu un turtoi de mălai, ciorbe (fasole, varză, cartofi, gogonele, ardei) şi arpacaş fiert[1].

Dosarele din arhiva Securităţii vorbesc foarte puţin despre condiţiile de detenţie, precizări privind regimul carceral regăsindu-se doar în notele informative care redau starea de spirit a deţinuţilor. Astfel, în debutul reeducării, Grupul Operativ a reuşit depistarea şi anihilarea pregătirilor pentru declanşarea unei greve a foamei. Într-un apel, din februarie 1960, trimis către ceilalţi deţinuţi, se precizează situaţia alarmantă a celor închişi la Aiud :

> Majoritatea din noi suntem în stare de mizerie fiziologică, bolnavi, lipsiţi de asistenţă medicală, cu o hrană în jur de 1000 de calorii, distribuită în bătaie de joc şi-n ignorarea celor mai elementare principii de igienă[2].

Aceeaşi stare de lucruri este semnalată şi într-o notă informativă din februarie 1961, în care informatorul „Mohor" menţionează nemulţumirile lui Octavian Manta care reclamă înrăutăţirea situaţiei deţinuţilor de când la conducerea penitenciarului a venit colonelul Crăciun[3]. Poziţia deţinutului Octavian Manta era susţinută şi de Nistor Chioreanu, care afirma, în 1959, despre ministrul Alexandru Drăghici :

Ipoteza originii legionare : în 1957 se zvoneşte în Aiud că are loc un proces al comandantului legionar Vică Negulescu. În cercul conducerii legionare (Nistor Chioreanu, George Manu, Aurel Călin) se ia decizia de a protesta, pentru a dovedi regimului solidaritatea faţă de Vică Negulescu. În acest sens, are loc un exerciţiu de grevă pe 21 ianuarie 1957 (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 63). Armonizând cele două ipoteze, se poate afirma că în rândul deţinuţilor exista o opinie favorabilă unei greve, iar aceasta a fost declanşată de ţărănişti, fiind generalizată şi în rândul legionarilor. În sprijinul acestei concluzii se situează şi o replică a lui Nelu Rusu, amintită de Aurel Călin, într-o notă informativă semnată de „Vintilă Grigore" : „Să înceteze greva pt că este a ţărăniştilor" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 5, ff. 17-37). Ca urmare a acestei greve, 150 de deţinuţi (actorii principali ai evenimentului) au fost transferaţi la Penitenciarul Gherla, pentru a fi izolaţi de restul deţinuţilor din Aiud (Ion Diaconescu, *Temniţa – destinul generaţiei noastre*, Editura Nemira, Bucureşti, 1998, *passim*).

1. Ion Diaconescu, *op. cit.*, p. 49 ; Vasile Cârdei, *op. cit.*, p. 96 ; Nicolae Grebenea, *Amintiri, din întuneric*, Editura Scara, Bucureşti, 2005, p. 300 ; interviu realizat cu Virgil Totoescu de către Dragoş Ursu, Siret, 12 noiembrie 2012.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13483, vol. 1, f. 2.
3. Octavian Manta semnalează problemele cu care se confruntă deţinuţii : „hrana mai puţină şi sub orice critică ; asistenţa sanitară suprimată ; asistenţa şi igiena aproape inexistente ; alocaţii de lemne, cărbuni reduse sau inexistente ; spitalizarea doar cu numele ; echipamentul sub orice critică – de reformă" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 5, f. 168).

este o bestie şi jumătate şi că aplică un regim sever în închisori asasinându-i pe cei închişi cu sistemul de înfometare. Spune că pe de o parte a scos în mod formal bătaia, iar pe de altă parte aplică deţinuţilor politici un regim de ucidere lentă prin înfometare[1].

Preocupările deţinuţilor

Viaţa cotidiană a deţinuţilor a fost condiţionată de imperativele cărora aceştia trebuia să le răspundă în efortul comun de a rezista condiţiilor de exterminare impuse de administraţia penitenciarului : *a) supravieţuirea fizică şi morală* – ajutorul între deţinuţi (alimente, haine, medicamente, îngrijire etc.) ; *b) rezistenţa politică* – colportarea ştirilor interne şi internaţionale, dezbateri ideologice etc. ; *c) libertatea spiritului* – creaţii literare, activităţi didactice, conferinţe tematice, viaţa spirituală (slujbe, rugăciuni, studiu biblic, meditaţii etc.). Această delimitare a preocupărilor deţinuţilor, realizată pentru a facilitata demersul analitic, trebuie nuanţată, deoarece graniţa dintre categoriile menţionate era permeabilă, spre exemplu, poeziile versificau atitudini politice, iar în conferinţe erau dezbătute noutăţile de pe arena internaţională. De asemenea, trebuie precizată legătura directă dintre măsurile coercitive ale administraţiei şi preocupările deţinuţilor. Înăsprirea regimului carceral (înfometare, frig) amplifica ajutorul între deţinuţi, activitate reprimată violent de administraţie. Izolarea şi supravegherea permanentă „deschidea", în mod paradoxal, orizontul meditaţiilor personale şi al diversificării mijloacelor de comunicare pentru transmiterea producţiilor culturale. Relaxarea condiţiilor de detenţie era coroborată cu presiuni internaţionale asupra regimului de la Bucureşti, iar valurile de arestări din 1958-1959 erau interpretate prin prisma intenţiei regimului de a-şi afirma soliditatea şi vigilenţa „revoluţionară".

Se evidenţiază, de asemenea, caracterul universal, sub aspect temporal şi spaţial, al acestor preocupări. Dacă la nivel general, preocupările politice, culturale, religioase, de solidaritate s-au manifestat de-a lungul întregii perioade studiate, diferenţele se constată în ceea ce priveşte subiectele tratate şi contextul în care acestea se materializează.

Pentru a sublinia multitudinea preocupărilor, vom utiliza ca surse în reconstituirea acestora documente din arhiva fostei Securităţi, dosare ce privilegiază evenimentul sau acţiunea particulară, prin precizarea expresă a contextului temporal. Din acest motiv, anumite fragmente din viaţa cotidiană a deţinuţilor surprinse în notele şi rapoartele informative[2] vor fi prezentate pe larg. În ceea ce priveşte modalităţile de manifestare ale activităţilor cotidiene, regăsim principiul *unitate în diversitate*, prin care, sub umbrela identităţii preocupărilor, se privilegia caracterul particular al

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 47.
2. Într-un raport informativ din 15 octombrie 1959, ce număra 78 de file, colonelul Crăciun descria pe larg preocupările cotidiene ale deţinuţilor. Raportul sintetizează munca de urmărire informativă desfăşurată asupra liderilor legionari din detenţie. Pe baza acestui raport s-au construit măsurile pe linie informativă şi cultural-educativă în anii 1960 şi 1961 (*Ibidem*, ff. 1-78).

fiecărei celule, respectiv fiecărui deţinut. Astfel, deşi se cita şi recita intens din creaţiile lirice ale poeţilor consacraţi, discuţiile dintre deţinuţi relevau individualitatea şi experienţa personală ce merita împărtăşită celorlalţi. Se evidenţiază, de asemenea, rolul creator al personalităţilor în dinamizarea vieţii cotidiene. Memoria carcerală reţine activitatea prodigioasă a unor deţinuţi precum Radu Gyr, Nichifor Crainic, Petre Ţuţea, Dumitru Stăniloaie, Ştefan Vlădoianu, Horia Cosmovici, Sandu Tudor, dar mai ales George Manu.

a) *Supravieţuirea fizică şi morală*

Solidaritatea între deţinuţi a fost principalul mijloc de rezistenţă în faţa regimului carceral exterminator şi a măsurilor represive ale administraţiei. Întrajutorarea a cunoscut forme diverse : medicamente, alimente, haine, îngrijirea bolnavilor, suport moral etc. Relevante în acest sens sunt cazurile semnalate în notele şi rapoartele informative, pe care le redăm, pentru a observa exemplele concrete de ajutor între deţinuţi şi modul cum acesta era materializat :

> Agentul „Luculus" semnalează că Măgirescu Eugen primind două cămăşi noi precum şi două date la reformă pentru reparat, a întrebat prin ţeava de calorifer dacă cineva are nevoie de o cămaşă, primind răspuns că deţinutul Duţu Dumitru, învăţător, are nevoie de o cămaşă, în timpul programului „a uitat-o" la WC de unde a fost ridicată de cel în cauză.
> Acelaşi agent semnalează că Hârţan Nicolae, primind sulfamide de la sanitar, la intervenţia lui Măgirescu Eugen i le-a dat lui Munteanu Ion, lăsându-i-le într-o cârpă în spatele burlanului de la WC, de unde au fost luate de Popescu Ion.
> La o percheziţie ce a avut loc în octombrie 1959, lui Mitran Nicolae i s-a luat un pulover ce era căptuşit cu o căciulă cazonă, în urma cărui fapt a cerut sprijinul altor camere. În urma sprijinului cerut, Havrilescu Vasile, avocat, i-a lăsat la baie un jerseu – flanelă de culoare bleu-verzui format tricou sport.
> *Menţionăm că asemenea cazuri sunt mult mai multe decât se arată în raport* [s.n][1].

Supravieţuirea deţinuţilor în „infernul" temniţei Aiudului a fost posibilă şi datorită activităţii unora dintre gardieni, al căror ajutor, material sau moral, a salvat sau a ameliorat viaţa celor închişi. Printre aceşti „drepţi între popoare" se numără sergentul major Manoil Alexe şi plutonierul Teodor Filimon, care şi-au riscat libertatea pentru a-i ajuta pe deţinuţi. În activitatea de susţinere a deţinuţilor (ajutor alimentar, ştiri interne şi externe, permisivitate), ce s-a desfăşurat între 1952-1959, Manoil Alexe a profitat de relaţia de rudenie cu ofiţerul politic Iordache, care îi era naş, având astfel libertate de decizie din partea conducerii în ceea ce priveşte deţinuţii din Zarcă[2]. Pentru aceste fapte, sergentul major Manoil Alexe a fost condamnat, executând pedeapsa

1. *Ibidem*, ff. 30-31.
2. „Serg. Alexe avea mare trecere la ofiţerul politic Iordache, pe care şi-l făcuse naş şi ac. nu făcea nimic în Zarcă fără să se sfătuiască în prealabil cu finul său. Alexe la rândul său nu făcea nimic fără să se sfătuiască cu Ilie Nicolescu" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 13, f. 122).

chiar în beciul celularului din Aiud, alături de deţinuţii pe care-i ajutase[1]. Alături de Manoil Alexe a fost şi plutonierul Filimon Teodor, a cărui activitate este rezumată într-un raport trimis conducerii MAI, prin care colonelul Crăciun propunea „scoaterea lui din cadrele MAI şi pornirea procesului penal de către Direcţia a VIII-a"[2] :

> Plt. Filimon Teodor se face vinovat de comiterea mai multor fapte grave. A fost atras de serg.maj Alexa Manoil încă din 1956/57. A adus de mai multe ori medicamente, vitamine şi supliment de mâncare deţinuţilor Roman Dănilă şi Pascu Dănilă. S-a dus în camera lor de detenţie unde s-a dezbrăcat pentru a fi consultat de un medic din camera respectivă."[3]
> Solidaritatea dintre deţinuţi s-a manifestat şi în planul deconspirării agenţilor, cu scopul prevenirii şi neutralizării informaţiilor care ajungea la Grupul Operativ. În contextul intensificării urmăririi informative a deţinuţilor din perioada reeducării, s-a amplificat şi acţiunile de „contraspionaj" ale acestora[4].
> Creşterea numărului de agenţi a potenţat, de asemenea, şi tensiunile din interiorul celulelor, deţinuţii devenind „fiind foarte bănuitori unii faţă de ceilalţi. Era suficient ca un deţinut să fie anchetat de mai multe ori, mutat în mai multe camere sau să fie scos la tratamentul medical, ca bănuielile să înceapă şi să fie pus în verificare[5].

Deţinuţii asupra cărora planau suspiciuni erau cei trecuţi prin reeducările de la Piteşti şi Gherla, pe care colegii de celulă „căutau să-i atragă de partea lor printr-o comportare corectă"[6]. De asemenea, turnătorilor care recunoşteau acest lucru, deţinuţii le arătau bunăvoinţă şi încredere. Un caz exemplificator este cel al delatorului Constantin Păvăloaie, căruia colegii de celulă, Aurel Călin şi Gheorghe Brahonschi,

> i-au arătat că ei vor să-l ajute să iasă din această situaţie, întrebându-l ce anume i se cere, pentru a-l putea învăţa ce să spună şi ce nu, arătându-i că ei se vor purta faţă de el ca şi cum nu s-ar fi întâmplat nimic, că îl consideră tot ca pe un legionar şi ca dovadă l-au îmbrăţişat şi sărutat cu toţii[7].

De această stare tensionată, amplificată de Grupul Operativ, s-a profitat în cadrul muncii informative, în sensul conspirării agenţilor prin crearea diversiunilor care aveau rolul de a-i deruta pe deţinuţi în tentativa acestora de deconspirare a turnătorilor. Spre exemplu, în celulă, un agent fals dezvăluia colaborarea cu Grupul Operativ,

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13483, vol. 1, f. 249.
2. *Ibidem*, f. 250.
3. *Ibidem*, ff. 248-250.
4. „Se dă o mare bătălie pentru a fi demascaţi toţi acei care colaborează cu organele de stat, numele lor este imediat difuzat pe toate căile şi toţi se abţin să mai vorbească cu ei. Fiecare informator descoperit de legionari este bârfit şi opresc pe alţii de a mai colabora. Această teamă frânează mulţi nelegionari de a mai demasca" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 183).
5. *Ibidem*, f. 39.
6. *Ibidem*.
7. *Ibidem*, f. 41.

deţinuţii concentrându-şi atenţia asupra lui. Astfel, agentul real putea desfăşura conspirat munca informativă. O altă consecinţă a stării tensionate a fost neîncrederea dintre deţinuţi, care a condus la spargerea unităţii, astfel că măsurile Grupului Operativ au avut o eficienţă sporită. Raportările la informatorii descoperiţi au fost diverse, de la excludere până la înţelegere şi amabilitate. Relevantă în acest din urmă caz este poziţia lui Aurel Călin, redată de agentul „Ungureanu Nicolae" într-o notă informativă :

> Călin Aurel a arătat că trebuie să ne purtăm cu ei [informatorii, n.n.] ca şi când nu am şti nimic, să le răspundem amabil la întrebări, nu trebuie să le dăm impresia că ştim ceva şi că ne ferim de ei. Când sesizezi tâlcul unei întrebări, răspunde-i astfel încât să-l duci în eroare. Faţă de asemenea indivizi, cea mai bună armă este dragostea, căci oricât ar fi de ticălos, este imposibil să nu aibă ceva omenesc în el care să vibreze, să-l răscolească şi să-l pună în situaţia de a-şi spune în sinea lui : acesta are un suflet prea bun, pentru ca să-i fac vreun rău[1].

b) *Rezistenţa politică*

Această sferă a preocupărilor cotidiene avea rolul de a ranforsa identitatea anticomunistă a deţinuţilor. Astfel, printre temele majore ale dezbaterilor politice se numărau inferioritatea sistemului socialist în competiţia cu cel capitalist, eliberarea deţinuţilor la presiunea internaţională sau iminenta prăbuşire a regimului. Modalităţile prin care ajungeau şi se cristalizau ştirile în închisoare erau diverse. Un loc principal îl ocupau deţinuţii transferaţi recent (cei arestaţi de curând aduceau informaţii din libertate, iar cei din alte închisori, „transferau" şi discuţiile din acele penitenciare). Alături de aceştia, gardienii constituiau un alt mijloc de informare. Direct şi indirect, aceştia furnizau ştiri deţinuţilor. Se remarcă plutonierul Teodor Filimon şi sergentul Manoil Alexe, cazuri menţionate anterior[2].

O ipoteză controversată, ce va fi aprofundată în cercetări ulterioare, este reprezentată de diversiunile create de Grupul Operativ prin intermediul agenţilor, care lansau zvonuri şi ştiri false sau parţial adevărate, cu scopul de a-i deruta şi demoraliza pe deţinuţi. Se evidenţiază cazul, deja menţionat, al medicului Aurel Marin, ale cărui noutăţi despre activitatea legionarilor din străinătate i-au însufleţit pe deţinuţii din Aiud[3].

În planul ştirilor din politica internă, subiectul aprins, care-i preocupa pe toţi deţinuţii era noul val represiv declanşat odată cu retragerea trupelor sovietice. Zvonurile colportate puneau noile arestări pe seama reprimării de către regim a nemulţumirilor cauzate de lipsurile generalizate, revoltele ţăranilor faţă de colectivizare sau

1. *Ibidem*, ff. 40-41.
2. *Ibidem*.
3. „Prin releul legionar arătat se comunică următoarele : Aurel Marin, care a fost trimis de comunişti la congresul medicilor din Paris, a luat contact cu toţi comandanţii legionari din străinătate. A adus ordine şi instrucţiuni pentru legionarii din ţară. În urma acestor instrucţiuni, legionarii au început să se organizeze în ţară cu mult având şi curaj" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 203).

greve ale muncitorilor din Valea Jiului[1]. Sunt menţionate arestările din rândul intelectualilor – lotul „Puiu Atanasiu – Radu Gyr", grupul „Rugul Aprins", alături de înfiinţarea unor noi lagăre pentru deţinuţii politici la Noua Culme şi în Delta Dunării[2].

Alături de comentarea şi difuzarea ştirilor, deţinuţii întocmeau scenarii privind evoluţia politicii interne după prăbuşirea comunismului. Scena politica urma să fie dominată de PNŢ, PNL şi Mişcarea Legionară, cu evidenţierea rolului conducător al acesteia, opinie susţinută de deţinuţii legionari. În privinţa monarhiei, se preconiza restaurarea acesteia, însă nu sub conducerea regelui Mihai, în care legionarii nu aveau încredere, ci prin întronarea principelui Nicolae, pe care aceştia îl susţineau[3]. În planul politicii externe, se evidenţiază opinia unanimă a izolării Uniunii Sovietice de către cele 4 mari puteri[4]. Cazul Germaniei era cel mai discutat, unificarea acesteia fiind preconizată într-un timp scurt. De altfel, speranţele eliberării României de sub influenţa sovietică erau legate de reîntregirea Germaniei. Era semnalată victoria lui De Gaulle asupra comuniştilor în Franţa şi reînfiinţarea partidului fascist în Italia[5], alături de tensionarea relaţiilor sino-sovietice[6].

Analizând multitudinea de evenimente discutate în închisoare, se evidenţiază relativa informare a deţinuţilor, care aveau cunoştinţă despre marile evenimente internaţionale, în jurul cărora construiau raţionamente, care trădau speranţele într-o schimbare rapidă a regimului. Alături de aceste discuţii, unele cu iz fantezist, se remarcă şi poziţii ale unor deţinuţi, care impresionează prin luciditatea lor. Agentul „Dragomirescu V" reda într-o notă informativă din mai 1961, atitudinea lui Alexandru Ghica faţă de contextul politic intern şi internaţional :

> Sub comunişti nu există libertate şi cine-şi închipuie că va veni destindere, se înşeală. Comuniştii sunt nişte mistificatori, care îi vor înşela şi pe americani. Comuniştii vor fi nevoiţi să cedeze puterea [...] Tendinţa de dispoziţie a statelor naţionale din Europa sub inspiraţie americană, dispariţia antagonismului franco-german, va duce la unificarea Europei. Toate popoarele europene şi toate popoarele din restul globului se vor coaliza şi vor izola pe ruşi[7].

1. *Ibidem*, ff. 7-9.
2. *Ibidem*.
3. *Ibidem*, f. 50.
4. „La Paris ar fi început o conferinţă a marilor puteri la începutul lui mai. Pe ordinea de zi – unificarea Germaniei, restabilirea frontierelor din 1938, acordarea de libertăţi politice şi alegeri libere în ţările de după Cortina de Fier. Conferinţa a durat până la 15 mai, când a murit John Foster Dulles" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 205).
5. Caracterul fantezist al unor ştiri care circulau în închisoare este explicabil prin lipsa accesului la informaţii veridice (dificil şi în libertate, în România comunistă), alături de lunga perioadă petrecută în detenţie, care amplifică speranţa celor închişi de a argumenta o posibilă eliberare sau prăbuşire a regimului. În acest context, zvonurile se năşteau şi circulau foarte uşor prin celulele Aiudului.
6. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, ff. 9-13.
7. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 5, f. 83.

În acelaşi ton se exprima şi George Manu în mai 1960, a cărui lucrare, *În spatele cortinei de fier*, era difuzată şi dezbătută intens de către deţinuţi. Cu privire la evoluţia situaţiei politice în ţara noastră, Manu, „fiind un adânc cunoscător al diplomaţiei occidentale”, era de părere că diplomaţia americană se mişcă greoi, astfel că vor mai trece câţiva ani până când România „va fi redată libertăţilor democratice care i-au fost suprimate”[1].

Un caz aparte îl reprezintă Nistor Chioreanu, comandant legionar, considerat şeful legionarilor din penitenciar la acel moment (1959), în absenţa lui Nicolae Pătraşcu. Acţiunea informativă desfăşurată asupra lui a relevat „un element fanatic şi profund duşmănos la adresa regimului democrat popular, care nutreşte speranţe că regimul se va schimba”[2]. Anticomunist convins, Nistor Chioreanu îşi susţinea poziţia cu argumentele celor care au „trădat” cauza comunistă şi au dezvăluit ororile şi falsitatea sistemului socialist. Printre cărţile şi autorii pe care îi citează se numără Andre Gide[3] (*Mon retour de l'URSS* şi *Retouche a mon retoud de l'URSS*), Panait Istrati[4] (*Mărturisirile unui învins*), Foster Dulles (*Încotro merge lumea*), generalul Krasnin[5] (*De la vulturii ţarului la cârpa roşie*)[6]. În documentarea poziţiei anticomuniste a lui Nistor Chioreanu, informatorul „Constantin Păduraru” menţionează 68 de puncte (sic!) – trăsături care caracterizează discursul „duşmănos” al acestuia[7]. Dintre toate acestea, amintim ultimul dintre ele, relevant pentru perspectiva şi cunoştinţele istorice (istoriografice) ale lui Nistor Chioreanu:

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 12, f. 34.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 45.
3. „El povesteşte că un alt mare admirator al comunismului, anume Andrei Jid (Gide), în anul 1932 a fost invitat în URSS, unde i s-au arătat realizările regimului socialist. El arată că Andrei Jid, cunoscând limba rusă, s-a strecurat printre muncitori, care l-au informat asupra adevăratei situaţii din URSS. Întors în Franţa el a scris cartea intitulată „Mon retour de l'URSS” – „Întoarcerea mea din URSS”, în care arată toate aspectele negative de acolo, spunând că s-a înşelat asupra comunismului rus. Pentru atitudinea sa, ruşii s-au supărat făcându-l mincinos, în urma cărui fapt el a scris o a doua serie a cărţii pe care a intitulat-o „Retouche à mon retour de l'URSS” – „Retuş la întoarcerea mea din URSS”, în care arată că în prima carte a mai avut unele rezerve pentru cele văzute în URSS, pe care nu le-a consemnat, însă pentru că a fost provocat acum scrie tot adevărul despre comunismul rus” (*Ibidem*, f. 46).
4. „El arată în continuare că în anul 1930, Panait Istrati, cetăţean român, aventurier, fiind în Franţa, a fost influenţat de Romain Roland, devenind comunist. Ca şi Andrei Gide, el a fost invitat în URSS, iar la reîntoarcerea în ţară, văzând realităţile de acolo, a scris faimoasa carte intitulată „Mărturisirile unui învins” în care el arată că este dezamăgit despre ceea ce credea el în comunism” (*Ibidem*).
5. „El arată că, după primul război mondial, generalul Krasnin, şeful unei divizii albe, refugiat în Apus, a scris o carte intitulată „De la vulturii ţarului la cârpa roşie”, în care expune toate masacrele şi nenorocirile pe care le-au adus comuniştii prin revoluţie” (*Ibidem*).
6. *Ibidem*, ff. 46-47.
7. *Ibidem*, ff. 79-175.

68. Despre denaturarea istoriei noastre naţionale. Chioreanu spune că a auzit că lui Roller i s-a făcut proces, întrucât istoria lui nici într-un sfert de carte nu era istoria noastră naţională, iar restul cărţii îi trăgea tot cu clasa muncitoare, despre comunişti, despre greve, relaţii de prietenie cu ruşii, etc[1].

Numărul mare al legionarilor în perioada reeducării a generalizat discuţiile referitoare la istoria şi doctrina mişcării legionare[2]. Alături de rememorarea amintirilor din trecutul legionar şi „şedinţele" ocazionale din celule[3], un segment important al deţinuţilor legionari îşi exprimau speranţele faţă de activitatea lui Horia Sima, care va conduce la prăbuşirea regimului şi „reînvierea" României Legionare[4]. Perspectivele libertăţii şi ale reluării luptei politice i-a determinat pe comandanţii legionari să dezbată posibilitatea reorganizării mişcării[5] legionare „pe baza scheletului din 1948"[6]. Elementele legionare erau selecţionate în funcţie de două criterii : devotamentul faţă de Horia Sima şi activitatea în organizaţia legionară (comportarea în detenţie alături de prestigiul şi autoritatea de care se bucurau în rândul deţinuţilor)[7]. „Mitul Horia Sima", născut în Zarca Aiudului în perioada antonesciană de către fedeciştii fideli liderului mişcării legionare[8], s-a menţinut de-a lungul timpului în rândul deţinuţilor

1. *Ibidem*, ff. 174-175.
2. „Pentru a menţine moralul şi unitatea între legionari şi pentru a-i păstra pe linia doctrinei legionare, elementele active organizează în camere discutarea cărţilor de doctrină şi ideologie legionară" (*Ibidem*, f. 17).
3. „În ziua de Paşti 1959, într-o atitudine solemnă a ţinut o cuvântare din «Cartea Căpitanului» şi din capitolul «Învierea Neamului» din memoriile lui Codreanu. În alte zile, la fel evocă diferite texte şi paragrafe din cartea «Cranii de lemn», «Cărticica şefului de cuib» etc. În toate discuţiile purtate arată că tot ce au făcut legionarii a fost bun şi moral, preamărind persoana lui H.S., pentru care are un cult nelimitat" (*Ibidem*, ff. 17-18).
4. În Aiud circula ştirea că „la 1 ianuarie 1959, H.S. a vorbit la postul de radio Madrid, arătându-se legionarilor din ţară şi străinătate şi tuturor românilor, cerând tuturor să facă zid puternic în jurul mişcării legionare şi a comandanţilor legionari, pentru a putea doborî tirania comunistă şi a face o Românie legionară. H.S. ar fi transmis tuturor grupurilor legionare, din diferite ţări din exil, scrisori cu asigurări că anul 1959 va aduce victoria în anul 1960 şi înfăptuirea năzuinţelor legionare. H.S. i-ar fi asigurat pe legionarii din ţară şi exil că are tot sprijinul ţărilor libere" (*Ibidem*, f. 201).
5. Aceste discuţii au avut loc în celula 321 din zarcă, în perioada 1961-1962, între deţinuţii Nistor Chioreanu, Ilie Nicolae, Alexandru Ghica şi Victor Biriş. Se pare că iniţiatorul discuţiilor a fost Victor Biriş, ca urmare a directivelor Grupului Operativ, care dorea să descopere comandamentul legionar din închisoare şi să-i documenteze activitatea, în vederea adaptării măsurilor pe linie informativă şi cultural-educativă (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13481, *passim.* ; dosar 13484, vol. 5, 6, 7, 10, 12, 13, *passim*).
6. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 10, f. 130.
7. *Ibidem.*
8. Originea şi manifestările acestui mit sunt descrise pe larg într-o declaraţie din mai 1963, de către Nicolae Orbulescu, închis în Penitenciarul Aiud în iunie 1941 (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 8, ff. 135-153).

„simişti”, majoritari în Penitenciarul Aiud. În timpul reeducării, ştirile care circulau prin Penitenciarul Aiud îi creionau o imagine fantezistă[1] lui Horia Sima, considerat liderul naţionaliştilor europeni[2], a cărui activitate a impresionat lumea politică occidentală, care-l elogia şi pentru dezbaterile politologice, conferindu-i premiul Academiei Franceze, pentru lucrarea „Educaţia tineretului din secolul XX-lea”[3]. Alături de activitatea lui Horia Sima, printre deţinuţii din Aiud circulau ştiri referitoare la diferitele grupări legionare din exil, respectiv grupul Papanace de la Roma, care edita revista „Vatra”, grupul Puiu Traian de la Munchen, grupul Racoveanu de la Salzburg sau grupul Viorel Trifa din America.[4]

c) *Libertatea spiritului*

Intensitatea dezbaterilor culturale şi preocupărilor spirituale a fost posibilă datorită formelor de comunicare diverse şi neconvenţionale create de deţinuţi. Alături de arhicunoscutul limbaj morse, adaptat condiţiilor de detenţie, se utiliza firogramul (morse transpus pe fire textile, metodă inventată de George Manu), scrisul pe cârpe sau săpun, ce erau ascunse în toalete de unde erau ridicate de deţinuţii semnalaţi în prealabil[5]. Materialele folosite sunt dovada inventivităţii deţinuţilor :

---

1. Aceste zvonuri pot părea ridicole astăzi, dar trebuie înţelese în contextul carceral de atunci, în care deţinuţii preluau diferite ştiri pe care le interpretau pentru a-şi argumenta propriile speranţe legate de posibilitatea schimbării situaţiei lor. Rămâne de studiat în ce măsură aceste zvonuri erau produsul imaginaţiei lor sau reprezentau mesaje transmise de către legionarii din exterior prin intermediul „Radio Madrid” şi aduse în închisoare de cei nou-veniţi. O altă ipoteză are în vedere contribuţia Grupului Operativ la naşterea acestora. Scopurile urmărite de conducerea penitenciarului erau multiple : dezinformarea deţinuţilor prin vehicularea unor zvonuri fanteziste şi contradictorii ; amplificarea speranţelor celor închişi, care-şi argumentau, astfel, reluarea luptei politice. Prin aceste diversiuni, Grupul Operativ crea contextul în care putea descoperi deţinuţi activi, ce urmau să fie încadraţi informativ şi izolaţi de restul deţinuţilor.
2. „Tot agentul «Andrei» arată că s-a transmis prin morse de către Coniac Constantin că Horia Sima a participat în Suedia, la Malmö, la un congres unde au fost de faţă toţi conducătorii partidelor naţionaliste din Europa. Cu această ocazie, H.S. a prezentat programul şi doctrina legionară, care au fost primite cu mare simpatie şi interes, cerându-i-se lui Horia Sima texte scrise” (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 17).
3. *Ibidem*, f. 15.
4. *Ibidem*, ff. 14-16.
5. Într-o notă informativă din septembrie 1959, se menţionează modalitatea de transmitere a informaţiilor între celule : „Bălănescu Nicolae păstrează legătura prin cârpe scrise cu Pivin Gheorghe de la camera 221 şi cu Dan Staicu de la camera 218, precum şi cu camerele 233, 232, 231, 230 ; acest releu este transmis prin Bălănescu Nicolae, Cristea Ioan, Coniac Constantin, Pometcu Marin, Pastramagiu, iar aceştia la rândul lor transmit prin morse, prin pereţi, informaţiile prin acest releu, tuturor camerelor de pe aripa de răsărit a penitenciarului. Din acest releu, mai fac parte Munteanu Nicolae de la camera 307, Creţulescu Nicolae de la camera 309, Havrilescu de la 311, Doru Câmpeanu de la 228, Ungur Aurel de la 74. Toate informaţiile sunt centralizate de Bălănescu Nicolae, Cristea Ioan, Coniac Constantin şi Pometcu Marin şi sunt difuzate prin releul de mai sus” (*Ibidem*, f. 200).

Raportăm că cele necesare scrisului ca mine de creion, cerneală, au fost confecţionate de legionari singuri prin amestecul funinginei din sobă, sau a carbocifului cu săpun, care după uscare poate fi folosit ca mină de creion. Pentru prepararea cernelilor se folosesc de combinarea diferitelor medicamente, ca albastru de metil, etc. Pentru scris, în general se folosesc cârpe rupte din cămăşi, indispensabili, batiste, ştergare, etc. Pentru a obţine aţă pentru firograme, desfac saltelele şi scot fire pe care apoi le cos la loc. De asemenea, unii mai folosesc pentru scris tuburile de pastă de dinţi ce sunt confecţionate din plumb – în general – cu tubul de pastă se poate scrie numai pe hârtie. Hârtia şi-o procură din ambalajul medicamentelor de la spital când sunt duşi la consultaţii, etc. Aceste materiale ei le ascund cu mare grijă în saltele şi alte locuri, şi la percheziţiile efectuate ele scapă şi nu sunt găsite[1].

În transmiterea de mesaje scurte, deţinuţii cifrau numele, iar restul îl scriu în limba engleză[2]. Alfabetul codat al deţinuţilor era format prin divizarea literelor alfabetului şi suprapunerea celor două părţi[3].

Închisoarea Aiud a fost deopotrivă academie (spaţiu al creaţiei), dar şi temă a poeziilor din gulagul românesc. Aiudul, ca subiect al creaţiilor lirice, s-a regăsit în abordările majorităţii deţinuţilor-poeţi, printre care se numără Radu Gyr, Nichifor Crainic, Petru C. Bacu, Tiberiu Hentea, Simion Lefter, Petre Strihan, Vasile Blănaru, Virgil Mateiaş, Dumitru Oniga, Traian Popescu, Dumitru Bacu, Teofil Lianu[4], Demostene Andronescu[5], Ştefan Muscalu, Eugen Măgirescu, Vasile Turtureanu, Virgil Maxim, Nicolae Goga, Luca Dumitrescu, Ştefan Vlădoianu, Mircea Manoliu, Aurel Obreja, Ioan Paragină, Constantin Dragodan[6]. Poeziile şi cântecele[7], ce reprezentau un puternic suport moral pentru deţinuţi, erau memorate şi colportate pe scară largă de către cei închişi. Victor Biriş, într-o discuţie cu Lucuţă Traian, menţiona numărul mare de poezii învăţate de către deţinuţi :

Mi-a spus [Victor Biriş, n.n.] că aici sunt deţinuţi care ştiu până la 500 de poezii şi că numai cei mai puţini dotaţi din cei care vreau, ştiu numai în jurul a 200 poezii, bine înţeles se referea la deţinuţii cu un stagiu lung în închisoare[8].

1. *Ibidem*, f. 27.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 12, f. 241.
3. După cum urmează :
   A, B, C, D, E, F, G, H, I, J, K, L
   M, N, O, P, R, S, Ş, T, Ţ, U, V, Z.
   În locul literei dorite se utiliza corespondentul ei. De exemplu : DMFHEMAMSTJ pentru PASTRAMAGIU (*Ibidem*, f. 260).
4. Florian Palas (coord.), *op. cit.*, *passim.*
5. Demostene Andronescu, *op. cit.*, p. 286.
6. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, ff. 23-26.
7. Repertoriul coral al deţinuţilor era reprezentat de cântece legionare, patriotice sau religioase, unele dintre ele fiind adaptate la noul context politic. Se evidenţiază grupul din celula 345, condus de Ioan Ilia, care a modificat primele versuri ale imnului „Deşteaptă-te române”, înlocuindu-le cu „Deşteaptă-te române din somnul cel de moarte, la care ne-adâncară barbarii de sovietici” (*Ibidem*, f. 74).
8. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 5, f. 135.

Alături de poezii, printre activităţile culturale ale deţinuţilor se numărau studiul limbilor străine (engleză, franceză, germană, italiană) şi participarea la conferinţele susţinute de cei închişi, pe diverse subiecte, în funcţie de pregătirea intelectuală personală. Grupul Operativ îi semnala, în acest sens, pe George Manu şi Eugen Dragomir ca fiind

> cei mai activi din secţia Zarcă unde se desfăşoară o susţinută muncă de educare a legionarilor prin învăţarea de limbi străine, diferite ştiinţe, fiind prinşi în mai multe rânduri transmiţând altor camere materiale scrise pe cârpe şi firograme pe care erau lecţii în limba engleză, poezii şi traduceri precum şi istoria SUA[1].

Relevant pentru programul cultural cotidian al deţinuţilor în Penitenciarul Aiud este un fragment dintr-o vastă notă informativă ce reda activitatea zilnică a deţinutului Aurel Călin, în perioada 24 octombrie 1958 – 9 februarie 1959, din celula 93 :

> Ca preocupări zilnice în cameră, Dobre Mircea, Sîrbu Lazăr şi Călin Aurel şi-au stabilit un program regulat cu ore de limba germană, engleză şi franceză. Totodată au întocmit un orar în care zilnic s-a făcut filosofie, drept şi religie. Astfel : a) Sîrbu Lazăr a predat limba germană şi franceză cât şi noţiuni de drept civil, penal, comercial şi internaţional ; b) Dobre Mircea a predat : Istoria filosofiei (o cronologie a operelor filosofice, în rezumat şi optica diverşilor filosofi cu privire la cele trei probleme fundamentale alo filosofiei mistice). Noţiuni de logică şi psihologie. c) Călin Aurel a predat limba engleză şi texte din biblie, Evanghelia lui Ioan pe care o cunoştea pe de rost. Sursa s-a scuzat spunând că este bolnav de nervi şi nu poate memoriza nimic şi nici nu mai poate face vreun efort intelectual. La insistenţele repetate ale celor trei a făcut o expunere, care a durat câteva zile, a Istoriei Romei şi a Istoriei Românilor până la formarea statului[2].

„Dumnezeul închisorii/ Dumnezeu în închisoare”[3] reprezintă un capitol important al experienţei şi supravieţuirii deţinuţilor politici în universul concentraţionar comunist. Dacă în sistemul ateu comunist „Dumnezeu a fost executat politic”[4], pentru cei închişi, credinţa în dumnezeire a fost soluţia ultimă şi uneori cotidiană, la care au apelat pentru a rezista în faţa presiunilor şi a măsurilor exterminatoare. Formele vieţii spirituale au fost multiple, deţinuţii adaptând preocupările sufleteşti contextului în care se aflau. Rugăciunea, individuală şi în comuniune, meditaţia personală, exerciţiile duhovniceşti (rugăciunea inimii), slujbele (oficiate în taină de preoţi), studiul biblic – deţinuţii memorizând şi colportând fragmente extinse din Sfânta Scriptură. Alături de această religiozitate conformă cu preceptele şi practica Bisericii, în rândul deţinuţilor s-a manifestat şi o „religiozitate” legionară, eclectică, ce îmbina cultul eroilor cu pomenirea morţilor din cultul ortodox, iar rugăciunile cotidiene

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, f. 2.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 13, ff. 140-141.
3. Iulia Pop, *Memorie şi suferinţă : consideraţii asupra literaturii memorialistice a universului concentraţionar comunist*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2010, p. 307.
4. Sanda Cordoş *apud* Iulia Pop, *op. cit.*, p. 307.

se transformau, uneori, în invocări ale conducătorilor legionari (Codreanu, Moţa, Marin etc.).

Delimitarea strictă a acestor manifestări ale sentimentului religios este dificilă, deoarece se întâlneşte, deseori, o suprapunere, misticii[1] amintindu-i în rugăciuni pe fondatorii Mişcării Legionare, în timp ce legionarii, care invocau cultul lui Codreanu, participau la rugăciuni alături de ceilalţi deţinuţi. Diferenţierile se pot realiza la nivelul nuanţelor şi al accentelor. Dacă pentru mistici, exerciţiul spiritual este principala preocupare care urmăreşte desăvârşirea sufletească în conformitate cu practica Bisericii, pentru ceilalţi, manifestarea credinţei este un act exterior, componentă a religiozităţii lor legionare. În general, Grupul Operativ a asimilat, suprapunând, cele două practici. Cultul lui Codreanu era considerat manifestare religioasă, iar slujbele sau rugăciunea inimii erau propagandă legionară, şi astfel este foarte greu de detaşat într-un raport, care menţionează doar lacunar faptul că deţinuţii au preocupări religioase, ce este propriu credinţei creştine şi ce este specific religiozităţii legionare.

Suferinţele (torturile, foamea, frigul, izolarea) din închisorile comuniste au amplificat predispoziţia celor închişi spre interiorizare şi religiozitate. Caracterul general, în timp şi spaţiu, al manifestărilor spirituale relativizează evaluările cantitative ale deţinuţilor cu preocupări spirituale. Întâlnim, însă, la nivelul memorialisticii şi chiar al documentelor de arhivă, evidenţierea „misticilor”, minoritate ce se diferenţia de restul deţinuţilor, pentru care viaţa spirituală reprezenta doar o componentă a vieţii cotidiene, nu preocuparea fundamentală.

Existenţa şi activitatea misticilor este semnalată încă din perioada antonesciană, când în Penitenciarul Aiud se afla un grup condus de Traian Trifan din care făceau parte Anghel (Arsenie) Papacioc, Traian Marian, Marin Naidim, Nicolae Mazăre, Virgil Maxim, Valeriu Gafencu, Ioan Ianolide, Septimiu Râmboiu etc.[2].

Nicolae Orbulescu relata într-o declaraţie din august 1963 despre grupul misticilor :

> Orientarea pe care se vor situa Papacioc şi Trifan este linia creştină a pustniciei, teoretizată de Dionisie Areopagitul, Maxim Mărturisitorul şi Evagrie Ponticul şi statornicită ca instituţie creştină cu canoanele respective de Antonie cel Mare din Tebaida. Orientaree direct monahicească şi cărţile de căpătâi sunt cele călugăreşti din mănăstire : Vieţile sfinţilor, Patericul şi Filocalia[3].Activitatea misticilor, al căror număr a crescut în perioada comunistă a penitenciarului, este redată şi în rapoartele informative ale Grupului Operativ : „Agentul „Olteţ” semnalează că Nedelcu Nicolae, în discuţii condamnă legionarii care nu sunt credincioşi, se roagă aproape toată ziua şi spune că şi-a găsit mulţumirea în rugăciune. Cunoaşte Biblia şi rugăciuni mai bine decât chiar preoţii. Hârţan Ioan, la cererea Nedelcu Nicolae, oficiază slujbe religioase în cameră, spune rugăciunile înaintea meselor şi face anafură care este dată şi celorlalte camere[4].

1. „Mistici” este termenul folosit în documente de Grupul Operativ pentru a-i nominaliza pe deţinuţii ale căror principale preocupări erau cele spirituale.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484 vol. 7, f. 103.
3. *Ibidem*.
4. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 2, ff. 28-29.

Minimalizarea identităţii politice, în detrimentul asumării credinţei, se regăseşte la un număr însemnat de deţinuţi, un exemplu relevant fiind cel al deţinutului Corneliu Hartaş, despre care s-a semnalat că

> în ultimul timp a căzut într-o manie religioasă, rugându-se toată ziua. În timp cât se roagă, stă cu picioarele adunate sub el şi cu o legătură peste ochi. *Susţine că pe el nu-l mai interesează politicul, că de la legionar, el s-a ridicat cu o treaptă mai sus, spre sfinţenie, crezându-se sfânt, afirmând că pentru el închisoarea a fost o binefacere, căci l-a făcut să-l regăsească pe Dumnezeu* [s.n.]. Cunoaşte Evanghelia lui Ioan, cuvânt cu cuvânt, fără nicio greşeală şi susţine că atunci când va merge acasă o va readuce la adevărata credinţă şi pe soţia lui[1].

Alături de manifestări individuale ale religiozităţii, întâlnim şi momente ce exprimă comuniunea credinţei, precum cel din 13 septembrie 1959, când, „fiind triaţi pentru muncă aproximativ 150 deţinuţi ce se găseau într-o cameră mare, fiind duminică, s-au adunat mai mulţi la un loc printre care şi Niculescu Sebastian şi alţii pe care agentul nu-i cunoaşte, şi au ascultat acatistul”[2].

Un rol central în desfăşurarea şi generalizarea preocupărilor spirituale a aparţinut preoţilor, a căror activitate „duşmănoasă” era semnalată de către Grupul Operativ : „Preoţii şi studenţii în teologie întreţin în rău starea de spirit întrucât preoţii în preajma sărbătorilor întreabă „cine se spovedeşte” sau „cine se împărtăşeşte” sau că începe postul şi aşa mai departe, nu toţi dar unii din ei şi aş putea spune că majoritatea”[3]. Un asemenea preot este Teodor Bej, asupra căruia s-a deschis acţiune de urmărire informativă încă din 1952, când a fost unul dintre organizatorii slujbei de Înviere oficiate de către deţinuţi în mina de la Baia Sprie[4]. Fiind considerat element periculos, deoarece „este un nume bine cunoscut între legionari şi este deosebit de activ în răspândirea Bibliei”[5], colonelul Crăciun a înaintat conducerii ministerului, în preajma eliberării acestuia (mai 1963), propunerea trimiterii în judecată sau fixării domiciliului obligatoriu în localitatea Fundata, Slobozia[6]. Pentru a argumenta propunerea făcută, colonelul Crăciun ataşa raportului o notă informativă în care erau redate discuţiile dintre Teodor Bej, Adrian Mărăscu, Nicolae Grebenea şi Nicolae Cojocaru, din perioada 12-18 februarie 1963. Poziţia profetică a părintelui Bej reliefează soliditatea convingerilor anticomuniste, fundamentate religios, reprezentând un îndemn la rezistenţă adresat, deopotrivă, colegilor de celulă, dar şi contemporanilor săi :

> Comunismul este fiara roşie de la apocalipsă. Actele comunismului au devenit fapte şi au stăpânit puterea de credinţă cu toată spurcăciunea şi cu moartea trupească şi sufletească a

1. *Ibidem.*
2. *Ibidem.*
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 13, f. 189.
4. *Ibidem*, f. 71.
5. *Ibidem*, f. 72.
6. *Ibidem.*

oamenilor de azi. Dacă nu ne vom trezi şi nu vom porni la luptă vrăşmaşă împotriva fiilor răsculaţi ai întunericului, prăbuşirea va veni şi aici. *Să nu lăsăm urmaşilor noştri o ţară fără biserici, o casă fără icoane şi un suflet fără Dumnezeu* [s.n.][1].

Reacţia ministerului faţă de o asemenea atitudine nu s-a lăsat aşteptată, locotenent-colonelul Olimpiu notificând raportul colonelului Crăciun : „Cred că trimiterea în judecată nu se poate face. Propun ca ancheta să se facă la Aiud. De asemenea cred că e cazul ca să prezentăm propunerea ca B.T. (Bej Teodor) să fie internat la Periprava şi să fie urmărit informativ în continuare”[2].

Programul cultural-educativ

Prin sintagma „munca cultural-educativă” se înţelege dimensiunea publică a reeducării, în care deţinuţii trebuiau să se desolidarizeze şi să încrimineze apartenenţa politică şi să se integreze în noua ordine socială. Această activitate, construită în oglindă cu preocupările cotidiene ale deţinuţilor, documentată cu ajutorul muncii informative, a fost răspunsul ideologic al regimului prin care dorea restructurarea politică şi umană a celor închişi. Dacă viaţa cotidiană a deţinuţilor privilegia particularul şi individualitatea, în schimb, Grupul Operativ a organizat munca cultural educativă ca pe o activitate de masă, la nivelul cluburilor, care numărau şi până la 500 de deţinuţi. Principala raţiune a fost de ordin operativ, plasarea unui număr extins de deţinuţi într-o singură celulă facilita urmărirea informativă. Componenţa cluburilor reflecta viziunea ideologică asupra societăţii, împărţind deţinuţii în clase – intelectuali, muncitori şi ţărani. De asemenea, sesizând încrederea de care se bucurau personalităţile în rândul deţinuţilor, Grupul Operativ s-a îndreptat, cu precădere, asupra acestora în efortul cultural-educativ.

a) *Incriminarea şi penalizarea ajutorului dintre deţinuţi*

În această direcţie, Grupul Operativ a desfăşurat o ofensivă puternică cu scopul de a elimina orice formă de solidaritate dintre deţinuţi. Cea mai eficientă metodă a fost infiltrarea cu agenţi a majorităţii celulelor. Astfel, o atitudine de compasiune sau de ajutorare a celuilalt se solda cu zile de izolare, dar mai ales cu demascarea publică în şedinţele de club. Singurii deţinuţi care meritau să fie recompensaţi erau lucrătorii în fabrică, care beneficiau de scrisori, pachete şi, rareori, de vorbitor. Toate aceste înlesniri erau exploatate propagandistic, pentru a argumenta „umanitatea” regimului, dar şi operativ, cu scopul de a documenta existenţa unor canale de legătură ale deţinuţilor cu exteriorul.

1. *Ibidem*, f. 74.
2. *Ibidem*, f. 72.

b) *Legitimarea regimului şi incriminarea adversarilor politici*

Reeducarea a vizat, în primul rând, distrugerea identităţii politice a deţinuţilor, condiţie obligatorie pentru integrarea în noua ordine socială. Acest efort s-a structurat pe două paliere: incriminarea organizaţiei legionare şi legitimarea regimului. În acest plan, Aiudul ni se înfăţişează ca un laborator de anatomie, în care este disecată şi analizată la microscopul ideologic istoria şi doctrina legionară. Sute de articole la gazete de perete[1], şedinţe şi demascări publice, iar nu în ultimul rând, cunoscuta carte a reeducării – *Despre organizaţia legionară – crimă, teroare, misticism, masacrare, trădare*[2], care rezumă în cele două volume (833 pagini) dezbaterile din cadrul cluburilor.

În ceea ce priveşte desolidarizarea publică a deţinuţilor faţă de identitatea lor politică, un rol decisiv l-au avut liderii legionari care au colaborat cu Grupul Operativ în această direcţie, susţinând public acest demers. Utilizarea acestora a fost propusă de către Grupul Operativ spre aprobare conducerii ministerului încă din septembrie 1962[3]. În astfel de acţiuni se corobora întreaga activitate a Grupului Operativ, munca informativă care oferea sursa documentară pentru destrămarea organizaţiei legionare, ambele materializându-se la nivelul muncii cultural-educative prin amplificarea şi susţinerea procesului reeducării.

S-au organizat de către conducerea penitenciarului şedinţe de amploare (cu peste 500 de participanţi), în care luau cuvântul comandanţi legionari, ale căror discursuri respectau îndrumările Grupului Operativ. Seria acestor şedinţe a început în octombrie 1962, când Nicolae Pătraşcu, comandantul Mişcării Legionare din ţară, recent adus în Aiud, a citit declaraţia de desolidarizare şi incriminare a organizaţiei legionare[4]. Pentru ca mesajul acestei declaraţii să fie auzit de către toţi deţinuţii, s-au instalat megafoane pe celular, în secţii şi în curtea penitenciarului[5]. O astfel de adunare a avut loc şi pe 14 ianuarie 1963, când au fost adunaţi la Clubul mare de pe secţia V, 500 deţinuţi, cu ocazia eliberării a 220 de legionari[6]. Au luat atunci cuvântul Victor Biriş, Ion Dumitrescu Borşa, Iosif Costea, Victor Vojen, Dumitru Stăniloae, Gheorghe Parpalac[7].

Despre atitudinea şi discursul „conferenţiarilor”, Grupul Operativ indica:

> Cei care vor lua cuvântul la aceste adunări, vor vorbi controlaţi, în prezenţa lucrătorilor noştri. Redăm în rezumat esenţialul din ce considerăm că ar trebui sa vorbească:
> - despre activitatea duşmănoasă proprie desfăşurată înainte de arestare;
> - despre activitatea criminală legionară în general;
> - despre activitatea proprie şi a altora în penitenciar;

1. Până în acest stadiu al cercetării, am identificat 8 volume din dosarul 13485 (ACNSAS, fond *Documentar*) care conţin în integralitate articole demascatoare la adresa organizaţiei legionare.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 10160 vol. 1 şi 2.
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13485, vol. 15, f. 264.
4. *Ibidem*, f. 282.
5. Virgil Mateiaş, *Anii de groază din România comunistă. Mărturii*, s.l., s.a., p. 48.
6. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 9.
7. *Ibidem*, f. 15.

– despre influenţa realizărilor regimului nostru asupra lui şi felul cum se va comporta şi munci în viitor[1].

Aceste şedinţe „festive” au avut un impact puternic în rândul deţinuţilor, oferindu-le argumente în vederea acceptării reeducării. Poziţia şi prestigiul vorbitorilor (Nicolae Pătraşcu era considerat reprezentantul lui Horia Sima în ţară ; Dumitrescu Borşa era comandant al *Bunei Vestiri*, fost luptător în Spania ; Dumitru Stăniloae era recunoscut pentru anvergura sa teologică ; Victor Biriş era perceput ca un simbol al rezistenţei) au avut rolul de eroda atitudinea „refractară” a celor închişi. Acest prim pas a fost completat de către Grupul Operativ prin intensificarea activităţii din cluburile reeducării, unde aveau loc (auto)demascări publice, în care deţinuţii îşi denunţau propriul trecut şi îi incriminau pe cei care refuzau participarea la acest proces-simulacru. Un exemplu concludent îl reprezintă şedinţa prilejuită de declaraţia lui Nistor Chioreanu, care a avut loc la Clubul 1 al reeducării, în aprilie 1964, şi a fost condusă de Stere Mihalexe[2]. La finalul declaraţiei[3] au loc discuţii, în cadrul cărora 37 de deţinuţi au intervenit, demascând atitudinea şovăielnică a lui Nistor Chioreanu, semnalând diferite aspecte din expunerea acestuia, pe care la incriminau ca fiind false, sau acuzându-l pe acesta de faptul că ascunde anumite fapte din trecutul său legionar[4].

Alături de neutralizarea politică a celor închişi, Grupul Operativ a urmărit şi legitimarea regimului, cu scopul combaterii atitudinii „duşmănoase” a deţinuţilor care colportau ştiri incriminatoare la adresa RPR. Au fost realizate proiecţii cinematografice cu realizările regimului : jurnale de actualităţi – *1 mai 1962*[5] ; scurt metraje – *Unirea face puterea, Cartierul Floreasca în 1959*[6] ; documentare propagandistice – *Pe drumurile României, Bucureşti-Eforie-Bicaz*[7]. De asemenea, au fost prelucrate diferite articole din presă şi reviste ştiinţifice. Printre articolele de presă s-au numărat : *Dobrogea de astăzi, Aspecte din Maramureş*[8]*, Galaţi şi Hunedoara*[9], *Pasul sigur al socialismului*, *Imagini noi în vechea Oltenie*[10]. Din revistele ştiinţifice erau extrase materialele care reflectau superioritatea lagărului socialist şi noile descoperiri ştiinţifice : *O istorică realizare a ştinţei şi tehnicei sovietice. Lansarea primului om în cosmos ; Legătura şi influenţa reciprocă dintre ştiinţele naturii şi ştiinţele sociale ; Omul transformator al naturii*[11].

1. *Ibidem*, f. 244.
2. ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 233979, vol. 7, f. 389.
3. *Ibidem*, ff. 452-474.
4. *Ibidem*, ff. 417-488.
5. Mihai Demetriade, art. cit., p. 322.
6. *Ibidem*.
7. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13483, vol. 1, f. 92.
8. *Ibidem*, f. 94.
9. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 137.
10. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13484, vol. 10, f. 139.
11. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13485, vol. 15, f. 122. „Legionarilor cuprinşi în procesul cultural-educativ li s-au dat decupaje din ziare care înfăţişează realizările regimului nostru

Un impact major în demersul Grupului Operativ de convingere a deţinuţilor în privinţa realizărilor regimului l-au avut excursiile prin ţară cu diferiţi lideri legionari, care la întoarcere îşi prezentau „impresiile de călătorie" în cadrul şedinţelor de club la care participau un număr mare de deţinuţi. Astfel, Victor Biriş şi Mircea Nicolau au fost duşi la Blaj, Mediaş, Sighişoara, Dumitru Groza, Victor Vojen şi Ion Dumitrescu Borşa la Cluj şi Hunedoara, Petre Tocu, Savin Constantin şi Iosif Costea la Bucureşti, Nicolae Pătraşcu la Cluj[1].

Redăm, spre exemplificare, un fragment din declaraţia lui Victor Vojen despre „realizările" întâlnite în călătoria din zona Hunedoarei :

> Pe şosea, multe autobuze, autocamioane şi tractoare de fabricaţie românească [...] Multă ordine şi curăţenie [...] Oameni îmbrăcaţi elegant şi veseli, multe construcţii la sate şi oraşele prin care am trecut ca Aiud, Alba Iulia, Sebeş şi Orăştie. Vitrine mari încărcate cu produse. Hunedoara – adevărata cetate a oţelului, de nerecunoscut. Totul nou. Blocuri de locuinţe organizate în cartiere dintre cele mai frumoase. Un adevărat oraş al socialismului[2].

c) *Uniformitate şi contra-cultură*

Pentru a contracara intensa activitate culturală a deţinuţilor, Grupul Operativ le pune la dispoziţie participanţilor la club literatură clasică şi noul val proletcultist, lecturi pe care erau îndemnaţi să le recenzeze : *Opere* – M. Sadoveanu, *Opere* – M. Sebastian, *Bărăgan* – V. Em. Galan, *Drum deschis* – Şerban Nedelcu, *Desculţ* – Zaharia Stancu, *Opere* – Nicolae Filimon, *Opere* – Bolintineanu, *Tablete de cronicar* – T Arghezi[3]. Activitatea cultural-educativă a abordat şi problema vieţii spirituale, fiind creat un club special pentru preoţi, cărora le era trasată sarcina : „să combată activitatea criminală legionară, în prima fază de pe poziţia bisericii, *urmând ca unii din ei să progreseze treptat în direcţia demascării poziţiei înapoiate şi reacţionare a bisericii* [s.n.]"[4].

Într-un raport din decembrie 1961 era semnalată necesitatea unor conferinţe cu caracter antireligios „cunoscut fiind faptul că legionarii, prin educaţia primită, sunt prin excelenţă mistic-religioşi, formă sub care se manifestă şi în prezent"[5]. Astfel, în

---

în industrie, agricultură, precum şi date comparative privind realizările din anii puterii populare faţă de datele regimului burghezo-moşieresc în ce priveşte construcţiile, producerea de energie electrică, fontă, oţel, rezultatele obţinute în agricultura colectivizată, realizările Uniunii Sovietice pe plan ştiinţific şi tehnic, zborul omului sovietic în Cosmos, superioritatea lagărului socialist, precum şi recunoaşterea acestei superiorităţi de către personalităţile conducătoare din SUA, Anglia, Franţa etc., evidenţiate prin felicitările adresate în urma zborului în cosmos al lui Iuri Gagarin şi Gherman Titov" (ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 136).

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13483, vol. 1, f. 246 ; dosar 13484, vol. 5, f. 87 ; dosar 13485, vol. 15, f. 166.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 172.
3. *Ibidem*, f. 162.
4. *Ibidem*, f. 239.
5. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 13483, vol. 1, f. 242.

februarie 1963, sub egida *Lupta de secole între religie şi ştiinţă* au fost supuse spre dezbatere următoarele titluri : *Când şi de ce a apărut religia,* de V. Oprescu, *Adevărul despre năluciri*, de I.M. Ştefan, *De ce doarme şi visează omul, Semnele cereşti,* de I.M. Ştefan, *Despre reanimare,* de S. Halevy, *Povestirile şi adevărul asupra pământului* (SRCC Cluj), *Despre superstiţii* (SRSC Cluj), *Unele fenomene cereşti neobişnuite* (SRCC Cluj), *Universul văzut de ştiinţă şi religie* de I. Dima, *Antiromânismul moralei religioase,* de K. Dănilă, *Încă un aspect al religiei : Inchiziţia, Morală şi religie,* de Popescu Neveanu, *Biblia hazlie,* de I. Taxil şi *Legendele evanghelice* de Krîveliov[1].

Conştient de nivelul intelectual ridicat al deţinuţilor şi pentru a legitima academic realizările şi susţinerea de care se bucură regimul, Grupul Operativ a adus la Aiud personalităţi ale vremii, pentru a le conferenţia deţinuţilor : Constantin Daicoviciu, *Despre istoria şi existenţa poporului Român*[2] ; Aurel Negricioiu, profesor la ISE Cluj, *Dezvoltarea economiei şi industrializării socialiste în ţara noastră*[3]*,* Dumitru Isac, directorul Teatrului Naţional din Cluj, *Dezvoltarea artei şi culturii în RPR*[4].

În finalul analizei, ne vom opri asupra exemplului pe care-l considerăm edificator pentru confruntarea „culturală" ce îi opunea pe deţinuţi Grupului Operativ şi demersul acestuia de a răspunde pe măsura calităţii intelectuale a celor închişi. În iulie 1963, a fost prezentată conferinţa „*Democratismul socialist şi legalitatea populară*" de către Ion Voicu, activist al Comitetului Regional PMR Cluj, moment la care au luat parte 1.700 de deţinuţi[5]. Reacţiile intense ale acestora au alarmat Grupul Operativ, care semnala conducerii ministerului punctele slabe ale conferinţei şi făcea propuneri pentru ameliorarea situaţiei :

> În conferinţa tovarăşului Voicu Ion, s-a menţionat că, potrivit prevederilor HCM. 1051/1962, deţinuţilor eliberaţi foşti jurişti, profesori şi alţii, li se asigură încadrarea la meseriile avute. În aceiaşi conferinţă, citând afirmaţia unui ziarist austriac, s-a arătat că în bisericile din RPR pot fi văzuţi copii şi tineri, alături de bătrâni si că acestea sunt pline în toate zilele de sărbătoare. Citatul respectiv, aşa cum a fost dat, nu era cel mai necesar, deoarece noi combătând misticismul religios al deţinuţilor legionari, le-am spus că în statul nostru, biserica a devenit deja o instituţie de prisos, întrucât numai foarte mică parte din populaţie se mai menţine pe linia convingerilor religioase, tineretul având astăzi cu totul alte preocupări.
>
> Având în vedere faptul că majoritatea deţinuţilor din Penitenciarul Aiud, *sunt intelectuali, mulţi având studii superioare la baza pregătirii lor, am dori ca în faţa lor să apară şi conferenţiari din Capitală, ale căror nume sunt mult mai cunoscute şi apreciate* [s.n.].
>
> De asemenea, am dori ca materialele ce se vor prezenta în viitor de către tov conferenţiari, activişti de partid sau oameni de ştiinţă şi cultură, *să fie mai mult aprofundate pentru a nu da posibilitatea deţinuţilor să le interpreteze în mod duşmănos* [s.n.][6].

1. Mihai Demetriade, art. cit., p. 319.
2. *Ibidem*, p. 320.
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 12609, vol. 6, f. 226.
4. *Ibidem*.
5. *Ibidem*, f. 226.
6. *Ibidem*, ff. 232-233.

Concluzii

Viaţa cotidiană a deţinuţilor din Penitenciarul Aiud reprezintă o frescă a societăţii româneşti supusă experimentului comunist. Efervescenţa culturală, dezbaterile politice, libertatea spiritului au fost încarcerate şi supuse unui regim de exterminare de către Grupul Operativ, a cărui activitate reflectă poziţia consolidată a regimului comunist, ale cărui politici coercitive s-au „rafinat", fundamentul şi raţiunea sistemului rămânând neschimbate. Represiunea directă s-a metamorfozat în supraveghere permanentă, iar eliminarea fizică în incriminare şi stigmatizare publică.

„Umanizarea" practicilor represive de către Grupul Operativ nu a fost expresia convingerilor colonelului Crăciun şi statului său major, ci a avut loc în contextul „dezumanizării" îndelungate a deţinuţilor (10-15 ani de detenţie), în urma căreia capacitatea de rezistenţă era mult diminuată. Schimbarea de tactică, posibilă datorită solidităţii regimului, a urmărit distrugerea unităţii şi încrederii dintre deţinuţi, alături de incriminarea lor morală prin şantajul permanent al eliberării în cazul colaborării condiţionate (informative sau cultural-educative) cu Grupul Operativ.

În acest context, se evidenţiază preocupările cotidiene ale deţinuţilor care au avut rolul de a reîntemeia şi consolida încrederea dintre cei închişi, de a risipi tensiunile, suspiciunile şi de a transforma Aiudul într-o academie, în efortul creării unui front comun împotriva torţionarilor.

Constantin Vasilescu

Cotidianul unui partizan. Studiu de caz : Gheorghe Arsenescu

Contemporary historiography comprises several descriptions and evocations of anticommunism partisan struggle, focusing especially on the militant and paramilitary phenomenon, but also on the heroic dimension of the characters. Aspects such as human relationships or daily life are neglected as less spectacular. Furthermore, the biographical dimension, essential to a full understanding of the context, is treated superficially or hagiographic. Gheorghe Arsenescu's case is no exception. His anticommunist partisan „story" spreads on more than a decade. During this time, his everyday existence was equally a struggle for survival and a battle with his own anguish and helplessness. Our study aims to fill this gap, focusing on the strengthened relations between the partisans' leader (Arsenescu) and his adherents or followers. The armed confrontations will be mentioned only briefly and in context. The sources of this study are unpublished archival documents. Aware of their imperfection, we continually seek to subject them to corroboration and interpretation. For a more fluent presentation, we opted to correct the spelling mistakes contained in such sources, without altering their meaning.

Keywords : Gheorghe Arsenescu, anticommunist partisan struggle, resistence.

> Pentru mine, personal, nu mă tem de moarte, căci ceea ce îmi va fi scris în frunte, aşa voi păţi. Dacă eu voi cădea, sunt alţii hotărâţi, în locul meu, să ducă socotelile la sfârşitul lor. Eu nu fac politică, nu am făcut niciodată şi nu voi face. Eu sunt naţionalist român, care doresc să trăiesc liber şi în dreptate la căminul meu. Eu sunt militar de carieră şi aşa voi muri. Politica s-o facă cei care se pot împăca cu ea[1].

Foarte mult din caracterul lui Gheorghe Arsenescu se reflectă în cele de mai sus. În acelaşi timp, spusele sale explică, în parte, şi premisele care au condus la apariţia mişcării de partizani de pe versantul sudic al Făgăraşului, dar şi maniera în care el a înţeles să dezvolte relaţiile cu sprijinitorii săi în cei peste 10 ani de clandestinitate. Totuşi, personalitatea sa este mult mai complexă decât au lăsat să se creadă interpretările de până acum. Gheorghe Arsenescu a urât comunismul. A făcut-o, poate, aşa cum foarte puţini oameni au fost capabili s-o facă, iar pentru asta a avut motive întemeiate. Însă acest sentiment visceral a avut şi consecinţe mai puţin plăcute. În virtutea acestei uri, locotenent-colonelul Gheorghe Arsenescu a suferit, a minţit, a luptat, a exagerat, a sfidat şi, în final, a fost omorât. Biografia sa de după 1945 s-a zămislit din ură.

Profilul unui partizan

Gheorghe Arsenescu s-a născut la 31 mai 1907 în Câmpulung Muscel, într-o familie cu puternice legături în mediul cazon[2]. În aceste condiţii, parcursul său nu a făcut excepţie de la regulă. Absolvind liceul Dinicu Golescu, s-a înscris la Şcoala Militară de Ofiţeri de Infanterie din Sibiu, pe care a absolvit-o în 1928. Studiile militare s-au completat cu Şcoala Specială de Infanterie, în 1930, iar din 1939 cu Şcoala Superioară de Război. Concomitent, Arsenescu şi-a îndeplinit serviciul în mai multe unităţi din

---

1. Fragmentul face parte dintr-o scrisoare adresată de Gheorghe Arsenescu, la 8 noiembrie 1949, maiorului Chicoş, şeful Securităţii din Câmpulung Muscel. ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 54, ff. 10-11.
2. Căpitanul Ion Arsenescu, tatăl său, a murit în 1918, la puţin timp după întoarcerea de pe front. Cei doi fraţi ai săi au urmat cariera militară, iar cele trei surori s-au căsătorit cu ofiţeri. Maria Arsenescu-Buduluca, „Sunt soţia «teroristului» Gheorghe Arsenescu”, în *Memoria*, nr. 8, p. 50. O altă sursă menţionează că Ion Arsenescu a fost „unul dintre ofiţerii eroi rănit grav în luptele dramatice din 6 august 1917 la Mărăşeşti şi decedat într-un spital de campanie”, Ion Constantinescu-Mărăcineanu, „Un erou de legendă : Colonelul (r.) Gh. Arsenescu”, în *Memoria*, nr. 49, accesibil online la http : //revista.memoriaro/ ? location = view_article&id = 717.

ţară[1] şi a înaintat în ierarhia militară, în 1940 fiind încadrat în Marele Stat Major. Aprecierile superiorilor la adresa tânărului ofiţer au fost unanim pozitive, prevestind o carieră de succes. Terminând Şcoala Specială de Infanterie cu nota 8,54 (al 5-lea din 285 de elevi), Arsenescu a primit următoarea caracterizare :

> Slt. Arsenescu Gheorghe este [un] ofiţer care prin însuşirile şi aptitudinile sale se distinge în mod deosebit de camarazii săi. Credincios, foarte ordonat şi disciplinat, de cea mai mare încredere pentru şefii săi. Devotat şi muncitor, este unul dintre cei care creează şi produce temeinicia în instituţie. În concluzie este un ofiţer de mare valoare şi promite a avea un viitor foarte strălucit[2].

Despre viaţa sa personală, în perioada în care a activat în cadrul unităţilor militare, există destul de puţine informaţii. În 1931, s-a transferat, la cerere, la Regimentul 30 Dorobanţi, din Câmpulung Muscel,

> din grija şi dragostea pentru mama sa, ca şi pentru cei cinci fraţi mai mici"[3]. Militarii în termen, care au activat la unitate în acea perioadă, i-au păstrat amintirea : „Era un om voinic Arsenescu şi era căpitan, venea la regiment, că eram militar eu. Avea un cal alb, parcă-l văz, ca acuma [...] Şi venea călare pă calu' ăla şi fugea, mă, cu el prin regiment, pe aleile alea ale regimentului, că era deschis... Cât putea cu el, la galop, până ajungea la compania unde era el [...] Parcă zbura, aşa era în stare [...] Era om serios, dat în mă-sa pă gheaţă era Arsenescu, ăsta [...] Era prezentabil, mai ales ca ofiţer. Căpitan ! El era comandantu'... unde era magazia de muniţie, el răspundea de muniţia care era acolo. Era tocmai sus, acolo, pe deal, pe marginea regimentului. Dispunea de orice, ca militar, cu arme şi cu astea [...] Şi era om, era dat în mă-sa şi ceva, Arsenescu ăla[4].

Dincolo de motivaţia familială, gestul revenirii în provincie este totuşi în contradicţie cu firea sa ambiţioasă. Pentru a-l pricepe, trebuie să ţinem cont de context, dar şi de legătura sa specială cu locul de baştină. În definitiv, de la Câmpulung la Bucureşti erau doar 150 de kilometri.

Fără îndoială, în epocă, Arsenescu a făcut ceva furori în societatea micului „oraş patriarhal". Tânărul ofiţer devenise o „partidă" excelentă pentru familiile „de vază". Viitoarea sa soţie îşi amintea :

---

1. 1928-1929 : sublocotenent la Regimentul 3 Grăniceri, comandant de pluton ; 1929-1930 : sublocotenent la Şcoala Specială de Infanterie, elev ofiţer ; 1931-1934 : locotenent la Regimentul 30 Dorobanţi, comandant de pluton ; 1934-1936 : locotenent la Regimentul 30 Dorobanţi, comandantul Secţiei Armament însoţire ; 1936-1937 : locotenent la Regimentul 6 Artilerie, ofiţer stagiar ; 1937-1938 : locotenent la Şcoala Superioară de Război, elev ofiţer, anul I ; 1938-1939 : căpitan la Şcoala Superioară de război, elev, anul II, avansat la alegere căpitan ; 1939-1940 : căpitan, Brigada M.M. şi Marele Stat Major, şeful Biroului 3 Operaţii ; 1940-1941 : căpitan la Marele Stat Major, şeful Biroului 1 Operaţii. „Fişă biografică" (20 mai 1950), ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 675, vol. 29, ff. 68-69.
2. „Fişă biografică" (20 mai 1950), ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 675, vol. 29, f. 68.
3. Ion Constantinescu-Mărăcineanu, art. cit.
4. Interviu cu Ion Iordache (5 iunie 2010), Stoeneşti, Argeş, arhiva personală a autorului.

> Desigur, îl ştiam încă din adolescenţă. Şi îl admiram. Doar atâtea auzeam de bine despre el, când mă întorceam, în vacanţe, din internatul bucureştean Pitar Moş, în care îmi făceam liceul[1].

Urmând conduita militară, Gheorghe Arsenescu s-a căsătorit în 1932 cu Maria Buduluca[2], fiica lui Gheorghe Buduluca[3], unul dintre cei mai înstăriţi oameni din regiune.

Trecerea la Marele Stat Major, în 1940, avea să-i schimbe perspectivele, oferindu-i ocazia de a se afla în imediata apropiere a factorilor decizionali. De asemenea, perioada tumultoasă traversată de statul român, începând cu 1940, l-a pus curând în situaţia de a-şi proba calităţile militare. În ianuarie 1941, în timpul rebeliunii legionare, căpitanul Gheorghe Arsenescu îşi îndeplinea stagiul de ofiţer de Stat Major la Târgovişte, unde fusese delegat să ia „măsuri împotriva legionarilor rebeli"[4]. Ofiţerul a acţionat ferm împotriva lor, împiedicându-i să ocupe sediul prefecturii şi alte instituţii publice[5]. Atitudinea intransigentă pe care a avut-o faţă de legionarii din Dâmboviţa i-a atras supranumele de „Spaima legionarilor", iar experienţa i-a rămas adânc întipărită în minte şi i-a influenţat decisiv percepţia asupra Mişcării, în general, şi a membrilor ei, în particular[6].

Pentru un militar de carieră precum Gheorghe Arsenescu, războiul a reprezentat o ocazie unică. Conform mărturiei soţiei, în 1941, în momentul intrării României în război, Arsenescu, foarte sceptic, ar fi afirmat faţă de liderii militari că „acest război

1. Maria Arsenescu-Buduluca, „Sunt soţia «teroristului» Gheorghe Arsenescu", în *Memoria*, nr. 8, p. 50.
2. Maria Arsenescu-Buduluca s-a născut la 15 octombrie 1914 în Câmpulung Muscel. A fost arestată la 7 mai 1951 şi internată administrativ pentru 36 de luni. A fost închisă la Văcăreşti, Târgşor. A fost eliberată la 17 iunie 1954. A fost rearestată la 6 februarie 1960 şi condamnată la 10 ani de temniţă grea. A fost închisă la Piteşti, Arad, Miercurea Ciuc, Văcăreşti, Oradea. A fost eliberată la 13 aprilie 1964 [AANP, fond *Fişe matricole penale*]. Una dintre fostele colege de suferinţă o descria ca pe o persoană curajoasă şi altruistă : „În anul 1951 [...] au venit de la Canal mai multe arestate, printre care şi numita Arsenescu Maria căreia i-a instalat patul lângă al meu. Eu, neobişnuită cu închisoarea, plângeam. Atunci Arsenescu Maria mi-a spus, după ce m-a întrebat de ce am fost arestată, că să nu plâng, deoarece sunt şi alte arestate de 6 ani de zile şi tot nu se pierde [sic !]. Deasemeni mi-a spus că să nu mă pierd cu firea, că o să vină timp fericit şi pentru noi", „Proces verbal de interogatoriu" (29 octombrie 1953), ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 196970, vol. 1, f. 155.
3. Gheorghe Buduluca, născut la 28 mai 1886 în Câmpulung Muscel. A fost arestat la 22 februarie 1961 şi condamnat la 15 ani de muncă silnică. A fost închis la Piteşti, Jilava, Botoşani. A fost eliberat la 17 aprilie 1964. AANP, fond *Fişe matricole penale*.
4. „Proces verbal de interogatoriu" (6 mai 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 219, vol. 1, f. 232.
5. Ion Constantinescu-Mărăcineanu, art. cit.
6. ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 55, f. 67. Mai târziu, reticenţa faţă de Mişcarea Legionară l-a împiedicat să realizeze o colaborare cu partizanii legionari conduşi de Dumitru Apostol, dar nu l-a oprit să înregimenteze în grupul său de partizani foşti legionari.

se va pierde”, fapt care i-a atras mustrarea mareşalului Ion Antonescu[1]. La început, calitatea de ofiţer de Stat Major l-a ţinut pe loc, neîngăduindu-i participarea activă pe front. Situaţia nu s-a împăcat nicicum cu temperamentul lui Arsenescu, care a solicitat detaşarea imediată în câmpul de operaţiuni :

> Am onoarea a vă ruga să binevoiţi a interveni, spre a mi se aproba plecarea pe front – la stagiu –, pentru următoarele motive : am intrat pe al 5-lea an de căpitan şi conform ultimelor condiţiuni de avansare, fără stagiu la front nu aş putea fi propozabil ; de când a început războiul şi până în prezent, am fost – nu din dorinţa mea – numai la M.C.G. – Eş. II şi M. St. M. ; faţă de camarazii mei care şi-au făcut datoria pe front mă simt stingherit şi în situaţie de inferioritate morală în ochii lor ; fratele meu, Căpitan Arsenescu I. Nicolae, mai mic decât mine, pleacă acum cu Divizia 13-a Infanterie pe front şi *doresc să nu am o situaţie morală inferioară, eu trebuind să fiu acolo unde e mai greu, înaintea lui* (subl. n.) ; doresc să-mi liniştesc conştiinţa – din punct de vedere al împlinirii datoriei şi pe câmpul de onoare – cât mai curând posibil. Solicit încadrarea mea la Divizia 3-a Mixtă Munte, care pleacă pe front[2].

Fiecare dintre motivele expuse de Arsenescu reprezintă tot atâtea trăsături definitorii ale personalităţii sale. Ambiţios, dornic să-şi atingă potenţialul maxim, n-a ocolit niciun risc în acest scop, într-o perioadă în care mulţi vizau posturi ferite, la „partea sedentară”. Menţinerea pe loc a fost o înfrânare a spiritului său de iniţiativă şi a dorinţei de a se remarca. Raportarea la fratele său sugerează spirit de concurenţă, orgoliu, dar şi însuşirea unui cod al onoarei, „celui mare” nefiindu-i îngăduit să fie mai prejos decât „cel mic”. Invocarea „conştiinţei”, în privinţa datoriei unui militar, completează fericit portretul ofiţerului muscelean. O dovadă în plus că, deşi tehnica militară avansează, percepţia militarului faţă de utilitatea sa este invariabil aceeaşi : un soldat este soldat doar pe câmpul de bătălie.

Odată solicitarea acceptată, prezenţa lui Arsenescu pe front nu a trecut neobservată. Ajuns până în Caucaz, în calitate de şef al Biroului 3 Operaţii al Diviziei a 2-a Munte, s-a distins prin fapte de arme neobişnuite pentru un ofiţer în postura sa. Curajul său şi spiritul de iniţiativă l-au determinat pe generalul Ion Dumitrache să-l propună pentru acordarea ordinelor Steaua României Clasa a V-a cu spade şi Panglică de Virtutea Militară şi Mihai Viteazul Clasa a III-a, în urma încleştărilor petrecute în intervalul 6 decembrie 1942 – 28 ianuarie 1943, în timpul retragerii din Caucaz, moment în care a şi fost grav rănit[3]. Din motive necunoscute, propunerea generalului

1. Maria Arsenescu-Buduluca, art. cit.
2. ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 15, f. 306.
3. „1. În luptele grele defensive de pe poziţia SURCH DIGORA – TSCHIKOLA – VALEA URUCH, între 6.XII. – 31.XII. 1942, Căpitanul Arsenescu a stat zi şi noapte, încontinuu, în primele linii ale apărării, unde cu o admirabilă hotărâre, sânge rece şi cu energie a organizat şi executat măsurile de rezistenţă în faţa atacurilor puternice inamice, date cu forţe mult superioare de circa 3 Divizii Infanterie şi una Brigadă care Blindate. […] În memorabila retragere din inima Kaukazului şi până în Capul de pod de la KRASNODAR, acest brav căpitan a însoţit tot timpul ariegărzile Diviziei ; în uraganul, de neimaginat de la

Dumitrache nu a fost avizată favorabil în timp util, iar Gheorghe Arsenescu nu a primit niciodată ordinul Mihai Viteazul. Faptul în sine i-a lăsat un gust amar orgoliosului ofiţer[1]. Faptele de arme i-au adus în schimb recunoaşterea germană, fiind decorat cu Vulturul German clasa a II-a şi Crucea de Fier clasa a II-a[2].

Reîntors pe front după o perioadă de refacere, căpitanul Arsenescu nu a avut întotdeauna o atitudine conformă cu disciplina militară, temperamentul său impulsiv şi autoritar producând şi situaţii tensionate în raporturile cu superiorii :

> Cu onoare vi se face cunoscut că am pedepsit pe Căpitanul Arsenescu Gheorghe […] cu 8 zile arest pentru insulta Maiorului Eraclide Ioan ; la aplicarea pedepsei am avut în vedere purtarea sa exemplară până în prezent. Deasemeni am pedepsit pe Maiorul Eraclide cu 2 zile arest, pentru lipsa de tact şi modul de procedare greşită la aplanarea unui incident[3].

Rănile căpătate l-au condus, în final, în ţară. Acasă, Gheorghe Arsenescu a înfiinţat o fermă model. În cursul războiului, pe terenurile fermei a utilizat şi munca unor prizonieri de război sovietici. Episodul a stârnit mai târziu controverse în privinţa tratamentului aplicat captivilor. Într-un memoriu întocmit după arestare, locotenent-colonelul a explicat în detaliu situaţia acestora, care se pare că au beneficiat de condiţii net superioare celor aplicate prizonierilor de război la acea dată[4].

TSCHERKESSK (pe Cuban), când eforturile fizice ale ostaşilor au trecut dincolo de închipuirea omenească (un ger năprasnic şi o furtună-uragan de zăpadă şi pământ), a reuşit să smulgă ariegărzile încercuite ale Diviziei şi pe cale de a fi distruse, prin contraatacuri îndrăzneţe cu grupuri mici de oameni. În capul de pod de la LADOSKAJA, la a doua trecere a Cubanului – Nord Est de KRASSNODAR, bravul Căpitan cade rănit serios şi este evacuat la 28 ianuarie 1943, lipsindu-mă de cel mai preţios colaborator, tocmai când Divizia mai avea încă de trecut prin noi situaţii excepţional de grele. […] *Merită cu prisosinţă să fie distins cu ordinul „MIHAI VITEAZUL" Clasa a III-a pentru care-l propun ÎN MOD EXCEPŢIONAL ŞI-L SUSŢIN CU TOATĂ CĂLDURA, pentru faptele deosebite şi strălucite de arme înfăptuite*" (ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 15, ff. 299-301).

1. În sprijinul său, pe lângă ministrul de Război, a intervenit şeful Marelui Stat Major, generalul Ilie Şteflea : „Faptele strălucite de arme săvârşite pe câmpul de luptă de Maiorul Arsenescu […] sunt prea cunoscute de noi toţi şi credem că se face un act de dreptate, pentru care vă rog să binevoiţi a da cuvenita aprobare" (ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 15, f. 303). Considerându-se nedreptăţit, în iunie 1944, Arsenescu a întocmit un memoriu prin care a solicitat audienţe la Constantin Pantazi şi la mareşalul Ion Antonescu (ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 15, f. 305).
2. „Fişă biografică" (20 mai 1950), ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 675, vol. 29, f. 68. Versiunea oferită în anchetă de Arsenescu, în privinţa decoraţiilor şi distincţiilor, este diferită : „Am fost decorat cu Steaua României cl. III-a 1940, Vulturul German – 1941 şi am fost propus la ordinul Mihai Viteazul, dar neacordat", „Proces verbal de interogatoriu" (4 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 50, f. 40.
3. „Copie de pe ordinul Corpului de Munte Nr. 27/R" (15 noiembrie 1943), ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 675, vol. 26, f. 125.
4. ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 55, ff. 57-58.

În septembrie 1944, maiorul Arsenescu solicita transferul din Secţia I-a a Marelui Stat Major, în cadrul Şcolii de Ofiţeri de rezervă din Câmpulung Muscel. Cererea era motivată prin regimul alimentar sever pe care trebuia să-l urmeze precum şi de necesitatea protejării avutului personal, expus jafului trupelor sovietice în tranzit şi furturilor localnicilor[1]. Revenit la Câmpulung, la comanda Cercului Teritorial Muscel, Arsenescu s-a aplecat şi asupra administrării fermei sale. În plus, în 1946, datorită legăturilor cu mai mulţi fruntaşi din zonă, s-a înscris în PNL Tătărescu, fiind delegat ca asistent la secţia de votare Apa Sărată, din Câmpulung Muscel.

Acasă, a fost în permanenţă hărţuit de autorităţile comuniste, iar la sfârşitul anului a fost îndepărtat din armată. Totul a culminat cu instrumentarea unui proces de sabotaj economic în vara lui 1947[2].

Incertitudini

Existenţa cotidiană a partizanului Gheorghe Arsenescu s-a desfăşurat pe două coordonate generale : dificultăţile generate de traiul la limită, în condiţii de supravieţuire, şi relaţiile interumane condiţionate de raportul de coordonare-subordonare, dar şi de factori psihologici, precum teama sau instinctul de conservare.

A păşit pentru prima oară în spaţiul clandestinităţii în 1947, când s-a refugiat la schitul Negru Vodă – Cetăţuia pentru a scăpa de repercusiunile procesului de „sabotaj economic", în care fusese condamnat în două speţe, la o lună, respectiv trei luni de închisoare corecţională[3]. Situat pe un colţ de stâncă care străjuieşte valea Dâmboviţei, schitul era ideal ca loc de refugiu. Accesul se făcea printr-o zonă împădurită, urcuşul fiind anevoios şi descurajator pentru curioşi. După 1945, a devenit ascunzătoare pentru „proscrişii" vremii, mulţi dintre cei urmăriţi de Siguranţă şi ulterior de Securitate găsindu-şi adăpost aici, prin mijlocirea stareţului Pimen Bărbieru[4]. Având complicitatea

1. „Având 2/3 din stomac şi o parte din duoden scoase afară (rejecţie gastrică), trebuie să duc un regim alimentar foarte sever şi pe care nu l-aş putea executa decât la mine acasă [...], unde am gospodăria, familia şi tot ceea ce îmi trebuie în acest scop. [...] Fiind în garnizoana de mai sus aş putea să-mi feresc gospodăria – ferma şi familia, faţă de jafurile şi devastările săvârşite de trupele ruse în trecere prin acea localitate sau staţionare în împrejurimi şi în oraş, precum şi faţă de furturile localnicilor" (ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 675, vol. 26, f. 142).
2. În 1961, cu ocazia procesului său, Gheorghe Arsenescu a invocat şi o tentativă de asasinat : „La începutul an[ului] 1948 s-a ajuns la situaţia gravă, aflând şi verificând precis despre intenţia unora de a mă suprima, din umbră ; după ce am aflat din sursă sigură că voi fi urmărit, mai ales seara, la căderea întunericului, de câţiva indivizi înarmaţi cu pistolete de buzunar, puşi de alţi autori morali, ca să tragă din locuri dosnice asupra subsemnatului şi [să fiu] asasinat" (ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 55, f. 68).
3. „Proces verbal de interogatoriu" (4 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 50, ff. 40-42.
4. Pimen Bărbieru avea motive întemeiate să fie reticent la noua orânduire. Fost simpatizant al Mişcării Legionare, activ în sprijinirea acesteia, stareţul fusese în atenţia Siguranţei încă de

monahului, Arsenescu şi-a conceput prezenţa aici conspirativ, fiind prezentat călugărilor sub numele de „doctor Craiu". A primit doar vizita soţiei, care l-a informat în legătură cu desfăşurarea recursului.

Persoană activă, ofiţerul trebuie să se fi simţit claustrat în „exilul" de la schit. Un episod este simptomatic pentru climatul difuz în care se zbătea acum Gheorghe Arsenescu :

> Cunoscând în prealabil data când urma să mi se judece procesele în recurs la Bucureşti şi faptul că cei condamnaţi se judecau în recurs, în prezenţă şi numai în stare de arest, m-am deplasat la Bucureşti şi m-am prezentat la Penitenciarul Văcăreşti cu 4 zile înainte de data procesului (recursului). Astfel la data recursului am fost prezentat în stare de arest şi am fost achitat de orice penalitate"[1]. Dar umilinţa la care a fost supus mândrul ofiţer nu s-a putut consemna în procesul verbal de anchetă, ci doar într-un memoriu adresat instanţei : „A trebuit să stau închis la Văcăreşti, nevinovat, pentru plăcerile şi satisfacţia câtorva persoane – autori de denunţuri calomnioase [...] ; să stau 15 zile închis şi tuns chilug, ca borfaşii de rând[2].

Este lesne de închipuit ce impact a avut un asemenea moment asupra unei personalităţi precum cea a lui Arsenescu. Existenţa i s-a modificat radical. Reîntors la Câmpulung, în ciuda verdictului favorabil, s-a convins că trebuie să facă ceva. La începutul lui 1948, a fost unul dintre iniţiatorii unei organizaţii anticomuniste, pe care ulterior a transformat-o într-un grup de partizani aşezaţi în Munţii Leaota. Deşi a construit, alături de oamenii săi, adăposturile din munte, statutul său în comunitate a continuat să fie neclar, fiind o prezenţă destul de constantă la domiciliul din Câmpulung, cel puţin în primăvara lui 1948[3]. Nu-i mai puţin adevărat că totul se realiza cu discreţie, fără a se afişa în oraş. Această situaţie a fost alimentată multă vreme şi de legăturile pe care le avea în structurile vechii Siguranţe, dar şi de un soi de teamă amestecată cu respect pe care prezenţa fostului ofiţer de Stat Major încă o impunea. În 1948, existenţa sa a fost marcată de această incertitudine.

---

la sfârşitul anilor 1930. După 1945, s-a implicat alături de Gheorghe Arsenescu în creearea unei organizaţii de rezistenţă anticomunistă [ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 209134, vol. 2, *passim*]. A fost arestat la 5 aprilie 1949 şi condamnat la 25 de ani muncă silnică. A fost închis la Baia Sprie, Aiud, Lugoj, Jilava, Târgu Ocna, Făgăraş, Piteşti, Oradea. A fost eliberat la 29 iulie 1964 [AANP, fond *Fişe matricole penale*].

1. „Proces verbal de interogatoriu" (4 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 50, f. 43.
2. ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 55, f. 63.
3. În plus, până la sfârşitul lui 1948, Arsenescu a continuat să figureze ca având o ocupaţie oficială : „achizitor de fructe la o societate Dunarex". Maria Arsenescu-Buduluca, „Proces verbal de interogatoriu" (5 august 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, f. 239.

În munţii Leaota

Traiul în adăposturile din munte a fost dificil. Accesul se făcea greu, capriciile naturii suplimentând obstacolele :

> La lumina palidă a lanternelor şi felinarelor urcară pe-un fir de apă ce susura prin freamătul codrilor de brazi. […] Cădea o ploaie măruntă ce îngreuna urcuşul din ce în ce tot mai anevoios. Alunecau la fiecare pas printre bolovanii colţuroşi. Cărarea urca prin apă. […] Urcară patru ore fără oprire. […] Trecură printr-un lăstăriş de molizi şi se opriră la marginea unei prăpăstii[1].
> Fiind întuneric şi continuând să plouă am mers până la o casă unde ne-am adăpostit de ploaie câteva ore, după care timp am purces la drum fără să ştiu unde merg ; după mai mult de 2 ore am ajuns la un bordei. Aici ne-am uscat hainele şi ne-am culcat care pe unde am putut, deoarece eram mai mulţi decât putea să cuprindă patul[2].

Lipsa hranei suficiente, a unor minime condiţii de igienă, a medicamentelor şi în general a micilor comodităţi ale vieţii a fost greu de suportat şi de acceptat de unii dintre partizani :

> Bordeiul amenajat pentru vreo 20 de suflete […] strâmt, lipsit de lumină şi incomod, părea un bârlog pentru sălbăticiuni”[3]. „Viaţa la bordei era anevoioasă. Arsenescu îmi spune se vede că n-ai făcut războiu’, nu eşti învăţat cu lipsa şi mizeria. În bordei ploua pe pereţi, jos, sub patul de nuiele era apă, mâncarea era rece, nu s-a făcut focul ziua mult timp, se făcea seara spre a nu se vedea fumul[4].

În timp, privaţiunile au încordat atmosfera, semănând discordie. Unele exagerări ale locotenent-colonelului au sporit nemulţumirile[5]. Militar cu experienţă, obişnuit

---

1. Ion Constantinescu Mărăcineanu, *Cuibul cu bibelouri. Pseudoroman*, Editura Vasile Cârlova, Bucureşti, 2000, pp. 28-29.
2. Gheorghe Purnichescu, „Proces verbal de interogatoriu” (3 februarie 1951), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 16, f. 22.
3. Ion Constantinescu Mărăcineanu, *Cuibul cu bibelouri. Pseudoroman*, Editura Vasile Cârlova, Bucureşti, 2000, p. 29.
4. Gheorghe Purnichescu, „Proces verbal de interogatoriu” (15 februarie 1951), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 16, f. 33.
5. Despre exagerările locotenent-colonelului, Longin Predoiu, unul dintre partizani, relata : „Eu i-am pus întrebarea : Unde este compania ? El mi-a răspuns : Nu te interesează pe tine. Am pregătit ofiţerii din Statul Major. Şi pe ofiţerul Milea. Când vom porni, armata trece de partea noastră. N-am crezut. Nu i-am înfrânt voinţa. Că mă temeam c-o să mă ia de fals, dar în inima mea încă nu credeam să ajungem că armata o să treacă lângă noi”. Pentru mai multe detalii, a se vedea relatarea lui Longin Predoiu, în Mihai Rădulescu, *Sânge pe Râul Doamnei*, Editura Ramida, Bucureşti, 1992, pp. 45-60. Însă relaţiile nu au fost întotdeauna amicale cu Gheorghe Arsenescu : „Odată se înfurie atât de rău de Gică Predoiu, că-l ameninţă cu pistolul. Acesta încearcă să plece, dar mai rău îl înfurie. A trebuit să intervenim

cu lipsurile de pe front, Arsenescu nu acuza greutăţile materiale. Nu-i mai puţin adevărat că era printre puţinii, care îşi îngăduiau luxul de a părăsi, pentru anumite perioade, muntele. În aceste condiţii, au devenit problematice raporturile de colaborare, respectiv de subordonare, dintre el şi ceilalţi. Principalul obstacol în calea unei relaţii armonioase în cadrul grupului l-a constituit faptul că Arsenescu era singurul militar de carieră printre civili. Deşi aproape toţi aveau o minimă pregătire militară, unii dintre ei având şi experienţa frontului, au înţeles să se comporte în munţi ca şi în societate, conform statutului pe care îl aveau. În acelaşi timp, Arsenescu s-a manifestat rigid, confundând adeseori adăposturile cu o cazarmă.

Informaţiile privind relaţiile interumane între partizani sunt destul de vagi. În general, în procesele verbale de interogatoriu, dar şi în puţinele relatări de după 1989 ale supravieţuitorilor, acestea sunt tratate expeditiv, mai mult aluziv. Excepţie fac declaraţiile a doi dintre partizani, fraţii Ion şi Gheorghe Purnichescu. Mai detaliate, poate şi din cauza divergenţelor avute cu ofiţerul, sunt de un real folos în reconstituirea cotidianului fugarilor, dar şi în desluşirea personalităţii speciale a lui Arsenescu. Pentru a-i capacita împotriva regimului, locotenent-colonelul a făcut adeseori uz de exagerări în faţa oamenilor săi. Fiind printre puţinii care părăseau adăposturile, revenea de fiecare dată cu veşti despre „situaţia explozivă" din teritoriu:

> La reîntoarcere ne spune că în sat la noi şi mai cu seamă la mine acasă e jale mare, că o companie de jandarmi ne caută pe mine, că Diaconescu, nou director al fabricii, a pus un premiu pe capul meu în valoare de cinci sute de mii şi că mulţi din oamenii satului au fost ridicaţi"[1]. „Tot atunci Arsenescu îmi spune mie şi celorlalţi că Societatea Distribuţia a fost aruncată în aer prin acte de sabotaj. Faptele descrise de el, aşa cum ştie numai el, păreau grave"[2]. „Arsenescu ne mai spune că atât la Bucureşti cât şi în alte părţi ale ţării s-au distrus şi aruncat în aer diferite instalaţii, aşa Soc. Distribuţia, Rafinăria Brazi[3].

Relatările ofiţerului împleteau adevărul cu exagerările. La prima vedere, o asemenea atitudine ar părea exclusiv egoistă, însă ar fi prea simplist să tratăm lucrurile doar în această cheie. Exagerarea făcea cumva parte integrantă din structura lui Gheorghe Arsenescu. Această meteahnă venea mai degrabă în întâmpinarea aşteptărilor sale reale, contribuind la construcţia unui imaginar interior foarte bogat. Proiecţia acestuia spre exterior ţinea mai degrabă de felul său de a fi, decât de intenţia

---

ceilalţi. Un caz asemănător cu Geagu, dar acesta era prea voinic şi Arsenescu a cedat spunând că e copil". Gheorghe Purnichescu, „Proces verbal de interogatoriu" (15 februarie 1951), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 16, f. 38. De asemenea, unii dintre luptători, mai mult sau mai puţin conştient, au reluat exagerările locotenent-colonelului în privinţa conexiunilor dintre partizani şi armată, sau a rolului major jucat de aceste grupări. Pentru mai multe detalii, vezi: Lăcrămioara Stoenescu, „Aghiotantul lui Arsenescu: Alexandru Alexandrescu", în *Memoria*, nr. 77 (4/2011), pp. 78-89.

1. Gheorghe Purnichescu, „Proces verbal de interogatoriu" (3 februarie 1951), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 16, f. 22.
2. *Ibidem*, f. 23.
3. *Ibidem*, f. 32.

cinică de a-i face captivi pe însoţitorii săi. Aspectul a fost sesizat şi de unul dintre companionii săi, care a punctat pertinent această latură a personalităţii sale:

> Arsenescu avea un dar de a exagera şi de a arăta gravitatea unui fapt, încât chiar el până la urmă putea-o crede. Adeseori mă certam cu el, nu puteam admite anumite absurdităţi ale sale. Ne spunea că americanii pot lansa cu paraşuta tancuri de 35-50 tone oriunde ar voi şi că aceste tancuri pe unde trec fac deja o şosea de 6 m lăţime. Îi răspundeam pe unde să meargă pe la noi când şoseaua are în unele locuri numai 4 m lăţime, că podurile nu ţin mai mult de 10 tone. Dacă se vedea încurcat, îmi spunea cine crede, să creadă, cine nu, să nu asculte şi să iasă afară din bordei[1]!

Astfel de reacţii erau primite de locotenent-colonel ca reproşuri personale, menite a-i ştirbi autoritatea: „La auzul acestora Arsenescu se supără pe mine şi-mi reproşează că eu n-am încredere în cuvântul său, că el s-a sacrificat împreună cu ceilalţi să vină şi acum, ca drept mulţumire, aşa mă port cu el”[2]. „După mai multe discuţii avute cu Arsenescu, îmi spune că pe viitor să nu-l mai contrazic faţă de ceilalţi”[3].

Peste toate s-a adăugat regimul paramilitar impus de Arsenescu, caracterizat prin acordarea de grade, depunerea unui jurământ drastic de credinţă şi diverse alte activităţi specifice. Aceste deziderate au fost privite supărător de relaxat de unii dintre companioni: „De multe ori făceam haz cu Pr. Pimen pe care îl făcuse Arsenescu Pr. Colonel, pe mine Maior, pe fratele meu Colonel, pe Purnichi, Ivan căpitani. Îndată ce se vedea contrazis se mânia grozav”[4].

Trădare, pedeapsă şi puţină răzbunare…

În vara lui 1948, cotidianul partizanilor a fost scuturat şi influenţat decisiv de un eveniment tragic. Oficial, Gheorghe Arsenescu a purtat pe umerii săi responsabilitatea faptului vreme de 12 ani. Lucrurile s-au lămurit definitiv abia în 1960. Deplasându-se pentru aprovizionare la o stână din munţi, Gheorghe Arsenescu şi fraţii Purnichescu l-au întâlnit pe Petre Diaconescu. Fost membru al Mişcării Legionare, originar din Cetăţeni, Argeş, se pare că Diaconescu fusese condamnat la şase luni de închisoare într-un proces de „sabotaj economic”[5]. O perioadă a fost adăpostit la schitul Negru Vodă, timp în care a sustras din armele şi obiectele ascunse de Arsenescu în grotele din apropiere. Fiind în legătură cu Siguranţa, Diaconescu a urcat în munţi, pentru a descoperi locul în care se ascundeau partizanii. Informat din interior despre intenţiile lui Diaconescu, Arsenescu, împreună cu fraţii Purnichescu au plănuit atragerea lui

1. *Ibidem*, f. 34.
2. *Ibidem*, f. 23.
3. *Ibidem*, f. 24.
4. *Ibidem*, f. 34.
5. *Ibidem*, f. 35.

într-o cursă. Simulând necunoaşterea adevăratelor sale intenţii, cei trei au acceptat propunerea acestuia de a se alătura grupului, cu scopul de a-l trage la răspundere în faţa tuturor partizanilor. Ajunşi în apropierea adăpostului din munţi, într-un moment de maximă surescitare, fără a mai aştepta judecata simbolică în faţa grupului, Ion Purnichescu l-a împuşcat pe Diaconescu, după ce în prealabil acesta a recunoscut acuzaţiile care i s-au adus :

> *Acum să dăm cărţile pe faţă d-le Diaconescu… Ai debitat insulte şi calomnii la adresa mea şi a fratelui meu... ai spus că ne vei face să ne târâm la picioarele tale… ai primit sume de bani să ne vinzi…* La aceasta, Diaconescu fiind luat prin surprindere, nu a schiţat nici un gest de împotrivire şi în panica de care era cuprins a căutat să nege că s-ar face vinovat cu ceva faţă de fraţii Purnichescu, dar în cele din urmă a recunoscut afirmând : *…ertaţi-mă domnilor… am greşit…* […] …în momentul acela de furie deslănţuită de care era cuprins Purnichescu Ion acesta a şi declanşat şi a tras un foc de pistolet, în capul lui Diaconescu. Mai departe, în momentul căderii victimei, Purnichescu Ion a mai tras un foc de pistolet în creştetul capului victimei şi s-a produs fulgerător moartea acestuia – a lui Diaconescu[1].

Comun mai multor grupuri de partizani din România, momentul „judecăţii trădătorilor"[2] este definitoriu pentru fenomenul rezistenţei armate anticomuniste. În cazul de faţă, întâmplarea a sporit tensiunea în interiorul grupului. Deficitul de încredere şi lipsa unui liant solid au condus, în iarna lui 1948, la abdicări din partea unor partizani. Intervenţia Securităţii, care a operat arestări masive în martie 1949, a consfinţit ceea ce eşecul interuman anunţase deja – dezagregarea grupului.

La Nucşoara

Refugiat la Bucureşti, fiind încolţit de Securitate, Arsenescu n-a renunţat la ideea de rezistenţă armată şi, în martie 1949, s-a refugiat din nou în munţi, alături de Toma Arnăuţoiu, un tânăr ofiţer epurat din armată. Sosirea lui Arsenescu la Nucşoara a

---

1. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu" (5 aprilie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 219, vol. 1, ff. 228-229. Teama de o sentinţă prea aspră şi supoziţia că Arsenescu este mort sau dispărut, l-au determinat pe Purnichescu ca în 1951, la arestare, să pună în sarcina ofiţerului eliminarea lui Diaconescu : „În această situaţie, într-un moment de nervi eu am tras două focuri de pistolet şi l-am împuşcat mortal. […] Până în prezent nu am recunoscut această faptă deşi am fost condamnat pentru crimă, crezând că Arsenescu Gheorghe fie că nu este prins, fie că este mort". Pentru o descriere şi mai amănuţită a împrejurărilor, care au condus la moartea lui Diaconescu, a se vedea „Proces verbal de confruntare" (23 octombrie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 51, ff. 359-365.
2. A se vedea, de pildă, cazurile similare ale lui Petru Purcel şi Suciu Paşcu, executaţi de membrii grupului Teodor Şuşman, în Clara Cosmineanu, *Eroi fără glorie, eroi anonimi. Grupul „Teodor Şuşman" (1948-1958)*, în Gheorghe Onişoru (coord.), *Mişcarea armată de rezistenţă anticomunistă din România, 1944-1962*, Editura Kullusys, Bucureşti, 2003, pp. 85-98.

provocat, în timp, un adevărat şoc în sânul micii comunităţi rurale. Aici, beneficiind de o implicare superioară din partea localnicilor, efectele acţiunilor sale au fost serios amplificate. În bună măsură, comportamentul a rămas neschimbat, locotenent-colonelul asumându-şi de la început rolul liderului. Prestigiul personal şi calitatea de fost ofiţer de stat major au contribuit, iniţial, la acceptarea sa fără rezerve în această postură. Pentru a-şi asigura loialitatea oamenilor, Arsenescu a solicitat din nou prestarea unui jurământ de credinţă, care s-a dovedit şi o puternică armă psihologică, datorită angajamentelor dure asumate. Destul de repede, personalitatea sa a contribuit la reconstituirea atmosferei din anul precedent. Însă, acum, datele problemei erau sensibil schimbate. Deşi locotenent-colonelul îşi asumase iniţiativa şi se afla la conducerea grupului, acesta nu s-ar fi putut închega fără girul oferit de numele Arnăuţoiu. Intelectuali sau simpli ţărani, oamenii s-au raliat fără rezerve în jurul tinerilor fraţi, Toma şi Petre, prestigiul de care se bucura în comunitate părintele celor doi, Ion Arnăuţoiu, fiind covârşitor. Pe cale de consecinţă, construirea unei relaţii, care să depăşească cadrul rigid al subordonării, era indispensabilă reuşitei.

Autoritar, Arsenescu a manifestat destul de puţină compasiune în privinţa comunităţii din Nucşoara, căutând să impună un angajament total şi un sacrificiu pe măsură tuturor celor implicaţi în activitatea organizaţiei. În cadrul unei discuţii, Ion Elena, sora fraţilor Arnăuţoiu, ne relata că Laurenţia Arnăuţoiu i-ar fi atras atenţia lui Gheorghe Arsenescu în privinţa suferinţelor şi consecinţelor acestor acţiuni. Replica ofiţerului ar fi fost : „Şi eu am pierdut tot". Această abordare de „totul sau nimic" s-a dovedit sensibil diferită de cea a mai tânărului Toma Arnăuţoiu. Născut şi crescut în mijlocul comunităţii de munteni, „domnul Tomiţă", cum adeseori era numit de către localnici, se simţea mult mai responsabil pentru soarta acestora. Totuşi, spre deosebire de situaţia din 1948, noii săi companioni păreau a lua mult mai în serios statutul paramilitar al organizaţiei. Probabil că faptul a fost înlesnit şi de prezenţa celui de-al doilea ofiţer, în persoana lui Toma Arnăuţoiu.

Deşi se anunţase promiţătoare, activitatea de la Nucşoara s-a dovedit mult mai complicată decât în 1948. Descoperirea grupului de către Securitate a amplificat dificultăţile şi a provocat rapid ciocniri armate, soldate cu morţi[1] : în iunie 1949, partizanii au fost surprinşi în locuinţa familiei Arnăuţoiu din Nucşoara ; încercuiţi, au fost nevoiţi să riposteze, provocând moartea a două cadre de Securitate.

Gheorghe Arsenescu a plusat din nou, vorbind celor din Nucşoara despre iminenţa unui război, despre existenţa unui comandament general al partizanilor, dar şi despre conexiunile sale în interiorul unităţilor militare din regiune[2]. În afara înclinaţiei spre

1. Pentru detalii privind acţiunile partizanilor la Nucşoara, a se vedea : Ioana Raluca Voicu-Arnăuţoiu, *Luptătorii din munţi. Toma Arnăuţoiu. Grupul de la Nucşoara. Documente ale anchetei, procesului, detenţiei*, Editura Vremea, Bucureşti, 1997.
2. Pentru detalii în privinţa legăturilor dintre partizani şi ofiţerii activi, a se vedea Constantin Vasilescu, „Complotul din batalionul 27 Vânători de Munte. Tentativă de rezistenţă anticomunistă sau înscenare judiciară ? ", în Elena Helerea, Gabriela Mailat, Florentin Olteanu (eds.), *Remembrance in time* (eBook), Editura Universităţii Transilvania, Braşov, 2012, pp. 817-840, accesibil online la http : //openness.negruvoda.ro/rezultate/Remembrance.pdf.

hiperbolizare, pe care am menţionat-o deja, locotenent-colonelul a recurs la exagerare şi din raţiuni imediate :

> Am făcut aceste afirmaţii faţă de membrii bandei de la Nucşoara pentru a le întări moralul care în urma asasinatelor comise de noi la Nucşoara nu era tocmai satisfăcător. Am vrut prin aceasta ca ei să înţeleagă că nu suntem singuri şi că în cazul când organele de stat intensifică urmărirea pe munţii situaţi de-a lungul râului Doamnei, se pot retrage şi stabili în regiunile laterale, pentru un timp, după care să revină iarăşi la locurile lor[1].

Relaţiile interumane au devenit din nou problematice, pe măsură ce mijloacele sale au început să displacă fraţilor Arnăuţoiu. În plus, de la o vreme, ofiţerul s-a manifestat ambivalent, în mintea lui încolţind gândul părăsirii grupului, însă fără a-i înştiinţa pe ceilalţi[2]. După propria declaraţie, încă din iunie 1949 s-a interesat de posibilitatea ascunderii în Câmpulung, în apropierea satului Măţău[3]. A făcut acest lucru departe de ochii celorlalţi. Motivele ne sunt şi astăzi neclare, neputând decât să speculăm în privinţa lor.

După doar câteva luni, în interiorul grupului s-a ajuns la o ruptură deschisă între Gheorghe Arsenescu şi Toma Arnăuţoiu. În ciuda discreţiei, se pare că dorinţa de a părăsi grupul a fost intuită de Arnăuţoiu, care deja acumulase nemulţumiri faţă de atitudinea lui Arsenescu :

> Arsenescu Gheorghe lucra prea deschis şi nu conspira gazdele sau celelalte elemente de sprijin. Tot timpul spunea că a început războiul în Balcani şi că în curînd va fi liber nevrând să ia măsuri de aprovizionare pentru iarnă. Nu avea nici un fel de consideraţie faţă de ceilalţi membri ai bandei cât şi faţă de gazdele şi legăturile pe care le avea. Arsenescu Gheorghe intenţiona tot timpul să plece la Câmpulung, să se despartă de noi, lucru ce m-a făcut să plec eu mai înainte şi să mă despart[4].

Cu toate acestea, s-au păstrat aparenţele, cei doi separându-se sub pretextul eficienţei. Fiecare a fost însoţit de câte un grup de oameni fideli. Tentativele de mediere iniţiate de unii dintre sprijinitori au eşuat.

Intervenţia tot mai agresivă a Securităţii a produs alte fisuri în unitatea partizanilor. Prin arestări şi presiuni asupra familiei, Ion Chirca, primul dintre partizanii recrutaţi la Nucşoara, a fost constrâns să facă jocul Securităţii. Trădat, Arsenescu, a fost încercuit într-o casă din localitatea Bughea, alături de alţi trei partizani. Datorită prezenţei de spirit, ofiţerul a izbutit să scape, însă nu s-a mai întors la Nucşoara.

1. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu" (18 aprilie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 53, f. 68.
2. Aurora Liiceanu, *Rănile memoriei. Nucşoara şi rezistenţa din munţi*, Editura Polirom, Iaşi, 2012, pp. 66-70.
3. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu" (5 aprilie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 53, f. 51.
4. Toma Arnăuţoiu, „Proces verbal de interogatoriu" (11 iulie 1958), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 60, f. 22.

Declaraţiile din anchetă nu sunt în măsură să ne lămurească complet. În schimb, Aurora Liiceanu a remarcat pertinent că

> Arsenescu era frământat de problema retragerii sale. Îşi punea diverse probleme. [...] Să nu uităm că el fusese cel care redactase jurământul în care se spunea : *Jur să nu mă despart de fraţii mei de luptă, decât după victoria finală*[1].

Gheorghe Arsenescu a părăsit Nucşoara pentru a nu se mai întoarce niciodată în munţi. În urma sa a rămas un grup mai mic de partizani, dar mult mai mobil şi aparent mai sudat. Mai târziu, nici acesta nu a fost scutit de disensiuni.

În derivă

Abandonând lupta de partizani, Arsenescu a fost adăpostit timp de un deceniu în casa unui localnic din marginea oraşului Câmpulung Muscel. Intrată într-o nouă fază, existenţa sa cotidiană s-a desfăşurat pe alte coordonate. Lipsa ciocnirilor cu Securitatea şi a unor subordonaţi, care să absoarbă impulsurile autoritare ale militarului, s-a reflectat uneori în relaţiile cu tăinuitorii şi s-a manifestat, nu de puţine ori, sub forma unor „ciocniri" personale. Fuga, asimilată retragerii din faţa inamicului, şi expectativa nedefinită au accentuat în timp personalitatea autoritară a lui Arsenescu şi au scos la iveală aspecte latente ale personalităţii sale. Universul i s-a îngustat, ani buni contactele directe rezumându-se sporadic la familiile Aldea, Jinga şi Bivol şi permanent la familia Poştoacă, principala sa sursă de sprijin. Indirect, prin intermediul scrisorilor, a interacţionat cu socrul său, Gheorghe Buduluca, şi cu soţia sa, Maria Arsenescu-Buduluca.

Ambuscada de la Bughea a dat peste cap planurile ofiţerului. Dezorientat şi ezitant, pentru prima oară, Arsenescu a rătăcit două zile, până la stabilirea unei destinaţii precise :

> În cursul zilei de 22 septembrie 1949, am stat la marginea pădurii, în apropierea satului Oţelul [?]. Seara, am pornit peste câmp, în direcţia spre răsărit, către Cîmpulung. Am eşit la Berevoieşti şi întâlnind un cetăţean l-am întrebat ce localitate este aceea. Aflând că sunt la Berevoieşti, mi-am continuat drumul până am ajuns la bifurcarea şoselei Piteşti – Cîmpulung – ferma camerei agricole – Domneşti şi m-am ascuns acolo unde am stat în timpul zilei de 23 sept. Seara am pornit către comuna Măţău şi am mers la Vasile Damian zis Cîrligeanu zis Răţoi, care locuieşte în Cîmpulung Muscel, pe aceeaşi stradă cu mine[2].

Traseul spre locuinţa familiei Poştoacă a fost sinuos. După un scurt popas la Vasile Damian, Arsenescu a fost găzduit de familiile Marinescu, Aldea şi Bivol. La

1. Aurora Liiceanu, *op. cit.*, p. 82.
2. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu" (19 aprilie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 50, f. 195.

proprietatea familiei Marinescu, a fost descoperit rapid de Securitate, înconjurat şi chiar împuşcat. A reuşit din nou să scape. Rănit la picior, în puterea nopţii, a căutat adăpost la locuinţa lui Ion Aldea, în marginea oraşului, unde, timp de câteva zile, a fost ascuns în podul unui grajd. Cu rana cangrenată, a conceput misiva de intimidare către maiorul Chicoş, şeful Securităţii din Câmpulung, căruia îi sugera eliberarea rudelor întemniţate. Temându-se că ar putea fi deconspirat, din neglijenţă, de copiii gazdei, Arsenescu s-a mutat după câteva zile în apropiere, la locuinţa lui Nicolae Bivol. Aici a continuat să îşi îngrijească singur rana, cu mijloace rudimentare.

La Nicolae Bivol, Arsenescu a locuit până în martie 1950, fiind adăpostit iniţial într-o cameră, iar apoi în spaţii improvizate (grajduri, afumători sau clăi de fân). În final, s-a stabilit într-un fânar :

> În podul acestui grajd de fân, eu mi-am amenajat o ascunzătoare, am luat de la Bivol Nicolae o cojoacă lungă şi o pereche de pâslari vechi şi am stat ascuns aici, până la data de 1 martie 1950[1].

La fel ca în cazul familiei Aldea, a ezitat să dezvăluie adevărul complet în privinţa situaţiei sale. Rana de la picior a fost o explicaţie suficientă.

Experienţa în familia Bivol a fost o premieră, ofiţerul fiind pus într-o situaţie de totală dependenţă faţă de găzduitori, dar şi ţintuit în acelaşi loc o perioadă lungă de timp. Firea sa impulsivă s-a acomodat greu. Pe de altă parte, gazdele aveau aşteptări şi îşi puneau întrebări asupra finalităţii. Un *modus vivendi* trebuia stabilit. Conform declaraţiilor, Arsenescu le spunea gazdelor că „americanii organizează o invazie" şi le promitea anumite compensaţii pentru eforturile şi riscurile asumate. Astfel de promisiuni nu par a fi doar un produs al Securităţii, prea multe declaraţii, la intervale de timp diferite şi acordate unor anchetatori diferiţi, mergând în aceeaşi direcţie :

> Mi-a promis că după ce va cădea regimul comunist, pe mine mă va numi responsabil la un depozit de vinuri unde lucram mai înainte eu, că îmi va instala în casă lumină electrică, că va construi o biserică în locul grajdului unde el stătea ascuns de mine şi că îmi va construi un drum prin punctul Poşoiul[2].

La început, o legătură aparte s-a conturat între ofiţer şi fiul gazdelor, Ion Bivol. Condiţia de partizan şi prestigiul militar se pare că au exercitat o influenţă asupra tânărului de 21 de ani. Proaspăt recrut, în pragul plecării la unitate, Ion Bivol trebuie să fi fost impresionat de prezenţa celui despre care se vorbeau atât de multe, dar, de o bună bucată de vreme, se ştiau atât de puţine. Arsenescu a simţit asta şi, cât timp

1. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu" (13 iulie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 219, vol. 1, f. 250.
2. Nicolae Bivol, „Proces verbal de interogatoriu" (2 februarie 1960), ACNSAS., fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, f. 30. O promisiune similară se pare că i-a făcut-o şi lui Ion Aldea, căruia i-a sugerat că într-un context favorabil îl va încadra în armată. Ion Aldea, „Proces verbal de interogatoriu" (28 august 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 58, f. 22v.

a fost ascuns de familia Bivol, a corespondat cu Ion, căruia i-a adresat câteva scrisori[1]. Percepţia tânărului s-a modificat în momentul în care a constatat că ofiţerul a exagerat, promiţându-i înlesnirea transferului la o unitate din Câmpulung. Faptul a contat peste ani, când Arsenescu a fost respins de familia Bivol.

La fel ca în relaţiile cu partizanii, odată sesizată, apetenţa sa pentru exagerare a deteriorat căile de comunicare. Crescut printre localnici, printre cei care acum îl adăposteau, Arsenescu le cunoştea doleanţele şi grijile personale, promisiunile lui venind în întâmpinarea unor nevoi reale. Nu era suficient.

„Captiv” în familia Poştoacă

În martie 1950, Arsenescu a ajuns în familia Poştoacă[2]. Interogatoriile oferă explicaţii diferite asupra iniţiativei, probabil din dorinţa martorilor de a nu-şi îngreuna situaţia. Ion Poştoacă[3], fiul lui Apostol, a susţinut că Arsenescu, întâlnindu-l la familia Bivol, „s-a agăţat” de el, în vreme ce restul familiei sale afirmă că ofiţerul a fost adus în casă de Ion. Pe de altă parte, nici Arsenescu nu clarifică situaţia, susţinând că „Poştoacă Ion m-a invitat să merg la domiciliul lui pentru a mai discuta [...] Eu, care de acum intenţionam să plec definitiv de la Bivol Nicolae, am acceptat”[4]. Ceea ce este unanim admis este că şederea lui Arsenescu trebuia să fie temporară[5]. A rămas 10 ani.

Aici s-a purtat autoritar, de multe ori confundând casa bătrânului din marginea Câmpulungului cu o garnizoană militară sau cu adăposturile din munţi. Se pare că a

1. În corespondenţă, Gheorghe Arsenescu era nominalizat de către familia Bivol cu pseudonimului „văru’ Nae”. Ion Bivol, „Proces verbal de interogatoriu” (7 martie 1962), *Ibidem*, ff. 305-306.
2. La acea dată, în locuinţa lui Apostol Poştoacă locuiau soţia sa, Elisabeta, şi cele trei fiice, Elena, Floarea şi Elisabeta.
3. Ion Poştoacă s-a născut la 25 septembrie 1908, în Câmpulung Muscel. În august 1941, a fost încadrat ca agent la Chestura de Poliţie din Alba Iulia. În intervalul octombrie 1941 – aprilie 1944 a fost detaşat la Prefectura de Poliţie Odessa. Din 1948 a încercat în permanenţă să-şi piardă urma, locuind în Transilvania. Arestat de Securitate la 27 ianuarie 1960, a fost anchetat inclusiv în legătură cu activitatea de la Odessa, urmărindu-se descoperirea unei posibile implicări în acţiuni punitive împotriva comuniştilor. După propria declaraţie, în această perioadă „m-am ocupat cu culegerea de informaţii despre starea de spirit a populaţiei”, iar „în timpul cât eu am funcţionat la circumscripţia de poliţie din Odessa nu-mi amintesc să fi fost descoperită şi arestată vreo organizaţie comunistă sau grupuri de partizani”. A fost epurat din Poliţie la 1 martie 1945. Ion Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu” (1 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, ff. 71-75 ; AANP, fond *Fişe matricole penale*.
4. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu” (13 iulie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 219, vol. 1, f. 253.
5. „Tot în aceste două zile l-am întrebat pe Poştoacă Ion dacă după plecarea lui eu mai pot rămâne câteva zile acolo, pentru că nu mă simţeam bine din cauza rănii de la picior. Acesta mi-a spus că pot rămâne acolo numai cu condiţia să stau ascuns în casă” (*Ibidem*, f. 255).

continuat să solicite jurăminte de credinţă de la cei care s-au implicat, voluntar sau nu, în sprijinirea lui[1]. Din punct de vedere domestic, Arsenescu, un intrus, s-a impus ca un adevărat cap al familiei, în detrimentul bătrânului Poştoacă, şi a dominat până la anulare personalităţile fiicelor sale. Se pare că o relaţie de oarecare egalitate a avut-o doar cu fiul bătrânului, Ion Poştoacă. Nu este exclus ca acest fapt să se fi datorat faptului că Ion era singurul dintre membrii familiei care avea studii şi era familiarizat cu ierarhia de sorginte militară, prin prisma profesiunii sale.

Dând credit declaraţiilor lui Arsenescu, relaţia cu bătrânul Apostol nu s-a construit pe un teren sterp. Cunoştinţe vechi, legăturile anterioare se formaseră în virtutea unei relaţii de tipul protector (Arsenescu) – protejat (Apostol Poştoacă)[2]. Peste noapte, situaţia s-a inversat, cu Apostol în rolul protectorului. Nu ştim în ce măsură Poştoacă a socotit că este de datoria sa să-i întoarcă o favoare lui Arsenescu. Oricum, cu bătrânul, ofiţerul a procedat la fel : „Teroristul îmi spunea chiar că atunci când se va schimba regimul să mă pună preşedinte de tribunal, ca să judec eu pe comunişti”[3]. Era în natura lucrurilor ca partizanii să-şi atribuie lor şi sprijinitorilor roluri importante într-o proiecţie viitoare de succes. Era firesc ca cei care şi-au asumat riscuri majore să fie răsplătiţi pentru efortul lor, „când va fi timpul”[4]. Afirmaţia lui Apostol Poştoacă este confirmată, cu informaţii suplimentare, şi de fiica sa, Elena : „Atunci spunea el, ne va răsplăti din belşug : pe tata spunea că-l va pune preşedinte de tribunal, iar pe noi ne va înzestra cu avere şi ne va mărita. Spunea că atunci va dura şi o biserică nouă”[5]. Ctitorirea unei biserici era un loc comun în privinţa concepţiei contemporane asupra binelui public. Şi completa fericit imaginea ofiţerului în ochii sprijinitorilor. Deşi departe de a fi un practicant fervent, Arsenescu era produsul societăţii sale. Cheia creştină era inevitabilă.

Interesant este că Arsenescu, vorbind familiei Poştoacă despre trecutul său recent, a relatat despre confruntarea din casa lui Iancu Arnăuţoiu, punând accent pe faptul

1. Ion Jinga, ginerele lui Apostol Poştoacă, preciza că „spre sfârşitul anului 1954, nu cunosc din ce motive, Arsenescu Gheorghe mi-a cerut să depun un jurământ în sensul că voi activa alături de el împotriva regimului democrat popular din R.P.R. şi că nu voi divulga nimic în legătură cu existenţa lui la domiciliul lui Poştoacă Apostol, jurământ cu care eu nu am fost de acord”. Ion Jinga, „Proces verbal de interogatoriu” (7 octombrie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 58, ff. 54-55.
2. Având proprietăţi vecine, în vremuri mai bune, Apostol Poştoacă venea adeseori la Gheorghe Arsenescu pentru a împrumuta sume de bani, pe care le returna întotdeauna. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu” (13 iulie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 219, vol. 1, ff. 253-254.
3. Apostol Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu” (20 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, f. 299 v.
4. Formula îi aparţine chiar lui Apostol Poştoacă, ca reacţie la propunerea lui Gheorghe Arsenescu de a-l recompensa pentru efortul depus. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu” (19 iulie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 219, vol. 1, f. 262.
5. Elena Stanciu, „Proces verbal de interogatoriu” (2 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 66, f. 44. Deşi era fiica legitimă a lui Apostol Poştoacă, Elena purta numele Stanciu, din cauza unei erori strecurate în acte.

că „a împuşcat pe acele organe de Securitate”[1]. A povestit, de asemenea, că a fost întemeietorul a două grupuri de partizani, Floarea Poştoacă redând în anchetă, cu lux de amănunte, povestea primului grup, inclusiv trădarea şi eliminarea lui Petre Diaconescu. Deşi a povestit că s-a despărţit de fraţii Arnăuţoiu, nu a precizat cauzele. Omisiunea a fost, probabil, deliberată, menită a nu ştirbi din aura evenimentelor. Ofiţerul a căutat să impună, uzând de autoritatea conferită de participarea directă la evenimente de o importanţă deosebită. Arsenescu apărea ca „autorul”, cel care a înfruntat cu succes Securitatea, iar faptele sale depăşeau graniţele comunităţii locale.

În ciuda celor de mai sus, ofiţerul s-a simţit stingher şi indiferent la insistenţele gazdelor, care-l rugau să rămână, a făcut prima încercare de a părăsi locuinţa familiei Poştoacă, după doar câteva săptămâni. În sate, numeroasele arestări contribuiseră la generalizarea spaimei. În comuna Suslăneşti, Arsenescu a fost respins ferm de familia Vlădău, la care a căutat refugiu. Descumpănit, s-a îndreptat, ca şi în 1948, spre Dragoslavele. Împânzit de Securitate, satul era nesigur. Resemnat, după două zile s-a întors în casa familiei Poştoacă[2]. Până în septembrie 1951, în baza unei înţelegeri, Gheorghe Arsenescu a rămas aici. În ciuda insistenţelor iniţiale de a-l păstra, în urma unor „mici discuţii”[3] cu Apostol Poştoacă, s-a decis din nou să plece. Se pare că nu de puţine ori între cei doi s-au iscat discuţii aprinse, Apostol cerându-i ofiţerului să părăsească locuinţa. Reacţiile lui Arsenescu erau temperamentale, în conformitate cu structura sa interioară. Conform lui Ion Poştoacă, care neîndoios trebuie să fi fost înştiinţat de tatăl său, „micile discuţii” erau certuri aprinse :

> De câte ori tatăl meu îi cerea să se mute de la noi, banditul Arsenescu Gheorghe se supăra, înjura şi promitea că se va muta, însă nu s-a mutat şi nici nu am observat la el preocuparea sau intenţia de a găsi în altă parte loc de ascunziş[4].

Însă „preocupările” ofiţerului în direcţia găsirii unei alternative de ascundere au fost cât se poate de reale. Neputinţa trebuie să-l fi înfuriat teribil. Fiecare întoarcere era o lovitură dată *ego*-ului său puternic. Femeile au încercat, fără succes, să-l oprească să se întoarcă în zona muntoasă. Intervenţia lor în favoarea sa, recunoscută atât de Arsenescu cât şi de Elena Stanciu[5], induce încă de pe acum senzaţia polarizării în familia Poştoacă, cu Apostol şi fiica sa mai mică, Elisabeta, de o parte, şi Elena şi Floarea, de cealaltă parte.

---

1. Florica Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu” (2 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, f. 341.
2. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu” (13 iulie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 219, vol. 1, ff. 256-260.
3. *Ibidem*, f. 266.
4. Ion Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu” (28 ianuarie 1960), ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 194614, vol. 2, f. 7.
5. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu” (19 iulie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 219, vol. 1, f. 266 ; Elena Stanciu, „Proces verbal de interogatoriu” (11 martie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 66, f. 47.

În noaptea de 14 septembrie 1951, în timp ce încerca să traverseze munţii spre Dragoslavele, Arsenescu a fost prins în plasa filtrelor de Securitate şi împuşcat în abdomen şi umărul stâng. Străpuns de patru gloanţe, a fost salvat din nou de prezenţa sa de spirit. După ce şi-a acordat câteva îngrijiri, după un marş obositor peste dealuri, în care a pierdut mult sânge, s-a reîntors la locuinţa familiei Poştoacă în dimineaţa zilei de 15 septembrie. De această dată, definitiv. Este momentul în care, cel mai probabil, intră în scenă Gheorghe Buduluca, socrul său[1]. Având nevoie de antibiotice pentru a-şi trata rănile, ofiţerul îl contactează. Mesagerul între cei doi a fost Floarea Poştoacă. Îngrijit de către soţia lui Apostol şi de către fiica sa, Floarea, cu ajutorul medicamentelor primite de la socrul său, s-a refăcut aproape miraculos.

Legătura cu Gheorghe Buduluca deschide noi porţi în demersul de investigare istoriografică, deoarece s-a realizat prin scrisori. Deşi cele mai multe au fost arse de către expeditori/destinatari, unele încă se mai păstrează, completând fericit procesele verbale de interogatoriu. Din 1954, corespondenţa a devenit una în trei, odată cu eliberarea din închisoare a soţiei ofiţerului. De pildă, din referirea la una dintre misive ni se oferă elemente suplimentare privind tensiunile care l-au determinat pe Gheorghe Arsenescu să-şi părăsească adăpostul :

> Astfel într-o scrisoare îmi spunea că moşul vine uneori beat [...], altădată tatăl meu îmi spunea că moşul se plângea că nu se înţelegea totdeauna cu el (Arsenescu), de comportarea lui, ceea ce m-a şi determinat ca în scrisori să-i atrag mereu atenţia ca să se poarte frumos cu gazdele[2].

În asemenea situaţii, soţia îl sfătuia să „se poarte bine cu gazdele”, acţiona ca un factor ponderator, de echilibru. Din corespondenţa cu aceasta, reiese şi tentaţia abdicării. Iniţial, ofiţerul a fost complet ostil acestei sugestii înaintate de socrul său : „I-am spus acest lucru şi el mi-a răspuns violent că nu se predă, că nu regretă ceea ce a făcut şi că dacă îmi este teamă nu am decât să întrerup legăturile cu el pentru totdeauna”[3]. Cu timpul, este foarte posibil ca gândul predării să-i fi trecut prin minte lui Arsenescu. Oricum, soţia sa, prin informaţiile despre soarta camarazilor săi închişi, a contribuit la neîmplinirea lui : „Făceam toate aceste afirmaţii cu scopul de a-l încuraja pe teroristul Arsenescu Gheorghe să nu se predea organelor de stat”[4].

În pofida temperamentului dur, anii de fugă l-au demoralizat pe Arsenescu. În această „mlaştină a disperării”, corespondenţa cu soţia a devenit un remediu menit a

1. Referinţele privitoare la debutul legăturilor cu Gheorghe Buduluca sunt contradictorii, din cauza intervalului mare de timp dintre stabilirea lor şi ancheta din 1960.
2. Maria Arsenescu-Buduluca, „Proces verbal de interogatoriu” (12 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, f. 227. De bună seamă, nu intenţionăm să stabilim „vinovăţii” într-o astfel de situaţie. Ceea ce s-ar putea înţelege, în schimb, este că ambii erau la baza acestor tensiuni.
3. Gheorghe Buduluca, „Proces verbal de interogatoriu” (13 august 1961), *Ibidem*, f. 145.
4. Maria Arsenescu-Buduluca, „Proces verbal de interogatoriu” (29 septembrie 1961), *Ibidem*, f. 260.

conferi un dram de confort psihic unui om aflat la capătul puterilor. Cu intuiţie feminină, Maria Arsenescu a observat asta şi a procedat în consecinţă[1]. Asistăm, de fapt, la o surprinzătoare inversare de roluri: ofiţerul autoritar şi sigur pe sine de altădată, care oferea prognoze sigure tuturor, este acum consumat de îndoială, echilibrându-se cu încurajările soţiei. Arsenescu a conştientizat răsfrângerea urmărilor faptelor sale asupra familiei, cerând iertare soţiei sale: „Scrisoarea avea un conţinut pur familial, adică întreba ce fac eu, ce face copilul, cum ne descurcăm în viaţă, să-l iert de toate cele ce mi-a pricinuit şi altele de acest gen”[2].

Însă ofiţerul i-a influenţat la rândul său pe cei doi. Cu Gheorghe Buduluca a avut şi întâlniri, noaptea, în locuri ferite[3]. Discursul despre efemeritatea regimului l-a captat pe socrul său. Cu autoritatea pe care încă o poseda, ofiţerul a acţionat ca un puternic factor de sugestie. Gheorghe Buduluca aştepta de la ginere veşti despre sfârşitul regimului: „Astfel, dacă eu întrebam că mai durează mult regimul din RPR el îmi dădea asigurări că vor veni americanii şi înlăturând actuala orânduire din RPR vor instaura vechiul regim burghezo-moşieresc”[4].

O rază de speranţă şi un prilej de întristare

Vreme de şase ani, Gheorghe Buduluca şi fiica sa au contribuit la existenţa clandestină a ofiţerului, trimiţând pachete cu lucruri folositoare[5]. Apoi, relaţiile au încetat brusc. Motivul se pare că a fost un copil. Cele două surori Poştoacă, Floarea şi Elena, i-au fost extrem de devotate lui Gheorghe Arsenescu. Însă pentru a înţelege voluntariatul surorilor Poştoacă, trebuie să abordăm un alt aspect al existenţei în clandestinitate, şi anume, „legăturile speciale” dintre partizan şi cele două femei[6].

1. *Ibidem*, f. 255.
2. *Ibidem*, f. 247v.
3. Floarea Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu” (21 februarie 1960), *Ibidem*, f. 344v.
4. Gheorghe Buduluca, „Proces verbal de interogatoriu” (13 august 1961), *Ibidem*, f. 143.
5. Iată, de pildă, conţinutul a două asemenea pachete: o pereche de pantofi vechi, o pereche de pantofi mai noi, două flanele de corp, două indispensabile flanelate, o pereche de pantaloni kaki, o pereche de cizme uzate, o căciulă, două perechi de ciorapi de lână, „o bucată de şuncă de aproximativ un kilogram” şi „ceva bani”. Gheorghe Buduluca, [*Ibidem*, f. 135]. „I-am trimis penicilină, novocaină, vitamina B12, antinevralgice şi aspirine, iar ca alimente zahăr, lămâi, conserve” [Maria Arsenescu-Buduluca, „Proces verbal de interogatoriu” (10 februarie 1960), *Ibidem*, f. 223].
6. Relatarea lor aici nu are legătură cu emiterea vreunei judecăţi morale sau cu intenţia „demitizării”, a restructurării dimensiunii eroice în care a fost încadrat personajul după 1989. Abordăm subiectul din perspectiva unui alt aspect al cotidianului în clandestinitate: apariţia şi dezvoltarea unor relaţii de natură sentimentală, satisfacerea unor nevoi fireşti şi rezolvarea pe căi „speciale” a „consecinţelor”, toate acestea într-un context complet neobişnuit. Mai mult, considerăm că restituirea dimensiunii profund umane a personajelor rezistenţei armate anticomuniste face un serviciu comprehensiunii fenomenului, şi nu un deserviciu partizanilor.

Destul de repede după sosirea în familia Poştoacă, Arsenescu s-a implicat în relaţii de ordin sentimental cu Floarea Poştoacă şi, apoi, cu Elena Stanciu. Consecinţa a fost apariţia mai multor sarcini nedorite, între 1950 şi 1958, care cereau o rezolvare imediată. Soluţia a fost una clandestină, realizată cu dificultate prin relaţiile personale ale ofiţerului. Medicii Aurel Săndescu şi Maria Şeremet au refuzat să-şi asume riscul unui asemenea act[1]. Medicul Petre Filatu, veche cunoştinţă a lui Arsenescu, a realizat aceste „intervenţii"[2]. Mai târziu, Maria Şeremet a revenit asupra deciziei, efectuând mai multe întreruperi de sarcină.

Cu toate acestea, în urma relaţiei dintre Gheorghe Arsenescu şi Elena Stanciu, în 1954, în casa familiei Poştoacă a apărut un nou membru. Nu este uşor să ne dăm seama cum a fost întâmpinat acest eveniment de către tăinuitori şi tăinuit. Cu siguranţă, însă, a pecetluit legăturile şi a contribuit la prezervarea clandestinităţii partizanului. Înregistrarea naşterii s-a făcut „ca fiind provenită din flori, adică tată natural"[3]. Oricum, apariţia unui copil în afara cadrului tradiţional al căsătoriei putea stârni suspiciunea. Aproape miraculos, copila a rezistat curiozităţii vecinilor pe care a întâmpinat-o cu răspunsuri dinainte formulate : „Vă închipuiţi că eu aveam cinci ani şi n-am spus la nimeni. Lumea mă-ntreba : Cine-i taică-tău ?, mă rog. Şi eu răspundeam : Tata Gică, de la Vlaşca. Deci îl numeam, dar locul îl spuneam cu totul altul"[4]. În condiţiile unei existenţe la limită, copila putea fi o povară suplimentară. Însă conform propriei mărturii, a fost înconjurată de afectivitate şi s-a dezvoltat armonios. Maria, sau Marilena, cum o alintau adulţii, a fost o rază de lumină în viaţa lui Gheorghe Arsenescu. Copila i-a umplut timpul, iar ofiţerul s-a preocupat de educaţia ei[5].

Este probabil ca apariţia micuţei să fi produs şi efecte nedorite, tensionând raporturile dintre ofiţer, pe de o parte, şi soţia şi socrul său, pe de altă parte. Indiciile nu

---

1. Motivaţia celor doi a fost diferită. Aurel Săndescu a refuzat de teama implicării alături de Gheorghe Arsenescu : „După ce Săndescu Aurel a ascultat toate acestea, mi-a spus că el nu poate să nu facă [sic !] chiuretaj, deoarece el are doi fraţi închişi pentru legăturilor lor cu teroristul Arsenescu Gheorghe. [...] Nu mi-a dat nicun fel de indicaţii cu privire la găsirea unui alt medic care să-mi facă chiuretajul respectiv" [Floarea Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu" (29 septembrie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, f. 364]. Deşi ulterior a dat curs solicitării lui Arsenescu, Maria Şeremet a refuzat, iniţial, din cauza legislaţiei care interzicea avorturile : „Mi-a spus la rândul ei că-l cunoaşte pe Arsenescu Gheorghe, dar că nu mă poate servi, deoarece este oprit de a se face chiuretaje şi că îi este frică să nu fie arestată [...]. Mi-a spus că ea mi-ar face chiuretaj chiar dacă este interzis, dar nu poate pentru că lângă casa ei este aşezată clădirea siguranţei" (*Ibidem*, f. 357). Ulterior, cei doi au fost arestaţi şi condamnaţi la câte doi ani închisoare corecţională (AANP, fond *Fişe matricole penale*).
2. Floarea Poştoacă, „Procese verbale de interogatoriu" (29 septembrie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, ff. 352-365.
3. Elena Stanciu, „Proces verbal de interogatoriu" (2 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 66, f. 40.
4. Mihai Rădulescu, *Sânge pe Râul Doamnei*, Editura Ramida, Bucureşti, 1992, p. 74.
5. „Era foarte mândră de mine [bunica] că ştiam să citesc, deşi nu eram la şcoală. M-a învăţat taică-meu cât a stat cu noi" (*Ibidem*, p. 76).

sunt foarte concludente, iar după 1989, supravieţuitorii, în mod firesc, au evitat să abordeze astfel de subiecte delicate. Singura explicaţie ne este oferită de Elena Stanciu, însă şi aceasta se întemeiază tot pe o presupunere : „Noi toţi împreună cu Arsenescu am bănuit că Buduluca Gh. discutând cu fiica sa au stabilit cu aproximaţie adevărul şi ca urmare au refuzat să-l mai ajute faţă de nesinceritatea lui”[1]. Ceea ce se poate totuşi înţelege de aici este că ofiţerul a anticipat o astfel de reacţie, fapt pentru care a ascuns familiei că este tatăl fetiţei.

Vestea apariţiei copilului trebuie să-i fi zdruncinat imaginea în ochii soţiei. Probabil că faptul a fost amplificat şi de o situaţie familială mai specială : singurul lor fiu era adoptat de la sora ofiţerului. Deşi Maria Arsenescu nu aminteşte faptul în anchetă, întreruperea bruscă a legăturilor pare a fi o consecinţă directă a relaţiei ofiţerului cu Elena Stanciu. Din primăvara lui 1958, Gheorghe Buduluca şi-a retras sprijinul material, iar fiica sa şi-a anunţat divorţul (pe care până atunci îl respinsese cu obstinaţie), într-o ultimă scrisoare. Peste ani, asupra episodului s-au aşternut serenitatea şi detaşarea, cel puţin în aparenţă[2].

Preocupări pentru un deceniu

În 10 ani de clandestinitate, timpul poate deveni apăsător. Cu siguranţă, corespondenţa cu familia sau legăturile, de orice natură, cu sprijinitorii nu sunt suficiente pentru a-l umple. Diversitatea este întotdeauna o cale de evadare din rutină. Gheorghe Arsenescu

> se ascundea în cele două camere, iar atunci când venea cineva în casă se suia cu scara în pod, după care cineva din noi lua scara. În chepengul podului erau făcute de el nişte găuri mici anume pentru a se putea uita în [neinteligibil] pentru a putea vedea cine a venit în casă şi când pleacă”[3]. „În ce priveşte ocupaţiile sale erau din cele mai felurite : citea cărţile pe care i le cumpăram noi, scria din ele sau din reviste sau ziare în nişte caiete fără să pot preciza ce anume, în afară de o carte de bucate şi alta de diferite reţete medicale ; cosea, cioplea, confecţiona lăzi, repara încălţăminte, îşi ascuţea un cuţit de vânătoare şi îşi curăţa pistoalele pe care le avea[4].

Într-adevăr, Gheorghe Arsenescu şi-a umplut timpul scriind, o preocupare poate mai puţin obişnuită pentru un militar. De-a lungul timpului, a redactat mai multe

1. Elena Stanciu, „Proces verbal de interogatoriu” (2 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 66, f. 44.
2. A se vedea : Maria Arsenescu-Buduluca, „Sunt soţia „teroristului” Gheorghe Arsenescu”, în *Memoria*, nr. 8, pp. 50-61
3. Apostol Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu” (11 august 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, f. 304v.
4. Elena Stanciu, „Proces verbal de interogatoriu” (2 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 66, ff. 41-42.

poezii şi, după propria exprimare, „un concept de roman”[1]. Încercările sunt stângace, lipsite de originalitate, însă trădează conştientizarea unei perspective istorice asupra evenimentelor în care a fost actor principal. Se potrivesc, de asemenea, cu înclinaţia autorului pentru eroic şi grandios[2]. Nu permitea celor din casă să pătrundă în acest univers personal : „Nu ştiu ce scria pentru că niciodată nu am citit ce scria el şi chiar ne-a interzis să umblăm în lucrurile lui”[3].

Scrisul a fost dublat de o apetenţă pentru lectură, o pasiune care s-a dovedit destul de costisitoare pentru posibilităţile sale. Ziare şi reviste precum *Scânteia* şi *Munca* („preferatele sale”), *Tehnica Nouă* sau *Flacăra* constituiau sursa periodică de informaţii. Nu de puţine ori, marginile publicaţiilor se colorau cu însemnările acide ale cititorului. De pildă, în 1958, pe marginea unui articol despre colectivizare, Arsenescu nota furios : „Samavolnicie. Comunizare, îndoctrinare”. Corespondentul ziarului *Scânteia* era etichetat drept „Porc bun de spânzurat”[4]. Publicaţii tehnice sau romane completau o listă a lecturilor în clandestinitate.

Fumatul a fost printre puţinele plăceri pe care şi le-a permis, însă costul ridicat al acestui obicei a făcut ca, de multe ori, tutunul să fie înlocuit cu un „surogat” din frunză de alun, „pe care el o toca şi răsucea ţigări”[5]. Spirit activ şi gospodar, Arsenescu s-a ocupat şi de treburi gospodăreşti, specific masculine, precum sacrificarea animalelor[6] sau reparaţiile curente.

Deşi legătura lui cu Elena Stanciu a fost consfinţită şi prin naşterea unui copil, în mod paradoxal, cea care i-a făcut serviciile imediate (cumpărături, mesaje), persoana de maximă încredere, a fost Floarea :

> Ea se bucura de toată încrederea lui deoarece ei îi încredinţa toate secretele lui cele mai mari şi ea era aceea care făcea pe curiera lui [...] Astfel susnumita lucra (ţesea la război) la fote din care obţinea bani şi cu care mergea în oraşul Câmpulung şi-i cumpăra lui Arsenescu Gh. cele trebuitoare. Astfel îi cumpăra din oraş, din banii ei, pastile (antinevralgice), ziare, reviste, cărţi de la librărie, pâine, caş, ouă, salam etc. [...], cu ea discuta chiar anumite lucruri pe care nu le discuta cu restul din noi[7].

1. Pentru materialele ridicate de Securitate cu prilejul arestării lui Gheorghe Arsenescu (un carnet de însemnări, ziare, manifeste, scrisori etc.) (ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 54, *passim*). În timpul anchetei, ofiţerul a fost interogat detaliat cu privire la conţinutul celor ridicate. Gheorghe Arsenescu, [„Proces verbal de interogatoriu” (3 octombrie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 53, ff. 272-274].
2. „Vorbele lui pătrund adânc şi puternic sufletele haiducilor săi, care devin acum mai înverşunaţi şi aprinşi să pornească la luptă grea şi sfântă pentru libertate şi pentru pedepsirea celor care au adus suferinţe şi umilinţe grele asupra Neamului şi ţării”. Fragment din însemnările lui Gheorghe Arsenescu, ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 54, f. 13.
3. Elisabeta Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu” (5 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 52, f. 407.
4. A se vedea anexa 3.
5. Elena Stanciu, „Proces verbal de interogatoriu” (2 februarie 1960), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 66, f. 41.
6. *Ibidem*, f. 43.
7. *Ibidem*, ff. 40, 42.

Menţiunea „din banii ei" vine să întărească unicitatea relaţiei dintre ofiţer şi Floarea Poştoacă, introducând în ecuaţie o doză de voluntarism, de sacrificiu mai mare decât în cazul celorlalţi membri ai familiei. Faptul că Arsenescu îi încredinţa „anumite lucruri" indică, în contrapartidă, încrederea specială pe care i-o acorda.

Însă efortul familiei Poştoacă a fost admirabil *in corpore*, ofiţerul fiind întreţinut din munca tuturor. Arsenescu nu a fost pasiv la eforturile lor de a-l sprijini. Nici nu avea cum s-o facă. Ca o minimă compensaţie, dar şi pentru a-şi plăti la propriu micile evadări din rutina cotidiană a vieţii de fugar, a prestat diverse activităţi : „Sumele necesare pentru procurarea acestor materiale erau câştigate de mine prin lucru manual, adică prin aceia că în ultimul timp mă îndeletniceam cu ţesutul la război a obiectelor de îmbrăcăminte pe care apoi le vindea Poştoacă Florica"[1].

Sfârşitul

Frământările şi trecerea anilor l-au marcat şi fizic pe Gheorghe Arsenescu. În preajma arestării, mândrul ofiţer de altădată era un bărbat măcinat de griji şi boală :

> Este bolnav de reumatism, îl doare şi se vaită de picioare, umeri şi mâini şi în special de durere de cap fiind foarte nervos. Se tratează cu medicamente simple ca Valiu, Aspirine etc. pe care i le cumpără surorile mele de la farmacia din C-lung. În casă umblă îmbrăcat cu nişte pantaloni foarte peticiţi, mai are un costum de doc gri care este mai bun (nerupt) pe care nu-l îmbracă. Are o pereche de bocanci pe care nu-i îmbracă deoarece nu iese afară, în casă umblând cu nişte papuci cu talpă de lemn, un fel de galenţi. La corp este gros, mătăhălos, la faţă este gras – umflat, părul alb în cap, suferă de ochi (nu vede aproape)[2].

Capturarea sa a rămas până astăzi un mister. Cercetarea documentelor nu ne-a oferit nicio explicaţie. Printre supravieţuitori, şi nu numai, circulă îndeosebi o anumită versiune. Un oarecare Ion Croitoru, condamnat pentru delapidare, şi-ar fi părăsit domiciliul pentru a evita detenţia. Ascunzându-se, l-a întâlnit din întâmplare pe Gheorghe Arsenescu, despre care a informat Securitatea în speranţa obţinerii clemenţei justiţiei[3]. Cert este că, într-o zi geroasă din februarie 1960, trupele de Securitate au înconjurat casa din marginea Câmpulungului. Gheorghe Arsenescu a fost arestat, alături de cea mai mare parte a familiei Poştoacă. În urmă, în grija soţiei bătrânului Apostol, a rămas fiica sa, minoră. Consecinţele au fost tragice. Cele cinci familii care l-au sprijinit (Poştoacă, Bivol, Aldea, Jinga, Marinescu) au fost în cea mai mare parte întemniţate[4].

---

1. Gheorghe Arsenescu, „Proces verbal de interogatoriu" (7 octombrie 1961), ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 53, f. 275.
2. Ion Poştoacă, „Proces verbal de interogatoriu" (28 ianuarie 1960), ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 194614, vol. 2, f. 7.
3. Interviu cu Ion Poştoacă (8 ianuarie 2010), Câmpulung Muscel, arhiva personală a autorului.
4. Apostol Poştoacă, născut la 27 aprilie 1882 în Câmpulung Muscel. A fost arestat la 1 februarie 1960 şi condamnat la cinci ani închisoare corecţională. A fost închis la Piteşti, Jilava,

Gheorghe Arsenescu a fost anchetat, condamnat la moarte şi executat la 29 mai 1962, în penitenciarul Jilava. Peste două zile ar fi împlinit 55 de ani.

După 1989, efigia sa a fost conturată mai mult emoţional, şi mai deloc analitic, fapt care a contribuit la un flux informaţional greu verificabil. Mulţi dintre artizanii grupurilor de partizani sunt copleşiţi astăzi de propria legendă, îngreunându-se suplimentar reconstituirea traseelor biografice. Cazul lui Gheorghe Arsenescu nu este diferit, ba dimpotrivă. Faptul se datorează şi implicării directe, emoţionale, a unora dintre cei care l-au evocat. Şi dacă între patru ochi aceştia lasă să se întrevadă o imagine mult mai nuanţată a ofiţerului, în fond mai umană, în discursul public aceasta se estompează sub influenţa „datoriei faţă de posteritate". Însă este de datoria istoricului să cerceteze şi să constate. În fapt, raporturile cu partizanii săi au fost mult mai fragile şi supuse aproape permanent pericolului destrămării. Deşi nu foarte făţişe, nu au lipsit contestările sau momentele de dezinteres faţă de tentativele sale de organizare

---

Gherla. A fost eliberat la 24 decembrie 1963. Elena Stanciu, născută la 4 februarie 1917 în Câmpulung Muscel. A fost arestată la 1 februarie 1960. A fost închisă la Piteşti şi Văcăreşti. A suferit traume psihice severe, din cauza brutalităţilor la care a fost supusă în anchetă, iar în noiembrie 1962 a fost eliberată, după încetarea procesului penal. Floarea Poştoacă, născută la 21 iulie 1922 în Câmpulung Muscel. A fost arestată la 1 februarie 1960 şi condamnată la 12 ani muncă silnică. A fost închisă la Piteşti şi Oradea. A fost eliberată la 15 aprilie 1964. Elisabeta Poştoacă, născută la 23 iunie 1926 în Câmpulung Muscel. A fost arestată la 1 februarie 1960 şi condamnată la 5 ani închisoare corecţională. A fost închisă la Piteşti, Oradea, Jilava, Miercurea Ciuc. A fost eliberată la 14 aprilie 1964. Nicolae Bivol, născut la 6 august 1896 în Câmpulung Muscel. A fost arestat la 1 februarie 1960 şi condamnat la 10 ani temniţă grea. A fost închis la Piteşti, Văcăreşti. A fost eliberat la 11 aprilie 1964. Elisabeta Bivol, născută la 10 ianuarie 1903 în Câmpulung Muscel. A fost arestată la 20 august 1961 şi condamnată la 6 ani muncă silnică. A fost închisă la Piteşti, Oradea. A fost eliberată la 23 iunie 1964. Ion Bivol, născut la 19 aprilie 1928 în Câmpulung Muscel. A fost arestat la 20 august 1961 şi condamnat la 2 ani închisoare corecţională. A fost închis la Piteşti. A fost eliberat la 19 august 1963. Ion Aldea, născut la 22 octombrie 1902 în Câmpulung Muscel. A fost arestat la 15 aprilie 1953 şi întemniţat 2 ani, în baza unei sentinţe din 1941. A fost rearestat la 20 august 1961 şi condamnat la 8 ani temniţă grea. A fost închis la Câmpulung Muscel, Jilava, Oneşti, Piteşti, Aiud. A fost eliberat la 22 iunie 1964. Viorica Aldea, născută la 4 martie 1921 în Câmpulung Muscel. A fost arestată la 20 august 1961 şi condamnată la 6 ani muncă silnică. A fost închisă la Piteşti. A fost eliberată la 23 iunie 1964. Ion Jinga, născut la 13 noiembrie 1914 în Câmpulung Muscel. A fost arestat la 20 august 1961 şi condamnat la 6 ani muncă silnică. A fost închis la Piteşti, Jilava, Galaţi, Ostrov. A fost eliberat la 25 iunie 1964. Iosif Marinescu, născut la 28 februarie 1896 în Măţău, Argeş. A fost arestat la 15 noiembrie 1949 şi condamnat la 10 ani închisoare corecţională. A fost închis la Jilava, Aiud, Poarta Albă, Valea Neagră, Văcăreşti, Târgu Ocna, Lugoj, Gherla, Galaţi. A decedat în detenţie la 23 mai 1958. Elisabeta Marinescu, născută la 20 aprilie 1907 în Măţău, Argeş. A fost arestată la 6 noiembrie 1949 şi condamnată la 5 ani închisoare corecţională. A fost închisă la Jilava, Mislea. A fost eliberată în 1954. AANP, fond *Fişe matricole penale* ; Constantin Vasilescu, *Mutaţii psihice şi abuzuri psihiatrice în anchetele politice. Cazul loturilor Arsenescu*, în Ilie Popa (coord.), *Experimentul Piteşti – Reeducarea prin tortură*, Editura Fundaţia Culturală Memoria, Piteşti, 2013, pp. 88-103.

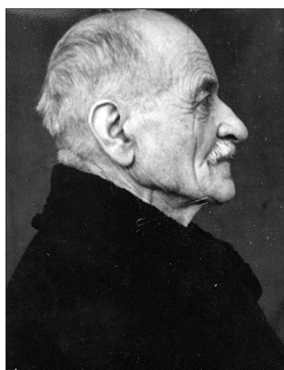
cazonă. De bună seamă, modul său de a fi, autoritar în comportament, bombastic şi echivoc în exprimare, a contribuit la această situaţie. De asemenea, relaţiile cu cei care l-au tăinuit au însemnat mai mult decât un sacrificiu voluntar, patriotic şi s-au sedimentat în baza unui complex de factori care, considerăm noi, reiese cu prisosinţă din cele de mai sus.

Dintre toate aceste amănunte se distinge totuşi povestea unui om care a respins înverşunat comunismul. Şi a luptat cu toate mijloacele împotriva lui.

Anexa 1

Gheorghe Arsenescu

Apostol Poştoacă

Floarea Poştoacă

Elisabeta Poştoacă

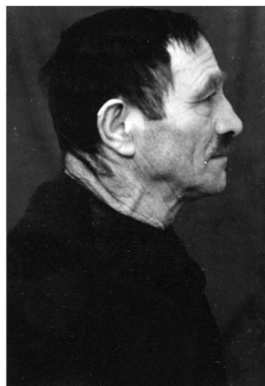
Stanciu Elena

Ion Aldea

Viorica Aldea

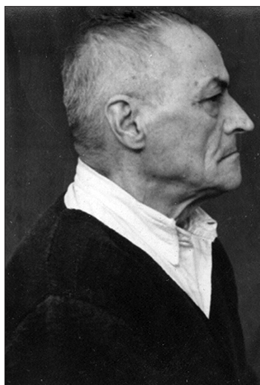
Nicolae Bivol

Elisabeta Bivol

Ion Bivol

Gheorghe Buduluca

Maria Arsenescu-Buduluca

(ACNSAS)

Anexa 2

Arme şi obiecte găsite asupra lui Gheorghe Arsenescu în momentul arestării
(ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 60, f. 246)

Anexa 3

Însemnări aparţinând lui Gheorghe Arsenescu
(ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 54, f. 46)

Anexa 4

Faptele conving

Succese în munca de transformare socialistă a agriculturii în raionul Călărași

TEODOR MARIAN

Educarea patriotică a tineretului școlar

Articol din presa vremii pe tema colectivizării agriculturii. Cu roșu și albastru se observă comentariile lui Gheorghe Arsenescu : „ofensiva colhozurilor, 13 ianuarie 1960”, „Porci mincinoși”, „Samavolnicie”, „Comunizare, îndoctrinare, 25 iulie 1958”, „Porc bun de spânzurat” (ACNSAS, fond *Penal*, dosar 50, vol. 54, f. 71)

Adriana Cupcea

Naţionalism tătar şi comunism : destinul familiei Fazıl (1948-1989)[1]

En proposant une recherche historique et sociologique, l'étude approche un épisode de l'histoire de la communauté Tatare de Dobrogea, de la perspective d'un chef Tatar de Dobrogea, Necip Hagi Fazıl, et du développement social de sa famille, pendant la période communiste. Situé à la tête du Comité d'Aide des Réfugiés Tatars, il a été arrêté et assassiné en 1948 par le Service Roumain de Sécurité à la cause de son implication dans l'accueil et la distribution dans les villages de Dobrogea, des réfugiés Tatars de Crimée qui sont arrivés à Constanţa, pendant 1943 et 1944.

Sur la base des témoignages oraux des membres vivants de la famille Fazıl, sur la recherche des documents personnels et des documents de l'archive CNSAS, nous avons analysé l'expérience quotidienne de la marginalité sociale de la perspective de la répression. Celle-ci, c'est à la fois un cadre de référence et aussi un noyau de souvenir la vie quotidienne sous le régime communiste. En utilisant la méthode qualitative nous avons essayé de souligner les caractéristiques spécifiques du discours sur la vie quotidienne pendant le communisme, dans le cas d'une famille Tatare persécutée du point de vue politique. En même temps, nous avons déterminé comment les éléments spécifiques pour la persécution quotidienne se transforme dans des éléments du drame personnel. De cette perspective, la recherche suit des aspects et des phénomènes spécifiques pour le modèle quotidien communiste, comme le logement, la migration et les relations de travail, l'accès à l'éducation. Nous avons utilisé tous ses aspects pour reconstruir la vie d'une famille Tatare de Dobrogea, trouvéé pendant deux générations, sous la stigmatisation de l'accusation de nationalisme.

Mots clés : nationalisme Tatar, communisme, répression, quotidien, survie.

1. Această cercetare a fost finanţată de CNCS-UEFISCSU, PN-II-RU-TE-2012-3-0077.

Introducere[1]

Situându-se în opoziţie faţă de definiţia elaborată de Henri Lefebre, în cartea sa *Critiques of Everyday Life*, publicată în 1991, conform căreia viaţa cotidiană este un loc al represiunii şi controlului social, unii autori au subliniat viaţa de zi cu zi ca un loc al rezistenţei sociale. În special, autori ca Mikhail Bakhtin şi Michel de Certeau au sugerat că practicile de zi cu zi nu sunt cuprinse în întregime de o falsă conştiinţă. Aceştia susţin că viaţa cotidiană oferă mai degrabă posibilitatea de eliberare şi rezistenţă. Deşi Michel de Certeau a recunoscut viaţa socială ca fiind un context constrângător şi opresiv, în care indivizii sunt în mare măsură marginalizaţi, el a sugerat în acelaşi timp că viaţa de zi cu zi este extrem de complexă şi multifaţetată, lăsând loc pentru manevră şi individualitate, considerând că doar la nivelul vieţii cotitiene poate fi înţeles cu adevărat felul în care relaţiile sociale sunt trăite ca experienţă[2].

Cercetarea noastră se situează în cadrul analitic al relaţiei dintre cotidian, memoria individuală şi memoria colectivă. Astfel, abordând memoria individuală ca o parte sau un aspect al memoriei de grup, din moment ce amintirea individuală este expresia mediului social din care provine individul[3], lucrarea noastră abordează un episod al istoriei comunităţii tătare din Dobrogea, din perspectiva cazului liderului tătar dobrogean, Necip Hagi Fazıl, şi a evoluţiei sociale a familiei acestuia, pe parcursul perioadei comuniste.

Având în vedere faptul că este un subiect mai puţin cunoscut, tratatea cadrului general ajută la înţelegerea mai completă a evoluţiilor individuale şi de grup pe parcursul perioadei comuniste. Astfel contextualizăm şi explicăm felul în care s-au structurat raporturile dintre comunitatea tătară din Crimeea şi cea de la noi, cum s-a născut elita tătara, ce rol a avut în mişcarea naţională tătară, cum s-a organizat aceasta, ce scop a avut şi rolul lui Necip Fazıl în cadrul acesteia.

Apelând la conceptul *guilt by association*[4] utilizat de Xin Ran, ziarista care a adunat mărturii despre perioada comunistă şi perioada revoluţiei culturale în China,

---

1. Mulţumiri doamnei Ghiuner Acmola pentru ajutorul şi colaborarea în realizarea acestui studiu.
2. Brian Longhurst, Greg Smith, Gaynor Bagnall, Gary Crawford, Miles Ogborn, Elain Baldwain, Scott McCracken, Pearson Longman, *Introducing Cultural Studies*, ed. a II-a, Harlow, 2008, pp. 196-197.
3. Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, The University of Chicago Press, Chicago, 1992, p. 53.
4. Xin Ran, *China Witness. Voices from a Silent Generation*, Chatto &Windus, Londra, 2008, p. 1.

pentru a explica modul în care persecuţia împotriva unui membru al familiei din perioada comunistă s-a extins asupra familiei, şi bazându-ne pe mărturiile orale ale membrilor în viaţă ai familiei Fazıl, pe cercetarea unor documente din arhiva CNSAS, am analizat experienţa cotidianului ca marginalitate socială, din perspectiva represiunii[1]. Adoptând metoda calitativă, am încercat să stabilim caracteristica particulară a discursului de raportare la desfăşurarea vieţii cotidiene în comunism, în cazul unei familii tătare persecutate politic, felul în care anumite elemente specifice persecuţiei cotidiene se transformă în elemente ale unei drame personale. Din această perspectivă, cercetarea surprinde aspecte şi fenomene specifice tiparului cotidian comunist, precum condiţiile de locuire, migraţia forţei de muncă, relaţiile la locul de muncă, accesul la educaţie, pe care le-am utilizat în reconstituirea vieţii unei familii de etnie tătară, aflată timp de două generaţii, sub stigmatul acuzaţiei de naţionalism.

Mişcarea naţională tătară în context dobrogean. Comitetul pentru Ajutorarea Refugiaţilor Crimeeni

Un episod mai puţin discutat din istoria minorităţilor etnice în perioada comunistă, care a vizat în special comunitatea tătară din Dobrogea, a fost politica de represiune îndreptată împotriva acesteia. Motivul l-a constituit problema crimeeană, de care erau legaţi un număr important al etnicilor tătari. Mai exact, politica de represiune a tătarilor din anii 1950 a fost datorată conectării lor, din Dobrogea, la evoluţiile politice şi ideologice interbelice ale teritoriului de origine – Crimeea, care se regăsesc şi influenţează evoluţiile acestora, nu numai în această perioadă, ci şi în cea postbelică.

În Dobrogea, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, a avut loc un proces de creare a unei conştiinţe naţionale, în consonanţă cu evoluţiile de acest tip care aveau loc la tătarii din Crimeea[2]. Centrul de coordonare al acestei mişcări a fost Istanbulul, prin intermediul liderilor tătari crimeeni refugiaţi acolo,

1. Am abordat represiunea din perspectiva cotidianului, a vieţii de zi cu zi sub regimul comunist, spre deosebire de alte abordări care tratează represiunea ca formă organizată, spre exemplu : Cosmin Budeancă (coord.), *Experienţe carcerale în România comunistă*, vol. I, Polirom, Iasi, 2007.
2. Începând cu Ismail Gaspirali, continuând cu mişcarea Junilor Tătari, creată dupa înfrângerea revoluţiei ruse din 1905, şi până în jurul anului 1908, în cadrul mişcării naţionale tătare are loc definitivarea principalelor componente ale ideii de naţiune tătară crimeeană modernă : definitivarea teritorială a conceptului naţional tătar crimeean, Crimeea fiind din punct de vedere geografic o entitate teritorială compactă şi bine delimitată, uşor identificabilă din exterior. Elemente precum limba comună, într-adevăr, cu mai multe dialecte, practicarea aceleiaşi religii musulmane, accentuarea precedentului istoric al statalităţii reprezentat de Hanatul Crimeean, condus de strămoşii tătarilor, în cadrul teritoriului recunoscut ca patria-mamă, alături de revendicarea apartenenţei la moştenirea culturală şi istorică a lumii turcice şi musulmane au constituit de asemenea argumente ale unui distinctivism naţional tătar la

existând o comunicare permanentă între liderii din Turcia, cei din Crimeea şi cei din Dobrogea. De altfel, principalele canale de circulaţie a ideilor naţionale erau întâlnirile directe într-unul din cele trei teritorii, organizarea unor conferinţe deschise, publicarea unor ziare sau reviste, tipărite la Istanbul[1], care ajungeau şi în Dobrogea. Dintre intelectualii tătari din Dobrogea, implicaţi activ în mişcarea naţională tătară atât pe teritoriul Crimeei, cât şi în Turcia, se numără şi poetul Memet Nyiazi (1878-1931)[2]. Profesor în cadrul Seminarului Musulman de la Medgidia, el a contribuit decisiv din poziţia sa formatoare, prin ideile naţionale transmise, la crearea unei noi generaţii de lideri tătari dobrogeni[3]. Printre aceştia se numără avocatul Müstecep Fazıl Ülküsal (1899-1996), fondator, în anul 1930, în localitatea Bazargic, al revistei tătare crimeene de orientare naţionalistă, *Emel* (*Năzuinţa*), care avea ca scop militarea pentru idealul naţional, crearea unui stat independent tătar crimeean. Pornind de la grupul de intelectuali tătari, coagulat în jurul acestei reviste şi urmând linia ideologică a acesteia, în a doua jumătate a anilor 1930, aceştia înfiinţează *Comitetul pentru Eliberarea Crimeei*. Revista a constituit atât nucleul manifestărilor organizate de Comitetul din Bazargic, cât şi sursa de inspiraţie şi coordonare pentru crearea în multe din satele tătărăşti dobrogene a unor organizaţii cu caracter naţionalist. Una dintre acestea a fost şi cea din comuna Tătaru (Azaplar), condusă de fratele lui Ülküsal, Necip Hagi Fazıl[4]. Până în anul 1943, toate aceste organizaţii, inclusiv cea centrală, cu sediul la Bazargic, au avut un caracter cultural, literar şi etnic, manifestările acestora concentrându-se, în general, către organizarea unor spectacole, conferinţe, dezvelirea unor monumente[5], toate având scopul transmiterii ideilor naţionaliste în rândul populaţiei tătare dobrogene[6].

---

care au aderat intelectualii tătari crimeeni. Vezi : Hakan Kirimli, *National Movements and National Identity Among the Crimean Tatars 1905-1906*, Brill, New York, Köln, p. 221.

1. Ernest Oberländer Târnoveanu, Volker Adam, „Tătarii din România. Schiţă istorică. Secolele XIII-XX”, în Gabriel Andreescu (coord), *Tătarii din România – teme identitare. Tatars in Romania – Problems of Identity*, Centrul pentru Drepturile Omului, Apador-CH, Bucureşti, 2005, pp. 50-51.
2. *Ibidem*.
3. Gruparea a avut adepţi în rândul mediilor studenteşti şi în mediile burgheziei comerciale, printre aceştia mai numărându-se juristul Selim Abdülhakim (1877-1944), ziaristul Fevzi Ibrahim Ismail (1890-1960) sau muftiul Halil Fehmi (1888-1933) (*Ibidem*, pp. 50-51).
4. Ghiuner Acmola, „Activitatea naţional-patriotică a eroului tătar Necip Hagi Fazıl (1906-1948)”, în *Emel*, nr. 19, 2008, pp. 23-25. (Revista *Emel* a apărut din 1930 şi până la începutul celui de-al Doilea Război Mondial. Odată cu pactul de înţelegere dintre ruşi şi germani, când germanii s-au stabilit în Romania, revista a încetat să mai apară. Revista a apărut din nou începând cu 1 noiembrie 1960, la Ankara, iar din 2004 reapare la Constanţa.
5. Vezi Ali Osman Bekmamabet (trad. Ghiuner Acmola), *Keşken Kunler. Zilele vieţii mele*, Editura Infcon, Constanţa, 2003, pp. 132-133.
6. Naţionalismul tătăr din Dobrogea a pus accentul pe legăturile primordiale cu Crimeea, considerată patrie strămoşească, pe reînnodarea legăturilor cu istoria şi tradiţiile culturale şi lingvistice, cu specificitatea ei. Crearea în 1917 a unei republici independente tătare în Crimeea, pe fondul prăbuşirii Imperiului Rus, desfiinţată în cele din urmă sub presiunea

Ocuparea Crimeei[1], în anul 1941, de către puterile Axei a dus la precipitarea unui război brutal între partizanii sovietici şi forţele germane şi române care ocupaseră peninsula. Victime ale terorii staliniste, care a început în Crimeea odată cu lichidarea în masă a comuniştilor naţionalişti şi a intelectualităţii în 1928, continuând cu deportarea a zeci de mii de tătari în perioada colectivizării şi a marilor epurări din anii 1930, majoritatea tătarilor crimeeni detestau regimul sovietic. Prin urmare, armatele germane şi române au fost privite ca eliberatoare de către tătarii crimeeni[2]. Tătarii din Dobrogea au salutat alungarea sovieticilor şi i-au spijinit pe tătarii din Crimeea. Fruntaşii politici şi religioşi ai tătarilor dobrogeni au fost trimişi în teritoriul de origine, de către autorităţile române şi germane, pentru a desfăşura o activitate propagandistică în vederea colaborării cu organele militare şi pentru a crea un aparat administrativ cu puteri limitate. Este vorba despre un guvern embrionar, *Comitetul Naţional al Tătarilor*, care avea mai multe secţii, inclusiv un nucleu de poliţie armată. O atenţie deosebită s-a acordat reconstruirii structurilor şi instituţiilor religioase musulmane, demolate de către politica ateistă sovietică, acţiune la care au participat clerici din Dobrogea. La sprijinirea tătarilor crimeeni a participat şi marea masă a comunităţii din Dobrogea, fiind recrutaţi voluntari pentru a lupta pentru cauza tătară şi au fost strânse ajutoare băneşti.

Implicarea comunităţii tătare din exil, inclusiv a tătarilor din Dobrogea în acest sens este dovedită şi de acţiunile a trei lideri din Turcia şi România. Între aceştia s-a aflat şi Mustecep Fazıl Ülküsal, alături de Cafer Seidahmet şi Edige Kîrîmal. Ülküsal, tătar dobrogean, era unul dintre liderii politici ai comunităţii tătare din exil. Negocierile dintre Seidahmet şi ambasadorul german la Ankara, Von Papen, au dus la obţinerea unei invitaţii pentru Ülküsal şi Kirimal de a participa, la Berlin, la trasarea politicii

---

bolşevică în anul 1918 a reprezentat şi reprezintă şi azi pentru mulţi tătari crimeeni, inclusiv pentru cei dobrogeni, conştienţi istoric şi politic, că singura perioadă din 1783 încoace, în care dorinţele naţionale au devenit realitate. Elitele politice dobrogene, ca de altfel, majoritatea populaţiei tătare au primit cu entuziasm crearea statului independent al Crimeei. Mulţi au emigrat în Crimeea, participând activ la evenimente şi au sprijinit totodată pe plan financiar, organizatoric, propagandistic şi politico-diplomatic revoluţia naţională din cadrul noului stat. De asemenea, numeroşi tătari scăpaţi de teroarea bolşevică au găsit refugiu în comunităţile tătărăşti din Dobrogea. Vezi : Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, Stanford, 1978, p. 120 ; Ernest Oberländer Târnoveanu, Volker Adam, *op. cit.*, pp. 50-51.

1. Dezideratul tătarilor crimeeni de a fi recunoscuţi ca grup indigen al Peninsulei Crimeea se va realiza de-abia în era nativizarii, desfăşurată în anii 1920-1930. În 1921, regimul sovietic a decis, conform noii politici a naţionalităţilor, axată pe colaborarea dintre toate naţionalităţile şi pe dezvoltarea culturală a variatelor grupuri etnice din URSS, crearea Republicii Autonomă Socialistă Sovietică Crimeea. În cadrul noii unităţi administrative, a fost promovată autonomia culturală a tătarilor crimeeni, limba tătară devenind, alături de limba rusă, limba oficială a republicii. Existau o serie de instituţii culturale tătare, jurnale, ziare, muzee, biblioteci, secţii de limba tătară în universităţi. Totul s-a sfârşit în anul 1928, odată cu decizia lui Stalin de a distruge mişcările comuniste naţionale din cadrul URSS (vezi Alan Fisher, *op. cit.*, pp. 131, 140, 141).
2. Au existat însă şi tătari care au trecut în tabăra partizanilor sovietici (vezi : *Ibidem*, p. 153).

naziste pentru Crimeea şi popoarele turcice din Uniunea Sovietică. La sfârşitul lui noiembrie 1941, Ülküsal, emigrat în Turcia încă din 1939, şi Kirimal au plecat la Berlin pentru a susţine cauza tătară.

În ciuda aşteptărilor, în perioada 1941-1944, rezultatele au fost modeste, întrucât Germania avea propriile planuri privind viitorul postbelic al peninsulei[1], planuri ce nu includeau o autonomie tătară, cu atât mai puţin un stat independent.

În aceste condiţii, prin intervenţia ambasadorului turc in România, în colaborare cu liderii *Comitetului pentru Eliberarea Crimeei*, în anul 1943, guvernul român a autorizat organizarea unor transporturi cu trenul, a unor famiii de refugiaţi crimeeni, pe ruta Odessa-Constanţa. Comitetul, care în acelaşi an şi-a schimbat titulatura – *Comitetul pentru Ajutorarea Refugiaţilor Crimeenilor*, va avea un rol important în preluarea acestora la Constanţa şi apoi plasarea lor în satele tătărăşti dobrogene[2]. În ceea ce priveşte caracterul activităţii *Comitetului*, putem spune că aceasta se împarte pe două axe cronologice : a) înainte de 1943, când speranţele pentru crearea unui stat independent existau încă, eforturile membrilor fiind canalizate în acest sens (a fost o perioadă în care organizaţia l-a avut drept lider pe Mustecep Fazıl Ülküsal) ; b) a doua axă cronologică se configurează după momentul recuceririi Crimeei de către URSS în 1944 şi deportarea tătarilor crimeeni în Siberia. În toamna 1943, *Comitetul* şi-a reorientat activităţile în sensul sprijinirii refugiaţilor crimeeni, aşa cum sugerează şi noua sa titulatură. În această perioadă, Necip Fazıl devine liderul organizaţiei, fiind ales în această poziţie, în urma emigrării fratelui său, Ülküsal, în Turcia.

Refugierea tătarilor crimeeni s-a intensificat după recucerirea Crimeei de către URSS în 1944 şi emiterea în acelaşi an de către Comitetul de Stat pentru Apărare al URSS a decretului semnat de Stalin, de deportare a tătarilor din Crimeea în Uzbekistan şi în alte republici din Asia Centrală. Pretextul pentru această acţiune a fost acuzaţia de colaborare a tătarilor crimeeni cu trupele de ocupaţie germană[3]. O bună parte dintre refugiaţii crimeeni au ales ca destinaţie, cel puţin pentru o vreme, Dobrogea[4]. Noii veniţi nu s-au bucurat de sprijinul regimului antonescian, aşa cum reiese dintr-un raport informativ din iunie 1944, privind starea generală a populaţiei din municipiul Constanţa, pe luna mai a aceluiaşi an. Raportul menţiona sosirea unui număr mare

1. Ideea iniţială a lui Hitler a fost de a crea în Crimeea un Gotland, un refugiu pentru germanii arieni.
2. Valentin Ciorbea, Laura Stancu, Amet Aledin (coord.), *Tătarii în izvoare arhivistice româneşti. Comunitatea Musulmană în Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii*, vol. I, Editura Ex Ponto, Constanţa, 2011, pp. 56-57.
3. Vezi : Cezar Aurel Banu, „Passé traumatique, mémoire, histoire confisquée et identité volée : la déportation des tatars de Crimée par Staline en mai 1944 (le Surgûn)”, în *Conserveries mémorielles*, nr. 1/2006, p. 6. Articol disponibil online la http : //cm.revues.org/288 (consultat la data de 12 iulie 2013).
4. Virgil Coman, „Mărturii documentare privind tătarii din Dobrogea (6 septembrie 1940 – 6 martie 1945)”, în Marian Cojoc (coord.), *Tătarii in istoria românilor*, Editura Muntenia, Constanţa, 2004, p. 156.

de refugiaţi tătari în municipiul Constanţa, faptul că ei reprezentau un pericol pentru ordinea şi siguranţa statului, stare ce a încetat ca urmare a măsurii luate de generalul Antonescu, de predare a acestora lagărului german înfiinţat la Constanţa[1]. Motivul predării lor lagărului german îl constituia teama autorităţilor române faţă de posibila colaborare a unor tătari crimeeni cu organizaţii comuniste, întrucât, în timpul războiului, un număr de tătari crimeeni aleseseră colaborarea cu Armata Roşie[2].

Activitatea Comitetului a continuat şi în aceste condiţii, pentru a înceta oficial odată cu instalarea trupelor sovietice pe teritoriul României la 23 august 1944. Instaurarea comunismului a accentuat şi mai mult procesul de identificare a tătarilor crimeeni refugiaţi în Dobrogea, în condiţiile în care URSS a solicitat în mod expres autorităţilor române repatrierea urgentă a tătarilor veniţi din Crimeea în perioada 1943-1944. Autorităţile comuniste s-au conformat, predând pe cei identificaţi autorităţilor sovietice, în vederea repatrierii. În paralel, au fost demarate şi anchete în rândul tătarilor dobrogeni, care acordaseră orice formă de sprijin conaţionalilor lor crimeeni[3]. Urmărirea şi persecuţiile împotriva acestora s-au transformat într-o amplă represiune după instalarea noului guvern, condus de dr. Petru Groza, la data de 6 martie 1945[4].

Astfel, la începutul anilor 1950, au fost arestaţi de către Securitate mai mulţi membri ai comunităţii tătare, pe baza acuzaţiei de *activitate naţionalistă şi religioasă*[5]. În octombrie 1948, seria arestărilor a fost deschisă cu reţinerea lui Necip Hagi Fazıl[6]. Campania de represiune împotriva tătarilor a culminat în anul 1952, odată cu arestarea, în decursul anului, a treizeci şi nouă de persoane : preoţi, medici, avocaţi, proprietari de terenuri[7]. Dintre aceştia, cei mai mulţi erau tătari, dar au fost arestaţi turci, şi chiar un cetăţean român[8]. Procesul a cinsprezece dintre aceştia, lideri şi membri de

1. *Ibidem*, p. 157.
2. *Ibidem*.
3. Ernest Oberländer Târnoveanu, Volker Adam, *op. cit.*, pp. 57-67.
4. Virgil Coman, *op. cit.*, p. 159.
5. Giuseppe Cossuto, „I musulmani dell'Europa dell'Est durante il periodo comunista. Note sulla loro storia e sui loro rapport con I rispettivi stati", în Călin Felezeu (coord.), *Studii şi cercetări de turcologie contemporană*, Editura Tribuna, Cluj-Napoca, 2004, p. 217.
6. Interviu cu Suyum Memet, 79 de ani, membră a familiei Fazıl (fiica lui Necip si a Sultanei Fazıl), 30 ianuarie 2013.
7. Ghiuner Acmola, „Rezistenţa tătară în Dobrogea", în *Observator*, 23 noiembrie 1999, p. 17.
8. Irstmambet Iusuf, Mustegep Samedin, Memet Mendu, Ali Osman Becmambet, Mehmet Vani, Abdula Teufic Isleam, Serafedin Ibraim, Sultana Fazıl, Salia Mendu, Nazif Geancai, Geafer Iusuf, Şaip Veli Abdula, Amet Mustafa ; Malic Cadâr, Enan Curtmola (Căruntu Ştefan). Vezi : Ghiuner Acmola, „Rezistenţa tătară în Dobrogea", în Ilie Popa, *Experimentul Piteşti. Reeducarea prin tortură*, ed. I – Piteşti, 6-8 decembrie 2001 ; ed. a II-a, Secţiunea I, Piteşti, 4-6 octombrie 2002, vol. I, Fundaţia Cuturală Memoria. Filiala Argeş, Piteşti, 2003, pp. 372-375 ; şi Cicerone Ioniţoiu, *Victimele terorii comuniste (arestaţi, torturaţi, întemniţaţi, ucişi)*, Editura Maşina de Scris, Bucureşti, 2000-2010, vol. I-XI. Pentru informaţii asupra monitorizării de către Securitate a activităţii lui Necip Hagi Fazıl şi a celor implicaţi în acest proces, vezi : Valentin Ciorbea, Laura Stancu, Amet Aledin (coord.), *op. cit.*, pp. 46-62.

bază ai *Comitetului pentru Ajutorarea Crimeenilor* a fost intentat la 11 martie 1953 şi, conform dosarului de proces, ei se făceau vinovaţi de

> constituirea organizaţiei contrarevoluţionare Mişcarea Naţională Tătară. Au desfăşurat propagandă pentru aşa zisa Mişcare de Eliberare a Crimeei în favoarea unui stat independent tătar". Se menţiona că, în acest scop, aceştia colectaseră „bani, alimente, găzduiseră elemente naţionale crimeene în timpul războiului, ce se aflau fugite pe teritoriul ţării noastre.

La aceastea se adăuga acuzaţia de „*spionaj în favoarea Serviciului de Spionaj Turc*"[1].

Necip Hagi Fazıl – repere biografice

Necip Fazıl s-a născut în anul 1905, în mijlocul unei familii tătare, originare din ţinutul Geankoy al Crimeei şi stabilite în partea de răsărit a Dobrogei, în satul Sarighiol, prin anii 1862. Alături de fratele său, Mustecep, a avut un rol important în viaţa culturală şi politică a tătarilor crimeeni din Dobrogea. În anul 1927, a absolvit Seminarul Musulman de la Medgidia, după care a urmat, la Bucureşti, Academia Cooperativelor de Bănci, după absolvire lucrând timp de doi ani ca inspector bancar[2]. În paralel, a desfăşurat o activitate literară destul de intensă, scriind şi publicând poeme şi piese de teatru în paginile revistei *Emel*. Abordând subiecte literare, istorice, etnografice şi lingvistice, prin intermediul creaţiilor sale, a încercat să transmită ideile naţionale la care adera, ataşamentul pentru patria de origine Crimeea, drama dezrădăcinării de acest teritoriu şi visul creării unui stat independent crimeean[3].

În anul 1931, s-a căsătorit cu Sultana Alimseyit, din satul său natal Azaplar (Tătaru), cu care a avut doi copii, Suyum şi Bora. În 1933, după moartea tatălui său, a revenit în localitatea natală şi, după modelul organizaţiei înfiinţate de fratele său, Mustecep Ülküsal, la Bazargic, el pune bazele *Comitetului de Tineri Naţionalişti Tătari*. După emigrarea fratelui său în Turcia, conducerea *Comitetului pentru Eliberarea Crimeei* i-a revenit lui, iar când acest organ naţional a devenit *Comitetul de Ajutorare al Refugiaţilor Tătari*, acesta s-a implicat în preluarea şi repartizarea în satele dobrogene a refugiaţilor crimeeni, sosiţi în Constanţa între 1943-1944[4].

Conform unei scurte biografii întocmite de fratele său, Ülküsal, referindu-se la existenţa lui Necip după instaurarea regimului comunist, acesta afirmă că „în perioada ocupaţiei comuniste el a trăit cu demnitate, cu atenţie în ce priveşte manifestarea oficialităţilor bolşevice şi mai ales ruse, faţă de noi, tătarii". Conform datelor oferite de

1. ACNSAS, fond *Penal*, dosar 1172, vol. 1, f. 2.
2. Ghiuner Acmola, *Necip Hagi Fazıl*, Editura New Line, Constanţa, 2009, p. 120.
3. Pentru o prezentare mai detaliată a activităţii literare vezi: *Ibidem*, pp. 116-119.
4. *Ibidem*, p. 114.

acesta, Necip a continuat să îi ajute pe refugiaţii crimeeni ascunşi în satele izolate din Dobrogea chiar şi după instaurarea comunismului, pe parcursul anilor 1945-1947[1].

În 1945, a survenit prima sa arestare, pentru activitatea sa naţionalistă, alături de unul din colaboratorii săi, hogele Şaip Veli Abdula, din satul Albeşti (Constanţa). A reuşit să scape de această primă arestare prin intervenţia lui Amdi Nusuret, director al închisorii din Constanţa[2], pentru ca, în octombrie 1948, Fazıl să fie întemniţat din nou şi torturat timp de o săptămână la sediul Securităţii constănţene, din Piaţa Ovidiu. Conform mărturiei fiicei acestuia, familia sa a fost anunţată de decesul său abia după o săptămână, în vederea ridicării trupului. Necip Fazıl a fost înmormântat, ulterior, în satul natal Tătaru (Azaplar)[3]. Capturarea sa, în 1948, a deschis seria arestărilor de la începutul anilor 1950, când au fost arestaţi de către Securitate mai mulţi membri ai comunităţii tătare, pe baza acuzaţiei de activitate naţionalistă şi religioasă[4].

Membrii familiei Fazıl în procesul tătarilor, din 1953

Acţiunea autorităţilor asupra minorităţii tătare s-a transformat treptat, în intervalul 1949-1953, în investigaţii concrete asupra membrilor minorităţii tătare dobrogene, acuzaţi de spionaj împotriva statului român. Semnificativ pentru acest tip de acţiuni a fost momentul arestării (în 1952) şi condamnării (în martie 1953) a cinsprezece membri ai comunităţii tătare[5], sub acuzaţii care constituiau expresia finalizării cercetărilor şi urmăririlor tătarilor dobrogeni încă din timpul războiului. Acuzaţiile aduse de organele de anchetă au fost : constituirea mişcării naţionale tătare într-o organizaţie contra-revoluţionară, care a desfăşurat o propagandă pentru aşa-zisa eliberare a Crimeei şi formarea unui stat independent tătar, furnizarea de informaţii trupelor germane din Crimeea în perioada ocupaţiei 1941-1944, găzduirea tătarilor crimeeni, şi colaborarea cu serviciul de spionaj turc prin intermediul consulatului turc de la Constanţa în perioada 1950-1951[6].

Conform procesului verbal de urmărire penală încheiat de locotenentul de Securitate Petre Crişan, între cei cinsprezece din lotul tătarilor din 1953 se aflau trei membri

1. *Ibidem*, p. 122.
2. Ghiuner Acmola, „Eroii tătari cunoscuţi şi necunoscuţi în războiul anticomunist român şi opresiunea cullturii şi a religiei lor (perioada 1944-1970)", în Ilie Popa, *Experimentul Piteşti. Comunicări prezentate la simpozionul Reeducarea prin tortură. Opresiunea culturii tradiţionale române în timpul dictaturii comuniste*, ed. a V-a, Piteşti, 23-25 septembrie 2005, Fundaţia Culturală Memoria, filiala Argeş, Piteşti, 2006, p. 356.
3. Interviu cu Suyum Memet, 79 de ani, membră a familiei Fazıl (fiica lui Necip si a Sultanei Fazıl), 30 ianuarie 2013.
4. Giuseppe Cossuto, *op. cit.*, p. 217.
5. Marian Cojoc, „Anul 1953 în istoria tătarilor dobrogeni", în Marian Cojoc (coord.), *op. cit.*, p. 163.
6. *Ibidem*, pp. 163-164.

ai familiei Fazıl : cumnatul lui Necip – Memet Mendu, fost moşier şi fiu de hagiu[1] bogat, soţia acestuia şi sora lui Necip – Salia Memet[2], alături de Sultana Fazıl, soţia lui Necip[3]. Membri ai *Comitetului pentru Ajutorarea Tătarilor Crimeeni*, ei au fost arestaţi pe parcursul anului 1952 şi condamnaţi în procesul din martie 1953. Rechizitoriul întocmit de Procuratura Militară Bucureşti, în februarie 1953, întrunea, în mod particular, drept puncte comune de acuzaţie pentru cei trei membri ai familiei Fazıl, activitatea în rândul populaţiei tătare cu privire la eliberarea Crimeei şi crearea unui stat tătar, alături de Mustecep Fazıl şi Necip Fazıl, ajutorarea cu bani şi alimente, găzduirea refugiaţilor crimeeni, furnizarea de informaţii politice şi economice către serviciul de spionaj turc, prin intermediul lui Mustecep Fazıl, emigrat în Turcia, înscrierea pe lista de voluntari pentru Crimeea întocmită de acesta în 1942[4], primirea, după moartea lui Necip în 1948, a unor scrisori şi ajutoare în bani din partea aceluiaşi Mustecep Fazıl, prin intermediul unor marinari turci îmbarcaţi în portul Constanţa, dar şi prin intermediul Consulatului Turc[5]. Trimişi în judecată, ei au fost condamnaţi definitiv, conform sentinţei pronunţate la 11 martie 1953. Astfel : Memet Mendu la munca silnică pe viaţă, zece ani degradare civică şi confiscarea averii personale pentru crimă de înaltă trădare[6] şi la zece ani detenţie simplă pentru delictul contra siguranţei statului[7]. Soţia sa, Salia Mendu, a fost condamnată la cinci ani detenţiune simplă, pentru complicitate la delictul contra siguranţei statului străin, în vreme ce Sultana Fazıl, la opt ani detenţie simplă, pentru delict contra siguranţei statului[8].

Atât Salia Mendu, cât şi Sultana Fazıl au fost graţiate în anul 1956, iar Memet Mendu a fost eliberat în 1964, prin Decretul nr. 411 de eliberare a deţinuţilor politici. Sultana a fost arestată din nou în 1958 în vederea ispăşirii pedepsei iniţiale de 8 ani,

1. Credincios musulman care a fost în hagialâc, adică în pelerinaj la Mecca.
2. Absolventă a Liceului Pedagogic Turc din Bazargic (Dobrici din Bulgaria de azi), Salia Mendu a desfăşurat o activitate publicistică în domeniul liric. Poeziile ei au fost traduse de Güner Acmola pentru a fi publicate într-o proiectată şi nerealizată antologie.
3. Marian Cojoc, *op. cit.*, p. 193.
4. După plecarea în 1939 a lui Mustecep Ülküsal în Turcia, acesta revine în 1942 şi organizează în Constanţa o adunare restrânsă unde înscrie pe liste voluntari, care să meargă în Crimeea să lupte împotriva URSS.
5. Marian Cojoc, *op. cit.*, pp. 230-232, 240-242.
6. Elementul acuzaţiei de crimă de înaltă trădare îl constituiau scrisorile trimise lui Mustecep Ülküsal prin marinari şi Consulatul Turc. Se considera că prin aceste scrisori au ajuns informaţii economice, politice la Serviciul de Spionaj Turc (vezi *Ibidem*, p. 267).
7. Elementul delictului contra siguranţei statului străin era constituit de acţiunile de organizare pe teritoriul statului român a mai multor organizaţii naţionaliste tătare, care aveau ca scop crearea unui stat independent tătar, din al cărui guvern urmau să facă parte. De asemenea, adăpostirea fugarilor crimeeni, care colaboraseră cu trupele fasciste germane împotriva URSS, având în vedere că aceste acţiuni erau considerate ca agresive la adresa suveranităţii şi independenţei URSS şi puneau în pericol siguranţa interioară şi exterioară a URSS, constituiau totodată elementul delictului contra siguranţei statului străin (Vezi : *Ibidem*, p. 268).
8. *Ibidem*, p. 279.

în vreme ce Salia, a decedat la scurt timp, ca urmare a stării sale de sănătate precare, înainte de eliberarea din închisoare a soţului său Memet Mendu, care, în 1970, a reuşit să emigreze în Turcia[1].

Recuperarea memoriei : persecuţia drept cotidian

Analiza vieţii în perioada comunistă, în cazul familiei Fazıl, se conturează prin discursul retrospectiv al celor doi urmaşi ai familiei, Bora şi Suyum, fiul, respectiv fiica lui Necip şi a Sultanei Fazıl. În cazul celor doi, experienţa cotidianului capătă elementele marginalităţii sociale, în condiţiile în care represiunea asupra familiei devine cadrul de referinţă principal şi nucleul de bază al rememorării vieţii cotidiene sub regimul comunist.

Această caracteristică este determinată de perpetuarea sau, mai exact, de preluarea afectivă a experienţei represive de la generaţia părinţilor înspre cea a copiilor. Din perspectiva retrospectivă a celor doi, există două registre ale memoriei, care se suprapun celor două etape cronologice ale regimului comunist. Astfel, perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej se află sub semnul morţii tatălui – Necip, a arestării mamei – Sultana, a persecuţiilor îndreptate împotriva familiei, în vreme ce al doilea registru al memoriei se suprapune perioadei lui Nicolae Ceauşescu, care se conturează ca o perioadă a supravieţuirii cotidiene sub comunism, marcată la nivel psihic de trauma personală a perioadei anterioare.

Viaţa în comunism, imediat după moartea lui Necip, apare familiei „*ca un calvar*”[2]. Accentul cade iniţial asupra dramei de factură personal-afectivă, existenţa familiei fiind profund marcată în acest sens de pierderea tatălui. Evoluţia după acest moment, intervenit în 1948, este marcată de stigmatul de duşman al poporului aplicat lui Necip, ceea ce duce la o viaţă în marginalitatea societăţii şi în refugiul familiei. Treptat însă, lipsurile traiului zilnic determină o mutare a accentului dinspre drama afectivă înspre cea a supravieţuirii materiale.

> Reîntorşi la Constanţa, după înmormântare, am simţit cu fiecare zi care trecea că viaţa noastră devenea din zi în zi mai grea, mai apăsătoare, mai pustie. Lupta pentru pâine, pentru supravieţuire, pentru chirie, pentru şcoală, ne-a ajutat să-l uităm pe tata, sa uităm moartea lui tragică, să ne gândim cum să facem faţă acelor ani grei 1948, 1949, 1950[3]...

Suyum oferă, în acest sens, o imagine foarte concretă asupra situaţiei :

1. Informaţii oferite de Ghiuner Acmola, membră a familiei Fazıl, 1 august 2013.
2. Interviu cu Suyum Memet, 79 de ani, membră a familiei Fazıl (fiica lui Necip şi a Sultanei Fazıl), 30 ianuarie 2013.
3. Interviu cu Bora Fazıl (fiul lui Necip şi a Sultanei Fazıl), în Ghiuner Acmola, *Cartea iertării. Document tătar*, Editura Europolis, Constanţa, 2002, p. 20.

> Mama nu dormea de grijă şi de durere... Avea 36 de ani, eu aveam 14 ani, fratele meu 12 ani. Am urmat şcoala, iar mama a vândut bijuterii de famile, tata avea un carneţel cu oameni care ne datorau bani, daţi cu împrumut, primeam şi alimente de la prietenii de la ţară[1].

Deşi cauza iniţială şi principală a persecuţiilor a constituit-o acuzaţia de naţionalism tătar, bazată pe elemente identitare de factură etnică, putem observa că perioada apare trăită în cazul celor doi urmaşi ai lui Necip, Suyum şi Bora, prin prisma cetăţeanului persecutat din cadrul unui stat comunist, în care supravieţuirea individuală prevalează în faţa supravieţuirii etnice. Ei ramân fideli principiilor naţionale insuflate în cadrul familiei lor încă de la prima generaţie stabilită în Dobrogea – iubirea de patrie şi visul Crimeei independente, însă în noile condiţii politice şi sociale, instaurate de regimul comunist, apartenenţa la etnia tatară ajunge în planul secund. Etnicitatea este estompată de traiul în cadrul unui stat comunist, de grijile materiale cotidiene, de drama personală a pierderii tatălui şi a arestării mamei, dar şi de politica practicată de regimul comunist faţă de minorităţi. Această caracteristică reprezintă o constantă a modalităţii de raportare la întreg trecutul comunist, atât la perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej, cât şi după 1965. În ciuda egalităţii depline indiferent de originea etnică, enunţată de statul comunist, neasumarea în practică a diferenţelor[2], în ceea ce priveşte statutul minorităţilor, s-a concretizat prin forme de represiune specifice, resimţite uneori ca o confuzie identitară. Din pespectiva adolescenţei, Bora Fazıl, invoca în acest sens episodul importării manualelor din Kazan, în condiţiile în care, imediat după 1948, s-a încurajat scindarea şcolilor din Dobrogea în şcoli turceşti şi tătărăşti, experimentându-se învăţarea în dialectul tătar importat din Republica Socialistă Autonomă Tătară Kazan, din URSS, prin aducerea unor manuale şi cărţi de literatură din această republică[3].

„La şcoală ne era greu, eram derutaţi de disputele dintre turci şi tătari, manualele scrise în alfabet chirilic într-o limbă străină nouă, nu ne atrageau. Noi nu mai ştiam ce eram, tătari, turci, kazahi”[4].

Practica tacită a regimului era de a interzice accesul la învăţământul superior pentru copiii celor consideraţi cetăţeni nedemni[5]. Ca şi în cazul majorităţii etnicilor tătari cu înaintaşi arestaţi – părinţi sau bunici, atât Suyum Memet, cât şi Bora Fazıl îşi exprimă regretul de a nu fi urmat studii superioare. Pe de o parte, ei invocă

1. Interviu cu Suyum Memet, 79 de ani, membră a familiei Fazıl (fiica lui Necip si a Sultanei Fazıl), 30 ianuarie 2013.
2. Vezi : *Minorităţi în tranziţie. Raport privind politicile publice în domeniul minorităţilor naţionale şi entice din România*, disponibil online la *http : //www.edrc.ro/docs/docs/provoc divers/ 092-127.pdf* (consultat la data de 7 martie 2013).
3. Nuredin Ibram, *Comunitatea musulmană din Dobrogea : repere de viaţă spirituală : viaţă religioasă şi învăţământ în limba maternă*, Editura Ex Ponto, Constanţa, 1998, p. 178.
4. Interviu cu Bora Fazıl (fiul lui Necip şi a Sultanei Fazıl), în Ghiuner Acmola, *Cartea iertării...*, ed. cit., p. 20.
5. Este vorba despre o categorisire aplicată persoanelor, decăzute din drepturile lor, ca urmare a problemelor pe care le aveau cu regimul, datorită originii lor nesănătoase.

opţiunea practică a mamei, determinată de grija pentru supravieţuire, de a-i îndrepta spre şcoli tehnice[1]. Totodată ambii subliniază obstacolul originilor sociale în realizarea studiilor şi afirmarea profesională. Suyum menţionează în acest sens că a fost contabilă, pentru că nu a avut posibilitatea de a studia, întrucât se cerea cazier, iar ea nu avea origini sociale sănătoase. Bora rememorează din această perspectivă, a consecinţelor originilor sociale, hărţuirea sa, ca adolescent şi elev de liceu, în cadrul şedinţelor UTM, urmată de excluderea sa din organizaţie, chiar sub presiunea unui activist turc, tovarăşul Ramazan[2].

> S-a auzit în sala de serbări a şcolii un tunet comunist : Să se ridice în picioare Fazıl Bora, un duşman de clasă periculos !
> Stăteam printre colegii mei de clasă undeva mai la spate, în sala arhiplină, m-am ridicat uimit, căci nu eram duşmanul nici unei ideologii !
> Vocea tunet a continuat indiferentă la drama mea : Eşti chemat să-ţi predai carnetul UTM şi să părăseşti imediat sala, să nu ne mai spionezi !
> …Cum putea să fie pericol un băiat orfan de tată, care se mai culca şi flămând ? Pentru mine şcoala a însemnat o odisee, abia în 1955 am putut să spun că am absolvit la seral un liceu de 10 clase[3]…

Arestarea ulterioară a Sultanei Fazıl in 1952 este trăită de Suyum şi Bora ca o ruptură intervenită atât la nivel personal, dar şi social. Dacă Suyum alege refugiul în viaţa de familie, Bora trăieşte această perioadă într-o solitudine proletară. Perioada primei arestări a mamei, 1952-1956, determină alături de presiunea delaţiunii şi a supravegherii constante, migraţia celor doi înspre alte zone ale ţării în cadrul fenomenului migraţiei forţei de muncă.

Suyum pleacă la Bacău în 1953 alături de soţul ei, Nuredin Memet, care cere transferul locului de muncă la Bacău, ca urmare a reclamaţiilor la care era supus, datorită căsătoriei cu fiica lui Fazıl, iar Bora alege plecarea la Braşov pentru a obţine calificarea în meseria de strungar. Despărţirea de familie se îmbină cu frustrarea socială rezultată din asumarea forţată a statutului de proletar. Bora vede acest act ca o necesitate a condiţiilor sociale şi materiale trăite, o consecinţă a faptului că era fiul unor părinţi condamnaţi politic de regimul comunist, într-o asumare a acţiunilor tatălui său, care pentru el apare sinonimă cu asumarea numelui Fazıl.

Îndepărtarea de satul Tătaru, ulterior de Constanţa şi implicit de Dobrogea, locul de baştină al familiei, este văzută retrospectiv ca o dezrădăcinare, ca o dislocare forţată, o perioadă de pribegie, un exil al muncii socialiste. Destinul proletar li se pare injust atât lui Bora, cât şi surorii sale, Suyum. Astfel, discursul lor surprinde în acest sens fenomene specifice tiparului cotidian comunist ca lipsa de alimente şi

1. Interviu cu Suyum Memet, 79 de ani, membră a familiei Fazıl (fiica lui Necip si a Sultanei Fazıl), 30 ianuarie 2013.
2. Interviu cu Bora Fazıl (fiul lui Necip şi a Sultanei Fazıl), în Ghiuner Acmola, *Cartea iertării…*, ed. cit., p. 20.
3. *Ibidem*, p. 21.

condiţiile grele de locuire. Suyum subliniază vieţuirea alături de soţ şi de cei doi copii într-o singură cameră, iar Bora menţionează traiul în căminele muncitoreşti din Braşov, câte patruzeci de proletari în cameră, cu un salariu derizoriu şi o singură masă la cantină, „restul se rezuma la pâine cu marmeladă, căci marmelada costa 5 lei şi 20 de bani ! Era alimentul soldatului, al muncitorului, al deţinutului ...(prima cumpărătură a tatălui meu după eliberarea din închisoare a fost o ladă de marmeladă)”[1].

Migraţia celor doi în alte centre industriale ale ţării a provocat o dispersare a familiei, însemnând o erodare a relaţiilor specifice modelulului tradiţional al familiei tătare extinse, depărtarea de rude fiind invocată ca una. Prima eliberare a Sultanei Fazıl, din penitenciarul de la Miercurea Ciuc, survine la 30 iulie 1956, ea fiind graţiată conform încheierii din 18 iulie 1956 a Tribunalului Militar Constanţa[2]. Revenirea ei, după ispăşirea a patru ani de detenţie, înseamnă şi revenirea celor doi fraţi la Constanţa. Perioada sa de libertate, 1956-1958, se află, însă, pentru întreaga familie, sub semnul sentimentului de spaimă, teroare şi frică, inoculate de supravegerea constantă şi de practica delaţiunii, de neîncredere în semeni şi mai ales sub semnul aşteptării, a presiunii iminente a unei noi arestări, în vederea ispăşirii complete a celor de opt ani de detenţie. Suyum rememorează acele zile : „stăteam pe strada Mihai Viteazul (Constanţa), la o familie (în chirie) şi pentru că eram urmăriţi, (Sultana) stătea ascunsă când venea sectoristul. A stat ascunsă doi ani...”[3].

În 1958, Sultana Fazıl este arestată din nou, ea fiind eliberată definitiv de-abia în 1962. Conform mărturiei fiicei acesteia, această ultimă detenţie i-a fost fatală, infarctul suferit în această perioadă provocându-i deteriorarea ireversibilă a stării de sănătate[4].

Perioada scursă între eliberare şi moartea ei în 1971 este descrisă ca o perioadă în care sentimentul supravegherii era o constantă a vieţii zilnice. Perioada este surprinsă detaliat în notele către Securitate, extrase din dosarul informativ al Sultanei Fazıl. O notă informativă din 1968 subliniază starea sa gravă de sănătate (cardiacă în ultimul grad) şi faptul că în aceste condiţii era vizitată în locuinţa repartizată ginerelui său, Nuredin Memet, de toate rudele din Constanţa şi din Bucureşti[5].

Din perspectiva rememorării individuale, perioada Nicolae Ceauşescu este percepută prin prisma consecinţelor sociale ale apropierii relaţiilor diplomatice dintre Ankara şi Bucureşti, începând cu 1964 – 1965[6], şi a autorizaţie vizitelor în Turcia – din doi

1. *Ibidem*, p. 20.
2. ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 37875, f. 10.
3. Interviu cu Suyum Memet, 79 de ani, membră a familiei Fazıl (fiica lui Necip si a Sultanei Fazıl), 30 ianuarie 2013.
4. *Ibidem*.
5. ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 37875, f. 24. (Bora Fazıl lucrează, în această perioadă, la Combinatul Agricol Mihăileşti din subordinea Consiliul Superior al Agriculturii.)
6. În ansamblu, perioada Războiului Rece se caracterizează printr-o distanţare a relaţiilor diplomatice dintre România şi guvernul de la Ankara. O excepţie o constituie acordul din 30 iulie 1966, care reglementa schimburile şiinţifice şi artistice între Republica Socialistă România şi Republica Turcia, semnat la Istanbul, acordul între guvernul Republicii Socialiste

în doi ani, pentru cetăţenii de origine turcă şi tătară, care aveau rude pe teritoriul turc. Retrospectiv, perioada se încheagă în jurul reluării legăturilor cu Turcia, a regăsirii familiei, prin revederea fratelui lui Necip, Mustecep Ülküsal. Accentul este comutat dinspre drama personală şi lipsurile materiale înspre obstacolele libertăţii de expresie şi mişcare. Ambii menţionează dificultatea obţinerii unui paşaport şi a aprobării excursiilor în Turcia, alături de cenzura corepondenţei, folosită de Securitate ca mijloc de recoltare a informaţiei, cu privire la activitatea spionilor şi elementelor contra-revoluţionare.

> În 1969, având-ul acolo pe unchiul Mustecep Ülküsal am vrut să plecăm în vizită, dar nu ne-a dat voie. Soţului i s-a sugerat să facă memorii şi a venit aprobarea. A fost o fericire să ne revedem rudele, pe Mustecep nu îl văzusem din 1948. Acolo i-am cunoscut copiii, nepoţii…Era plecat dinainte de comunism.
> Copiii rămâneau acasă, ei nu aveau voie să vină, pentru că ei erau garanţia că noi ne vom întoarce. Mulţi îi lăsau pe copii şi îi recuperau prin Crucea Roşie.
> După 1969 am început să ne scriem şi scrisori cu rudele din Turcia, dar nu prea des, oricum scrisorile erau deschise[1].

Suspiciunea care plana în acest sens asupra Fazılilor reiese din dosarul personal al Sultanei Fazıl, care relevă nu doar supravegherea acesteia, ci conţine date referitoare la toţi membrii familiei, Bora Fazıl, Suyum Memet, soţul acesteia Memet Nuredin.

Într-o notă informativă din 12 decembrie 1968, se menţiona faptul că Bora Fazıl întreţinea relaţii cu Mustecep Fazıl. Acesta, pe baza informaţiilor oferite de Bora, l-ar fi informat pe premierul turc Demirel despre situaţia populaţiei turco-tătare din România, propunându-i acestuia să abordeze în discuţiile cu guvernul român problema încheierii unei convenţii în vederea creării unui cadru pentru emigrare. Aceeaşi notă consemna faptul că Suleyman Demirel a încercat să abordeze aceste probleme în discuţia cu guvernul român[2].

Perioada după 1965, în ciuda aceluiaşi cadru al supravegherii şi lipsurilor acute ale anilor 1980, apare ca o perioadă a unei relative normalităţi, ca urmare a slăbirii represiunii, începută cu generaţia lui Necip[3]. Este o perioadă a racordării la statul protector – Turcia[4], dar şi o perioadă, prin intermediul excursiilor organizate, a

---

România şi guvernul Republicii Turcia privind transporturile aeriene civile, semnat la Ankara la 2 mai 1966 şi acordul privind cooperarea în domeniul turismului, semnat la Istanbul la 29 iulie 1966. Vezi : Călin Felezeu, Adriana Cupcea, *O perspectivă comparativă a imaginii otomanului în manualele de istorie din România şi Bosnia Herţegovina în perioada post-comunistă*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, p. 72.

1. Interviu cu Suyum Memet, 79 de ani, membră a familiei Fazıl (fiica lui Necip si a Sultanei Fazıl), 30 ianuarie 2013.
2. ACNSAS, fond *Informativ*, dosar 37875, f. 31.
3. Interviu cu Bora Fazıl (fiul lui Necip şi a Sultanei Fazıl), în Ghiuner Acmola, *Cartea iertării…*, p. 24.
4. Activarea mişcării naţionale tătare pe teritoriul Turciei, prin intermediul unor lideri tătari din Crimeea, dar şi din Dobrogea, a consolidat percepţia Turciei de stat protector al tătarilor.

primului contact cu teritoriul de origine Crimeea, pe care Necip Fazıl şi mulţi din membrii condamnaţi ai *Comitetului de Ajutorare a Crimeenilor*, nici nu îl cunoscuseră decât din povestirile generaţiilor anterioare de tătari.

Concluzii

Mişcarea naţională tătară, în forma manifestată pe teritoriul României, nu a fost îndreptată în mod expres împotriva regimului comunist în forma sa locală instaurată pe teritoriul României. Caracterul anticomunist s-a conturat treptat prin transferul experienţei sovietice a tătarilor crimeeni la nivelul unei părţi a mentalului tătar dobrogean. Represiunea care a avut loc în anii 1950 a fost motivată de acţiunile mişcării dinainte de război, a fost, de fapt, expresia finalizării cercetărilor şi urmăririi tătarilor încă din timpul războiului, aşa cum demonstrează şi acuzaţii afirmate, găzduirea tătarilor crimeeni refugiaţi în 1941-1943. Mişcarea naţională tătară dobrogeană trebuie privită din perspectiva implicării etnice, a racordării la mişcarea naţională tătară din teritoriul de origine crimeean, ceea ce a determinat o extrapolare a caracterului antisovietic, în baza experienţelor istorice ale tătarilor crimeeni, începând cu 1917. Implicarea etnică a coincis pe de o parte la nivel intelectual, prin liderii şi membrii săi de bază, care de formaţie erau hogi, învăţători sau avocaţi, şi care aderau şi propagau ideile mişcării naţionale tătare din Crimeea, menţinând, în acelaşi timp, o relaţie strânsă cu liderii crimeeni. Pe de altă parte însă, prin extinderea sa ideologică şi practică, inclusiv înspre localităţile rurale dobrogene, mişcarea a cuprins şi nivelul populaţiei de rând.

La un prim nivel al analizei, am putea spune că familia Fazıl reprezintă un caz relevant pentru situaţia membrilor elitei tătare dobrogene la începutul perioadei comuniste, din prisma poziţiei de lider ocupată de Necip Fazıl în cadrul mişcării naţionale tătare dobrogene. Extinderea mişcării naţionale şi înspre nivelul populaţiei tătare de rând a însemnat însă implicit extinderea represiunii comuniste şi înspre acest segment de populaţie. Experienţa familiei Fazıl este relevantă pentru toate aceste niveluri ale societăţii tătărăşti de la începutul perioadei comuniste. Stigmatul pus de condamnarea membrilor săi, la începutul anilor 1950, a influenţat evoluţia sa ulterioară pe plan social, material, profesional şi afectiv, pe parcursul întregii perioade comuniste, iar formele marginalizării sale sociale se regăsesc, în funcţie de specificul fiecărei situaţii în parte şi în cazul altor familii, indiferent de naţionalitate, a căror existenţă a fost marcată de un conflict cu autorităţile comuniste.

În condiţiile în care visul patriei-mamă este spulberat odată cu expulzarea tătarilor în 1944, Crimeea apare din acest punct de vedere ca un teritoriu pierdut, iar Turcia este percepută ca o a doua patrie a tătarilor, patria protectoare sau statul tată-Turcia, sintagmă vehiculată la nivelul mediilor intelectuale tătare. (Interviu cu prof. univ. dr. Tahsin Gemil, membru al comunităţii tătare, 11 ianuarie 2013.)

Anexa 1

Monumentul dedicat tătarilor crimeeni, victime ale comunismului,
satul Tătaru (Azaplar), jud. Constanţa

Anexa 2

Mormântul lui Negip Hagi Fazil, în cimitirul satului Tătaru (Azaplar), jud. Constanţa

Pompiliu-Nicolae Constantin

Viaţa pe stadion : publicul sportiv în regimul comunist între presiunea propagandei şi libertatea de exprimare

Sport in the communism era became an instrument used to organize the population and it also offered common people a way to spend their free time. On the other hand, going to the stadium during communism was perceived like a way of liberation. Even if the political system intended to control the situation in the arena, the public behaviour was not always a good example. Having big arenas and an impressive public became a problem for the communist authorities.

Many of these spectators were coming from the rural areas, where sport was not so well developed and so the rules of the games were not a priority for this part of the public. In fact, they represented an important part of the audience and their demeanour represents a challenge for the stadium security employees. For this reason the communism maintained a campaign to educate this public.

This article describes the way how the regime has regarded the sport fans and how the political ideology made propaganda to build a new type of supporter. This action had a mixed effect and the supporter's behaviour was hardly predictable during this kind of demonstrations (cultural, political or sportive). The stadium was a common space for them and the influence of the party principles in the sport world was received in different ways by the public.

Keywords : communist sport, supporter, propaganda, sport heroes, ideology.

Sportul a fost o problemă de stat în cadrul regimurilor comuniste. În acelaşi timp, sportul a reprezentat şi un domeniu care a oferit satisfacţii populaţiei. Nu de puţine ori, într-un regim al fabricării de eroi ai muncii, masele de oameni au găsit în sport un refugiu de petrecere a timpului liber. Populaţia României a manifestat interes pentru evenimentele sportive, iar mass-media a alimentat acest fenomen. În fapt, presa sportivă era mai puţin politizată decât alte domenii media, astfel că spectatorii aveau mai multă încredere în eroii din acest domeniu. Sportivii erau prezentaţi ca eroi ai poporului, ceea ce făcea ca lumea să vină pe stadion pentru a vedea anumite staruri sportive. Ca şi în Uniunea Sovietică, şi în spaţiul comunist sportul pătrunde în conştiinţa societăţii.

Ce a reprezentat sportul pentru cetăţeanul din România comunistă şi care au fost parametrii în care sistemul politic a livrat publicului spectacolul sportiv ? Care sunt diferenţele între mediul rural şi cel urban când vine vorba de sport ca divertisment ? Cum acţionează regimul politic pentru a-i educa pe suporteri ? Acestea sunt întrebări la care articolul încearcă să răspundă, folosindu-se de surse din presa comunistă, memorii ce detaliază aspecte ale vieţii cotidiene sau fotografii de la evenimentele sportive.

Sportul a făcut parte din rândul distracţiilor cetăţeneşti ale comunismului românesc. Ideologia politică din acest spaţiu a văzut altfel rolul sportului. Dacă în Europa de Vest sportul era o modalitate de relaxare organizată după bunul plac, într-un cadru liber şi care nu pierduse nimic din semnificaţia termenului de *loisir*[1], pentru comunismul românesc interpretarea este ceva mai nuanţată. Sportul era un domeniu care trebuia să întărească unitatea ţării, aşa cum se preconiza că trebuie să se întâmple şi în celelalte state comuniste europene, unde până şi timpul liber avea o conotaţie marxist-leninistă[2].

Sportul a devenit un factor integrator al populaţiei rurale în mediul urban în toate statele comuniste, iar România nu face excepţie[3]. Fără să moştenească o infrastructură pe măsura planurilor măreţe de a organiza demonstraţii şi parade, regimul comunist instaurat la Bucureşti s-a mobilizat rapid pentru a îndeplini această cerinţă. Construcţia unor arene sportive a fost realizată într-un ritm accelerat, ceea ce a permis ca de la începutul anilor 1950 să observăm o afluenţă de spectatori la evenimentele sportive sau demonstraţiile cu rol propagandistic. Comunismul a fost un regim care s-a bazat pe un nivel de securitate ridicat. Autorităţile, mereu în stare de alertă, nu şi-au permis

1. Alain Corbin (ed.), *L'avènement des loisirs, 1850-1960*, Aubier, Paris, 1995.
2. Peter Molloy, *Lumea dispărută a comunismului. O istorie orală a vieţii cotidiene în spatele Cortinei de Fier*, Editura RAO, Bucureşti, 2012, p. 111.
3. James Riordan, „The impact of communism on sport", în *Historical Social Research*, vol. 32, nr. 1, 2007, p. 111.

să neglijeze stabilirea ordinii pe stadioane. Partidul a urmărit să ţină sub control toate activităţile de pe stadion, astfel că forţele de ordine au constituit un grup esenţial la fiecare eveniment din arene. Astfel că forţele de ordine au devenit o categorie de *lucrători* ce făceau parte din peisajul cotidian a ceea ce am numit „viaţa pe stadion”.

Poate părea o sintagmă uşor forţată, însă mărturiile şi amintirile pe care mulţi dintre spectatori le generează, când se referă la acest aspect, vorbesc despre un cadru diferit al vieţii de zi cu zi. Pe stadion şi în sălile sportive, comunismul a fost trăit altfel. Există o diferenţă de atitudine sesizabilă la nivel spiritual în discursul celor care au mers frecvent pe stadioanele din comunismul românesc. Stadionul oferea posibilitatea unei exprimări mai libere, iar jocurile sportive declanşau emoţii ce sunt rememorate cu nostalgie de către cei prezenţi în public.

Ceea ce am intitulat „viaţa pe stadion”, este un fenomen ce îşi găseşte o interpretare cu ajutorul ideilor lui Antonio Gramsci, care din postura de teoretician politic marxist propunea o manieră de a înţelege mecanismul de impunere a unei culturi. De aceea, modul în care sportul de mase şi demonstraţiile propagandistice ajung să facă parte din viaţa cotidiană a cetăţenilor României comuniste, poate fi interpretat prin intermediul teoriei hegemoniei culturale[1]. Aceasta susţine că masele acceptă spontan direcţia generală impusă de grupul ce deţine puterea. Datorită poziţiei privilegiate şi a rolului său, grupul politic care conduce statul încearcă să impună propria cultură. Este şi cazul conducătorilor comunismului, care doresc să controleze viaţa cotidiană în România şi să organizeze timpul liber al cetăţenilor sub noi tipare.

„Viaţa pe stadion” are un substrat permisiv, dar, în aceeaşi măsură, are şi o latură coercitivă. Oamenii trăiau activităţile sportive cu un sentiment al normalităţii. Populaţia era invitată pe stadion şi pentru a participa activ, dar şi pentru a-şi îndeplini rolul de public spectator. În acest fel, omului îi era satisfăcută nevoia de spectacol, de a face sport, dar, odată cu aceste aspecte, îi era livrat şi mesajul politic al regimului comunist. Sportul avea un rol mobilizator, iar comunismul îşi dorea o populaţie cu o formă fizică bună, capabilă să apere patria la nevoie.

Promovând sportul în rândul populaţiei, comunismul a deschis posibilitatea mulţimii de a-şi crea eroi în afara celor promovaţi de propaganda partidului (muncitori stahanovişti, revoluţionari, lideri politici). Deşi vedetismul era înfierat de ideologia comunistă, regimul politic nu a putut anihila simpatia şi admiraţia spectatorilor pentru anumiţi sportivi. Tocmai din acest motiv, prezenţa pe stadion oferea spectatorilor senzaţia că acolo sentimentele nu pot fi controlate, iar trăirile sunt libere. Astfel, prezenţa masivă a oamenilor pe stadion sau în sălile sportive, pentru a urmări jocurile campionilor, satisfăcea nevoia spectatorilor de a avea eroi. Aceştia se încadrau într-un grup select al personajelor cu notorietate, alături de actori sau cântăreţi.

Prezenţa pe stadion este o dovadă a ataşamentului faţă de o identitate comună. Sportul românesc a prilejuit în perioada comunistă confruntări, care au generat rivalităţi locale sau de grup. Aceste dueluri între „noi” şi „ei” au suscitat o revalorizare a sinelui

1. Jackson Lears, „The concept of cultural hegemony : Problems and possibilities”, în *The American Historical Review*, vol. 90, nr. 3, iunie 1985, pp. 567-593.

şi au generat emoţii colective, pe care doctrina comunistă nu le-a putut transmite. Pentru că posibilităţile de a se distra erau limitate, mulţi locuitori ai României au preferat să meargă în tribune pentru a urmări competiţiile sportive. Pentru că cluburile au mai multe ramuri sportive, suporterii alegeau să susţină cât mai multe sporturi.

Omul nou, sportivul nou, spectatorul nou

Urbanizarea masivă, coroborată cu naţionalizarea şi colectivizarea, au adus în oraşe mulţi locuitori de la sate. Educaţia acestora era o prioritate pentru regimul comunist, care se prezenta ca un stat „democrat-popular”[1]. În plus, aceşti locuitori trebuiau să-şi ocupe timpul liber cu anumite activităţi, iar cum posibilităţile de agrement erau limitate, sportul a devenit o opţiune importantă pentru petrecerea orelor în afara uzinelor.

În regimul comunist, sportul a devenit o activitate necesară şi pentru „omul nou” din mediul rural. Cu toate că în România comunistă mai erau zone neelectrificate, unde oamenii trăiau în condiţii de nivelul secolului al XIX-lea, sportul era impus ca un mijloc de distracţie. Ambiţia, de multe ori nerealistă a comuniştilor români, s-a propagat şi în plan sportiv. Din dorinţa de a avea imaginea unei Românii sportivizate în totalitate, regimul a încercat să sară peste anumite etape, cum erau electrificarea zonelor de agrement, instruirea viitorilor specialişti în sport, furnizarea de echipament sportiv etc.

Într-un bilanţ realizat în 1964, ideologii regimului comunist au încercat să demonstreze amploarea pe care a căpătat-o sportul, în comparaţie cu perioada interbelică. Sunt făcute frecvent comparaţii între cele două epoci, însă veridicitatea cifrelor poate fi contestată. Astfel, în lucrarea *Două decenii de avânt sportiv 1944-1964*, se precizează că la un cros „Să întâmpinăm 1 Mai”, din primii ani ai comunismului, participaseră 220.732 de concurenţi, în toată ţara, „de 15 ori mai mulţi decât sportivi legitimaţi existenţi înainte de 1944”[2]. În acelaşi stil se arăta că numărul participanţilor la acţiunile sportive ale comunismului românesc în 1956 era „de 10 ori mai mare decât în ultimul deceniu de activitate sportivă burghezo-moşierească”[3]. Sportul a căpătat o nouă dimensiune în comunism. S-a trecut la un alt nivel, iar fenomenul a fost impus la scară naţională. Până la instaurarea regimului comunist în România, sportul era practicat cu preponderenţă în Transilvania şi Bucureşti, fiind un domeniu cu o puternică implicare a minorităţilor naţionale şi un fenomen specific urban[4].

1. Nicoleta Ionescu-Gură, *Stalinizarea României. Republica Populară Română, 1948-1950 : transformări instituţionale*, Editura All, Bucureşti, 2005.
2. Dan Gîrleşteanu, Hristache Naum, Radu Urziceanu, *Două decenii de avânt sportiv 1944-1964*, Editura Uniunii de Cultură Fizică şi Sport, Bucureşti, 1964, p. 17.
3. *Ibidem*, p. 23.
4. Pompiliu-Nicolae Constantin, „Naţionalism şi sport în România interbelică”, în *Research and Science Today*, nr. 3, martie 2012, pp. 76-77.

Regimul comunist nu a încercat să elimine situaţia prezentată anterior, ci s-a implicat în a stimula şi amplifica practicarea sportului în toată ţara. Din acest motiv, au fost aduşi specialişti din Uniunea Sovietică, care au propagat ideologia sportivă la nivel naţional. Atunci când şi-au propus să creeze *omul nou*, comuniştii au luat în calcul şi promovarea *sportivului de tip nou*[1] şi, aş adăuga, a *spectatorului nou*. Acest deziderat se dorea a fi încă o dovadă de superioritate în raport cu sistemul capitalist, acolo unde presa comunistă considera că huliganismul şi incidentele violente erau trăsături definitorii.

Publicul sportiv, în comunism, era cel care, în teorie, încuraja gloria sportivă, care aprecia eficienţa sistemului de producţie în masă a eroilor sportivi. Pentru că spectatorii erau de multe ori şi participanţi activi la viaţa sportivă (prin competiţiile de masă) ei ar fi trebuit să înţeleagă mai bine idealurile comunismului. Omul nou alterna postura de sportiv cu aceea de spectator, tocmai pentru a demonstra complexitatea construcţiei sale şi capacităţile biologice de care dispune. În acelaşi timp, se evidenţia ipostaza umilă şi modestia care trebuia să caracterizeze orice campion.

Imaginile prezentate în lucrarea *Două decenii de avânt sportiv 1944-1964* pot constitui o sursă de analiză pentru amploarea pe care o căpătase sportul în doar 20 de ani (1944-1964). Publicul făcea parte şi el din ceea ce comunismul cataloga drept „avânt”. Dimensiunea cantitativă a spectatorilor era cea care prima pentru regimul politic. Nevoia de a avea un public cât mai numeros, pentru a lăsa impresia că masele susţin activităţile regimului politic, era utilizată de regimul comunist cu scopul de a-şi argumenta legitimitatea.

Având la dispoziţie stadioane şi săli sportive noi, publicul a devenit mult mai numeros decât ceea ce cunoscuse fenomenul sportiv în perioada interbelică. Amploarea asistenţei din tribune era dată de capacitatea construcţiilor cu destinaţie sportivă. Omul nou era educat pentru a face sport, pentru a-şi putea apăra patria, dar şi pentru a-şi petrece timpul liber alături de ceilalţi cetăţeni. În acest fel, spectatorul putea fi ţinut sub control.

Prin intermediul presei sau a panourilor de pe marginea terenurilor sportive, spectatorului îi era transmis şi reamintit constant că trebuie să fie alături de partid şi doctrină, şi mai puţin că trebuie să-şi susţină favoriţii de pe teren. Spectatorului îi era indus mesajul că trebuie să fie alături de ţară şi de idealurile comunismului. Pe fiecare stadion sau în fiecare sală de sport exista stema României comuniste şi pancarte cu mesaje simple, dar elocvente pentru ceea ce am expus anterior. „Trăiască Partidul Comunist Român ! ” sau „Trăiască Republica Socialistă România ! ” erau inscripţiile obligatorii de pe marginea terenurilor de sport. Odată cu escaladarea cultului personalităţii lui Nicolae Ceauşescu, spectatorul îşi intersecta deseori privirea cu portretele conducătorului politic, amplasate tot mai des în stadion, de obicei în locaţii vizibile.

1. Lucian Boia, *Mitologia ştiinţifică a comunismului*, ed. a III-a, Editura Humanitas, Bucureşti, 2011, pp. 169-170.

Spectatorul de tip nou era îndemnat să-şi exploateze potenţialul fizic, să-şi modeleze corpul asemenea sportivilor[1]. Regimul comunist propaga această schimbare din viaţa cotidiană a românului ca un soi de emancipare socială. Sportul era perceput ca un drept căpătat de populaţia muncitoare din mâinile burghezo-moşierilor. Acest tip de discurs încearcă să justifice şi mai bine rolul sportului, dar şi statutul privilegiat al sportivului şi al spectatorului în contextul vieţii cotidiene comuniste.

Însă existenţa unui public numeros determină o serie de probleme de securitate. Masele de oameni erau greu de controlat, iar forţele de ordine nu aveau experienţa unor asemenea demersuri. De multe ori, rivalităţile depăşeau miza competiţiilor sportive, iar autorităţile comuniste se confruntau cu o nouă situaţie. Suporterul nou nu era întotdeauna şi un personaj docil în inerţia protestelor de grup.

Aceasta pentru că, dincolo de informaţia furnizată de regimul politic, a existat informaţia orală, care se propaga foarte repede în comunismul românesc. Vorbim aici de rivalităţile sportive create pe cale orală, care nu pot fi cuantificate, dar a căror existenţă nu poate fi contestată. Informaţia orală propagată în comunism avea o putere foarte mare, iar zvonurile amplificau acest aspect[2]. De altfel, zvonul face parte din viaţa spectatorului. Posibile transferuri sportive, meciuri aranjate, presiuni preconizate din partea liderilor politici erau nuanţe ce se transmiteau de la un spectator la altul pe stadion sau în afara lui. Aceasta pentru că spectatorul nu-şi pierdea statutul odată ce părăsea tribuna. Spectatorul devenea un purtător de informaţie, iar, de multe ori, el venea la stadion tocmai pentru a afla noutăţile. Viaţa pe stadion însemna socializare şi devenea un mediu în care oamenii interacţionau tocmai din dorinţa de a-şi actualiza informaţiile sportive de la oamenii care aveau aceleaşi pasiuni şi interese.

Demonstraţiile cu caracter cultural-sportiv

Viaţa pe stadion a inclus şi demonstraţii grandioase, orchestrate de regimul comunist în toate zonele ţării. Scopul acestora era de a mobiliza populaţia şi de a transmite unitatea oamenilor în faţa unor evenimente importante, cum ar fi zilele cu o semnificaţie aparte pentru comunismul românesc şi internaţional, vizite importante ale liderilor comunişti sau evenimente sportive şi culturale. Stadionul a devenit o scenă simbolică care transpunea o regie specială. În încercarea de a perfecţiona aceste momente, regimul comunist a stabilit reguli care trebuiau respectate în organizarea unor asemenea demonstraţii pe stadion. În 1966, a fost publicată lucrarea *Demonstraţii sportive de masă*[3], în care se detaliază fiecare etapă în organizarea unor asemenea momente. De aici deducem importanţa fiecărui eveniment cultural-sportiv.

1. Petr Roubal, „Politics of Gymnastics: Mass Gymnastic Displays Under Communism in Central and Eastern Europe", în *Body & Society*, vol. 9, nr. 2, 2003, pp. 1-25.
2. O teză solidă despre puterea zvonurilor poate fi găsită la Jean-Noël Kapferer, *Zvonurile: cel mai vechi mijloc de informare din lume*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2006.
3. Emil Jecu, Nicolae Cruţescu, *Demonstraţii sportive de masă*, Editura Uniunii de Cultură Fizică şi Sport, Bucureşti, 1966.

Protagonistul acestui gen de demonstraţii era în acelaşi timp şi spectator. Dublul rol se înscria în maniera de educaţie a regimului comunist. De altfel, în lucrarea amintită, se preciza obiectivul demonstraţiei sportive de masă ca fiind de a reflecta „energia creatoare şi dragostea pentru muncă şi viaţă a poporului"[1]. Demonstraţiile impresionau prin cromatica specifică, dar şi prin melodiile compuse în mod special pentru acest gen de evenimente. Fiecare dintre demonstraţii trebuia sa exprime bucuria populară şi să transmită ideea că bunăstarea este starea de spirit ce domină România. Demonstraţiile sportive relevau interesul statului pentru instrumentalizarea sportului şi implementarea ideii că evenimentele organizate în mod colectiv sunt recomandabile şi trebuie perpetuate.

Sportul nu mai are doar o dimensiune fizică în comunismul românesc, devenind mai mult decât o practică a unei activităţi, a unui efort atletic. În acelaşi timp, odată cu prezenţa maselor se propunea şi o nouă dimensiune a culturii vizuale în societatea românească. Comunismul a îmbinat sportul cu aspectul estetic, pentru a conferi un spaţiu grandios şi pentru a construi o atmosferă spectaculoasă în jurul evenimentelor sportive. În acelaşi timp, aspectul vizual evidenţia imaginea de ansamblu, culoarea masei de oameni, care constituie un argument pentru ideologia comunistă. Fiecare imagine din presă punea accent şi pe forţa de sugestie a fotografiilor, pentru că încadrau în plan secund mulţimi de oameni.

Politica marilor construcţii a fost demarată în spaţiul european în perioada interbelică[2]. Spaţiul românesc a cunoscut un debut al acestor practici în perioada regimului Carol al II-lea, care vedea în sport un domeniu care poate atrage masele de partea puterii. În comunism, acest apetit pentru construcţii măreţe a fost amplificat. Preocuparea pentru stadioane încăpătoare indică în mod clar intenţia regimului comunist de a aduce cât mai mulţi oameni în arenă. Există o tendinţă de a muta poporul pe stadion, de a-l chema la demonstraţii, la competiţii sportive, de a-i oferi, într-o manieră specifică regimului comunist, *„pâine şi circ"*.

Numele dat stadioanelor argumentează rolul politico-sportiv al acestor construcţii. Românul petrecea o bună parte din timpul său pe arenele comunismului. Nu sunt rare cazurile în care oamenii ajungeau cu câteva ore înainte pe stadion, pentru a prinde un loc bun sau pentru a surprinde atmosfera. Nu existau locuri nominale pe stadioanele comuniste. În comunism, nu puteai moşteni un loc pe stadion, aşa cum se întâmpla în Europa de Vest. Nu existau graniţe pe stadion, tocmai pentru a atenua în mod simbolic nevoia de proprietate. Pentru că oamenii veneau pe stadion cu câteva ore înainte de meciuri, pentru a socializa şi pentru a beneficia de un loc cu o vizibilitate cât mai bună, se conturau episoade clasice pentru viaţa cotidiană din comunism. Spectatorul se obişnuieşte să vină cu mâncarea de acasă. Tot el găseşte metode ingenioase pentru a pătrunde cu băuturi alcoolice pe teren. Este încă un argument din care se desprinde modul prin care cetăţeanul caută să-şi satisfacă micile plăceri ale vieţii, încercând să fenteze controalele reprezentanţilor statului.

---

1. *Ibidem*, p. 5.
2. Carlo Crestti, *Architettura e fascismo*, Editura Vallechi, Florenţa, 1985, p. 75.

Din peisajul vieţii pe stadion nu lipseau celebrele cişmele de apă, în jurul cărora se îngrămădeau periodic suporterii însetaţi. Pe stadioanele comuniste nu erau, în schimb, amenajate prea multe magazine în interiorul incintei. Cele mai vândute produse erau seminţele coapte de floarea-soarelui sau de dovleac, pe care suporterii şi le procurau de la vânzătorii ambulanţi. Arenele erau construite simplu, fără a oferi prea multe facilităţi spectatorilor. Viaţa pe stadion devenea o nouă oportunitate pentru comunismul românesc să propage constant ideea egalităţii.

Pentru mulţi suporteri din perioada comunistă, mersul pe stadion era sinonim cu oportunitatea fanilor de a-şi exprima ideile faţă de jocul formaţiei favorite, a conducătorilor clubului, faţă de prestaţia arbitrului, dar şi de a intra în conflict cu suporterii adverşi. Ziua de meci devenea un reper calendaristic pentru mulţi dintre spectatori. Meciurile echipei naţionale de fotbal, rugby sau handbal erau percepute ca evenimente majore în viaţa publicului sportiv.

Existau însă şi meciuri cu o atmosferă sumbră. Imagini de la meciurile Stelei sau ale lui Dinamo, cu militari şi poliţişti care umpleau spaţiul neofertant pentru ceilalţi spectatori, relevă o criză a atracţiei către cluburile ministeriale. Din momentul în care aceste echipe îşi construiesc un palmares şi realizează performanţe pe plan extern, locurile militarilor şi poliţiştilor sunt luate de civili. Dincolo de acest aspect, prezenţa pe stadion a angajaţilor Armatei sau ai Miliţiei argumentează rolul educativ pe care timpul petrecut pe stadion trebuia să îl exercite asupra acestor categorii profesionale.

Suporterul din comunism nu obişnuia să meargă la stadion cu maşina personală, aşa cum făcea cel din Europa de Vest. Marile stadioane comuniste nu au parcări la nivelul capacităţii lor. Tocmai acest aspect stimula practica de a călători alături de grupuri importante de fani, cu trenul, autobuzul sau pe jos. Acest context întărea legăturile dintre membrii publicului. Suporterii veneau pe stadion cu jocurile de table, cu cărţile de joc sau tabla de şah, pentru ca timpul până la meci să treacă mai repede. Steagurile simple, în culorile clubului preferat, erau cele mai întâlnite produse din dotarea unui suporter. Deşi existau şi vânzători ambulanţi, mulţi fani preferau să-şi confecţioneze singuri respectivele steaguri.

Viaţa pe stadion în comunism însemna trăiri comune cu ale celorlalţi, bucurie şi dezamăgiri, unitate şi apropiere sufletească, lucruri pe care regimul comunist nu le putea transmite de multe ori, dar pe care şi le însuşea ca şi cum ar fi putut să le genereze în orice moment către receptori, care erau reprezentaţi de populaţie. Utilitatea extra-sportivă a stadioanelor era prioritară. Fiecare arenă era concepută pentru a găzdui şi manifestaţii populare altfel decât cele sportive.

Biletele de intrare la evenimentele sportive erau accesibile pentru publicul larg. Statul asigura preţuri modice, astfel încât fiecare cetăţean să poată merge la teatru, film, operă sau la evenimente sportive. Arhitectura stadioanelor a permis un public uniform, pentru că nu existau mari diferenţe de preţ, iar condiţiile din stadion erau asemănătoare pentru fiecare dintre cei care ocupau un loc în tribune. Faţă de marketingul occidental, ceea ce se întâmpla în comunismul românesc era la un nivel modest, până şi în raport cu Germania comunistă.

Fotbalul a rămas cel mai iubit sport în comunism, ca o moştenire din perioada interbelică, sentiment pe care comunismul nu a putut să îl atenueze. Astfel, fotbalul era un atribut al masculinităţii, însă publicul feminin a devenit mai numeros decât în perioada interbelică. Mersul pe stadion sau în sălile de sport aduna oameni cu aceeaşi pasiune, dornici să-şi împărtăşească ideile şi să argumenteze valoarea eroilor lor. Suporterul care venea pe stadion în comunism nu avea imaginea ultrasului[1], care urlă pe stadion sau care îşi petrece o mare parte din timp în barul din colţul stadionului.

Sunt mulţi oameni atraşi în acest fenomen al suporterismului sub impulsul general. Sportivilor şi suporterilor nu le păsa de construirea socialismului, atunci când se aflau pe stadion. Procentul acestora era foarte scăzut. Ei vroiau să fie acolo, să defileze sau să asiste[2]. Oamenii participau în mod voluntar la activităţile de pe stadion, în virtutea îndemnurilor din partea prietenilor. Viaţa de pe stadion conferea un sentiment de socializare.

Arenele ţării sub presiunea mulţimilor

Comunismul a impus un spectacol al mulţimilor, fie că vorbim de marşuri muncitoreşti, demonstraţii pentru pace sau evenimente sportive. Dintre toate acestea, meciurile sportive au fost cele care au atras cel mai sincer public, iar de multe ori foarte numeros, de ordinul zecilor de mii. Amploarea acestor evenimente este argumentată de numeroase imagini şi cronici de meci, care scot în evidenţă prezenţa oamenilor muncii alături de sportivii patriei. De la popice la fotbal, fiecare sport aducea în tribune mult mai mulţi fani decât în perioada interbelică.

Dacă aruncăm o privire peste cifrele audienţelor pe stadioane sau în sălile de sport ale comunismului românesc ne putem da seama de amploarea *suporterismului* în România. Stadioanele erau neîncăpătoare, existând chiar riscul, de multe ori, ca structurile de susţinere ale acestora să cedeze. Oamenii intrau pe pistele de atletism la meciurile de fotbal, pentru că nu mai aveau loc în tribune. Stadioane de 60.000 de locuri găzduiau peste 80.000 de persoane, iar fotografiile şi filmările din acea perioadă completează mărturiile de istorie orală care atestă acest aspect. Interesul era major pentru meciurile echipelor naţionale de fotbal, rugby sau handbal.

Pe lângă faptul că se vindeau mai multe bilete decât capacitatea stadioanelor, existau şi falsificatori, care profitau de lipsa elementelor de siguranţă. Exista şi obiceiul nepotismului. Oameni care lucrau în sistem facilitau prezenţa cunoscuţilor pe stadion, astfel că forţele de ordine se trezeau în faţa unor mulţimi greu de stăpânit.

Pentru a facilita accesul în incinta stadioanelor a atâtor oameni, s-au făcut construcţii impresionante, iar fiecare localitate a ţării trebuia să aibă un teren de sport.

1. Deşi noţiunea de ultras a fost definită mai târziu în literatura de specialitate, am folosit acest termen pentru a argumenta ideea de forţă fizică şi comportament dur al suporterilor, întâlnite pe stadioanele din Europa de Vest sau în America de Sud după anii 1960.
2. Peter Molloy, *op. cit.*, p.121.

Astfel, cel mai important stadion construit în perioada comunistă a fost „23 august”, ridicat în mai puţin de 100 de zile, după cum ţinea să precizeze propaganda regimului. Stadionul „23 august” venea să completeze peisajul arhitectonic sportiv bucureştean, dominat până atunci de stadionul Republicii. Existenţa acestui stadion multifuncţional a făcut posibilă doborârea mai multor recorduri şi a facilitat apariţia a numeroase legende în jurul unor meciuri „istorice” pentru naţionala de fotbal a României. În plus, regimul comunist a folosit acest stadion pentru cuplajele din prima divizie de fotbal.

Cuplajele erau evenimente care constau în organizarea mai multor meciuri de fotbal consecutive pe stadionul „23 august”. Construcţia acestui stadion avea un dublu avantaj pentru sistemul sportiv comunist. În primul rând, echipele bucureştene fără prea mulţi fani (Progresul, Sportul Studenţesc) aveau parte de un public numeros pentru că oaspeţii umpleau locurile libere. În plus, organizarea a două meciuri pe acelaşi stadion facilita dislocarea unui număr mai mic de forţe de ordine. Sunt, însă, şi numeroase inconveniente, din moment ce fanii a patru formaţii se intercalau în tribune. Deseori apăreau incidente între grupurile rivale, cu toate că scopul regimului era de a omogeniza suporterii şi de a atenua „ura sportivă”.

Primele recorduri de audienţă din comunismul românesc au fost înregistrate pe stadionul Republicii. Analizând o imagine sugestivă pentru prezenţa publicului la Campionatele de atletism ale Republicii Populare Române din 1953, observăm că pe stadionul Republicii nu există vreun loc liber, iar mulţi spectatori stau în picioare, la marginea terenului, ceea ce sugerează că la evenimentul sportiv sunt peste 30.000 de persoane[1].

Prezenţa atâtor mii de oameni în arenă a devenit o obişnuinţă. Se creau o serie de relaţii interpersonale, care exprimau o pasiune comună. Tocmai pentru a încuraja această prezenţă a maselor pe stadion, comunismul încerca să organizeze timpul liber al cetăţenilor. Ceea ce am denumit „viaţa pe stadion” trebuie înţeles în contextul *controlului total* pe care regimul comunist a încercat să-l impună asupra vieţii private a populaţiei. Din dorinţa de a avea o societate omogenă şi o populaţie cu o gândire în ton cu ideologia comunistă, a fost generat un program bine calculat pentru evenimentele sportive. Viaţa pe stadion a căpătat o dublă valenţă, atunci când televizorul a devenit un obiect uzual în casele românilor, după 1965.

Până atunci, radioul era instrumentul media care transmitea în direct diverse competiţii sportive. Televizorul devine repede o opţiune interesantă pentru publicul urban. În plus, odată cu mijlocul anilor 1960, întrecerile sportive au fost transmise la televizor, aspect ce lansează o nouă provocare publicului sportiv.

Într-un sondaj efectuat în 1968, de către publicaţia Sport[2], sub semnătura lui Gheorghe Ştefănescu şi Octavian Andronic, se urmărea clarificarea chestiunii referitoare la „*Ce loc ocupă sportul în viaţa dumneavoastră ?* ”. Era vorba despre o anchetă care încerca să desluşească preferinţele publicului sportiv bucureştean. Sondajul a

1. Alexandru Boriga, Niculae Mărăşescu, Cristina Vladu, *Istoria atletismului românesc*, Editura pentru Sport, Bucureşti, 2012, pp. 42-43.
2. *Sport*, nr. 222, aprilie 1968, pp. 6-8.

fost efectuat în Bucureşti, în rândul a 200 de persoane de la Uzinele Griviţa Roşie, angajaţi ai Institutului de Proiectări pentru Industria Chimiei Anorganice şi Metalelor Neferoase IPRAN-Bucureşti, elevi de la liceul Gheorghe Lazăr, dar şi studenţi de la Facultăţile de Istorie şi Arhitectură.

Numărul mic de respondenţi nu permite concluzii definitive, ci poate doar releva anumite tendinţe. Întrebarea a şaptea era : „Cum preferaţi să urmăriţi o competiţie sportivă ? Pe micul ecran sau în tribuna stadionului ?”. Din cei 200 de intervievaţi, 17 nu erau interesaţi de activitatea sportivă. Din cei 131 de bărbaţi şi cele 69 de femei, 60 de bărbaţi preferau să meargă pe stadion, iar 58 preferau televizorul, în timp ce 24 de femei preferau să meargă pe stadion, iar 41 să vadă sportul la televizor. Erau oferite şi câteva comentarii ale respondenţilor, în care-şi justifică preferinţele.

Realizatorii anchetei au interpretat aceste date, condamnând sedentarismul populaţiei şi argumentând că lipsa unor baze sportive în cartierele nou-construite împiedică mersul mai des pe arenele sportive. De asemenea, se recomanda şi femeilor să fie mai prezente pe stadion. „O soluţie în această problemă ar fi crearea unui curent de opinie care ar favoriza fluxul elementului feminin către tribune”, se scrie în concluziile anchetei. Sondajul amintit confirmă faptul că publicul de pe stadioanele româneşti este unul predominant masculin, dar şi că televizorul părea o alternativă la mersul pe stadion, cu condiţia ca evenimentul care îl interesează pe spectator să fie transmis.

Spectatorii erau prezenţi şi la sporturile „neîngrădite” de un stadion sau de o sală specializată. Este cazul unor activităţi precum ciclismul, automobilismul, motociclismul sau sporturile pe apă. Pentru că locurile amenajate pentru suporteri erau limitate, iar de obicei tribunele erau plasate la startul şi finişul curselor, publicul alegea de multe ori varianta intermediară, adică prezenţa pe marginea traseului. Acest gen de public este caracterizat de curiozitate. Pentru că numeroasele competiţii de ciclism şi cele auto-moto sunt întinse pe mai mulţi kilometri, de obicei traseul traversa mai multe localităţi. Astfel, existau numeroşi curioşi pe marginea drumului, care asistau cu interes la întreceri şi încercau să se informeze despre ce este vorba. Acest gen de competiţii ajuta la popularizarea sportului, mai ales dacă ţinem seama că publicul era numeros.

Un exemplu este *Turul ciclist al României*, care, de la an la an, a căpătat o dimensiune tot mai proeminentă. Competiţia avea şi un scop propagandistic, acela de a promova capacitatea României de a organiza o întrecere de anvergură după modelul occidental al Turului Franţei. La concurs participau sportivi din mai multe ţări, în special din state comuniste, prilej de a „îmbrăca” evenimentul în „haine” propagandistice. Întrecerea a adunat în 1969 câteva sute de mii de spectatori, după cum susţine ziarul *Sportul Popular*[1]. O asemenea competiţie beneficia şi de o popularizare consistentă, mai ales prin intermediul presei. Competiţia promova şi idealurile comunismului sportiv românesc : ospitalitatea, *fair-play*-ul şi prietenia faţă de ciclişti.

De la începutul anilor 1970, nevoia de control a publicului a devenit şi mai drastică. În plus, accentul pus pe naţionalism a schimbat modul în care erau organizate

1. *Sportul*, nr. 6026, 2 iulie 1969, p. 1.

evenimentele sportive. Un rol important în această schimbare de optică organizatorică şi mod de percepere a publicului l-a avut *Daciada*. Acest fenomen de amploare angrena într-un fel sau altul fiecare locuitor al României comuniste (ca sportiv sau spectator). *Daciada* era cea mai amplă desfăşurare de activităţi în plan sportiv, iar cluburile comuniste erau obligate să se implice. Fiecare stadion sau sală de sport din România comunistă a organizat la un moment dat cel puţin un eveniment sub cupola *Daciadei*. Tot în numele *Daciadei* s-au construit spaţii pentru ca populaţia să facă sport. Beneficiarii acestor noi spaţii cuprindeau o paletă extrem de largă a populaţiei, începând cu copiii dintr-un cartier oarecare al unui oraş nou industrializat, continuând cu muncitorii oricărei uzine, studenţii din fiecare facultate[1] şi terminând cu sportivii de performanţă, care erau cei mai îndreptăţiţi utilizatori ai infrastructurii sportive realizate în numele *Daciadei*.

Din punct de vedere organizatoric, totul era bine pus la punct. Mass-media făcea propaganda fenomenului, iar autorităţile sportive şi politice aveau grijă ca evenimentele să adune cât mai mulţi participanţi şi spectatori.

Daciada avea, însă, şi un mesaj politic ce slujea interesele naţional-comunismului. Chiar şi numele fenomenului evidenţia legătura competiţiilor cu apelul la o legitimare străveche, de provenienţă dacică[2]. În acest caz, substratul ideologic al sportului s-a suprapus perfect peste discursul promovat în cărţile de istorie. Totul facea parte din ceea ce Vlad Georgescu cataloga drept „*kitsch istoric*”[3]. El includea acest gen de spectacole în curentul de traco-dacolatrie ce inunda societatea românească şi care trebuia să educe şi publicul sportiv[4]. Astfel, putem afirma că sportul devenea un instrument al hegemoniei culturale, impusă de grupul de conducere comunist, conform teoriei lui Antonio Gramsci.

Suporterul român din comunismul ceauşist a fost supus unui bombardament de mesaje subliminale, drept pentru care a trebuit să se conformeze unui set de ipostaze. În epocă, s-a dorit conturarea unui spectator cu o conştiinţă naţională şi o atracţie către liderul conducător. Astfel, în anii 1970, s-au creat premisele pentru instituirea unui cult al personalităţii, iar imaginea eroului sportiv a fost substituită de aceea a liderului politic. Spectatorului i-a fost transmis un set de valori, în care nu este permis, cel puţin la nivel ideologic, să aibă un erou mai mare decât „conducătorul” Nicolae Ceauşescu. Evident, în practică, lucrurile stau altfel. Sportivii ce realizează performanţe se bucurau de un public numeros, iar ca dovadă avem numeroasele scrisori pe care aceştia le primesc. Nadia Comăneci, Ilie Năstase, Nicolae Dobrin şi alţii se bucurau de aprecierea sinceră a spectatorilor.

---

1. *Sportul*, nr. 9476, 17 mai 1980, p. 3.
2. Dragoş Petrescu, „Communist legacies in the «New Europe» : History, Ethnicity and creation of a «Socialist» Nation in Romania, 1945-1989”, în Konrad H. Jarausch şi Thomas Indenberger (eds.), *Conflicted Memories : Europeanizing Contemporary History*, Berghahn Books, Oxford, 2011, p. 48 (pp. 37-54).
3. Vlad Georgescu, *Politică şi istorie. Cazul comuniştilor români (1944-1977)*, ed. a II-a, Editura Humanitas, Bucureşti, 2008, p. 107.
4. *Ibidem*, p. 114.

Stadionul aduna laolaltă un conglomerat de categorii sociale. Artişti, studenţi, muncitori sau simpli ţărani strămutaţi la oraş, umpleau arenele şi îşi argumentau în propriul fel ideile şi îşi exprimau în propriul mod sentimentele.

În mediul rural, viaţa sportivă a fost legată de ziua de duminică. Partidul comunist a încercat să şteargă apropierea de religie propunând ca alternativă evenimentele sportive. Pentru a populariza sportul în mediul rural, echipe cunoscute de fotbal, handbal sau rugby mergeau prin ţară pentru a disputa meciuri amicale. În plus, Cupa României a oferit oportunitatea unor echipe mici să întâlnească în meciuri oficiale cluburi reprezentative la nivel naţional. De obicei, meciurile erau organizate pe terenul cluburilor mai slab cotate. Atunci când o echipă dintr-o localitate mică întâlnea un club important, întreaga activitate la nivel local era paralizată. Viaţa cotidiană a comunităţii respective se reducea la respectivul meci.

Un exemplu este meciul Progresul Băileşti – Steaua Bucureşti, disputat în data de 2 decembrie 1981. Atât fotografiile de la meci, dar şi avancronicile şi cronicile partidei au evidenţiat importanţa meciului din şaisprezecimile Cupei României, în condiţiile în care Steaua nu atinsese nivelul de apreciere din 1986. „Stadionul era arhiplin, iar în plopii din împrejurimi se formaseră ciorchini de spectatori, lipsiţi de bilete şi de locuri”, scrie Marius Ciuperceanu[1]. Peisajul descris nu era singular în perioada comunistă. Evenimentele sportive atrăgeau locuitorii din mediul rural către noul tip de spectacol proletar.

Strategia de educare a publicului sportiv

În acest spaţiu sportiv, partizanatul, coroborat cu o formă distorsionată de suporterism, creează însă şi probleme pentru un sistem obişnuit să aibă totul sub control. Aşa-zisele derapaje de comportament ale publicului provoacă acţiuni de răspuns din partea autorităţilor. În acest sistem de securitate, sunt implicate diverse organisme ale societăţii comuniste, care au ca scop anihilarea şi educarea spectatorului-problemă. Pe lângă forţele de ordine, în acest proces de rezolvare a dezordinii comportamentale din tribune este cooptată şi presa.

Sportul comunist nu a fost un cadru de armonie, chiar dacă ideologia politică promova pacea şi buna înţelegere. Astfel că, una din tacticile de a îndrepta comportamentul publicului a fost „exemplul negativ”. La radio sau în presa scrisă erau difuzate exemple negative de comportament, pentru a atrage atenţia publicului la cum nu trebuie să se comporte.

Spre exemplu, într-un interviu din 1964, preşedintele Colegiului Central al Arbitrilor de fotbal semnala comportamentul publicului şi specifica chiar zonele în care fanii nu se comportau pe placul puterii.

1. Marin Ciuperceanu, *Stelıştii*, Editura Militară, Bucureşti, 1984, p. 22.

> Încercările de intimidare a arbitrilor, presiunile asupra jucătorilor, manifestările ostile nejustificate, ameninţările influenţează negativ spectacolul fotbalistic. Este necesară o susţinută muncă de educaţie cu o parte din publicul spectator, mai ales în oraşe ca : Braşov, Piteşti, Mediaş, Alexandria, Tr. Severin, etc.,

declara Andrei Rădulescu în revista Flacăra[1]. Acesta sugera publicarea regulamentului de fotbal, pentru că publicul nu cunoaşte legile acestui sport şi interpretează după bunul plac orice decizie.

Acest tip de declaraţie evidenţiază un aspect ce caracterizează viaţa sportivă a comunismului. Suprapopularea stadioanelor aducea în arenă şi oameni care nu ştiau să citească, persoane care nu cunoşteau regulamentul, dar deja îşi exprimaseră partizanatul pentru o anumită echipă. Urbanizarea masivă a adus pe stadion şi un public needucat, care nu ştia regulamentele, dar îşi manifesta nemulţumirea. Diferenţa faţă de perioada interbelică este la nivel numeric. Şi în perioada respectivă erau scandaluri şi spectatori care creau probleme, însă în comunism aceştia au devenit mult mai numeroşi. Astfel, din dorinţa de a aduce cât mai mulţi oameni pe stadion, regimul comunist se autosabota, îngreunând capacitatea de intervenţie. De aceea se iscau tot felul de probleme de ordine, pe care forţele de securitate le gestionau cu greu.

Una din ţintele principale ale suporterilor era arbitrul. Pentru publicul spectator arbitrii reprezentau mai mult decât nişte persoane care asigurau ca regulamentul sportiv să fie respectat de către jucători. Aversiunea spectatorilor faţă de arbitri şi deciziile lor nu era o noutate pentru că şi în perioada interbelică aceştia avuseseră o imagine negativă. Arbitrul era perceput ca un om al sistemului, era asimilat cu judecătorul care trebuie să împartă dreptatea. Dar, ca şi în interbelic, românul nu avea încredere în judecători şi în deciziile acestora. Mai mult, în comunism această percepţie s-a accentuat.

În subconştient funcţiona un mecanism, alimentat de zvonuri, care transmitea ideea că arbitrii sunt părtinitori, că urmăresc anumite interese. Publicul se descătuşa atunci când punea presiune pe arbitri, când îi apostrofa sau când arunca obiecte spre ei. A striga la arbitru căpăta pentru spectator valenţele unei eliberări, ca un strigăt împotriva unui reprezentant al statului. Regimul comunist nu a interpretat în acest fel lucrurile şi a căutat să îi educe pe spectatori. Pentru că tactica exemplelor negative nu dădea rezultate, s-a trecut la un demers de educare prin explicarea regulilor jocurilor.

Astfel, odată cu perioada de liberalizare a comunismului, când suporterii au devenit mai liberi în exprimare, comunismul a sesizat că trebuie să amplifice modul în care educa aceste mase de oameni. A apărut astfel ideea de a realiza un cod comportamental şi de a transmite sfaturi cu caracter legislativ către suporterii care veneau pe stadion sau care umpleau sălile de sport. Nu se cunoaşte un punct critic de la care s-a pornit acest demers, însă răsfoind presa sportivă din comunism, se poate lesne observa o intensificare a articolelor cu rol dojenitor faţă de suporteri. Totodată, cu acest prilej se militează pentru demascarea exemplelor negative şi condamnarea lor publică în presă.

---

1. *Flacăra*, nr. 459, 14 martie 1964, p. 22.

Perioada în care se demarează seria de articole cu caracter de avertizare şi se expune această problemă este în anul 1969. Practic, această serie de articole relevă o problemă serioasă, care se generalizase şi pe care comunismul nu ştia cum să o controleze fără să recurgă la brutalitate. Astfel, se face apel la un anumit bun-simţ şi la *fair-play*-ul spectatorilor.

Publicului ce umple stadioanele şi sălile de sport îi era recomandat să nu mai intimideze adversarul şi arbitrii. Simplele proteste la adresa deciziilor arbitrului sau presiunea şi gălăgia de la meciurile de volei, baschet sau box erau catalogate rapid drept huliganice de presa comunistă[1]. Exemple negative erau date meciurile Rapid – Juventus Torino (1967) şi Dinamo – West Bromwich Albion (1968).

Perioada de liberalizare a dus şi la proliferarea agresiunii verbale în tribune, motiv pentru care *Scânteia* şi *Sportul* au publicat o serie de articole în 1969 cu scopul de a calma spiritele pe stadioane şi în sălile sportive.

> Se întâlnesc cazuri, şi nu chiar izolate, când pasiunea se transformă în patimă, când încurajarea sportivului, sau a echipei favorite este confundată cu insultarea adversarului, iar „galeria" cu actul de huliganism",

scria *Sportul Popular*[2]. „Să apărăm atmosfera pură a stadionului", era un alt îndemn din titlul unui articol apărut în *Sportul* din 4 iulie 1969[3]. O mărturie a fotbalistului Gheorghe Constantin, din acelaşi ziar relevă un aspect din comportamentul suporterilor, care în momentele de euforie pătrundeau pe gazon pentru a-şi felicita şi îmbrăţişa favoriţii, „rupându-le tricourile, rănindu-i chiar...".

Şi pentru că publicul de la meciurile de fotbal era cel mai numeros, necesitatea de a-l educa a devenit o prioritate. Din acest motiv, în 1978 este publicată lucrarea lui Chiriac Manuşariade, *Ghidul spectatorului de fotbal*[4]. Autorul este un fost arbitru al anilor 1960, care s-a confruntat cu numeroase din problemele amintite. În fapt, dincolo de a fi un ghid educativ-comportamental, aceasta era o carte care încearcă să explice regulamentul de fotbal, tocmai pentru ca publicul să nu mai aibă acelaşi comportament agresiv faţă de arbitri. În cuprinsul acestei lucrări erau oferite diverse exemple prin care se evidenţiază ororile la care s-a ajuns, după ce, în alte ţări, suporterii au protestat la adresa arbitrului ori s-au dedat la acte de violenţă.

Pentru educarea publicului s-a apelat şi la declaraţii de multe ori inventate de către presă. Sportivilor le erau atribuite cuvântări care făceau apel la pace, dezarmarea mondială, dar şi îndemnuri pentru o conduită liniştită şi pasivă pe stadion. Pentru a suplimenta această strategie, la finalul anilor 1980, s-a apelat la cunoscutul comentator Cristian Ţopescu pentru a ţine rubrica permanentă „Civilizaţia sportului" în revista

1. I. Mitrofan, „Manifestări respinse de etica sportivă", în *Sportul*, 2 iulie 1969, nr. 6026, p. 2.
2. *Sportul*, 3 iulie 1969, nr. 6027, p. 1.
3. *Sportul*, 4 iulie 1969, nr. 6028, p. 1.
4. Chiriac Manuşariade, *Ghidul spectatorului de fotbal*, Editura Sport-Turism, Bucureşti, 1978.

Flacăra. Aceasta trebuia să scoată în evidenţă aspectele negative de comportament de pe stadioane, în încercarea de a împiedica repetarea lor.

Întregul conglomerat de măsuri amintit nu a schimbat aproape deloc viaţa suporterului român. Odată cu înăsprirea condiţiilor economice, stadionul a devenit un spaţiu în care neajunsurile şi frustrările populaţiei erau strigate tot mai des. Viaţa pe stadion avea să devină o supapă emoţională pentru cetăţeanul român din comunism.

Concluzii

Mersul pe stadion a fost o modalitate importantă de petrecere a timpului liber în comunism. Chiar dacă sintagma de „timp liber" are îngrădirile ei. Fiind instrumentată de puterea comunistă, prezenţa în tribune ajuta spectatorul să descopere şi să-şi exteriorizeze trăirile în acord cu pasiunea sa pentru o anumită echipă sau un anumit atlet. Sportul era unul din puţinele domenii care mai păstrează criterii de departajare bazate pe valoare şi talent, astfel că spectatorul putea crede în valori vizibile. Atunci când factorii externi (arbitri, presiunea politică) au afectat prestaţia sportivă, spectatorul era cel care se simţea responsabil şi putea să taxeze ceea ce el percepea ca nedreptate. Prezenţa pe stadion era unul din puţinele momente când spectatorul avea posibilitatea să strige public împotriva a ceea ce îl nemulţumea.

Dacă în perioada Gheorghe Gheorghiu-Dej, dimensiunea fizică a sportului a deţinut poziţia centrală în educarea spectatorului, de-a lungul regimului Nicolae Ceauşescu latura simbolică şi mesajul sportiv aveau să devină mult mai puternic politizate, fiind, de asemena, încărcate de un îndemn naţionalist. Explicaţia ţine şi de evenimentele care însoţesc această evoluţie. În primele două decenii ale comunismului, amintirea celui de-al doilea război mondial a făcut din sport o activitate cu o latură militară mult mai bine pronunţată. Omul simţea nevoia să se pregătească pentru a se apăra. Sportul era un mijloc de pregătire pentru eventualitatea unei noi conflagraţii. El avea rol de prevenire. Odată cu estomparea amintirilor din război, sportul a căpătat o latură mult mai politică, iar ideologia era transmisă şi receptată într-o formă mai brutală. Acestea sunt consecinţe ale transformării mentale. Singurul lucru care nu se pierde este selecţia pe baza talentului şi a capacităţii fizice.

În concluzie, ideologia comunistă a reuşit să direcţioneze mase importante de oameni către stadion, mizând pe faptul că poate îmbrăca evenimentele sportive cu un discurs propagandistic. Chiar dacă regimul prefaţa fiecare meci promovându-l ca un eveniment în cinstea poporului şi a partidului unic, şi îl cataloga la final drept un succes al organizării comuniste, spectatorul simţea altfel acest gen de evenimente. Spectatorul avea priorităţi, iar atunci când mergea pe stadion să vadă un meci sau stătea pe marginea drumului admirând cicliştii, nu era interesat nici de partid şi nici de ideologie. Spectatorul era mult mai pragmatic şi se gândea în primul rând la echipa favorită sau la sportivul preferat, încercând să rezoneze cu nevoia acestora de a fi susţinuţi. Prezenţa pe stadion elimina sentimentul de precauţie pe care îl impusese ordinea comunistă în cadrul societăţii româneşti şi păstra ideea de umanitate a spectatorului.

Cezar Stanciu

Paradigma revoluţionară şi societatea de consum în România comunistă. O abordare comparativă

„There can certainly be tendencies for an easier living, for working less, especially since there are good results in the economic activity", said Nicolae Ceauşescu to Álvaro Cunhal, leader of the Portuguese Communist Party, during a meeting in August 1971. Visible increases in living standards and opening to the West during the 1960s had encouraged higher expectations among the population for better conditions of life. Similar evolutions also occurred in other Communist countries as well, where the ruling parties chose to meet such expectations, for the sake of social peace. A representative case is Hungary and its „goulash-communism". In Poland on the other hand, Władisław Gomułka refused to recognize the legitimacy of such social expectations which led to the workers' riot in Gdańsk, in December 1970 that ultimately determined Gomułka's oust from power. Confronted with similar pressures, Nicolae Ceauşescu chose a different path : that of revolutionary mobilization through propaganda and political education, refusing to engage in a real dialogue with society, as Kádár or Gierek did. This study engages in a comparative evaluation of the Romanian regime's reaction to what it perceived as consumerist pressures from society, highlighting the similarities with the Chinese model and also what differentiated it from other Communist regimes in Eastern Europe. It shall contribute to describing Nicolae Ceauşescu's regime as a prisoner in a Stalinist revolutionary paradigm, unable to respond or meet social expectations.

Keywords : revolution, Socialism, society, consumerism, legitimacy.

Relaţia dintre regimurile comuniste central şi est europene şi societăţile respective a reprezentat, de-a lungul timpului, subiectul unor ample dezbateri, care s-au concentrat mai ales asupra componentei conflictuale. Într-un studiu dedicat acestui subiect, autorul polonez Grzegorz Ekiert sublinia faptul că, în ciuda ansamblului de mecanisme şi instrumente de represiune şi control social specifice regimurilor comuniste, pe întreaga durată a existenţei acestora a continuat să existe un conflict real între societate şi partidul-stat, manifestat cu intensităţi diferite, în funcţie de circumstanţele politice[1]. Acest conflict a fost bine reflectat de episoade precum cele din Ungaria din 1956 şi Cehoslovacia în 1968. Episoadele amintite – şi nu numai – dovedesc de asemenea, argumenta Ekiert, faptul că o societate civilă autonomă de regim a continuat să existe în tot acest timp[2].

Din moment ce regimurile comuniste n-au reuşit niciodată să-şi subordoneze pe deplin societatea – şi dizidenţa anticomunistă târzie este un bun exemplu în acest sens – iniţiativele autonome ale acesteia din urmă au continuat să existe şi să se manifeste într-o multitudine de forme. Într-o lucrare clasică, dedicată legitimităţii politice, autorul britanic David Beetham argumenta faptul că o ruptură completă între aparatul de stat, şi de partid, în acest caz, nu este posibilă nici măcar în regimurile dictatoriale, pentru simplul fapt că membrii acestui aparat provin din rândurile societăţii, poartă cu ei aspiraţiile şi nevoile acesteia şi, în acest mod, contribuie la influenţarea procesului de decizie în sensul dorit de societate[3].

La rândul său, Grzegorz Ekiert acceptă faptul că un dialog între regim şi societate a existat în permanenţă, subliniind în mod special influenţa exercitată de aparatul local de partid şi de stat asupra conducerii centrale[4]. Problema fundamentală care derivă de aici este măsura în care conducerea de partid şi de stat a fost receptivă la aceste influenţe, măsura în care le-a acceptat sau tolerat, gradul în care a căutat sau nu să vină în întâmpinarea acestora. Revenind la lucrarea lui G. Ekiert, aceasta evidenţiază în mod special rolul important jucat de politicile liderului sovietic N.S. Hruşciov, respectiv destalinizarea[5]. Istoriografia acceptă în general faptul că atât „noul curs”, cât şi destalinizarea au fost răspunsurile conducerii sovietice la ceea ce percepea drept

1. Grzegorz Ekiert, *The State against Society. Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*, Princeton University Press, Princeton, 1996, pp. 3-6.
2. *Ibidem*.
3. David Beetham, *The Legitimation of Power*, MacMillan, Londra, 1991, p. 118.
4. Grzegorz Ekiert, *op. cit.*, pp. 10-11.
5. *Ibidem*, pp. 4-6.

un potenţial social exploziv, din cauza restricţiilor, privaţiunilor şi represiunii manifestate în perioada stalinistă[1].

Aceste politici, argumentează Ekiert, au dus la o slăbire a presiunii exercitate de sus în jos de către regimurile comuniste, la o primă criză a comunismului est-european, care a avut ca revers intensificarea presiunilor exercitate de jos în sus, de către societate[2]. Astfel, refluxul parţial al mecanismelor represive şi ideologice a creat un spaţiu de manevră suplimentar pentru societatea civilă, ceea ce a condus la reactivarea acesteia, în fiecare ţară în funcţie de specificul local. În acest context, relaţia dintre regim şi societate a cunoscut transformări majore, o reaşezare pe baze mai flexibile, aşa cum avea să devină evident în anii următori. Flexibilitatea noii relaţii a depins în fiecare ţară de gradul în care destalinizarea a afectat regimul, de intensitatea crizei manifestată în rândul conducerii şi, implicit, de intensitatea cu care societatea civilă s-a exprimat. Diminuarea presiunii exercitată de partid asupra societăţii a fost stimulată şi de problemele economice majore resimţite de către regimurile comuniste, factorul economic reprezentând atât cadrul, cât şi catalizatorul primelor reforme.

Literatura de specialitate a evidenţiat, până în prezent, pe larg modul în care regimul lui Gh. Gheorghiu-Dej a rezistat destalinizării şi s-a sustras conţinutului acesteia, reuşind astfel să eschiveze efectele destabilizatoare pe care le-a avut în celelalte ţări comuniste[3]. S-a afirmat de asemenea că în România, o evoluţie similară celor din Ungaria şi Polonia nu a fost posibilă şi datorită faptului că, spre deosebire de aceste ţări, în România nu a existat o ruptură la nivelul conducerii superioare de partid, care să se suprapună rupturii deja existente între partid şi societate.

În aceste condiţii, România a devenit un caz aparte, în sensul în care transformarea relaţiei dintre partidul-stat şi societate s-a produs în alţi termeni şi prin alte mecanisme. Relaţia dintre partid şi societate nu a fost produsul unui echilibru între cei doi factori, a unui compromis bazat pe acceptare reciprocă, ci a fost transformată în sensul dorit şi acceptat de partid, în limitele impuse de acesta[4]. Partidul şi-a însuşit o serie din aşteptările sociale existente, mai ales pe cele de origine naţionalistă, pe care le-a manipulat în propriul folos politic, fără însă a se angaja în dialog cu societatea. Partidul a rămas prizonierul paradigmei revoluţionare în sensul în care nu a renunţat niciodată la misiunea auto-atribuită şi justificată ideologic, istorică şi providenţială, de transformare a societăţii pe baze comuniste.

1. Mark Kramer, „The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe. Internal and External Linkages in Soviet Policy Making (Part I)", în *Journal of Cold War Studies*, vol. I, nr. 1/1999, pp. 7-10.
2. Grzegorz Ekiert, *op. cit.*, pp. 4-6.
3. Dan Cătănuş, „Impactul raportului «secret» asupra conducerii PMR. Destalinizarea în România", în Dan Cătănuş, Vasile Buga (coord.), *Lagărul comunist sub impactul destalinizării. 1956*, Institutul Naţional pentru Studiul Totalitarismului, Bucureşti, 2006, pp. 114-120; Ioana Boca, „Februarie 1956. PMR la ora „stalinismului antisovietic", în *Xenopoliana. Buletinul Fundaţiei Academice „A.D. Xenopol" Iaşi*, nr. 1-2/1999, pp. 119-120.
4. Emanuel Copilaş, *Geneza leninismului romantic. O perspectivă teoretică asupra orientării internaţionale a comunismului românesc 1948-1989*, Institutul European, Iaşi, 2012, p. 215.

Experienţe poststaliniste în blocul comunist

Fragilitatea echilibrului social a reprezentat o caracteristică a contextului politic din blocul comunist, în perioada care a urmat anului 1956, mai ales în acele ţări care cunoscuseră tulburări puternice. Cu precădere în aceste ţări, partidele comuniste s-au dovedit mult mai receptive faţă de nevoile sociale, mult mai prudente în campaniile ideologice şi represive. O trăsătură distinctivă – din punct de vedere politico-ideologic – o constituie pierderea elanului revoluţionar al partidului, respectiv opţiunea pentru stabilitate în defavoarea schimbării[1]. Toate regimurile comuniste îşi argumentau politicile în domeniul economic şi social drept iniţiative revoluţionare ce vizau construcţia socialismului. Caracterul revoluţionar al acestor politici furniza justificarea ideologică pentru represiune, în baza conceptului dictaturii proletariatului.

După 1956, partidele comuniste cedează teren administrării problemelor prezentului în defavoarea celor ale viitorului şi, nu întâmplător, cele mai importante concesii vizează sfera economică. Îmbunătăţirea nivelului de trai prin sacrificarea obiectivelor industrializării pe termen lung nu antrena în mod necesar concesii ideologice, dar a fost însoţită totuşi de către o diminuare a prezenţei partidului în viaţa socială şi de o lărgire a atribuţiilor cadrelor din teritoriu. Unii autori apreciază că tocmai Polonia a fost prima ţară în care a fost iniţiat un sistem al consumerismului socialist, prin îmbunătăţirea aprovizionării cu bunuri de larg consum şi creşterea veniturilor, în mod special pentru a obţine în acest fel cel puţin aparenţa consimţământului social pentru regim[2].

Cazul cel mai reprezentativ în acest sens îl reprezintă Ungaria şi aşa-numitul „gulaş-comunism" promovat de către János Kádár. Situaţia lui Kádár era foarte delicată, având în vedere faptul că el venise la putere în urma tancurilor sovietice iar criza de legitimitate a regimului său era acută. „Gulaş-comunismul" ca formulă a compromisului social implica creşterea semnificativă a nivelului de trai, a consumului, în schimbul unei chiar şi parţiale acceptări de către populaţie a noului regim. Iniţiativa unor reforme economice consistente a apărut însă mult mai devreme, în Republica Democrată Germană şi în Cehoslovacia.

Regimul din RDG întâmpina probleme deosebite, în mod special din cauza situaţiei specifice a Germaniei. Divizarea ţării şi mai ales a oraşului Berlin făcea ca populaţia est-germană să fie „expusă" în permanenţă modului de viaţă occidental şi abundenţei bunurilor de larg consum în Germania de Vest[3]. N.S. Hruşciov atrăsese atenţia încă din 1954 asupra obligaţiei ţărilor comuniste de a susţine Germania de Est în competiţia

1. Florin Abraham, „Colapsul regimurilor comuniste : între eveniment inevitabil şi hazard istoric", în Adrian Pop, Constantin Corneanu (coord.), *Prăbuşirea Imperiului Sovietic. „Lecţii" în retrospectivă*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2012, p. 36.
2. Arthur R. Rachwald, *In Search of Poland : The Superpowers' Response to Solidarity, 1980-1989*, Hoover Press, 1990, p. 4.
3. Mark Landsman, *Dictatorship and Demand : The Politics of Consumerism in East Germany*, Harvard University Press, 2009, p. 3.

economică şi ideologică cu vestul, în mod special prin livrarea de mărfuri agro-alimentare[1]. Uniunea Sovietică reprezenta principalul furnizor şi susţinerea economiei est-germane devenise deja o povară.

Cu toate acestea, liderul est-german Walter Ulbricht era mult mai interesat de viabilitatea regimului său şi a statalităţii RDG în faţa atracţiei reprezentate de RFG, decât de caracterul sustenabil al politicilor sale. În mai 1958, de pildă, Partidul Unităţii Socialiste din Germania a decis să elimine raţionalizările la o serie de bunuri de larg consum precum carnea şi laptele, ceea ce a produs, evident, un val ridicat de consum căruia cu greu i s-a putut face faţă[2]. În acelaşi an, cel de-al cincilea congres al partidului a decis adoptarea unui nou program economic, care îşi propunea cu multă ambiţie atingerea şi depăşirea nivelului de consum din Germania de Vest până în 1961. Planul evidenţia în mod limpede convingerea conducerii de partid că doar atractivitatea nivelului de trai va face regimul viabil pe termen lung[3].

Cu toate acestea, efectul nu a fost cel scontat. Acelaşi plan adoptat în 1958 prevedea finalizarea procesului de colectivizare a agriculturii început în 1952, iar represiunea declanşată împotriva fermierilor independenţi începând din 1960 a intensificat în mod semnificativ migraţia către Germania de Vest[4]. La rândul ei, Cehoslovacia a experimentat o serie de reforme economice, în perioada 1958-1960, ce vizau creşterea randamentului economiei prin descentralizare. Astfel, atribuţiile organelor centrale de planificare au fost reduse în favoarea celor ale managerilor de întreprinderi, care dobândeau inclusiv drept de decizie asupra unei părţi din fondul de investiţii. Reformele au eşuat în final din cauza dezordinii financiare care a rezultat[5].

În privinţa Ungariei, regimul lui János Kádár s-a exprimat în mod explicit în favoarea reconcilierii sociale, profitând tocmai de destalinizarea care alimentase tulburările din ţara sa, din 1956. După ce congresul al XXII-lea al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, care a avut loc în toamna anului 1961, lansase un al doilea val al destalinizării, reluând critica împotriva abuzurilor lui Stalin, Kádár a profitat de circumstanţe pentru a convoca o plenară a Comitetului Central cu scopul de a reevalua trecutul stalinist al Ungariei. Cu această ocazie, a fost alcătuită o comisie de partid însărcinată cu investigarea abuzurilor din trecut, iar activitatea acesteia a condus, în august 1962, la excluderea lui Mátyás Rákosi din partid. Numeroşi ofiţeri ai poliţiei politice au fost la rândul lor înlăturaţi din funcţii[6].

---

1. „Anexa nr. 3 la Protocol. Despre măsurile pentru acordarea ajutorului Republicii Democrate Germane", ANIC, fond *CAER*, dosar 14/1954, f. 10.
2. André Steiner, *The Plans that Failed : An Economic History of East Germany, 1945-1989*, Berghahn Books, New York, 2010, p. 88.
3. *Ibidem*, pp. 90-91.
4. Peter W. Sperlich, *Oppression and Scarcity : The History and Institutional Structure of the Marxist-Leninist Government of East Germany and Some Perspectives on Life in a Socialist System*, Greenwood Publishing Group, Westport, 2006, p. 111.
5. Martin Myant, *The Czechoslovak Economy 1948-1988 : The Battle for Economic Reform*, Cambridge University Press, New York, 2010, pp. 91-93.
6. Roger Gough, *A Good Comrade : János Kádár, Communism and Hungary*, I.B. Tauris, 2006, New York, pp. 135-137. Vezi, de asemenea : Juan J. Linz, Alfred Stepan, *Problems*

În acest fel, János Kádár nu căuta să realizeze în mod special un act de justiţie, deoarece anchetele nu au mers mai departe, către pedepsirea vinovaţilor. Ceea ce urmărea Kádár era să se disocieze de crimele trecutului pentru a apărea drept un partener credibil de dialog în relaţia cu societatea, ca susţinător al noului împotriva vechiului. Oricât de demagogică ar fi fost o asemenea măsură, ea ilustrează preocuparea activă a regimului faţă de reacţiile şi atitudinea societăţii în relaţia cu partidul.

De asemenea, încă din 1965, Ungaria a fost scena unor dezbateri intense referitoare la reforma economică, dezbateri finalizate în 1968 prin adoptarea unui „Nou Mecanism Economic" ce presupunea la rândul său descentralizarea deciziei, un sistem flexibil de preţuri şi limitarea atribuţiilor organelor centrale de planificare. Deşi mecanismul a sfârşit în eşec, el reflecta preocuparea regimului de a coopta societatea drept partener în construcţia socialismului, chiar dacă aceasta implica sacrificarea celor mai multe obiective ale acestui proces de construcţie, prin limitarea investiţiilor în favoarea consumului. În general, nivelul de trai a fost crescut în mod semnificativ pe seama creditelor externe[1].

Aceste situaţii ilustrează foarte bine modul în care regimurile comuniste caută să identifice parteneri de dialog la nivelul societăţii, caută să coopteze societatea la propriile programe de transformare şi dezvoltare, în loc de a le impune pe cale represivă, conform modelului stalinist. Nu trebuie înţeles prin aceasta că represiunea sau presiunea ideologică au dispărut cu totul, deoarece ele au rămas, până la colapsul final din 1989, elemente specifice unei guvernări comuniste. Mai degrabă, este vorba despre schimbarea modului în care regimul priveşte relaţia cu propriul popor, schimbare reflectată mai ales de experimentele reformiste şi de concesiile realizate.

Sarcinile revoluţionare ale partidului şi ploconeala faţă de mase

În contextul care a urmat anului 1957, Partidul Muncitoresc Român a refuzat cu încăpăţânare orice abatere de la proiectul de dezvoltare şi industrializare a ţării, de la ceea ce percepea a fi construcţia socialismului. Tulburările sociale ale anului 1956 au fost limitate în România şi nu au impus partidului reconsiderarea politicilor sale. De asemenea, o ruptură la vârful conducerii nu s-a produs, în ciuda atitudinii opoziţioniste a unor membri ai Biroului Politic[2]. Mai degrabă, conducerea de partid a sesizat că riscul la adresa stabilităţii şi proiectelor sale provenea din exterior, nu din interior.

---

of democratic transition and consolidation : Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996, p. 298.

1. Janusz Bugajski, *Political Parties of Eastern Europe : A Guide to Politics in the Post-Communist Era*, Armonk, New York, 2002, p. 341.
2. Vezi, pe larg, Alina Tudor, Dan Cătănuş (eds.), *O destalinizare ratată. Culisele cazului Miron Constantinescu-Iosif Chişinevschi 1956-1961*, Editura Elion, Bucureşti, 2001.

În decembrie 1956, o plenară a Comitetului Central, care avea loc la scurt timp după evenimentele din Polonia şi Ungaria, a adoptat o serie de măsuri pe linia politicii interne care ilustrau fidel modul în care partidul vedea relaţia cu societatea. Astfel, s-a acceptat faptul că era necesară o îmbunătăţire a nivelului de trai al muncitorilor şi s-a decis ca planul de stat pentru anul 1957 să prevadă indicatori mult mai modeşti pentru dezvoltarea industriei, faţă de anul precedent[1]. În acelaşi timp însă, îmbunătăţirea relaţiei partidului cu masele era văzută şi dintr-o altă perspectivă : nu doar ca partidul să vină în întâmpinarea nevoilor maselor, ci şi viceversa. Era vorba, în special, despre creşterea nivelului ideologic al clasei muncitoare şi de îmbunătăţirea educaţiei politice, aspecte despre care plenara a apreciat că erau deficitare[2]. Concesia în privinţa investiţiilor a fost însă doar una temporară ; în noiembrie 1958, în cadrul unei alte plenare a Comitetului Central, Gh. Gheorghiu-Dej însuşi anunţa creşterea fondului de investiţii pentru anul următor cu 15%[3].

O analiză exhaustivă a modului în care partidul a perceput relaţia cu societatea românească depăşeşte posibilităţile acestei lucrări, însă trecerea în revistă a câtorva aspecte semnificative din acest punct de vedere va contribui la evidenţierea acestei relaţii, a diferenţelor faţă de alte ţări comuniste, precum şi a continuităţii care a existat înainte şi după momente cheie ca 1956 sau 1965. Un bun barometru al modului în care partidul vedea relaţia sa cu societatea, din perspectivă comparativă, este reprezentat de modul în care erau percepute reformele din celelalte ţări comuniste de către conducerea de partid din România. Pentru perioada care a urmat evenimentelor din 1956 şi până la izbucnirea divergenţelor publice între PMR şi celelalte „partide frăţeşti" pe tema reformării Consiliului de Ajutor Economic Reciproc, percepţiile asupra „gulaş-comunismului" maghiar pot fi edificatoare. Desigur, la acel moment, ceea ce se va numi ulterior „gulaş-comunism" se afla încă într-un stadiu incipient, creşterea consumului şi a nivelului de trai în Ungaria fiind un proces de durată, ce nu şi-a făcut simţite efectele imediat. Cu toate acestea, modul în care Partidul Socialist al Muncitorilor din Ungaria înţelegea relaţia sa cu clasa muncitoare implica numeroase aspecte ce stârneau uimire la Bucureşti.

În mai 1961, Alexandru Sencovici, la acel moment, ministrul industriei uşoare, a efectuat o vizită pe linie guvernamentală în Ungaria, iar raportul redactat la revenirea în ţară cuprindea multe aspecte pe care le aprecia în mod negativ :

> Am stat de vorbă cu tov. responsabil cu munca sindicală. Am putut constata că munca pe această linie este slabă. Oamenii nu cunosc aşa cum trebuie conţinutul muncii sindicale. Este imens de mult formalism ; totul merge pe „vă rog frumos, şi încă o dată vă rog frumos" – ca nu cumva să se jignească unul pe altul. Din partea organelor superioare se

1. „Prezentarea Proiectului Planului de Dezvoltare a Economiei Naţionale pe anul 1957", ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 138/1956, ff. 103-104.
2. „Stenograma şedinţei Plenare a CC al PMR din 27-29 decembrie 1956", ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 139/1956, ff. 63-66.
3. Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole şi cuvântări (decembrie 1955 – iulie 1959)*, Editura Politică, Bucureşti, 1960, pp. 532-547.

simte oarecare ploconeală faţă de mase. Umblând cu o serie de tovarăşi adjuncţi, de la unul nu am auzit să intervină vreodată cu un cuvânt critic pe adresa oamenilor sau muncitorilor. Totul este bine, în ordine, la locul lui ; servus, servus, ce mai faci, kerlek olaşon, te rog supus, cum te serveşti de sănătate, etc. Nu există poziţie de luptă, poziţie critică ; aproape toţi fug după părerea bună altora sau îndeosebi a maselor. Este greu de formulat, dar simte omul cum oameni cu o anumită răspundere caută să fie toleraţi, să fie susţinuţi de mase. Aproape la fiecare întreprindere, după vizită, am făcut mici consfătuiri, unde foarte pe scurt am scos în evidenţă părţile pozitive, ce am văzut, realizările lor, am mulţumit frumos de primire, că ne-au ajutat aceste lucruri. În acelaşi timp, într-o formă mai frumoasă, mai politică, în stilul în care am învăţat noi de la partidul nostru, am spus părerea despre părţile negative ce am văzut. Nu s-a întâmplat nicăieri ca să nu ne dea dreptate[1].

Al. Sencovici era uimit, de asemenea, şi de toleranţa dovedită de partid faţă de activitatea religioasă din ţară, după cum relata în acelaşi raport :

Ne-am dus într-o mare biserică romano-catolică din oraşul Estergom. În biserică am văzut vreo 40-50 de copii. Am devenit curios. M-am dus să văd ce se întâmplă. Când m-am oprit într-un loc, educatorul s-a uitat tare supărat la mine spunând : uitaţi-vă la inscripţie ! Inscripţia era alături de mine, pe o masă : „Nu ne deranjaţi. Oră de educaţie”. M-am făcut că nu pricep. La urma urmei, nu toată lumea este obligată să cunoască limba maghiară şi am rămas pe loc mai departe. Între timp a sosit şi adjunctul ministrului lângă mine. Atunci educatorul s-a supărat, a ridicat tăbliţa, şi a trântit-o pe masă : „nu vedeţi, nu ne deranjaţi. Este oră de educaţie ! ” Am spus tovarăşului adjunct să vină prin spate şi să asculte. Este posibil că dădea o educaţie normală, că se vorbea despre această biserică din punct de vedere istoric, când a fost fondată, de către cine, etc. Dânsul mi-a mărturisit însă că s-a dat copiilor o educaţie pur religioasă. Este curios, scot copiii din şcoală în masă şi le dau o educaţie, în văzul tuturor în biserică, cu conţinut complet religios, reacţionar[2].

Partidul Muncitoresc Unit Polonez ducea la momentul respectiv o politică la fel de tolerantă faţă de Biserica Catolică din această ţară, în acelaşi scop de a tempera masele, de a obţine reconcilierea socială. În România, pe de altă parte, această perioadă coincide cu reluarea unor campanii virulente împotriva religiei, cum a fost de pildă cazul cu decretul adoptat în 1959 şi care viza desfiinţarea unor mănăstiri şi scoaterea unor călugări din viaţa monahală[3].

---

1. „Notă informativă cu privire la vizita făcută în Republica Populară Ungară”, ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 127/1961, f. 117.
2. *Ibidem*, f. 116.
3. Cristian Vasile, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist*, Editura Curtea Veche, Bucureşti, 2005, p. 259. Pentru modul în care partidul a înţeles să controleze sfera culturii, vezi două sinteze recente : Cristian Vasile, *Politicile culturale comuniste în timpul regimului Gheorghiu-Dej*, Editura Humanitas, Bucureşti, 2011 ; Ana Selejan, *Literatura în totalitarism 1957-1958. Ofensiva virulentă a dogmatismului*, ed. a II-a, Editura Cartea Românească, Bucureşti, 2013.

Experimentele reformiste din celelalte ţări comuniste erau privite aşadar cu suspiciune, ca o trădare a misiunii revoluţionare a partidului şi o „ploconire faţă de mase". Analizele realizate în special de Secţia Relaţii Externe a Comitetului Central şi adresate conducerii de partid subliniau de regulă riscurile şi dezavantajele unor asemenea reforme. Un caz interesant din acest punct de vedere era şi cel cehoslovac, mai ales în lumina reformelor pe care această ţară căuta să le implementeze în perioada 1958-1960. Un astfel de raport referitor la Cehoslovacia atrăgea atenţia asupra riscurilor implicate de creşterea necontrolată a consumului şi veniturilor clasei muncitoare, dar şi asupra lipsei de educaţie politică:

> În anii 1958-1959 s-a mărit artificial nivelul de trai material şi cultural fără a ţine cont de posibilităţile statului. Mărirea salariilor a dus an de an la depăşirea fondului de salarii, iar acum pentru a remedia situaţia se creează nemulţumirea maselor care au fost obişnuite să primească din ce în ce mai mult. Stilul de muncă a rămas în urmă, însăşi construcţia socialistă nu a ţinut pasul cu dezvoltarea socială. Beţia a devenit o problemă de stat; la controlul efectuat de conducerea partidului la Uzinele din Kladno în luna februarie 1962, s-au găsit în stare de ebrietate toţi muncitorii şi tehnicienii care lucrau la bateriile de oţel, printre aceştia era şi inginerul şef[1].

Aşadar, una dintre concluziile implicite care rezulta de aici, în viziunea conducerii din România, era că un nivel ridicat al consumului reprezenta, în fapt, un risc. În România, ritmul dezvoltării industriale rămânea unul foarte ridicat, însă nivelul consumului era mult mai scăzut în comparaţie cu celelalte ţări din blocul comunist. Astfel, producţia de zahăr pe cap de locuitor era în 1958 de 10,4 kg pe cap de locuitor în România, faţă de 26,3 kg în URSS, 64 kg în Cehoslovacia, 45 kg în RDG sau 30 kg în Polonia[2]. În ceea ce privea producţia de carne, în 1958, RPR producea 12,5 kg carne pe cap de locuitor, faţă de Cehoslovacia cu 31,8 kg, RDG cu 33,8 kg, Polonia cu 36,2 kg. Chiar şi Bulgaria depăşea România cu cca. 50%.[3] Cu toate acestea, la cel de-al treilea Congres al PMR, care a avut loc în iunie 1960, Gh. Gheorghiu-Dej stabilea noi planuri ambiţioase pentru dezvoltarea industriei, declarând fără echivoc:

> Ceea ce caracterizează politica partidului este ofensiva neîntreruptă a socialismului, înfăptuirea consecventă a industrializării ţării, a transformării socialiste a agriculturii, a revoluţiei culturale[4].

1. „Cu privire la unele probleme ale R.S. Cehoslovace", ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Relaţii Externe*, dosar 9/1962, f. 7.
2. „Producţia de zahăr pe cap de locuitor în RPR comparativ cu alte ţări", ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 7/1960, vol. II, f. 27.
3. *Ibidem*, f. 32.
4. Gh. Gheorghiu-Dej, *Raport la cel de-al III-lea Congres al Partidului Muncitoresc Român*, Editura Politică, Bucureşti, 1960, p. 6.

Partidul şi poporul : relaţia cu societatea în varianta comuniştilor români

Literatura ştiinţifică a ultimilor ani a analizat pe larg legătura dintre reformele hruşcioviste, cu precădere destalinizarea, şi decizia conducerii de partid din România de a-şi limita dependenţa faţă de Uniunea Sovietică. Dragoş Petrescu a reluat recent această dezbatere, argumentând că începutul naţional-comunismului românesc poate fi identificat încă din 1956, în reacţiile lui Gh. Gheorghiu-Dej la Raportul Secret prezentat de N.S. Hruşciov în februarie 1956[1]. Percepând o ameninţare la adresa stabilităţii regimului său, Gheorghiu-Dej a încercat că o combată prin diverse mijloace, unul dintre cele mai importante fiind redefinirea relaţiei cu societatea.

Regimul Gheorghiu-Dej avea nevoie de susţinere internă pentru a-şi consolida puterea în absenţa şi chiar împotriva Moscovei, însă soluţia aleasă pentru atragerea societăţii de partea partidului a fost radical diferită faţă de cea aleasă în majoritatea „ţărilor prietene”. În loc să cedeze teren în favoarea consumului şi nivelului de trai, regimul Gheorghiu-Dej a ales să utilizeze elementul naţional, să manipuleze sentimentele naţionale/naţionaliste ale populaţiei, plasând partidul în continuitatea istorică a evoluţiei societăţii româneşti, disociindu-se de Moscova şi descriindu-se drept apărător al valorilor naţionale împotriva influenţelor străine[2]. Rusificarea şi subordonarea anterioară faţă de Uniunea Sovietică au fost puse pe seama unor elemente străine – mai ales din punct de vedere etnic – respectiv grupul Ana Pauker. Plenara CC al PMR din noiembrie – decembrie 1961 a jucat un rol esenţial în acest sens[3].

Manipularea sentimentelor naţionale avea potenţialul de a atrage simpatie şi susţinere din partea populaţiei, fără a sacrifica obiectivele ambiţioase ale industrializării socialiste. Mai mult decât atât, o asemenea strategie oferea partidului un argument în plus pentru a-şi justifica sacrificiile pe care le cerea populaţiei pentru construcţia socialismului. Regimul lui Nicolae Ceauşescu a preluat această strategie, pe care a dezvoltat-o în deceniile următoare, cu relativ succes. La al X-lea congres al PCR, care a avut loc în 1969, Nicolae Ceauşescu a anunţat o nouă etapă a dezvoltării, respectiv societatea socialistă multilateral dezvoltată, prin reluarea investiţiilor masive în industrie, care pe parcursul deceniului al şaselea fuseseră menţinute la un nivel mai modest[4].

Acest program însă, după cum subliniază un studiu recent, avea o puternică componentă naţională, reprezentând implicit opţiunea de a construi socialismul prin

1. Dragoş Petrescu, „Building the Nation, Instrumentalizing Nationalism : Revisiting Romanian National Communism, 1956-1989”, în *Nationalities Papers*, vol. 37, nr. 4/2009, p. 527.
2. *Ibidem*, pp. 523-524.
3. Vladimir Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*, Editura Polirom, Iaşi, 2005, pp. 211-212.
4. *Congresul al X-lea al Partidului Comunist Român*, Editura Politică, Bucureşti, 1969, p. 738.

mijloace proprii, mai ales prin eforturi proprii, pentru care partidul cerea mobilizarea poporului[1]. O asemenea variantă a socialismului, inspirată în mod evident din teza stalinistă a socialismului într-o singură ţară şi bazată pe autarhie, a fost denumită în literatura de specialitate „naţional-stalinism"[2].

Relativa destindere a anilor 1960 nu a putut ascunde faptul că partidul a impus în mod unilateral regulile reconcilierii sociale, manipulând şi reconstruind sentimente identitare la nivelul societăţii. Mai mult decât atât, regimul Nicolae Ceauşescu aduce mai multe schimbări în această direcţie. Spre deosebire de predecesorul său, Nicolae Ceauşescu a moştenit o situaţie mult mai bună, atât în ceea ce privea stabilitatea partidului la putere, cât şi în ceea ce privea condiţiile de viaţă.

Astfel, în deceniile precedente, România cunoscuse numeroase mutaţii sociale, cea mai importantă fiind schimbarea modului de viaţă prin transferarea unui mare procent al populaţiei rurale la oraş, pe fondul cererii ridicate de forţă de muncă industrială. De asemenea, dezvoltarea structurii administrative pe linie de stat şi de partid, complexitatea structurilor de conducere în plan central şi local, nivelul ridicat de pregătire profesională necesară cadrelor şi formarea unei tehnocraţii afiliată noilor industrii, toate acestea au condus la aşteptări din ce în ce mai ridicate în ceea ce privea condiţiile de viaţă. Regimul a susţinut şi încurajat aceste aşteptări pe parcursul deceniului al şaptelea, din mai multe cauze : pe de o parte, independenţa pe care o revendica în faţa Moscovei impunea satisfacerea cel puţin parţială a aşteptărilor sociale, iar pe de altă parte, progresele realizate în dezvoltarea industriei ofereau baza materială necesară pentru creşterea consumului. Pe parcursul deceniului al şaptelea, puterea de cumpărare în România s-a aflat într-o creştere constantă, deşi a continuat să rămână în urma celor mai multe ţări socialiste.

Aceste evoluţii socio-economice păreau să indice că, şi în România, partidul căuta să ajungă la acelaşi echilibru cu societatea, acceptând cel puţin parţial revendicările acesteia în ceea ce privea condiţiile de viaţă. Satisfacerea consumului însă, în toate celelalte ţări socialiste, s-a realizat prin sacrificarea fondului de investiţii, iar această concesie nu părea acceptabilă conducerii de partid din România. Mai mult, creşterea nivelului de trai şi reducerea presiunii ideologice şi politice exercitată de partid la nivelul societăţii a fost interpretată ca un factor de risc. Cu alte cuvinte, clasa muncitoare părea tot mai puţin dispusă să accepte sacrificiile pe care le implica construcţia socialismului. Nicolae Ceauşescu s-a arătat preocupat de acest aspect, chiar şi înainte de enunţarea programului de construire a societăţii socialiste multilateral dezvoltate, adică de reluarea ritmului ridicat al investiţiilor industriale.

Creşterea nivelului de trai ridica în alţi termeni problema relaţiei dintre partid şi societate, respectiv în termenii angajamentului clasei muncitoare pentru obiectivele

1. Bogdan Iacob, „Defining the Nation : History, Identity, and Communism in Romania (1964-1966)", în *Studia Universitatis „Babeş-Bolyai", Historia*, vol. 56, nr. 2/2011, p. 11.
2. Vladimir Tismăneanu, „What was National Stalinism ?", în Dan Stone (ed.), *The Oxford Handbook of Postwar European History*, Oxford University Press, Oxford, 2012, pp. 462-479.

de dezvoltare ale partidului sau – în termenii lui N. Ceauşescu – a legăturii dintre partid şi mase. Dacă 1956 a reprezentat un context edificator pentru discutarea comparativă a modului în care partidul percepea relaţia cu societatea în timpul regimului Gheorghiu-Dej, contextul care a urmat anului 1968 reprezintă un caz la fel de edificator pentru regimul Ceauşescu.

Într-un studiu dedicat personalităţii politice a lui N. Ceauşescu, Mary Ellen Fischer îl desemna pe acesta drept un revoluţionar, referindu-se la convingerea sa că prin mobilizarea maselor se poate obţine orice, se poate depăşi orice obstacol. În acest sens, autoarea îl compara pe N. Ceauşescu cu Hruşciov şi Mao, ambii căutând în permanenţă sprijinul maselor pentru politica lor, antrenând masele pentru a realiza schimbarea[1]. Dinamismul demonstrat de N. Ceauşescu pe întreaga perioadă cât s-a aflat la conducerea partidului, desele vizite în teritoriu şi numeroasele adunări populare la care a participat confirmă cu prisosinţă această aserţiune, diferenţiindu-l net de predecesorul său – sau chiar de I.V. Stalin de ale cărui politici pare să fi fost inspirat – ambele personalităţi mult mai retrase în relaţia directă cu populaţia.

Din acest punct de vedere, N. Ceauşescu pare să fi fost în permanenţă preocupat de păstrarea şi strângerea legăturii partidului cu societatea, cu clasa muncitoare, în sens unilateral însă, prin atragerea populaţiei de partea politicilor partidului prin intermediul propagandei şi educaţiei politice. Legătura dintre partid şi mase trebuia dirijată, în viziunea sa, de către partid, în sensul cooptării maselor la politicile şi deciziile partidului, care rămâneau în esenţa lor intransigente în privinţa scopului final. Acesta a rămas în permanenţă unul de natură revoluţionară, urmărind transformarea radicală a societăţii româneşti în conformitate cu ceea ce partidul percepea a fi misiunea sa istorică. Din acest punct de vedere, acceptarea tendinţelor consumiste la nivelul societăţii echivala cu o trădare a misiunii revoluţionare a partidului.

Nu este întâmplător faptul că N. Ceauşescu a subliniat în mai multe rânduri convingerea sa că evenimentele din Cehoslovacia au fost consecinţa pierderii legăturilor dintre partid şi mase. Această erodare a spiritului politico-ideologic în rândul societăţii a fost percepută de N. Ceauşescu şi cu ocazia evenimentelor din decembrie 1968, aduse în atenţie de istoricul polonez Adam Burakowski. În ajunul Crăciunului, adunarea paşnică a unui grup de studenţi bucureşteni a degenerat într-o manifestaţie publică ce solicita respectarea drepturilor şi libertăţilor cetăţeneşti, demonstraţie care cu greu a putut fi controlată de autorităţi. Aceasta a fost totuşi dispersată în mod paşnic, însă, atunci când a fost informat a doua zi, N. Ceauşescu a avut o reacţie extrem de nemulţumită la adresa cadrelor din aparatul central de partid[2]. Convingerea sa era că asemenea manifestări erau datorate în primul rând unei educaţii politice necorespunzătoare în rândul tineretului şi a acuzat organele de resort pe linie de partid că neglijează sarcinile care le revin în această direcţie :

1. Mary Ellen Fischer, *Nicolae Ceauşescu. A Study in Political Leadership*, L. Rienner Publishers, Boulder, 1989, pp. 166-167.
2. Adam Burakowski, „Un eveniment important aproape necunoscut : demonstraţia studenţilor din Bucureşti, 24 decembrie 1968”, în *Arhivele totalitarismului*, nr. 1-2/2006, pp. 238-240.

> În primul rând a rezultat că există o foarte slabă preocupare în institute pentru educarea politică, ideologică a studenţilor, că se merge în ultima vreme pe linia de a face concesii în principal faţă de mentalităţile înapoiate, retrograde[1].

Nu era pentru prima dată în contextul post-1968 când N. Ceauşescu se arăta preocupat de aceste probleme ; în toamna aceluiaşi an fusese constituit Frontul Unităţii Socialiste, organizaţie ce îngloba atât partidul, ca forţă conducătoare, cât şi celelalte organizaţii obşteşti şi de masă, precum sindicatele, uniunile de creaţie şi altele. Era o formă implicită de a consolida controlul partidului în societate. Cu toate acestea, în următorii doi ani nu mai au loc alte schimbări semnificative în această direcţie, cu o singură excepţie. În 1969, la Congresul al X-lea, a devenit limpede faptul că N. Ceauşescu intenţiona să reia industrializarea accelerată a economiei, ceea ce ulterior avea să conducă la o serie de neînţelegeri între secretarul general al partidului şi premierul I. Gh. Maurer. Se ştie că Maurer s-a opus intenţiilor lui Ceauşescu de a forţa producţia industrială, acesta reprezentând unul dintre motivele pentru care cei doi aveau să se înstrăineze în anii următori[2]. Desigur, acest aspect este direct legat şi de consolidarea autorităţii personale a lui Ceauşescu în cadrul conducerii de partid.

Decizia de a spori fondul de acumulare survenea într-un context economic nu tocmai favorabil, având în vedere faptul că, în anii 1969-1970, România a înregistrat o scădere a ritmului creşterii economice, unul dintre factori fiind şi inundaţiile catastrofale care afectaseră ţară în primăvara anului 1970[3]. În orice caz, sporirea fondului de investiţii necesita limitarea implicită a altor cheltuieli, în cazul acesta consumul. Aceste evoluţii nu şi-au făcut simţite efectele pe plan social imediat, deoarece investiţiile tot mai mari în dezvoltarea industriei au putut fi acoperite fără probleme majore pe seama creditelor externe, pe care România le obţinea cu tot mai multă uşurinţă în condiţiile vizibilităţii şi prestigiului internaţional de care se bucura secretarul general N. Ceauşescu.

Cu toate acestea, determinarea lui Ceauşescu de a forţa dezvoltarea necesita în mod obligatoriu o mare doză de sprijin social, având în vedere sacrificiile implicate, cel puţin pe termen mediu şi lung, de o asemenea ambiţie. Era un motiv în plus pentru N. Ceauşescu să-şi întoarcă atenţia asupra factorului social, către popor. În viziunea sa, convingerea şi mobilizarea clasei muncitoare reprezentau o condiţie *sine qua non* pentru atingerea cu succes a obiectivelor partidului, respectiv construirea societăţii socialiste multilateral dezvoltate[4]. Însă, în contextul care a urmat intervenţiei celor

1. *Ibidem*, p. 244.
2. Lavinia Betea, *Maurer şi lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001, pp. 215-216.
3. Adam Burakowski, *Dictatura lui Nicolae Ceauşescu 1965-1989. Geniul Carpaţilor*, Editura Polirom, Iaşi, 2011, pp. 159-163.
4. Valeriu Antonovici, „Munca patriotică : control social şi mobilizare în proiectul socialist”, în Adrian Cioflâncă, Luciana Jinga (coord.), *Represiune şi control social în România comunistă. Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc*, vol. V-VI, Editura Polirom, Iaşi, 2011, pp. 224-225.

cinci state socialiste în Cehoslovacia, un alt eveniment asupra căruia atenţia istoricilor s-a oprit prea puţin vine să completeze temerile secretarului general cu privire la erodarea spiritului partinic în rândul societăţii.

Dacă evenimentele din Cehoslovacia au fost privite de conducerea de partid din România în special prin prisma politicii internaţionale, a relaţiilor dintre partide şi a riscului unei intervenţii similare împotriva României, evenimentele care s-au petrecut în Polonia, în iarna anului 1970, nu mai puteau fi privite în acelaşi mod. În acest caz, nu a mai fost vorba despre intervenţie externă, iar evenimentele poloneze aveau potenţialul de a arunca o lumină nouă asupra celor petrecute în Cehoslovacia.

Tulburări în Polonia cu rezonanţă la Bucureşti

În data de 12 decembrie 1970, în oraşul Gdańsk au izbucnit o serie de proteste muncitoreşti, iniţial sub forma refuzului de a intra la lucru. Cauza imediată era reprezentată de decizia guvernului de a spori preţurile la alimente. Foarte nemulţumiţi, muncitorii de la şantierele navale din oraş, dar nu numai, au intrat în grevă şi au pornit ulterior în marş către centrul oraşului, incendiind maşini, jefuind magazine şi devastând instituţii de partid şi de stat. Gara şi universitatea au fost ocupate de protestatari, iar sediul partidului a fost incendiat, situaţii în cursul cărora mai mulţi agenţi ai organelor de ordine au fost răniţi. A doua zi, grevele şi protestele s-au răspândit în întreaga regiune, mai ales la Szczecin, un important centru industrial[1].

Aflând despre incidente, prim-secretarul Partidului Muncitoresc Unit Polonez, W. Gomułka, a luat una dintre cele mai nefericite decizii politice ale carierei sale. Cel care, în 1956, fusese adus la conducerea partidului în urma presiunilor populare, ca simbol al noului şi al schimbării, a decis să trimită armata în regiunea Gdańsk, autorizând-o să deschidă focul asupra protestatarilor. Atât la Gdańsk, cât şi la Szczecin, sosirea armatei nu a făcut decât să stârnească furia muncitorilor, situaţie în care au survenit ciocniri în urma cărora armata a deschis focul. Mai mulţi muncitori au fost răniţi şi ucişi în ambele oraşe, ceea ce nu a făcut decât să radicalizeze atitudinea protestatarilor şi mai mult. La Gdynia, un alt oraş din zonă, forţele de ordine au folosit mitralierele contra protestatarilor, rănind peste 1.000 de persoane[2].

În condiţiile în care intervenţia în forţă a agitat şi mai mult spiritele, iar violenţele căpătaseră deja o amploare deosebită, situaţia putea degenera în întreaga ţară. Confruntat cu o criză de asemenea proporţii şi presat de conducerea sovietică ce tocmai lansase un apel la soluţionarea paşnică a tulburărilor, Biroul Politic al Partidului Muncitoresc Unit Polonez a adoptat o decizie radicală : înlăturarea din funcţie a prim secretarului W. Gomułka. Gestul reprezenta o repudiere a măsurilor utilizate de

1. A. Kemp-Welch, *Poland under communism. A Cold War History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, pp. 183-185.
2. *Ibidem*.

acesta, exprima de asemenea cât de izolat ajunsese primul secretar printre ceilalţi membri ai conducerii şi constituia în acelaşi timp o formă de a acorda satisfacţie protestatarilor, prin nominalizarea şi blamarea unui ţap ispăşitor. Gomułka trebuia sacrificat pentru a salva astfel partidul. În locul său a fost ales un mai tânăr membru al conducerii superioare de partid, Edward Gierek, care se remarcase în ultimii ani prin critica activă formulată la adresa politicilor lui Gomułka. Alegerea lui Gierek a fost de natură să tempereze atmosfera socială din ţară, însă doar parţial, deoarece grevele au continuat inclusiv în luna ianuarie 1971, iar Moscova s-a raliat acestei soluţii[1].

Soluţia pe termen scurt a lui E. Gierek a fost îmbunătăţirea nivelului de trai. Astfel, s-a decis îngheţarea preţurilor la alimente, cu ajutorul Moscovei, care s-a văzut nevoită să împrumute vecinului din apus credite în valută forte, pentru achiziţia de bunuri alimentare de pe pieţele occidentale[2]. În perioada următoare, nivelul de trai în Polonia a cunoscut o uşoară creştere, în ciuda faptului că, în general, consumul a fost susţinut prin credite externe, ceea ce a condus la acumularea unei uriaşe datorii publice a statului polonez[3]. Încă o dată, un regim comunist era obligat să cedeze în faţa societăţii, să-şi cumpere liniştea socială prin creşterea consumului.

Evenimentele din Polonia au fost privite cu multă îngrijorare şi la Bucureşti. În primele zile ale lunii ianuarie 1971, Stefan Oszlowski, membru al conducerii de partid din Polonia, a vizitat România pentru a explica natura evenimentelor care avuseseră loc în Polonia şi modul în care partidul a reacţionat la acestea. Era o formă de a oferi asigurări „ţărilor prietene” că lucrurile se aflau sub control şi că partidul nu va permite ca situaţia să degenereze. În discuţiile avute cu N. Ceauşescu, S. Oszlowski a ţinut să puncteze :

> Aş vrea să încep cu faptul că criza politică care a avut loc în Polonia în ultimele săptămâni a fost de fapt de lungă durată ; unele simptome ale acestei crize apăruseră deja frecvent în ultimii ani, dar forma deosebit de ascuţită a acestei crize s-a făcut cunoscută în ultimul an şi mai ales în ultima perioadă. Simptomele acestei crize au fost provocate într-o anumită măsură de ruperea conducerii de atmosfera din ţară, de realitatea de acolo, de starea necesităţilor sociale şi din cauza unei anumite incapacităţi a conducerii de a face faţă acelor probleme şi necesităţii[lor] care au apărut în ţară[4].

După cum se va vedea în perioada următoare, o asemenea problemă, precum ruperea conducerii de partid de clasele muncitoare, îl preocupa în mod deosebit pe

1. Andrew A. Michta, *Red Eagle. The Army in Polish Politics, 1944-1988*, Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1990, pp. 68-69.
2. Ion Constantin, *Polonia în secolul totalitarismelor 1918-1989*, Institutul Naţional pentru Studiul Totalitarismului, Bucureşti, 2007, pp. 455-456.
3. Andrzej Paczkowski, *The Spring Will be Ours : Poland and the Poles from Occupation to Freedom*, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2003, pp. 352-354.
4. „Stenograma convorbirilor tovarăşului Nicolae Ceauşescu, secretar general al Partidului Comunist Român, cu tovarăşul Stefan Oszlowski, membru al Biroului Politic, secretar al CC al PMUP”, ANIC, fond *CC al PCR – Cancelarie*, dosar 1/1971, f. 4.

N. Ceauşescu. Cu toate acestea, opţiunea sa nu a fost niciodată aceea de a ceda în faţa nevoilor societăţii, ci de a mobiliza societatea către ceea ce partidul stabilea a fi nevoile (politice, istorice) ale acesteia. N. Ceauşescu i-a mărturisit lui S. Oszlowski cu ocazia acelei întâlniri :

> Nu vreau să ascund un lucru, că evenimentele care au avut loc ne-au preocupat şi pe noi destul de mult şi ne-au produs o mare amărăciune[1].

N. Ceauşescu a ţinut să precizeze că partidul său aprecia abordarea Partidului Muncitoresc Unit Polonez, care a ales să-şi recunoască propriile lipsuri şi greşeli, în loc să dea vina pe elemente duşmănoase din străinătate, cu referire implicită la situaţia Cehoslovaciei, unde propaganda sovietică acuzase existenţa unor conspiraţii „imperialiste". Referitor la Cehoslovacia, N. Ceauşescu a avut ocazia să asculte o explicaţie similară în cadrul întâlnirii pe care a avut-o cu Gustáv Husák, în martie 1971. Acesta îl înlocuise la conducerea partidului pe Alexander Dubček în aprilie 1969, cu sprijinul Moscovei, şi a depus eforturi majore pentru ceea ce s-a numit „normalizarea" situaţiei din Cehoslovacia. Abandonând reformele iniţiate de predecesorul său, Gustáv Husák, la fel ca şi János Kádár în Ungaria, a căutat să obţină pace şi reconciliere socială, în special prin îmbunătăţirea semnificativă a condiţiilor de viaţă. Spre deosebire de Dubček, care a încercat să satisfacă pretenţiile societăţii reformând regimul şi partidul, Husák – ca şi Kádár – a încercat să satisfacă pretenţiile societăţii fără a reforma în vreun fel partidul sau natura regimului.

În cadrul întâlnirii dintre N. Ceauşescu şi G. Husák, în martie 1971, acesta din urmă, referindu-se la evenimentele din vara anului 1968, le aprecia astfel :

> Situaţia într-adevăr nu era deloc bună ; practic a fost destrămată unitatea partidului – atât organizatoric, cât şi ideologic ; partidul îşi pierduse rolul său conducător în societate ; alte forţe din afara Comitetului Central, de multe ori cu ajutorul unor membri ai Comitetului Central, începuseră să obţină o influenţă din ce în ce mai mare, împingând întreaga politică a partidului şi statului nostru pe poziţii aventuriste[2].

Problema rolului conducător al partidului în societate se ridica şi în viziunea lui N. Ceauşescu, aşa cum avea să demonstreze curând „mini-revoluţia culturală", rol pe care îl percepea ca fiind slăbit. Tezele din iulie n-au fost însă decât parte a unui proces mai complex de reconsiderare a relaţiei dintre partid şi societate, a prezenţei partidului în societate. N. Ceauşescu, după cum s-a mai afirmat, era adeptul mobilizării maselor, a convingerii şi atragerii maselor către politica partidului, şi crearea Frontului Unităţii Socialiste fusese un bun exemplu în acest sens.

În februarie 1971 însă, această preocupare a devenit din nou evidentă, în cadrul unei plenare a Comitetului Central care a adoptat unele măsuri în direcţia perfecţionării

1. *Ibidem*, f. 23.
2. „Stenograma convorbirilor avute cu ocazia vizitei tovarăşilor Gustav Husak şi Vasil Bilak, în R.S. România", ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Relaţii Externe*, dosar 13/1971, f. 6.

pregătirii cadrelor în problemele conducerii activităţii economice şi sociale[1]. În Iugoslavia, I.B. Tito experimentase, la rândul său, aşa-numita auto-conducere muncitorească, încercând să lărgească atribuţiile de decizie la nivelul întreprinderii, mai ales al oamenilor muncii din fiecare întreprindere. În cazul iugoslav însă, această lărgire a puterii de decizie – deşi s-a soldat, în final, cu un eşec – se făcea pe seama atribuţiilor organelor centrale, în sensul limitării proporţionale a atribuţiilor acestora din urmă[2]. Ceea ce urmărea, însă, regimul N. Ceauşescu era diferit : sporirea implicării muncitorilor din întreprinderi fără a sacrifica însă în nici un fel atribuţiile organelor centrale. Contradicţiile unor asemenea reforme ies limpede în evidenţă chiar în noua lege a planificării economice adoptată în 1972, care preciza, pe de o parte, că planul naţional de dezvoltare economico-socială se realiza cu participarea largă a oamenilor muncii, iar pe de altă parte că acesta se executa pe baza principiilor centralismului democratic. De asemenea, atribuţiile consiliilor oamenilor muncii la nivelul întreprinderilor erau consultative, în ceea ce privea elaborarea planului şi indicatorilor acestuia, însă considerabil sporite în ceea ce privea urmărirea execuţiei acestuia[3]. Cu alte cuvinte, participarea largă a oamenilor muncii nu privea decizia, cât execuţia şi răspunderea pentru aceasta.

Toate acestea erau măsuri menite a responsabiliza ceea ce conducerea de partid percepea a fi o societate alunecată pe linia consumului şi a bunăstării materiale, prea puţin dedicată obiectivelor revoluţionare ale construcţiei socialismului. Într-o discuţie cu liderul Partidului Comunist Spaniol, Santiago Carillo, N. Ceauşescu, referindu-se la evenimentele din Polonia, sublinia :

> Nu ridicarea de preţuri a dus la rezultatul acesta. Acestea au fost picătura, pentru că dacă ne amintim, din 1968 au avut o serie de probleme şi le-au reprimat cu forţa. Aceste măsuri nu mai pot dura mult timp şi nu rezolvă problemele, trebuie găsite soluţii reale şi soluţii nu prin izolarea de mase, ci tocmai prin atragerea maselor la conducerea societăţii şi prin lărgirea democraţiei şi nu prin restrângerea democraţiei[4].

Enunţarea tezelor din iulie 1971 reprezintă astfel un episod dintr-un proces mai larg. Similitudinea dintre conţinutul acestora şi evoluţiile din China nu este întâmplătoare, însă afirmaţia că N. Ceauşescu s-a inspirat din experienţa sa asiatică şi a încercat să o transpună în ţară este superficială. În acest sens, afirmaţiile lui Paul

1. *Epoca Nicolae Ceauşescu. Partidul Comunist Român centrul vital al întregii naţiuni. Documente ale plenarelor Comitetului Central şi ale Comitetului Politic Executiv al Comitetului Central al Partidului Comunist Român 1965-1985*, vol. I, Editura Politică, Bucureşti, 1986, pp. 334-340.
2. Referitor la reformele experimentate în Iugoslavia, vezi pe larg : Rudolf Bićanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
3. *Buletinul Oficial al Republicii Socialiste România*, nr. 135/25 noiembrie 1972.
4. „Stenograma primirii de către tovarăşul Nicolae Ceauşescu, secretar general al Partidului Comunist Român, a tovarăşului Santiago Carillo, secretar general al PC din Spania", ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Relaţii Externe*, dosar 11/1971, f. 20.

Niculescu-Mizil par mai aproape de realitatea evidenţiată documentar. Acesta nega sursa de inspiraţie chineză a tezelor din iulie, argumentând că N. Ceauşescu îşi exprimase nemulţumirea faţă de activitatea ideologică cu mult înainte de plecarea din ţară[1]. De asemenea, Ion Iliescu a declarat la rândul său că N. Ceauşescu era hotărât asupra unor schimbări majore în politica internă încă înainte de plecarea în China[2].

Cu siguranţă, experienţa asiatică l-a convins pe secretarul general asupra justeţii opiniilor sale ; edificatoare în acest sens este stenograma şedinţei Comitetului Executiv de la întoarcerea din China. Cu toate acestea, tulburările sociale din blocul comunist, precum cele din Cehoslovacia sau Polonia, trebuie să fi jucat un rol important în procesul de decizie. Comparaţia cu China poate avea însă o altă semnificaţie, din punctul de vedere al similitudinii experienţelor.

Mao Zedong a declanşat „revoluţia culturală" printre altele pentru că percepea o anumită opoziţie în interiorul partidului, o erodare a poziţiei partidului în societate, mai ales după eşecul „Marelui Salt Înainte". În acelaşi timp, continuarea în ritm forţat a unui proces de industrializare masivă prin forţe proprii – în contextul disputelor sino-sovietice – necesita un control strâns asupra societăţii, mobilizarea şi implicarea societăţii în aceste eforturi, având în vedere sacrificiile pe care le implica[3].

Conducerea de partid din România urmărea, la rândul său, dezvoltarea pe baze autarhice şi, la fel ca şi partea chineză, percepea existenţa unei ameninţări din partea Moscovei. Factorul sovietic nu poate fi ignorat, aşa cum nu poate fi ignorat din orice analiză privind cauzele şi geneza „revoluţiei culturale" din China[4]. Schimbarea politică din 1971 poate fi interpretată fie ca o încercare de a convinge Moscova că PCR nu se află pe calea „devierii" şi că socialismul nu este în pericol ca în Cehoslovacia, fie ca o încercare de a consolida omogenitatea politico-socială internă cu scopul de a rezista mai bine presiunilor sovietice. Însă, dincolo de factorii externi şi de influenţa acestora asupra procesului de decizie, evoluţia politicilor lui N. Ceauşescu în intervalul 1968-1971 evidenţiază faptul că au existat raţiuni interne pentru care conducerea de partid s-a angajat pe un asemenea curs.

Demobilizarea societăţii şi slăbirea controlului partidului asupra acesteia par a fi cauze fundamentale în acest sens, după cum a subliniat în numeroase circumstanţe Ceauşescu însuşi[5]. De asemenea, evenimentele din Polonia, din decembrie 1970 pot

1. Ana-Maria Cătănuş (ed.), *Sfârşitul perioadei liberale a regimului Ceauşescu : Minirevoluţia culturală din 1971*, Institutul Naţional pentru Studiul Totalitarismului, Bucureşti, 2005, pp. 45-61.
2. Ion Iliescu, „1971 – Anul schimbărilor ideologice în România, II", în *Arhivele totalitarismului*, nr. 3-4/2009, p. 243.
3. Sujian Guo, *Chinese politics and government : Power, ideology and organization*, Routledge, Londra, 2012, p. 102.
4. Referitor la influenţa disputei sino-sovietice asupra genezei şi caracterului „revoluţiei culturale", vezi : Steven M. Goldstein, „Nationalism and Internationalism. Sino-Soviet Relations", în Thomas W. Robinson, David Shambaugh (eds.), *Chinese Foreign Policy. Theory and Practice*, Oxford University Press, Oxford, 1994, p. 241.
5. Emanuel Copilaş, *op. cit.*, p. 384.

fi luate în considerare ca factor suplimentar pentru explicarea momentului ales pentru schimbare. Într-o discuţie cu liderul comunist portughez, Álvaro Cunhal, N. Ceauşescu afirma:

> Sigur că se pot manifesta tendinţe pentru un trai mai uşor, de a munci mai puţin, mai cu seamă cu sunt şi rezultate bune în activitatea economică şi aceste manifestări pot apare dacă nu se desfăşoară o activitate ideologică bună. (…) A fi partid de guvernământ înseamnă să te ocupi de toate laturile activităţii economico-sociale, de a găsi soluţii corespunzătoare problemelor, pentru a asigura un mers uniform înainte altfel sigur că pot apărea greutăţi de genul celor din Polonia unde după înseşi spusele tovarăşilor de acolo ele se datoresc lipsurilor în activitatea de conducere a partidului, faptului că s-a ajuns la o ruptură a partidului cu masele[1].

Practic, ceea ce N. Ceauşescu înţelegea prin „ruptura partidului cu masele" era tocmai cedarea partidului în faţa pretenţiilor societăţii. Exemplul polonez era edificator în sensul că demonstra cât de departe se poate ajunge din cauza lipsei educaţiei politice în societate. Reacţiile violente la creşterea preţurilor reprezentau, pentru N. Ceauşescu, o lipsă totală de angajament a maselor faţă de construcţia socialismului, lucru ce nu putea fi cauzat decât de o conştiinţă ideologică redusă[2]. Tocmai din aceste cauze, N. Ceauşescu a perceput înclinaţia către consum şi bunăstare materială drept riscuri la adresa programului politico-ideologic al partidului, a misiunii pe care partidul şi-o auto-atribuise.

Concluzii

Reducerea presiunilor politice exercitate de către Moscova asupra „democraţiilor populare" după 1953 a urmărit printre altele reducerea tensiunilor sociale acumulate şi lărgirea spaţiului de manevră al „partidelor frăţeşti" în aşa fel încât acestea să se poată acomoda condiţiilor interne, să-şi reducă dependenţa faţă de sprijinul sovietic şi să devină, pe termen lung, viabile pe cont propriu. Pentru atingerea unor asemenea obiective, partidele comuniste au fost nevoite să se angajeze într-un dialog cu societatea, un dialog care a rămas informal, indirect, puternic obstrucţionat de absenţa mecanismelor democratice dar care a existat totuşi. Existenţa unui astfel de dialog a fost evidenţiată mai ales prin reticenţa partidelor comuniste de a forţa limitele răbdării sociale şi prin modul în care au căutat să răspundă şi să satisfacă necesităţi şi aşteptări ale societăţii.

---

1. „Stenograma convorbirii purtate de tovarăşul Nicolae Ceauşescu, secretar general al Partidului Comunist Român, cu ocazia primirii tovarăşului Alvaro Cunhal, secretar general al Partidului Comunist Portughez", ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Relaţii Externe*, dosar 61/1971, ff. 16-17.
2. Emanuel Copilaş, *op. cit.*, p. 470.

Pentru a obţine o minimă doză de acceptare din partea societăţii, partidele comuniste au sacrificat deseori obiectivele dezvoltării pe termen lung în favoarea consumului. De multe ori, capacitatea economiei de a face faţă era limitată, din cauza lipsei competitivităţii şi din alte cauze, situaţie în care soluţia adoptată a fost cea a creditelor externe. Susţinerea unui consum ridicat nu era nicidecum un obiectiv propriu-zis al regimului, ci o cedare bazată pe premisa fundamentală că regimul nu se putea menţine la putere pe termen lung exclusiv prin mijloace coercitive. Edificator în acest sens este şi faptul că susţinerea unui consum ridicat de către partid a fost un fenomen specific mai ales acelor ţări în care regimul s-a confruntat cu opoziţie şi tulburări sociale. Cedările au depins de la ţară la ţară, în funcţie de capacitatea societăţii de a se organiza şi de a opune rezistenţă.

În România însă, partidul a rămas până la final prizonierul paradigmei revoluţionare, al misiunii sale de transformare şi dezvoltare. Cum revoluţia implica sacrificii şi luptă, partidul a refuzat să facă orice concesii în direcţia consumului, sacrificând în permanenţă prezentul de dragul viitorului. Câteva dintre episoadele discutate în acest studiu ilustrează modul negativ în care conducerea de partid din România a perceput concesiile realizate de celelalte partide comuniste, dezaprobarea faţă de aceste practici şi determinarea de a continua procesul revoluţionar de construire a socialismului. Cu toate acestea, în condiţiile emergenţei primelor divergenţe românosovietice, partidul a recurs, la rândul său, la cedări în favoarea societăţii, pe linia consumului şi bunăstării materiale, mai ales după 1964. Curând însă, partidul a sesizat faptul că societatea de consum avea un efect negativ asupra mobilizării revoluţionare a maselor, şi a luat măsuri în această direcţie.

„Oamenii sunt oameni tovarăşe Ulbricht, trebuie ţinuţi în mână”, îi mărturisea Gh. Gheorghiu-Dej omologului său est-german Walter Ulbricht, cu ocazia unei discuţii avută în toamna anului 1962[1]. Un asemenea punct de vedere era împărtăşit în mod evident şi de N. Ceauşescu. Politicile sale tocmai aceasta au încercat : să ţină „oamenii” în mâna „partidului”, de a-i atrage către obiectivele revoluţionare ale partidului, prin mijloace fie persuasive, fie coercitive. Acceptarea, tolerarea sau încurajarea consumului erau de aceea văzute ca cedări, ca „ploconeală faţă de mase”, ca o sacrificare a obiectivelor revoluţionare, la care partidul nu a renunţat niciodată, pe întreaga durată a existenţei sale.

1. „Stenograma convorbirilor dintre delegaţiile Republicii Populare Romîne şi Republicii Democrate Germane din ziua de 15 septembrie 1962”, ANIC, fond *CC al PCR – Secţia Relaţii Externe*, dosar 40/1962, f. 182.

Manuela Marin

Ascultând Radio *Europa Liberă* în România lui Nicolae Ceauşescu[1]

My paper highlights the role that Radio Free Europe played in the Romanians' everyday life during Nicolae Ceausescu's regime. Using as a starting point the surveys regarding the audience of this radio station, I will show that during the 1980s RFE attracted an increasing number of regular listeners and I will point out that this development and also listeners' preferences for certain programs is very much related to the changing political conditions taken place both in Romania and abroad. The second and the third part of my paper will highlight from different perspectives, that of the Romanian secret police, the Securitate, and that of the RFE listeners who managed to send their letters to their favourite radio station, the importance gained by the listening to RFE in Romanians' everyday life and how a mundane activity such an tuning one's radio on the RFE's frequency became a means of everyday resistance to the Nicolae Ceausescu's regime.

Keywords : Radio Free Europe, daily life, audience surveys, Securitate, letters.

1. Research for this paper was supported by CNCS-UEFISCSU, PN-II-RU-TE-2012-3-0077.

Introducere

Rezultatele celui de-al patrulea sondaj de opinie privind percepţia românilor asupra comunismului realizat în perioada noiembrie-decembrie 2011 de Institutul de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc şi Centrul de Sondare a Opiniei Publice au indicat faptul că 34% dintre românii intervievaţi au ascultat în perioada comunistă postul de radio *Europa Liberă* (în continuare REL), în timp ce un procent semnificativ de 47% au identificat ca pozitivă influenţa pe care posturile de radio străine recepţionate pe teritoriul României au avut-o asupra populaţiei în aceeaşi perioadă de dinainte de decembrie 1989[1].

Fără a împărtăşi întru totul concluzia sondajului potrivit căreia numărul ascultătorilor posturilor de radio străine „*înainte de 1989 este scăzut în raport cu aşteptările şi cu diverse estimări*"[2], lucrarea mea îşi propune să evidenţieze, inclusiv din perspectiva procentelor de audienţă, rolul important pe care REL l-a avut în viaţa cotidiană a românilor din perioada regimului lui Nicolae Ceauşescu. În acest sens, voi utiliza trei categorii importante de surse : sondaje privind audienţa REL, scrisorile trimise departamentului românesc al REL şi, nu în ultimul rând, documentele elaborate de către fosta Securitate comunistă pe marginea monitorizării fenomenului ascultării de către populaţie a acestui post de radio.

Din punct de vedere metodologic, prima parte a lucrării, cea mai consistentă, va analiza diacronic şi cantitativ evoluţia audienţei postului de REL şi a programelor sale în perioada 1978-1989, având în vedere profilul acestora, dar şi schimbările politice şi economice din România şi din blocul sovietic apărute în acest interval de timp care au influenţat opţiunea ascultătorilor români pentru diferitele emisiuni ale acestui post de radio. Microanaliza vieţii cotidiene din perspectiva unei practici *minore*[3], cum ar fi ascultarea postului de radio *Europa Liberă*, este în măsură să identifice o anumită autonomie de acţiune a individului în planul existenţei sale de zi cu zi faţă de limitele trasate oficial. Totodată, o astfel de perspectivă de analiză poate

1. *Atitudini şi opinii despre regimul comunist din România* (23 ianuarie 2012), http ://www.iiccr.ro/pdf/ro/sondaj/raport_iiccmer.pdf (consultat la data de 29 august 2013).
2. *Percepţia românilor asupra comunismului*. Sondaj IICCMER-CSOP, noiembrie–decembrie 2011, p. 2, http ://www.iiccr.ro/pdf/ro/sondaj/interpretare_sondaj.pdf (consultat la data de 29 august 2013).
3. Michel de Certeau, *The Practice of Everday Life*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1984, p. 49.

surprinde potenţialul non-conformist sau de *rezistenţă cotidiană*[1] al unei acţiuni banale, cum ar putea fi caracterizată audierea programelor unui post de radio străin, faţă de un regim politic opresiv. În legătură cu acest aspect, ascultarea REL poate fi considerată o ilustrare a conceptului lui Alf Lüdtke de *Eigen-Sinn*. Acesta se referă la eforturile depuse de către o persoană de a-şi crea un spaţiu individual care să-l protejeze de omniprezenţa unei autorităţi coercitive, dar şi de interacţiunile cu ceilalţi asemenea ei, şi care să-i permită satisfacerea propriilor interese[2]. Aşa cum voi arăta pe parcursul lucrării, ascultarea REL era o întreprindere individuală, care avea loc de obicei în intimitatea protectoare a locuinţei personale şi doar ocazional în preajma unora dintre membrii familiei sau a prietenilor apropiaţi, de teama unei nedorite intervenţii corigibile din partea organelor de Securitate. Totodată, din perspectiva subiectului abordat, acel spaţiu individual desemnat de *Eigen-Sinn* nu are doar o conotaţie pur spaţială. El are în vedere de asemenea faptul că ascultarea postului de radio *Europa Liberă* a construit, la nivel mental şi pe baza operaţionalizării informaţiei primite în acest fel, un cadru autonom de gândire. Acesta a justificat implicarea individuală într-o serie de acţiuni de *rezistenţă cotidiană* împotriva regimului comunist român, care au exprimat protestul într-o formă aparent inofensivă şi mai greu detectabilă de autoritatea politică. În acelaşi timp, o perspectivă analitică consumatoristă, nu atât asupra radioului ca bun de consum în sine, ci asupra utilizării sale pentru audierea emisiunilor transmise de REL, este în măsură să pună în evidenţă semnificaţiile multiple pe care le dobândea banalul fapt al ascultării acestui post de radio. Analiza sondajelor de audienţă a REL indică faptul că emisiunile sale muzicale reprezentau principalul punct de atracţie pentru segmentul tânăr al ascultătorilor acestui post de radio. Pentru celelalte categorii de vârstă, REL a reprezentat în primul rând un mijloc de informare asupra situaţiei politice interne şi externe, care depăşea barierele cenzurii oficiale şi pe cele ale *Cortinei de Fier*. Încadrarea de către organele de Securitate a acţiunii de ascultare a acestui post de radio în categoria acţiunilor „ostile", „duşmănoase" la adresa regimului comunist român avea în vedere nu doar tonul critic al emisiunilor REL privind rezultatele conducerii lui Nicolae Ceauşescu, dar şi contactul nefiltrat cu informaţia oferit de acestea în legătură cu principalele evoluţii din plan intern şi extern. În acest context, ascultarea postului de radio *Europa Liberă* a devenit un mijloc al rezistenţei cotidiene a populaţiei faţă de regimul comunist român. O asemenea catalogare nu este rezultatul acceptării mimetice a interpretării ca „duşmănoasă"

1. Conform lui James C. Scott, *rezistenţa cotidiană* reprezintă principala formă de luptă a grupurilor subordonate împotriva puterii şi dominaţiei, în momente diferite de cele ale contestării sale directe. A se vedea, în acest sens, James C. Scott, *Weapons of the Weak : Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale University Press, New Haven, 1985, şi *Domination and the Arts of Resistance : Hidden Transcripts*, Yale University Press, New Haven, 1990.
2. A se vedea, Alf Lüdtke (ed.), The *History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1995, şi Ester von Richthofen, *Bringing Culture to the Masses. Control, Compromise and Participation in the GDR*, Berghahn Books, New York, 2008, pp. 9, 12.

pe care organele de Securitate o dădeau acţiunii de a pune radioul pe frecvenţa REL. Din contră, ea are în vedere faptul că o atare opţiune evidenţiază experienţa detaşării individuale în raport cu normele oficiale şi care conferă substanţialitate eforturilor sale „de a trăi în adevăr”.

Sondajele de audienţă

O primă categorie de surse care vor indica rolul important al REL în viaţa cotidiană a românilor este reprezentată de sondajele privind audienţa acestui post de radio în perioada regimului lui Nicolae Ceauşescu. În general, astfel de documente erau elaborate nu doar pentru România, cât şi pentru celelalte ţări est-europene (Bulgaria, Cehoslovacia, Polonia, Ungaria), unde REL emitea. Ele conţineau interpretarea rezultatelor chestionarelor aplicate refugiaţilor sau vizitatorilor proveniţi din aceste ţări de către specialişti ai REL în colaborare cu institute de sondare a opiniei publice din Occident. Aceste rapoarte erau elaborate periodic (anual sau chiar trimestrial) şi ofereau informaţii despre obiceiurile de ascultare, identificau care erau cele mai audiate emisiuni ale REL şi uneori profilul ascultătorului lor. În acest context, trebuie menţionat faptul că aceste sondaje de audienţă erau documente de uz intern, a căror rezultate erau folosite doar în vederea îmbunătăţirii sau reorganizării grilei de programe a REL.

Analiza mea asupra sondajelor de audienţă se va concentra pe perioada 1978-1989. Această opţiune are în vedere două considerente. Primul priveşte faptul că, în acest interval, analizele privind situaţia audienţei REL au fost realizate periodic şi că a existat o anumită continuitate în ceea ce priveşte modalitatea de măsurare a audienţei (a emisiunii în sine şi nu a categoriei de programe din care ea făcea parte). În al doilea rând, în această perioadă nu au existat schimbări majore în ceea ce priveşte grila de programe a departamentului românesc al REL.

Primul element al analizei va fi reprezentat de cota de audienţă pe care posturile de radio occidentale şi în special REL le aveau în România comunistă. Coroborând datele tuturor sondajelor elaborate de către *Audience and Public Opinion Research Department* din cadrul REL pentru perioada 1978-1989, rezultă următoarea situaţie în ceea ce priveşte audienţa românească a posturilor de radio occidentale[1] :

1. RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe, 1979-1980, January 1981, RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe, 1981-early 1982, June 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2, Box 5, East Europe Area and Opinion Research, 1981-1983 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1983-early 1984, September 1984, RFE/RL. Listening to Western Radio in Romania, July 1984, RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1984/early 1985, July 1985, HU OSA 300-6-2 Box 6, East Europe Area and Opinion Research, August 1983-December 1985 ; RFE/RL.Listening to Western Radio in East Europe 1985/early 1986, April 1986, RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1986, June 1987, RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1987, November 1988, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion

1978 – începutul anului 1979	1979 – începutul anului 1980	1981 – începutul anului 1982	1982 – începutul anului 1983	1983 – începutul anului 1984	1984 – începutul anului 1985	1985 – începutul anului 1986	1987	1988
69%	67%	71%	75 %	81%	83%	82 %	88 %	85 %

Analiza acestor cifre indică în mod clar o creştere a audienţei posturilor de radio occidentale începând cu 1981 şi în continuare pe tot parcursul anilor 1980. Sporirea numărului de ascultători ai posturilor de radio străine în 1981 poate fi explicată prin interesul manifestat de aceştia în legătură cu evoluţia situaţiei din Polonia. În acelaşi timp, consolidarea acestei tendinţe ascendente, începând cu anul 1983, este explicabilă dacă se are în vedere situaţia în care se găsea România în acea perioadă. Izolarea politică din ce în ce mai accentuată a ţării pe plan extern, în paralel cu subordonarea întregii mass-media în scopul promovării cultului personalităţii lui Nicolae Ceauşescu, au sporit nevoia de informare a populaţiei. Astfel, aceasta a fost nevoită să se orienteze spre posturile de radio occidentale, care au devenit pentru ea unica sursă credibilă de informare privind situaţia reală din ţară şi din plan extern.

Dintre posturile de radio care emiteau pe teritoriul României, pe primul loc în topul preferinţelor românilor se situa REL, urmat de *Vocea Americii* (VOA), *BBC* şi *Deutsche Welle* (DW). Această poziţionare a REL s-a datorat unor condiţii obiective care aveau în vedere modul şi scopul pentru care acest post de radio a fost creat. Spre deosebire de VOA, BBC sau DW, REL a fost organizat încă de la începuturile sale ca o alternativă la mass-media internă controlată de partidele-stat comuniste din ţările satelit ale Uniunii Sovietice. Asumându-şi rolul unui post de radio intern, REL şi-a structurat o grilă de programe menită a satisface cerinţele specifice, informaţionale şi culturale, ale publicului său din statele europene acoperite de transmisiunile departamentelor sale naţionale[1]. Astfel, durata mai lungă a emisiei, ca de altfel şi diversitatea programelor sale au asigurat REL primul loc în ierarhia celor mai ascultate posturi de radio străine din România.

Analiza rezultatelor sondajelor de opinie pune în evidenţă următoarele cifre de audienţă ale principalelor staţii de radio occidentale care emiteau pe teritoriul României[2] :

Research, March 1986-November 1988 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1988 (Preliminary Report), April 1989, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 8, East Europe Area and Opinion Research, 1989-1990.

1. Arch Puddington, *Broadcasting Freedom. The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*, The University Press of Kentucky, Lexington, 2000, pp. IX-X, 5-6, 10, 17, 47 ; Robert T. Holt, *Radio Free Europe*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1958, pp. 17-23.
2. RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe, 1979-1980, January 1981, RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe, 1981-early 1982, June 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2, Box 5 East Europe Area and Opinion Research, 1981-1983 ; RFE/RL.

	1978 – începutul anului 1979	1979-1980	Toamna 1980*	1981 – începutul anului 1982	1982 – începutul anului 1983	1983 – începutul anului 1984
REL	53 %	53 %	64 %	58 %	64 %	63 %
VOA	15 %	14 %	10 %	21 %	24 %	26 %
BBC	19 %	14 %	11 %	10 %	20 %	19 %
DW	6 %	5 %	5 %	6 %	10 %	8 %

* Naşterea Solidarităţii

	1984 – începutul anului 1985	1985 – începutul anului 1986	1986 – începutul anului 1987	1987	1988	1989 Trim. I
REL	61 %	61 %	61%	64 %	63 %	63 %
VOA	23 %	28 %	31 %	36 %	31 %	31 %
BBC	18 %	20 %	22 %	21 %	25 %	25 %
DW	10 %	11 %	11 %	12 %	16 %	16 %

Analizând datele de mai sus, cu referire la REL, se poate constata o creştere a audienţei acestui post de radio pe parcursul anilor 1980 în două momente distincte : în contextul evenimentelor din Polonia şi în legătură cu intensificarea şi diversificarea manifestărilor cultului personalităţii lui Nicolae Ceauşescu începând cu anul 1983. Creşterea permanentă a procentului de ascultători ai REL pe parcursul anilor 1980, ca de altfel şi evoluţia uşor ascendentă înregistrată în intervalul 1987-1989, pot fi explicate dacă se are în vedere situaţia existentă în România, dar şi evenimentele petrecute pe plan extern. Subordonarea mass-mediei româneşti promovării fenomenului adulării publice a liderului comunist român a determinat o lipsă acută a oricărei informaţii legate de situaţia internă şi externă a ţării, dar şi o reducere până la dispariţie a emisiunilor de divertisment sau a celor care nu aveau subiecte politice din programul Radioteleviziunii Române, mai ales în cea de-a doua jumătate a anilor 1980. Totodată, adâncirea crizei politice şi economice a regimului comunist român a determinat un interes sporit din partea populaţiei pentru informaţii corecte despre situaţia din România şi evoluţiile din plan extern, cu referire mai ales la încercările lui Mihail Gorbaciov de reformare a sistemului socialist din Uniunea Sovietică.

Listening to Western Radio in East Europe 1983/early 1984, September 1984, RFE/RL. Listening to Western Radio in Romania, July 1984, RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1984/early 1985, July 1985, HU OSA 300-6-2 Box 6, East Europe Area and Opinion Research, August 1983-December 1985 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1985/early 1986, April 1986, RFE/RL. Executive Summary Second Quarter 1986, June 1986, RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1986, June 1987, RFE/RL.Listening to Western Radio in East Europe 1987, November 1988, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1988, April 1989, RFE/RL. Executive Summary First Quarter 1989, May 1989, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 8, East Europe Area and Opinion Research, 1989-1990.

Totodată, această succesiune a evenimentelor este în măsură să explice de ce, în a doua jumătate a anilor 1980, departamentul românesc al REL a avut cele mai mari cifre de audienţă dintre toate celelalte servicii naţionale est-europene ale acestui post de radio : 61% în 1986, respectiv 64% pe la mijlocul anului 1987 şi în prima parte a anului 1988[1].

Poziţia de frunte deţinută de REL în topul staţiilor de radio occidentale ascultate pe teritoriul României era susţinută de o frecvenţă ridicată a ascultării acestui post de radio. În perioada 1978-1989, ascultătorul tipic al REL audia emisiunile acestui post de 4 până la 7 ori pe săptămână, cel al VOA şi BBC asculta programele lor de 2-3 ori pe săptămână, iar emisiunile DW erau ascultate cu regularitate de 1-2 ori pe săptămână. În plus, într-un clasament al celor care audiau de 4 până la 7 ori pe săptămână emisiunile posturilor de radio occidentale, REL ocupa, de asemenea, primul loc. Astfel, în 1983, 49 % dintre ascultătorii REL, 19% dintre cei ai VOA, 27% dintre cei ai BBC şi 8% din cei ai DW audiau emisiunile acestor posturi de 4 până la 7 ori pe săptămână. Pentru anul următor, se constată o scădere a procentajului celor care ascultau în mod regulat (4-7 ori pe săptămână) REL (46%) şi BBC (19%) şi o creştere surprinzătoare pentru VOA (26%) şi DW (20%). Anul 1986 aduce o sporire a numărului ascultătorilor constanţi ai celor patru posturi de radio : REL – 53%, VOA – 27 %, BBC – 24% şi DW – 20%. Din păcate, pentru anul 1987 nu am identificat decât procentajul aferent REL care preciza că 50% dintre ascultătorii săi audiau emisiunile sale de 4-7 ori pe săptămână. Pentru perioada rămasă până în 1989, sondajele de opinie nu conţin date privind evoluţia acestei frecvenţe de audienţă pentru nici o staţie de radio occidentală care emitea pe teritoriul României[2].

Rezultatele sondajelor alcătuiau, de asemenea, şi un clasament al emisiunilor REL, în funcţie de procentul ascultătorilor lor, respectiv de grupa de programe din care ele făceau parte. Evident şi în cazul acestor grupe, criteriul de ierarhizare era tot cel al procentului de audienţă.

---

1. RFE/RL. Executive Summary Second Quarter 1986, June 1986, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988 ; RFE/RL. Executive Summary First Quarter 1988, May 1988, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988 ; RFE/RL. Executive Summary Second Quarter 1987, October 1987, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988.
2. RFE/RL. RFE Listening Patterns in Romania, February 1980, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 4, East Europe Area and Opinion Research, September 1971-December 1980 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1981-early 1982, June 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 5, East Europe Area and Opinion Research, 1981-1983 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1983/early 1984, September 1984, RFE/RL. Listening to Western Radio in Romania, July 1984, RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1984/early 1985, July 1985, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 6, East Europe Area and Opinion Research, August 1983-December 1985 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1986, June 1987, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988.

Emisiunile REL erau împărţite în trei mari categorii. Prima categorie includea programe cu profil politico-informativ, care se adresau unei audienţe generale. Cel de al doilea tip de emisiuni se adresa cu precădere, dar nu exclusiv, unui anumit segment al ascultătorilor REL şi abordau subiecte din domeniul vieţii culturale, religioase şi sportive din plan intern şi extern. Ultima categorie includea programe destinate unor grupuri ţintă de ascultători.

Organizarea analizei asupra emisiunilor REL va ţine cont de poziţionarea acestora în cadrul celor trei categorii de programe identificate anterior. În cadrul fiecăreia dintre aceste grupe, voi identifica programele care le alcătuiau, precum şi profilul lor tematic. Totodată, cifrele de audienţă pentru emisiunile REL nu vor fi redate decât ocazional pentru a nu încărca inutil textul şi mai ales pentru a-l păstra în limitele de spaţiu rezonabile pe care le presupune o astfel de analiză. În schimb, datele de audienţă pentru fiecare an în parte din intervalul 1978-1989 vor fi analizate şi interpretate pentru a pune în evidenţă dinamica audienţei emisiunilor REL în legătura cu evoluţia situaţiei politico-economice din România.

Programele REL[1] care se adresau unei audienţe generale erau următoarele : ştirile şi *Programul Politic*, *Actualitatea românească*, *De vorbă cu ascultătorii* şi *România şi drepturile omului*, *Din lumea comunistă*, *Radio Magazin*, *Comentariul de la Washington*, *Convorbiri istorice*, *Editorialul săptămânii* şi *Articolul zilei*.

Ştirile şi *Programul Politic* (care includea şi revista presei) acopereau, cu precădere, evoluţia situaţiei internaţionale. *Actualitatea românească*, *De vorbă cu ascultătorii* şi *România şi drepturile omului* analizau evenimentele din România, plecând în cazul ultimelor programe de la scrisorile trimise, prin diferite mijloace, de ascultătorii din ţară. Aceste cinci emisiuni care se bucurau nu doar de o audienţă însemnată, dar erau încadrate printre programele preferate ale ascultătorilor români ai REL.

Analiza rezultatelor sondajelor de opinie din perioada 1978-1989[2] pune în evidenţă faptul că cea mai audiată emisiune a REL era programul de ştiri. Acesta şi-a menţinut, în perioada 1978-1989, cel mai ridicat procentaj de audienţă (95-99%) dintre toate emisiunile serviciului românesc al REL, situaţie la care a contribuit şi faptul că

1. Mulţumesc domnului Liviu Tofan şi colegei mele, Ioana Macrea-Toma, pentru sprijinul acordat în identificarea denumirilor româneşti a emisiunilor REL.
2. RFE/RL. Romanian Listeners' Exposure to and Evaluation of RFE programs, April 1980, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 4, East Europe Area and Opinion Research, September 1971-December 1980 ; RFE/RL. The Program Preferences of Romanian RFE Listeners Related to Some Quantifiable Factors, July 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 5, East Europe Area and Opinion Research, 1981-1983 ; RFE/RL.Program Preferences of RFE's Romanian Listeners August 1984, RFE/RL. Program Preferences of RFE's Romanian Listeners, November 1985, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 6, East Europe Area and Opinion Research, August 1983-December 1985 ; RFE/RL. Program Preferences of RFE's Romanian Listeners Survey Period June 1986-February 1987, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988 ; The Romanian Broadcast's Programming 1988, November 1989, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 8, East Europe Area and Opinion Research, 1989-1990.

programul de ştiri era difuzat zilnic, din oră în oră, pe durata a 10 minute[1]. Creşterea uşoară a cotei de audienţă spre sfârşitul intervalului poate fi explicată prin penuria de informaţii (corecte) privind situaţia din ţară şi cea de pe plan extern şi care se datora aceloraşi cauze identificate anterior în cazul sporirii audienţei posturilor de radio străine şi în special cea a REL, în perioada anilor 1980.

Începând cu anul 1983, se constată o creştere importantă a interesului publicului românesc pentru emisiunile care tratau subiecte de politică internă. Astfel, *Programul Politic* va pierde teren în favoarea emisiunilor *Actualitatea românească*, *România şi drepturile omului*, *De vorbă cu ascultătorii*. Această tendinţă era cu atât mai evidentă cu cât *România şi drepturile omului*, *De vorbă cu ascultătorii* aveau o singură ediţie originală pe săptămână, în timp ce *Programul Politic* era o emisiune zilnică. Creşterea audienţei emisiunilor care tratau subiecte de politică internă după 1983 a avut, în principal, aceleaşi cauze care au determinat popularitatea extrem de mare a programului de ştiri al REL : nevoia de informare a populaţiei în condiţiile concentrării aproape exclusive a mass mediei româneşti pe prezentarea activităţii politice a lui Nicolae Ceauşescu.

Totodată, datele sondajelor au pus în evidenţă o creştere a interesului publicului român pentru două emisiuni : *Radio Magazin* şi *Din lumea comunistă* în cea de-a doua jumătate a anilor 1980. *Radio Magazin* era un program care îmbina informaţia politică, ştiinţifică cu cea din domeniul artei, iar sporirea numărului său de ascultători indica diminuarea sau lipsa unor emisiuni de acest fel în mass-media românească. În schimb, *Din lumea comunistă* analiza situaţia din celelalte ţări ale blocului sovietic, dar şi pe cea a partidelor comuniste care nu se aflau la putere. Creşterea audienţei acestei emisiuni s-a datorat probabil interesului manifestat de publicul român pentru reformele lui Mihail Gorbaciov din Uniunea Sovietică, dar şi pentru eventualele consecinţe pe care aplicarea lor le-ar fi generat la nivelul întregului bloc estic. Aceasta cu atât mai mult cu cât regimul lui Nicolae Ceauşescu a limitat informaţia care ajungea la populaţie privind încercările de reformare a sistemului sovietic şi s-a opus în mod direct republicării lor în România[2].

Comentariul de la Washington era o emisiune săptămânală care discuta evoluţiile politice din Statele Unite ale Americii şi care şi-a pierdut din numărul de ascultători pe fondul creşterii interesului populaţiei pentru subiecte de politică internă. Cu toate acestea, cota sa de audienţă a rămas de peste 20%. Programul *Convorbiri istorice*, difuzat tot săptămânal, oferea publicului român informaţii inaccesibile despre istoria naţională, în contextul eforturilor regimului comunist de a crea prin mistificare o istorie comună a partidului şi a poporului român. Deşi era o emisiune relativ nouă în grila de programe a REL, ea a atras în cursul anilor 1980 un număr din ce în ce mai mare de ascultători. După o perioadă de relativ declin al audienţelor, emisiunile

1. Mulţumesc domnului Liviu Tofan pentru amabilitatea de a-mi fi furnizat informaţii despre profilul unora dintre emisiunile REL.
2. Anneli Ute Gabanyi, *The Ceausescu Cult. Propaganda and Power Policy in Communist Romania*, The Romanian Cultural Foundation Publishing House, Bucureşti, 2000, pp. 343-354.

Editorialul săptămânii şi *Articolul zilei* (selectat din presa străină) au început să recupereze teren în a doua jumătate a anilor 1980, probabil în contextul reducerii alternativelor informaţionale din mass-media românească.

Sport, *Cvartet duminical*, *Povestea vorbei*, *Teze şi antiteze la Paris*, *Univers American*, *Lumea creştină*, *Perspective europene*, *Lumea ideilor*, *Serviciul Religios* erau programe care se adresau cu precădere, dar nu exclusiv, unui anumit segment al ascultătorilor REL[1]. *Teze şi antiteze la Paris*, *Univers American*, *Perspective europene* analizau, în context geografic, în mod diferit evoluţiile din domeniul literaturii, artei şi filosofiei. Adresându-se unui auditoriu cu pregătire superioară, aceste emisiuni, alături de *Povestea vorbei*, *Lumea ideilor* (care prezenta interviuri cu intelectuali de seamă) au câştigat treptat în audienţă pe tot parcursul anilor 1980 (cu excepţia *Perspectivelor europene*). Această evoluţie este explicabilă nu doar prin calitatea respectivelor programe, ci şi prin lipsa unor emisiuni de acest profil din grila Radioteleviziunii române.

Emisiunile *Sport, Cvartet duminical* (cu tematică variată abordând subiecte din domeniul ştiinţei, vieţii culturale occidentale sau modei), dar şi cele cu tematică religioasă (*Lumea creştină*, în cadrul căreia erau discutate diferitele curente religioase într-un context filosofic mai larg, respectiv *Serviciul Religios*, care conţinea transmisiuni ale slujbei ortodoxe de duminică) au înregistrat, de asemenea, o creştere constantă a numărului de ascultători în perioada analizată. Această dezvoltare trebuie pusă în legătură cu concentrarea mass-mediei româneşti aproape exclusiv pe emisiuni cu subiecte politice, dar pe nevoia unei părţi a populaţiei de a găsi, probabil, inclusiv prin intermediul radioului, o îndrumare spirituală în faţa realităţilor sumbre din ţară.

Ultima categorie de programe ale REL erau cele destinate unor grupuri ţintă de ascultători[2] : trei emisiuni vizau categoria tinerilor, şi una comunitatea neo-protestantă din România. Investiţia în timpul de emisie pentru programele destinate tinerilor avea la bază două considerente : fidelizarea acestei categorii sociale în vederea transformării lor, în timp, în ascultători fideli ai REL[3], respectiv ponderea ridicată a populaţiei

1. RFE/RL. Romanian Listeners' Exposure to and Evaluation of RFE programs, April 1980, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 4, East Europe Area and Opinion Research, September 1971-December 1980 ; RFE/RL. The Program Preferences of Romanian RFE Listeners Related to Some Quantifiable Factors, July 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 5, East Europe Area and Opinion Research, 1981-1983 ; RFE/RL.Program Preferences of RFE's Romanian Listeners August 1984, RFE/RL. Program Preferences of RFE's Romanian Listeners, November 1985, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 6, East Europe Area and Opinion Research, August 1983-December 1985 ; RFE/RL. Program Preferences of RFE's Romanian Listeners Survey Period June 1986-February 1987, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988 ; The Romanian Broadcast's Programming 1988, November 1989, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 8, East Europe Area and Opinion Research, 1989-1990.
2. *Ibidem*.
3. Ioana Măgura Bernard, *Directorul postului nostru de radio*, Editura Curtea Veche, Bucureşti, 2007, pp. 26-27.

tinere (până în 35 de ani) în rândul celor care ascultau acest post de radio. *Tinerama* era un program care aborda problemele cu care se confruntau tinerii în România, dar nu numai, în timp ce *Metronom* şi *Topul săptămânii* erau emisiuni muzicale. Deşi în cadrul audienţei generale, de-a lungul perioadei studiate, aceste emisiuni au avut scoruri relative modeste, dar nu neglijabile (până la 20% *Tinerema* şi *Metronom*, sub 10% *Topul săptămânii*), în categoria grupului de tineri, mai ales a celor cu vârsta cuprinsă între 18-20 de ani, procentul de audienţă depăşea 40%. Succesul acestor emisiuni era legat în primul rând de reticenţa regimului de la Bucureşti de a permite postului de radio naţional de a concura REL cu programe similare pentru acest segment de ascultători de radio. În acest context, este important de menţionat faptul că *Metronom* a fost iniţial o emisiune a Radio Bucureşti, care a fost întreruptă din motive ideologice. *Serviciul evanghelic*, care conţinea, de asemenea, transmisiuni ale slujbei religioase destinate comunităţii neo-protestante, şi-a menţinut aproximativ aceeaşi cotă de audienţă (de 6%) în cea de-a doua jumătate a anilor 1980. Introducerea acestei emisiuni în grila REL, ca de altfel şi audienţa relativ constantă, de care aceasta a beneficiat, demonstrează indirect influenţa din ce în ce mai mare a cultelor neo-protestante în rândul populaţiei româneşti.

Radio Bucureşti a rămas de departe cel mai ascultat post de radio din România, depăşind REL în privinţa numărului de ascultători. De asemenea, rezultatele sondajului din 1982-1983 puneau în evidenţă faptul că de două ori şi jumătate mai mulţi români ascultau de 4 până la 7 ori pe săptămână Radio Bucureşti decât REL. La o primă vedere, aceste date ar indica faptul că serviciul românesc al REL nu ar fi reuşit să-şi atingă scopul pentru care a fost creat, acela de a deveni un substitut pentru postul naţional de radio controlat de către regimul comunist. Însă o analiză a condiţiilor interne din perioada 1978-1989 conduce spre o concluzie mai nuanţată, dacă nu contrară celei menţionate anterior. De obicei, Radio Bucureşti era ascultat, în primul rând, pentru ştirile oficiale pe care orice cetăţean trebuia să le cunoască şi pentru informaţiile de interes general (cum ar fi, buletinul meteo, starea cotelor Dunării). Datele oferite de sondajele REL indică faptul că, cel puţin până la începutul anului 1985, postul naţional de radio a fost ascultat şi pentru programele sale de divertisment (muzică, sport, teatru radiofonic), care permiteau celui care le audia să se angajeze în alte activităţi. REL, ca şi celelalte staţii de radio occidentale, erau ascultate în special pentru emisiunile sale informative care necesitau un grad ridicat de atenţie din partea auditoriului său. De asemenea, Radio Bucureşti putea fi ascultat fără nici o problemă de ordin tehnic, oriunde şi fără teama de a atrage intervenţia punitivă şi corectoare din partea autorităţilor regimului comunist român[1]. În comparaţie, 9 din 10 români ascultau REL acasă sau în compania unor prieteni apropiaţi, luând permanent

1. RFE/RL.The Differential Impact of News as Broadcast by Communist Radio Stations and by RFE, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 4, East Europe Area and Opinion Research, September 1971-December 1980 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1979-1980, January 1981, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 5, East Europe Area and Opinion Research, 1981-1983 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in Romania July 1984, Listening to Western Radio in East Europe 1984/early 1985, July 1985, OSA Archivum,

măsuri de precauţie pentru a nu fi auziţi de vecini sau de alţi membri ai familiei, în general copii, care puteau uşor divulga unei terţe persoane preferinţele în materie radiofonică ale rudelor apropiate[1].

Deşi nu se poate exclude, din motivele menţionate anterior, orientarea publicului român spre Radio Bucureşti în general, şi spre emisiunile sale de ştiri în special, subordonarea acestuia promovării cultului personalităţii lui Nicolae Ceauşescu şi a abordării preponderente a unor subiecte politice a redus corespunzător ponderea divertismentului din grila sa de programe. O evoluţie similară au cunoscut şi emisiunile Televiziunii Române, în plus afectate de reducerea duratei de transmisie la 2 ore, în fiecare seară, spre sfârşitul anilor 1980. Rezultatul restrângerii opţiunilor în ceea ce priveşte posturile naţionale de radio şi televiziune a determinat o reorientare a populaţiei spre alte formule media menite a-i satisface atât nevoia de informare, cât şi pe cea de divertisment. Această tendinţă este confirmată, printre altele, de datele de audienţă a REL pe ultimul trimestru al anului 1988. Ele indicau că durata medie de ascultare a REL a crescut, depăşind cu mult limita de 60 de minute. În aceste condiţii, departamentul românesc al REL avea cea mai mare durată medie de ascultare dintre toate celelalte servicii naţionale ale acestui post de radio. Totodată, rezultatele privind audienţa emisiunilor REL în anul 1988 a pus în evidenţă o creştere a interesului publicului român pentru întreaga grilă de programe, chiar şi pentru acelea care, în mod normal, se adresau unui anumit segment de public. În plus, programele de divertisment şi umor ale serviciul românesc al REL înregistrau o audienţă peste media din celelalte state est-europene[2].

Aşa cum voi arăta în cele ce urmează, intervalul orar în care REL era ascultat în România îl impunea ca o alternativă informaţională şi de divertisment la programele Televiziunii Române, considerate de marea majoritate a românilor ca reprezentând cea mai la îndemână modalitate de petrecere a timpului liber în fiecare seară.

Astfel, în 1986, serviciul românesc al REL a emis între orele 6 şi 10 a.m. şi de la 5 p.m. la 1 a.m. Duminica, emisia începea la 8 a.m. şi continua fără întrerupere până la 1 a.m. Conform datelor sondajului din 1986, 95% dintre ascultătorii REL deschideau aparatele radio între orele 6 şi 11 p.m., în timp ce doar 36% ascultau acest post de radio dimineaţa între orele 6 şi 10 a.m. Cu excepţia zilei de joi, când era programată, în ediţie originală, *Tinerama*, iar intervalul dintre orele 5.10 şi 6 p.m. era ocupat de emisiunea muzicală pentru tineret *Metronom*, care era audiată de 14% dintre ascultătorii REL, dintre care cei mai mulţi erau tineri.

Perioada de timp cuprinsă între orele 6 şi 11 p.m. constituia prime-time-ul REL în România. Audienţa creştea de la 37% în prima oră la 67% între orele 8-9 p.m. şi

---

HU OSA 300-6-2 Box 6, East Europe Area and Opinion Research, August 1983-December 1985.

1. RFE/RL. RFE Listening Patterns in Romania, February 1980, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 4, East Europe Area and Opinion Research, September 1971-December 1980.
2. RFE/RL. Executive Summary Fourth Quarter 1988, RFE/RL. The Romanian Broadcast's Programming 1988, November 1989, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 8, East Europe Area and Opinion Research, 1989-1990.

rămânea la un nivel de 51% până la ora 11 p.m. Între orele 6 şi 7 p.m. erau difuzate următoarele emisiuni : *Programul Politic* (7 ediţii originale), *Editorialul săptămânii* (prima difuzare sâmbăta), *Comentariul de la Washington* (prima difuzare sâmbăta) şi *De vorbă cu ascultătorii* (prima difuzare duminica). 2 din 3 ascultători deschideau radioul pe frecvenţa REL între orele 7 şi 8 p.m. pentru *Actualitatea românească*, *Din lumea comunistă* (prima difuzare), *Univers American* (în reluare sâmbăta) şi *Lumea creştină* (în reluare duminica). Intervalul cuprins între orele 8 şi 9 p.m. reprezenta vârful audienţei cu mai mult de 2 ascultători din 3, care optau pentru emisiunile REL : *Articolul zilei*, *Radio Magazin*, *Sport* (în cursul săptămânii), *România şi drepturile omului* (prima difuzare sâmbăta), *Lumea ideilor* şi *Selecţiuni din Actualitatea românească* (prima difuzare duminica). Între orele 9 şi 10 p.m., 60% din ascultători audiau *Programul Politic*, *Editorialul săptămânii* (sâmbăta) şi *De vorbă cu ascultătorii* (duminica). Nivelul audienţei scădea la 51% între orele 10 şi 11 p.m. Emisiunile programate în acest interval erau *Articolul zilei*, *Radio Magazin*, *Sport* (în reluare lunea), *Perspective europene*, *Convorbiri istorice*, *Cvarte*t *duminical* (duminica), *Povestea vorbei*, *Teze şi antiteze la Paris* (redifuzată sâmbăta), *Univers american*. Ultimele trei emisiuni menţionate aveau prima difuzare în zile diferite ale săptămânii, şi, aşa cum am arătat anterior, abordau subiecte culturale, adresându-se, cu precădere, unei audienţe cu un nivel superior de pregătire. De la ora 11 p.m. până la miezul nopţii, cifra de audienţă scădea la 25%, în acest interval fiind difuzate în reluare *Actualitatea românească* (de luni până vineri), *Din lumea comunistă* (de luni până joi), *Convorbiri istorice* (duminica), *Povestea vorbei* (duminica). Până la închiderea programului erau difuzate reluări săptămânale ale *Programul Politic*, *Editorialul săptămânii* (sâmbăta), *Comentariul de la Washington* (sâmbăta) sau *De vorbă cu ascultătorii*[1].

În perioada 1987-1988, vârful audienţei era atins în cursul săptămânii în intervalul 19.00-20.00, după ce crescuse în mod spectaculos în orele precedente. Cota de audienţă se menţinea, mai mult sau mai puţin, la acest nivel până la ora 22, când începea să scadă. Sâmbăta, vârful de audienţă (45%) era atins între orele 21 şi 22.00. Duminica seara, modelul de ascultare a REL era identic cu cel înregistrat cu o zi în urmă, deşi la valori mai reduse. În schimb, ziua de duminică înregistra două vârfuri de audienţă între orele 9 şi 10, respectiv între orele 14 şi 15[2].

O analiză generală a grilei de programe a TVR în perioada 1986-1987 pune în evidenţă faptul că durata emisiei sale în cursul săptămânii era de două ore (20.00-22.00),

1. RFE/RL. Program Preferences of RFE's Romanian Listeners Survey Period June 1986-February 1987, September 1987, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988.
2. RFE/RL. Listening Times in East Europe 1987-1988, January 1989, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 8, East Europe Area and Opinion Research, 1989-1990. Vârful de audienţă atins de REL duminica între orele 14 şi 15 reprezenta o noutate, având în vedere că sondajul din 1986 consemna o scădere sub aşteptări a audienţei REL în intervalul dintre orele 12 şi 16, pentru aceeaşi zi de duminică. A se vedea, în acest sens, RFE/RL. Program Preferences of RFE's Romanian Listeners Survey Period June 1986-February 1987, September 1987, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988.

alocate telejurnalului, difuzării unui film artistic/serial sau a unui program artistic. La sfârşitul săptămânii, programul TVR era prelungit, incluzând şi transmisii în timpul zilei[1].

Comparând cele două seturi de informaţii, rezultă că marea majoritate a ascultătorilor REL preferau să audieze în cursul săptămânii emisiunile acestui post în locul celor difuzate de TVR. Mai mult, în 1986, vârful de audienţă al REL a coincis cu durata aproximativă a programului de ştiri şi a emisiunilor politico-culturale şi/sau omagiale dedicate liderului PCR. De asemenea, şi pentru anii 1987-1988, în intervalul de timp al programelor TVR transmise în zilele lucrătoare ale săptămânii, audienţa REL se menţinea la valori apropiate cotei înregistrate pentru orele 19.00 şi 20.00 şi care reprezenta vârful audienţei sale. Sfârşitul de săptămână reprezenta pentru REL intervalul de maximă audienţă la nivelul întregului său segment de public, în condiţiile prelungirii duratei sale de transmisie în zilele de duminică[2]. Spre deosebire de situaţia înregistrată în cursul săptămânii, vârfurile de audienţă ale REL coincideau cu difuzarea de către TVR a programelor sale de divertisment (film artistic, *Album duminical*)[3]. Aceste rezultate indică faptul că ascultătorii REL nu găseau atractive nici segmentul de divertisment, nici programele politico-informative sau omagiale, deghizate într-un format de divertisment şi transmise în zilele de sâmbătă, respectiv duminică, de către TVR.

Pentru perioada 1978-1989, sondajele de opinie subliniază, în mod constant, câteva caracteristici esenţiale ale compoziţiei demografice a audienţei REL[4]. Prima

1. *Scânteia*, 15 ianuarie 1986, p. 5 ; *Scânteia*, 23 ianuarie 1986, p. 5 ; *Scânteia*, 30 ianuarie 1986, p. 5 ; *Scânteia*, 9 ianuarie 1987, p. 3 ; *Scânteia*, 16 ianuarie 1987, p. 5 ; *Scânteia*, 29 ianuarie 1987, p. 5 ; *Scânteia*, 12 ianuarie 1988, p. 3 ; *Scânteia*, 19 ianuarie 1988, p. 4 ; *Scânteia*, 31 ianuarie 1988, p. 4.
2. RFE/RL. RFE Listening Patterns in Romania, February 1980, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 4, East Europe Area and Opinion Research, September 1971-December 1980 ; RFE/RL. Program Preferences of RFE's Romanian Listeners Survey period June 1986-February 1987, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988.
3. *Scânteia*, 11 ianuarie 1987, p. 4 ; *Scânteia*, 18 ianuarie 1987, p. 5 ; *Scânteia*, 16 ianuarie 1988, p. 4 ; *Scânteia*, 17 ianuarie 1988, p. 5 ; *Scânteia*, 23 ianuarie 1988, p. 5 etc.
4. RFE/RL. RFE Listening Patterns in Romania, February 1980, RFE/RL. Romanian Listeners' Exposure to and Evaluation of RFE programs, April 1980, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 4, East Europe Area and Opinion Research, September 1971-December 1980 ; Program Preferences of RFE's Female Audience in East Europe, October 1981, RFE/RL. The RFE Listeners in Romania. Demographic Structure and Listening Frequency, December 1982, RFE/RL. The Program Preferences of Romanian RFE Listeners Related to Some Quantifiable Factors, July 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 5, East Europe Area and Opinion Research, 1981-1983 ; RFE/RL. The RFE Listeners in Romania. Demographic Structure and Listening Frequency, December 1983, RFE/RL.Program Preferences of RFE's Romanian Listeners August 1984, HU OSA 300-6-2 Box 6, East Europe Area and Opinion Research, August 1983-December 1985 ; RFE/RL. Program Preferences of RFE's Romanian Listeners Survey Period June 1986-February 1987, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2

este legată de numărul mare de ascultători de până în 35 de ani care audiau emisiunile acestui post de radio şi care făceau ca serviciul românesc să aibă cea mai tânără audienţă dintre toate celelalte departamente ale REL. Evident, această situaţie a fost consecinţa investiţiei în timpul de emisie pentru programele de tineret transmise de către REL. Această strategie de fidelizare a comportamentului radiofonic al tinerilor faţă de REL a dat rezultate nu doar pe termen scurt, ci şi pe termen mediu. Aşa cum o vor arăta sondajele de opinie, foştii adolescenţi care îşi petreceau timpul ascultând *Tinerama* sau dedicaţiile muzicale de la *Metronom* vor continua în număr mare să rămână ascultători ai REL, orientându-se însă spre celelalte programe din grila sa. Deşi cele trei programe dedicate tinerilor au contribuit la transformarea lor în ascultători ai REL, nu trebuie trecut cu vederea faptul că programele de audienţă generală şi care tratau, în principal, evenimentele de politică internă şi externă (cum ar fi, de exemplu, *Ştirile*, *Actualitatea românească*, *România şi drepturile omului*, *Programul politic*, *Panorama*) s-au situat, de asemenea, pe primele locuri în topul preferinţelor audienţei tinere de până în 35 de ani a REL.

Criteriul vârstei a influenţat, de asemenea, opţiunea pentru programele transmise de REL. Astfel, audienţa programelor *Tinerama*, *Metronom* şi *Topul săptămânii* scădea drastic odată cu înaintarea în vârstă a ascultătorilor REL (în special după 36 de ani), în timp ce emisiunile *Comentariul de la Washington*, *Lumea credinţei* şi *Serviciul Religios* îşi recrutau cea mai mare parte a ascultătorilor din grupele de vârstă 36-50 de ani şi peste 50 de ani.

O altă tendinţă observabilă în ceea ce priveşte compoziţia demografică a audienţei REL este numărul mai mare al bărbaţilor decât al femeilor care se declarau ascultători ai acestui post de radio. În plus, aceştia audiau de peste 4 ori pe săptămână sau chiar zilnic în proporţie mai mare decât femeile programele REL. În ceea ce priveşte preferinţele în materie de emisiuni transmise de acest post de radio, audienţa masculină înclina mai mult decât cea feminină înspre programe de analiză politică (cum ar fi *Programul Politic*, *Actualitatea românească*, *Din lumea comunistă*, *Comentariul de la Washington*), în timp ce *Ştirile*, *De vorbă cu ascultătorii*, *România şi drepturile omului*, *Radio Magazin* şi *Convorbiri istorice* prezentau un interes egal pentru ambele sexe. În timp ce ascultătorii masculini preferau în procent mai mare programul de *Sport*[1], partea feminină s-a orientat cu precădere spre *Cvartet duminical* şi programele religioase (*Lumea creştină*, *Serviciul religios*).

Nivelul de educaţie influenţa atât opţiunea pentru anumite programe, cât şi numărul celor care ascultau REL. Astfel, procentul de ascultători ai acestui post de radio cu studii universitare a crescut constant pentru perioada analizată ajungând de la 69%

Box 7, East Europe Area and Opinion Research, March 1986-November 1988 ; RFE/RL. Listening to Western Radio in East Europe 1988, April 1989, OSA Archivum, HU OSA 300-6-2 Box 8, East Europe Area and Opinion Research, 1989-1990.

1. Până în 1984, cu excepţia sfârşitului de săptămână, programul de *Sport* a fost inclus ca parte a emisiunii *Radio Magazin*.

în 1978 la 79% din totalul audienţei REL în 1983[1]. Totodată, cele mai audiate emisiuni ale REL atrăgeau în proporţii variabile ascultători cu nivel de pregătire diferit. Programele care se adresau cu precădere, dar nu exclusiv unui anumit segment al audienţei, cum ar fi *Povestea vorbei*, *Teze şi antiteze la Paris*, *Univers American*, *Perspective europene*, *Lumea ideilor*, erau audiate într-un procent mai mare de cei cu pregătire universitară. Sondajul din 1982 şi 1984 înregistra o situaţie mai puţin obişnuită : cu excepţia *Perspectivelor europene*, scorul bun de audienţă obţinut de aceste emisiuni culturale se datora ascultătorilor cu nivel de educaţie elementar şi mediu.

Radio *Europa Liberă* şi Securitatea

Un alt indicator al popularităţii de care REL se bucura în rândul românilor era reprezentat de numeroasele menţiuni din documentele fostei Securităţi comuniste privind persoanele care ascultau, cu diferite ocazii, emisiunile acestui post de radio[2]. În acest context, analiza mea asupra rapoartelor întocmite de organele de Securitate privind starea de spirit a populaţiei va viza două obiective majore : evidenţierea modului în care audierea programelor REL ar fi influenţat adoptarea de către o parte a ascultătorilor acestui post de radio a unui comportament cotidian „ostil", „duşmănos" regimului comunist român şi, tot legat de acest aspect, în ce măsură astfel de acţiuni „inspirate" de programele REL pot fi catalogate ca fiind unele de rezistenţă cotidiană faţă de autoritatea politică comunistă.

Documentele create de organele de Securitate consemnau faptul că ascultarea în particular sau în mod colectiv, în cadrul unor „anturaje", a emisiunilor transmise de REL influenţa „negativ" comportamentul sau atitudinea individuală sau de grup faţă de regimul comunist şi liderul său. În acest sens, rapoartele privind starea de spirit a populaţiei indicau, în mod direct, faptul că informaţia şi accesul nefiltrat la aceasta oferite prin intermediul programelor REL reprezentau principala cauză a unor astfel de comportamente „ostile" sau „duşmănoase". Astfel, „sub influenţa emisiunilor ostile audiate la postul de radio Europa Liberă", unele persoane făceau „afirmaţii denigratoare şi calomnioase cu privire la nivelul de trai al populaţiei din România". Dacă se suprapuneau „pe fondul unor nemulţumiri de ordin personal", astfel de comentarii pe teme politice ofereau prilejul celor în cauză să se exprime „injurios şi calomnios la adresa unor înalte personalităţi din conducerea superioară de partid şi

1. Trebuie menţionat faptul că, după sondajul din 1983, măsurarea audienţei în funcţie de nivelul de educaţie s-a făcut pentru fiecare program al REL în parte.
2. Raporturile încordate dintre regimul comunist român şi departamentul românesc al REL au făcut subiectul unor volume publicate în ultimii ani, cum ar fi Mihai Pelin, *Operaţiunile Meliţa şi Eterul. Istoria Europei Libere prin documente de Securitate*, Editura Compania, Bucureşti, 2007 ; Richard H. Cummings, *Securitatea contra Radio Europa Liberă*, Editura Adevărul, Bucureşti, 2011, şi de acelaşi autor, *Cold War Radio : The Dangerous History of American Broadcasting in Europe 1950-1989*, McFarland & Co., Jefferson, 2009.

de stat”, printre care cea mai vizată era, fireşte, Nicolae Ceauşescu[1]. Totodată, şi alte tipuri de acţiuni sau comportamente pe care le-am încadrat în categoria *rezistenţei cotidiene* erau puse de către organele de Securitate pe seama influenţei emisiunilor REL. Astfel, un muncitor de la Întreprinderea mecanică Cugir a fost identificat ca autorul „unei scrisori anonime, cu conţinut necorespunzător adresate conducerii superioare de partid şi de stat”. În cuprinsul acesteia, autorul său a făcut „referiri calomnioase cu privire la nivelul de trai al populaţiei [...], privind situaţia social-politică şi economică”, dar şi afirmaţii similare „la adresa unei înalte personalităţi”. Concluzia cercetărilor efectuate de organele judeţene de Securitate a pus în evidenţă faptul că muncitorul „a redactat şi expediat scrisoarea respectivă ca urmare a faptului că se afla sub influenţa ştirilor difuzate de unele posturi de radio străine, îndeosebi a postului autointitulat Europa Liberă, audiate în mod frecvent la domiciliu”[2]. La rândul său, o elevă din Cluj-Napoca a deteriorat la începutul lunii februarie 1988 „un portret din clasă”, care nu putea fi decât cel al lui Nicolae Ceauşescu, şi şi-a justificat gestul prin faptul că s-ar fi aflat „sub influenţa emisiunilor postului de radio Europa Liberă”, pe care-l asculta frecvent în camera sa de cămin[3]. Tot ca urmare „a intensificării propagandei reacţionare” exercitate de acelaşi post de radio, mai multe grupuri de tineri şi-au exprimat intenţia sau chiar au încercat să treacă fraudulos frontiera de stat, motivându-şi gestul prin lipsa de libertate sau de perspectivă de realizare a lor în plan socio-profesional în România în comparaţie cu condiţiile oferite de ţările occidentale[4]. Totodată, documentele Securităţii consemnau faptul că investiţia făcută de REL în timpul de emisie pentru programele muzicale destinate tinerilor era una eficientă. Aceasta deoarece un număr din ce în ce mai mare de tineri „audiau ştirile transmise de postul de radio Europa Liberă [...], sub motivaţia de a fi la curent cu noile melodii de muzică uşoară” şi în acelaşi timp adoptau „un comportament libertin, copiat după mişcările protestatare ale tineretului din apus”[5], cu referire la culturile muzicale rock sau punk, populare în rândul tinerilor români în perioada anilor 1980.

Atribuirea iniţierii unor astfel de acţiuni „duşmănoase” influenţei deosebite pe care REL a exercitat-o în rândul ascultătorilor săi români ar putea fi pusă pe seama faptului că acesta reprezenta un argument la îndemână şi atotcuprinzător, care putea constitui o explicaţie acceptabilă, inclusiv din punct de vedere ideologic, pentru apariţia unei asemenea diversităţi de manifestări non-conformiste în rândul populaţiei.

Fără a exclude întru totul ipoteza folosirii abuzive a numelui REL în legătură cu iniţierea unor acţiuni „ostile” regimului comunist român, consider că o astfel de perspectivă nu poate surprinde complexitatea şi importanţa rolului pe care acest post

1. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 8833, vol. 10, f. 251 ; dosar 330, vol. 1, ff. 37-37v.
2. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 337, vol. 1, f. 20.
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 8833, vol. 25, f. 423.
4. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 8833, vol. 23, ff. 87, 309v ; dosar 8833, vol. 41, f. 35, dosar 8833, vol. 45, f. 80.
5. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 8833, vol. 23, f. 309 ; dosar 8833, vol. 10, f. 121.

de radio l-a avut în viaţa de zi cu zi a populaţiei, în perioada de dinainte de evenimentele din decembrie 1989. Pentru că au facilitat un acces neîngrădit la informaţie, emisiunile REL au oferit ascultătorilor români datele necesare pentru a putea distinge adevărul sau realitatea din spatele aserţiunilor propagandei de partid legate de situaţia politico-economică internă şi externă. În acest fel, programele au contribuit la formularea unei opinii critice, care a oferit argumentele necesare detaşării individului faţă de regimul comunist român şi liderul său, respectiv a implicării sale într-o serie de acţiuni cotidiene de contestare a autorităţii lor. Mult mai important, „ştirile" transmise de REL au creat un mod alternativ de a percepe şi înţelege lumea exterioară, care a oferit ascultătorilor acestui post de radio posibilitatea de a compara şi înţelege diferenţele, nu doar materiale, dintre experienţa vieţii lor derulate în cadrele restrictive impuse de un regim comunist şi multitudinea de oportunităţi accesibile doar pe baza unei decizii libere individuale în acest sens dincolo de graniţele naţionale. Toate aceste elemente se vor regăsi exprimate, sub diferite forme, în cuprinsul scrisorilor pe care cetăţenii români le-au adresat postului de radio *Europa Liberă*.

Scrisorile

Scrisorile care ajungeau la REL constituiau subiectul unora dintre cele mai populare emisiuni ale REL (*Actualitatea Românească*, *România şi drepturile omului*, dar mai ales, *De vorbă cu ascultătorii*)[1]. Conţinutul lor confirma nu doar rezultatele sondajelor de opinie analizate anterior, dar şi concluziile documentelor elaborate de către organele de Securitate, potrivit cărora REL era pe departe cel mai ascultat post de radio străin din România. De asemenea, opiniile exprimate prin intermediul scrisorilor adresate REL descriau, altfel decât în procentele de audienţă, locul şi rolul important pe care acest post de radio îl ocupa în viaţa de zi cu zi a românilor[2].

Aşa cum documentele fostei Securităţi comuniste o indică, scrisorile care ajungeau la REL şi erau citite în cadrul emisiunilor sale nu erau trimise prin sistemul poştal românesc. Ele erau încredinţate de către autorii lor, după caz, cetăţenilor români care se deplasau în ţările socialiste vecine, turiştilor sau studenţilor străini, conducătorilor auto români sau străini de pe autocamioanele TIR pentru a le trimite REL, prin poştă, după trecerea graniţei de stat a României[3]. În unele cazuri, chiar cetăţenii români

1. În afara acestora, scrisorile tinerilor români cu dedicaţii muzicale erau citite în cadrul programelor de profil, cum ar fi *Metronom*.
2. Textul unora dintre scrisorile citite la REL se regăsesc publicate în volumul editat de Gabriel Andreescu, Mihnea Berindei (editori), *Ultimul deceniu comunist. Scrisori către Radio Europa Liberă*, Vol. 1 1979-1985, Editura Polirom, Iaşi, 2010. Spre deosebire de scrisorile folosite în elaborarea studiului nostru, cele cuprinse în acest volum, conform mărturiei editorilor săi, *vorbesc despre fapte, descriu evenimente, nu sunt simple teorii privitoare la regimul comunist*, p. 1.
3. ACNSAS, fond *Documentar*, dosar 8833, vol. 41, f. 36 ; dosar 8833, vol. 41, f. 80.

aflaţi în delegaţii sau în vizită la rudele din afara graniţelor ţării se adresau REL prin intermediul scrisorilor.

O parte dintre aceste scrisori trimise cu greu din ţară spre REL subliniau popularitatea ridicată de care se bucura acest post de radio în rândul românilor şi care transforma, uneori, ascultatul emisiunilor sale într-un mod de viaţă paralel cu cel oficial. Astfel, un corespondent al REL preciza următoarele :

> Sunteţi ascultaţi de o covârşitoare majoritate a românilor de toate vârstele. În întunericul în care fără voia noastră ne-a cufundat regimul comunist şi conducătorul lui, numai emisiunile dvs. ne aduc speranţă şi ne satisfac nevoile noastre de adevăr, de cultură şi de libertate. Primul gest la deşteptare, dimineaţa, e de a deschide radioul şi să vă ascultăm, ultimul seara este de a-l închide”[1], în timp ce un altul preciza, la rândul său, că : „Postul dvs. de radio reprezintă pentru noi un lucru deosebit. Pentru unii a devenit o adevărată manie, culcându-se şi sculându-se cu radioul pe postul dvs.[2].

Totodată, cei care se adresau REL menţionau, în cuprinsul scrisorilor, care erau emisiunile lor preferate şi, uneori, motivele pentru care le ascultau. Unul dintre corespondenţii REL menţiona că :

> Cea mai iubită emisiune, sau cele mai iubite sunt acelea în care se discută actualitatea din ţară, Actualitatea românească şi emisiunea De vorbă cu ascultătorii. Nu vă puteţi imagina cum sunt discutate şi comentate aceste emisiuni, mai ales cele în care se discută cazuri concrete[3].

Într-o altă scrisoare, autorul acesteia nu doar indica titlul emisiunii sale preferate din grila de programe a REL, dar şi motivele pentru care aceasta se situa în topul preferinţelor sale :

> Aproape în fiecare seară, când am posibilitatea, urmăresc cu atenţie emisiunile postului de radio Europa Liberă şi în special Actualitatea românească, unde comentariile dvs. umplu de satisfacţie inimile tuturor ascultătorilor de bună credinţă din România, deoarece pun punctul pe i şi dezbat probleme arzătoare, pe care aparatul de propagandă de la Bucureşti, prin intermediul radioului, presei şi televiziunii le trec sub tăcere spre dezinformarea poporului[4].

1. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, Vlad Georgescu, Radio Free Europe Listeners’ Mail no. 112, 3 March 1985, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 14, Letters and Appeals from Romania 1983-1985.
2. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, Vlad Georgescu, Radio Free Europe Listeners’ Mail no. 35, 3 October 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 13, Letters and Appeals from Romania 1982-1983.
3. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, Vlad Georgescu, Radio Free Europe Listeners’ Mail no. 35, 3 October 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 13, Letters and Appeals from Romania 1982-1983.
4. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, Radio Free Europe Domestic Bloc no. 174, 7 October 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 13, Letters and Appeals from Romania 1982-1983.

Un alt corespondent preciza, la rândul său, de ce emisiunea *De vorbă cu ascultătorii* era unul dintre programele sale preferate de la REL : „Prin această emisiune putem şi noi oamenii de jos din România să ne vărsăm oful nostru cum se zice, de umilinţele şi necazurile la care suntem supuşi la tot pasul de parc-că am fi sclavi fără drepturi care pot fi vânduţi la nevoie”[1].

Unii dintre corespondenţi găseau oportun să includă în scrisorile lor şi câteva gânduri pe marginea rolului pe care REL îl ocupa în viaţa lor de zi cu zi. Astfel, un ascultător considera necesar să includă în mesajul său adresat REL următoarele rânduri :

> Vă mulţumim în numele tuturor românilor din ţară pentru ceea ce faceţi pentru noi. Sunteţi singurul nostru mijloc de informare. Sunteţi oxigenul, sunteţi morfina şi mână care calmează durerea[2].

Tot la funcţia informativă a REL făcea referire şi următorul corespondent pentru care programele acestui post de radio constituiau „singurul mijloc prin care putem afla şi noi cei din România adevărul despre ţara noastră şi despre lumea din afara Cortinei de Fier”[3].

Totodată, existenţa acestui post de radio reprezenta pentru ascultătorii săi singura lor legătură cu lumea liberă. Din această perspectivă, emisiunile REL se constituiau într-un sprijin moral care confirma şi reconfirma zilnic românilor că cineva sau ceva de dincolo de Cortina de fier nu i-a abandonat şi că îi asista în eforturile lor de a supravieţui într-un regim opresiv de genul celui instaurat de PCR. În acest sens, într-o scrisoare semnată de „Ion românul” se puteau citi următoarele rânduri :

> În acele ceasuri de seară ne reculegem în faţa aparatelor de radio şi mai uităm de vicisitudinile de peste zi, de toate umilinţele îndurate pentru a agonisi copiilor noştri hrana cu care să poată supravieţui, pentru a întrerupe puţin năvala minciunilor şi josniciilor se care suntem asaltaţi de îndată ce ieşim din casă. Dacă la noi se scurg necurăţeniile şi minciunile în şuvoi de cum deschidem aparatele, de cum privim în treacăt pe un ziar [...] la emisiunile dvs. mai respirăm uşuraţi, ne oprim câteva ore să ascultăm adevăruri, îmbărbătare şi încredere că nu suntem singuri pe lume[4].

1. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, Radio Free Europe Listeners’ Mail no. 100, 23 May 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 13, Letters and Appeals from Romania 1982-1983.
2. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, N. Stroescu, Radio Free Europe Listeners’ Mail no. 122, 2 July 1989, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 17, Letters and Appeals from Romania 1988-1989.
3. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, Radio Free Europe Listeners’ Mail no. 100, 23 May 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 13, Letters and Appeals from Romania 1982-1983.
4. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, N. Stroescu, Radio Free Europe Listeners’ Mail no. 84, 9 October 1988, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 17, Letters and Appeals from Romania 1988-1989.

Un alt ascultător îşi începea scrisoarea adresată REL, „ziarul vorbit al românilor de pretutindeni", cum îl numea el, cu mulţumiri adresate realizatorului emisiunii *De vorbă cu ascultătorii* „şi tuturor celor ce contribuie la emisiunile postului, pentru nobila dvs. activitate pusă în slujba idealurilor de libertate a poporului român, de a-l informa şi de a-i menţine trează conştiinţa naţională, de a-l face să nu se mai simtă singur, lăsat pradă uitării, să ştie că există inimi generoase care bat pentru el"[1].

Mult mai pragmatic, un alt ascultător considera că popularitatea REL se datora faptului că opiniile critice exprimate în cadrul programelor sale nu doar coincideau cu cele ale majorităţii românilor, dar reprezentau un mod mai puţin primejdios de refulare a trăirilor lor negative în legătură cu Nicolae Ceauşescu : „Ne face plăcere după ce l-am înjurat o zi întreagă pe „nea Nicu" să mai auzim şi pe calea undelor despre incapacităţile acestuia, despre mizeria şi lipsurile prea bine cunoscute de noi în fiecare zi"[2].

Concluzii

Lucrarea şi-a propus să evidenţieze, pornind de la trei tipuri principale de surse, locul şi rolul pe care REL l-a avut în viaţa de zi cu zi a românilor în perioada regimului comunist. Astfel, în prima parte, folosind rezultatele sondajelor privind audienţa REL, am identificat şi contextualizat creşterea numărului său de ascultători români, precum şi preferinţele lor în materie de programe ale acestui post de radio. Creşterea spectaculoasă a audienţei departamentului românesc al REL, în cursul anilor 1980, s-a datorat atât situaţiei existente în România, cât şi evenimentelor petrecute pe plan extern. Subordonarea mass-mediei româneşti promovării fenomenului adulării publice a liderului comunist român a determinat o lipsă acută a oricărei informaţii legate de situaţia internă şi externă a ţării, dar şi o reducere până la dispariţie a emisiunilor de divertisment sau a celor care nu aveau subiecte politice din programul Radioteleviziunii Române, mai ales în cea de-a doua jumătate a anilor 1980. Totodată, adâncirea crizei politice şi economice a regimului comunist român a determinat un interes sporit din partea populaţiei pentru informaţii corecte despre situaţia din România şi evoluţiile din plan extern, cu referire mai ales la încercările lui Mihail Gorbaciov de reformare a sistemului socialist din Uniunea Sovietică. Această situaţie s-a reflectat şi în preferinţele ascultătorilor români privind programele transmise de REL. Astfel, de departe cele mai ascultate emisiuni erau cele cu profil informativ şi politic. Totodată, pe

1. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, Radio Free Europe Listeners' Mail no. 32, 12 September 1982, OSA Archivum, HU OSA 300-6-3 Box 13, Letters and Appeals from Romania 1982-1983.
2. Radio Free Europe, Romanian Broadcasting Department, Vlad Georgescu, Radio Free Europe Listeners' Mail no. 198, 26 October 1986, OSA Archivum, HU OSA 300-60-3 Box 15, Letters and Appeals from Romania 1985-1986.

măsura monopolizării mass-mediei interne de către manifestările omagiale dedicate lui Nicolae Ceauşescu, programele REL care au înregistrat o creştere spectaculoasă a audienţei au fost cele care abordau, cu precădere, subiecte de politică internă.

Partea a doua şi a treia a lucrării au subliniat, din perspective diferite, importanţa deosebită pe care populaţia a atribuit-o activităţii de ascultare a REL în desfăşurarea vieţii sale cotidiene, respectiv modul în care ascultarea REL a devenit pentru ascultătorii săi un mod de rezistenţă cotidiană faţă de regimul comunist român. Scrisorile trimise REL confirmau, la nivel individual, rezultatele sondajelor de opinie şi care plasau acest post de radio în topul preferinţelor ascultătorilor români. Astfel, pentru aceştia, audierea programelor REL s-a transformat într-un mod de viaţă paralel cu cel oficial, în care această activitate nu reprezenta doar unica sursă de informare veridică în legătură cu evenimentele politice interne şi externe, ci şi un mod mai puţin periculos de defulare a sentimentelor şi trăirilor negative în legătură cu Nicolae Ceauşescu şi regimul său. Transformarea ascultatului REL într-o formă a *rezistenţei cotidiene* a populaţiei faţă de regimul comunist român are în vedere funcţia informativă îndeplinită de programele acestui post de radio. Pentru că au facilitat un acces neîngrădit la informaţie, acestea au contribuit la formularea unei opinii critice care a oferit argumentele necesare detaşării individului faţă de regimul comunist român şi liderul său şi respectiv a implicării sale într-o serie de acţiuni cotidiene de contestare a autorităţii lor.

Lucia Popa

„House pARTy” : „artificarea” vieţii cotidiene sub comunism

Dans cette étude, je me propose d’analyser un exemple significatif de transformation des lieux quotidiens privés en scénographies alternatives dediées aux manifestations artistiques qui fonctionnaient comme des échappatoires face à la censure politique dans les dernières années du régime communiste de Roumanie. Ensuite je démontrerai que le rapport de ces manifestations artistiques alternatives avec le temps a été fortement influencé par le contexte politique, car elles sont „éphémères”, produites dans une période limitée, pour que les traces de leur existence disparaissent rapidement. La recherche commence par la présentation d’un cas insufisament traité par les chercheurs – une serie dîactivités artistiques expérimentales, parfois même subversives, organisées secrètement à Bucarest, dans la résidence des artistes Decebal et Nadina Scriba à travers deux éditions (en juillet 1987 et en août 1988). Grâce à un réseau etroit d’artistes et à l’aide d’une caméra, quelques scènes de la vie quotidienne des artistes ont été „artifiées” – elles ont subi un passage de l’état de non-art vers l’art – en transgressant par cela la perception ordinaire sur la limite entre l’art et la vie quotidienne. La recherche suivante analysera les effets de la politique culturelle pendant les derniers années de la Roumanie communiste dans la sphère alternative des plastiques : la relation avec le temps et la structure des objets et des actions artistiques „underground” subissent des mutations significatives dans ce contexte particulier. Au niveau iconique ou formel, les oeuvres d’art sont transformées évidemment : elles sont éphémères et simplifiées autant que possible. Du point de vue iconographique ou narratif, la plupart des oeuvres traitent des thèmes qui suggérent les événements politiques importants du moment.

Mots clés : artification, vie quotidienne, communisme, arts alternatifs, subversivité.

Artele plastice subversive post-„dezgheţ” în Republica Socialistă România

Aproape un truism : lucrările de artă nu rămân niciodată într-o sferă estetică „autonomă”, articulată în vid şi delimitată clar de celelalte domenii ale realităţii, ci sunt mai degrabă rezultatul unui melanj de valori şi de structuri narative, un „partaj al sensibilului”[1], căci artefactul, ca şi imaginarul estetic, este punctul de intersecţie al mai multor lumi sociale, profesionale, politice etc., de care se lasă influenţat şi pe care le modifică la rândul său. Analiza câmpului artelor plastice dezvoltate în perioada unui regim politic totalitar face acest lucru şi mai vizibil : producţia de artă este semnificativ controlată de stat şi guvernată de ingerinţe ideologice, în dauna unor aspecte precum inovaţia stilistică şi iconologică, rafinamentul estetic etc.

Studiul prezent se axează asupra câtorva efecte (pe care le consider indirecte şi involuntare) ale regimului comunist din România survenite în sfera artelor plastice, analiza luând în considerare intervalul 1971-1989, epoca post-„dezgheţ”. Această etapă a comunismului naţionalist marchează o reîntărire drastică a cenzurii, după formularea „Tezelor din Iulie” de către secretarul general de partid reîntors din China şi Coreea de Nord, unde este impresionat de festivismul comunist şi de amploarea pe care o ia acolo cultul personalităţii. La rândul său, Ceauşescu îşi doreşte o producţie artistică axată pe noile „realizări ale Republicii”, care să îl legitimeze ca descendent al unor personalităţi istorice etc.

> Totuşi situaţia duplicitară (existenţa unei arte alternative alături de cultura vizuală oficială) reuşeşte să se menţină şi chiar să se acutizeze, iar câştigurile estetice din ciclul precedent – cel al «dezgheţului» politic şi implicit cultural- să fie păstrate de-a lungul anilor 1980 şi să influenţeze pozitiv existenţa unei producţii artistice independentă de cea oficială[2].

Cenzura instituită în această perioadă lasă artiştilor o serie de opţiuni : dizidenţa, riscul emigraţiei nedeclarate, arta subversivă „ascunsă” în intimitatea propriului atelier, însă fără acces la public şi presă, conformismul (executarea unor lucrări cu scop propagandistic) sau un tip de dublu limbaj – „schizoidia” de a lucra, în acelaşi timp, opere de elogiere a regimului Ceauşescu şi, în privat, obiecte artistice experimentale, strategia de tip „*ketman*”[3]. În Republica Socialistă România, reacţiile artiştilor trec,

---

1. Jacques Rancière, *Le Partage du sensible*, La Fabrique, Paris, 2000.
2. Magda Cârneci, *Artele plastice în România (1945-1989)*, Editura Meridiane, Bucureşti, 2000, p. 127.
3. Czesław Miłosz, *La Pensée captive*, Gallimard, Paris, 1988.

în funcţie de mai mulţi factori, prin toate aceste categorii. Dizidenţa „autentică”, asumată, este însă inexistentă, parţial pe fondul unei culturi locale.

Investigaţia prezentă se îndreaptă către câteva elemente ale raportului dintre cenzura comunistă şi segmentul alternativ al artelor plastice. Expresia „artă alternativă” reuneşte, în acest context, toată gama de artefacte sau evenimente artistice care se situează în afara canoanelor ideologice şi estetice impuse oficial de un regim politic dictatorial. Din punct de vedere stilistic, artefactele şi acţiunile luate în discuţie se înscriu în câmpul experimentelor neo-avangardiste, omise sau sumar analizate atât în presa culturală, cât şi în lucrările academice, ceea ce pledează pentru necesitatea acestui tip de cercetare. Analiza din paginile următoare nu este o lucrare de istoria artei, axată pe inventarierea, descrierea şi clasificarea artefactelor produse într-un anumit context istoric şi cultural, ci mai degrabă una de sociologia artei, ocupându-se mai ales de înţelegerea raporturilor dintre regimul comunist şi un anumit segment al artiştilor alternativi. Cu alte cuvinte, obiectivul principal care străbate cercetarea este acela de a arăta, printr-un studiu de caz emblematic, cum şi în ce condiţii s-au putut produce lucrări de artă experimentală în Republica Socialistă România. Care au fost trăsăturile distincte ale acestei arte „silenţioase”, ascunse pe cât posibil de curiozitatea cenzorilor, şi cum a fost ea influenţată structural, stilistic şi tematic de măsurile politice ale timpului ?

„Ghetoul” artei alternative : „cotidianul” transgresat estetic

Premisa cu care începe studiul este aceea că cenzura comunistă a produs mutaţii notabile nu numai în privinţa artei oficiale, ci chiar şi în sfera artei alternative sub câteva aspecte : materialele de lucru, stilul, relaţia cu timpul, spaţiul şi publicul, ermetismul semnificaţiilor transmise. Aşa cum arată Miklos Haraszti[1], condiţiile politice dure acompaniate de un regim de cenzură în sfera artelor nu reprezintă neapărat o premisă pentru blocarea originalităţii artiştilor. Dimpotrivă, confruntaţi cu diferite constrângeri ideologice, artiştii pot fi stimulaţi să inoveze sau să problematizeze mai intens raportul lor cu puterea, rolul lor social etc.

Dacă arta oficială monopoliza spaţiile consacrate (muzeele, galeriile Uniunii Artiştilor Plastici) şi mediile „clasice” (pictura, sculptura, arta monumentală) şi transmitea mesaje permeabile unui public oricât de nepregătit, arta alternativă găseşte o supapă originală metamorfozând numeroase aspecte ale vieţii cotidiene în manifestări artistice.

În acest studiu, voi analiza un exemplu semnificativ de transformare a unor spaţii cotidiene private în scenografii de acţiuni alternative, ca metodă de „evadare” de sub atenţia cenzorilor. În subsidiar, îmi propun să demonstrez faptul că relaţia acestor

1. Miklos Haraszti, *The Velvet Prison. Artists under State Socialism*, M.W. Books, Londra, 1987.

acţiuni artistice alternative, cu timpul, a fost esenţial influenţată de contextul politic : ele sunt „efemere”, se petrec într-o anumită durată determinată, pentru ca urmele existenţei lor să dispară rapid.

Efectele cenzurii comuniste asupra artelor plastice alternative luate în discuţie în această cercetare pot fi sintetizate prin expresia „artificarea vieţii cotidiene”. Termenul propus pentru desemnarea acestei acţiuni este un neologism provenit din limba engleză (*artification*), fiind atât de recent introdus în lexicul anglofon, încât cu greu poate fi găsit în dicţionare. În limba engleză, *artification* are conotaţii peiorative : „*artification* ar însemna fabricarea artificialului, înţeleasă ca o operaţie puţin glorioasă a procesului de comercializare, una care distruge autenticitatea lucrurilor”[1]. În 2004, un specialist în sociologia artei, Roberta Shapiro, a propus în cadrul unui congres internaţional francofon de sociologie, organizat la Tours, o nouă accepţie a termenului, pe care îl traduce în limba franceză prin echivalentul *artification*. În 2011, termenul este consacrat în câmpul ştiinţelor socio-umane prin publicarea în Franţa a unui volum colectiv coordonat de Nathalie Heinich şi Roberta Shapiro : *De l'artification. Enquêtes sur le passage à l'art*[2].

Pentru prima dată tradus în limba română, în studiul prezent, termenul *artificare* este un cuvânt utilizat în accepţia propusă şi promovată de specialişti în sociologia artei în Franţa şi trimite la definirea artei ca procesualitate : el desemnează anumite persoane, acţiuni şi obiecte care suportă un pasaj dinspre ceea ce este considerat „non-artă” către statutul de „artă”. Cu alte cuvinte, această perspectivă refuză reificarea persoanelor, obiectelor şi acţiunilor artistice : acestea nu sunt „date” ca atare, ci sunt transfigurate sau transgresate pentru a deveni „artă”, prin intermediul unei reţele de agenţi de legitimare ce acţionează în diferite câmpuri sociale : muzee, galerii de artă, o legislaţie, critici de artă, instanţe juridice, presa, case de licitaţii, experţi în vânzări de obiecte de artă, curatori, un grup de reprezentări (care a traversat mutaţii substanţiale de-a lungul istoriei) despre ce înseamnă arta, literatura de istoria artei, esteticienii, publicul etc.

Astfel, această cercetare este o analiză a artificării vieţii cotidiene de către câteva grupuri de artişti alternativi în ultimele două decenii ale comunismului românesc. Întrucât unicul agent al artificării oficiale era Statul care, la rândul său, delega o serie de agenţi secundari, artiştii români găsesc ca soluţie pentru a dezvolta experimente originale transgresarea sau/şi subvertirea vieţii cotidiene, artificând-o.

Exclus în mod obişnuit din logica aşa-numitei „culturi înalte”, cel mult perimetru al unui estetism „minor” şi mai degrabă „practic”, cotidianul este deodată transgresat sub ambele sale coordonate primordiale – timpul şi spaţiul – pentru a deveni obiect al unei experimentări estetice dintre cele mai rafinate. În felul acesta, în mod paradoxal, proiectul estetic final al stalinismului şi cel al (neo)avangardelor artististice îşi dau întâlnire pe tărâmul cotidianului.

1. Roberta Shapiro, „Qu'est-ce que l'artification ?”, în *XVIIème Congrès de l'Association internationale de sociologie de langue française*, *L'individu social*, Tours, iulie 2004, p. 1.
2. Nathalie Heinich, Roberta Shapiro (eds.), *De l'artification. Enquêtes sur le passage à l'art*, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 2011.

Specialistul în teoria artei Boris Groys susţine că Stalin anexase artele pentru a transforma, în cele din urmă, viaţa cotidiană în spaţiu de experiment estetic : coordonată în cele mai mici detalii de un grup de „tovarăşi" politicieni, viaţa privată a cetăţenilor „egali" trebuia să urmeze, într-o utopie atent planificată, indicaţiile primite de la „Centru", întocmai ca într-un scenariu artistic. Cotidianul ritualizat estetic de stat era „opera totală"[1] la care aspirau corifeii comunismului. Pe de altă parte, avangardele s-au impus întotdeauna prin transgresarea de noi limite stilistice, tematice, estetice, provocarea finală fiind renunţarea la „ghetoizarea" artei ca teritoriu şi obiect distinct de viaţa cotidiană. Cu alte cuvinte, şi pentru cei mai revoluţionari artişti, „opera totală" însemna tot artificarea cotidianului.

În ultimele două decenii ale comunismului românesc, Statul şi artiştii neoavangardişti rivalizau, cel mai probabil fără a fi conştienţi, în acest proces de artificare a vieţii cotidiene, deşi utilizând metode şi având motivaţii profund diferite. În timp ce Statul se străduia să controleze mai bine masele, având acces chiar şi la viaţa lor privată, ca în distopia scrisă de George Orwell[2], neoavangardiştii căutau o supapă de evadare din cenuşiul vieţii sub comunism, satisfacerea unor aspiraţii estetice care veneau în întâmpinarea noutăţilor din Europa de Vest (în măsura în care putea avea acces la aceste noutăţi) şi o distincţie[3] viitoare, într-o nesigură, dar mult-aşteptată, eră postcomunistă. Dacă Statul dorea să transforme viaţa maselor într-o „operă totală", artiştii încercau o paradoxală artificare a cotidianului „elitei", folosind mijloace tehnice dintre cele mai simple şi mai necostisitoare, adevărată „estetică a sărăciei"[4]. În continuare, voi analiza, limitându-mă la câteva exemple, cea de a doua reţea care a produs *undeground* această „operă totală" – artificarea cotidianului, în Republica Socialistă România după 1971 : reţeaua artiştilor alternativi.

Din punct de vedere metodologic, studiul este unul interdisciplinar, reunind instrumente specifice istoriei (analiza arhivelor personale ale artiştilor, în acest caz), istoriei artei (analiza unor artefacte şi a unor acţiuni artistice) şi sociologiei (interviuri calitative în profunzime cu artiştii). O analiză încă în lucru a dosarelor relevante pentru subiect aflate la CNSAS susţine ipoteza că, deşi Securitatea era informată în legătură cu aceste acţiuni artistice, în general le tolera, întrucât erau marginale, fără impact social puternic, şi cu un mesaj ermetic, inaccesibil unui public nepregătit. De asemenea, aceleaşi dosare demonstrează că, de cele mai multe ori, semnificaţiile acţiunilor nu erau înţelese de agenţii Securităţii, chiar şi când ele aveau o orientare dizidentă, de critică explicită a regimului politic. Explicaţia cea mai plauzibilă este legată tot de ermetismul acelor acţiuni. Întrucât acţiunile artiştilor alternativi au fost fie ignorate

1. Boris Groys, *Staline, œuvre d'art totale*, Jacqueline Chambon, Paris, 1990.
2. George Orwell, *Nineteen Eighty-Four*, Secker and Warbour, Londra, 1949.
3. Cuvântul „distincţie" este aici utilizat în accepţia lui Pierre Bourdieu : căutarea recunoaşterii sociale în calitate de membru sau membri ai unei elite profesionale (vezi Pierre Bourdieu, *La Distinction. Critique sociale du jugement*, Les Edition du Minuit, Paris, 1979).
4. Călin Dan, „Estetica sărăciei", în Magda Cârneci (coord.), *Experiment în arta românească după 1960*, Centrul Soros pentru Artă Contemporană, Bucureşti, 1997.

de Securitate, fie greşit interpretate, am optat pentru a analiza acest proces de artificare a vieţii cotidiene prin prisma plasticienilor, omiţând viziunea agenţilor de informare, deci cercetarea nu ia în calcul arhivele de la CNSAS.

Acţionismul românesc

Toate acţiunile şi artefactele discutate în această lucrare sunt, aşa cum arătam mai sus, marcate de o relaţie aparte cu timpul : mai întâi, ele au fost concepute ca lucrări dinamice, cu diferite structuri narative care necesită o durată determinată. Mai degrabă acţiuni decât obiecte statice (sau instalaţii asamblate şi deconstruite într-un interval temporal delimitat), ele s-au petrecut aproape întotdeauna într-o durată scurtă, în general, nu au fost repetate şi au fost concepute pentru a se desfăşura şi consuma într-un interval temporar scurt. Pentru că acest raport cu timpul implică o structură narativă cu momente specifice, ele se aseamănă structural cu secvenţele teatrale şi nu au fost „inventate" ca genuri artistice în România sau în fostul bloc sovietic, ci în Europa de Vest, unde au apărut la intersecţia unor curente precum neo-dadaismul, Fluxus, neo-avangardele, acţionismul vienez etc. Aceste acţiuni experimentale sunt, de cele mai multe ori, instalaţii, *happening-uri* sau *performance-uri*. Deşi primele acţiuni de acest tip au apărut în Europa de Vest, în Republica Socialistă România ele au cunoscut o amploare deosebită pentru că funcţionau asemenea unei supape în raport cu constrângerile sistemului politic. În felul acesta, ele reprezentau o metodă de a experimenta în secret genuri artistice noi, aproape de tendinţele vestice apreciate de plasticienii români.

Specialistul în Teoria artei, Ileana Pintilie, pledează convingător pentru a delimita aceste evenimente alternative produse în Europa de Est înainte de prăbuşirea regimului comunist prin termenul „acţionism"[1]. Tradus din limba engleză, „acţionismul denumeşte un tip de *performance* în care artistul devine *performerul* producţiilor regizate de el însuşi, accentul fiind deplasat de la obiect către subiect"[2]. Spre deosebire de *performance* şi de *happening,* experimentul acţionist nu presupune existenţa unui public[3]. Într-adevăr, în perioada regimului comunist, acest public era, de foarte multe ori, inexistent sau redus la un cerc foarte îngust de apropiaţi, ceea ce i-a transformat pe artiştii români în *outsideri* deopotrivă ai lumii artei oficiale din Republica Socialistă, dar şi ai artei internaţionale. Condiţia marginală a artiştilor în acea perioadă, conjugată cu raritatea materialelor documentare (înregistrările video, fotografiile documentare care sunt relative la acţiunile alternative sunt puţin numeroase, la fel ca şi memoriile scrise ale artiştilor sau articolele şi diferitele materiale semnate de istorici sau critici de artă) reprezintă date de pornire dificile pentru demersul

1. Ileana Pintilie, *Actionism in Romania during the Communist Era*, Editura Idea Design Print, Cluj-Napoca, 2002.
2. *Ibidem*, p. 8.
3. *Ibidem*, p. 9.

cercetătorului contemporan care se străduieşte să reconstituie o imagine acurată a fenomenului acţionist. Apelul la memoria individuală sau colectivă a artiştilor, prin intermediul istoriei orale, reprezintă una dintre puţinele resurse disponibile.

Cele mai multe experimente artistice acţioniste pot fi clasificate în felul următor, luând în discuţie câţiva parametri discutaţi în mod special în acest articol :

A) acţiuni în spaţii private/acţiuni în spaţii publice
B) acţiuni colective/acţiuni solo
C) acţiuni înregistrate video sau documentate fotografic/acţiuni neînregistrate

Urmând această clasificare, am ales un studiu de caz axat pe o acţiune artistică de tip colectiv desfăşurată în două ediţii, într-un spaţiu privat. De asemenea, este vorba despre câteva experimente înregistrate video sau fotografic, pornind de la premisa că acestea pot conferi o mai mare rigoare argumentaţiei, graţie posibilităţii de a consulta în permanenţă materialele documentare.

Artă oficială „eternă" *versus* artă alternativă „efemeră"

Evenimentele luate în discuţie în acest studiu au fost concepute pentru un anumit public, deci pentru a fi expuse, deşi într-o formă discretă. Etimologic, cuvântul „expoziţie" provine din latinescul „exbitio", derivat al verbului „exbiteo", adică a prezenta, a înfăţişa sau a arăta ; „ceea ce este expus este acceptat pentru a fi înfăţişat public, pe scenă sau în agora şi, de aceea, este subiect de evaluare"[1]. Acest simplu demers etimologic trimite deja la întrebări despre unde, cine şi ce poate expune, cine aprobă expoziţia etc. În felul acesta, expoziţia îşi depăşeşte funcţia de spaţiu de prezentare a artei : ea devine, tot mai evident, o zonă în care se gestionează raporturi de putere şi ideologii.

În regimurile comuniste din Europa Centrală şi de Est, principalul actor care acorda dreptul de a expune în galeriile de artă era statul. Tot acesta decidea nu de puţine ori tematica şi stilul lucrărilor de artă, subsumate canoanelor realismului-socialist. Acest monopol asupra discursului artistic transformă statul în principala sau uneori unica instanţă cu dreptul de a legitima un obiect ca fiind artistic, acceptabil pentru a fi expus în spaţii consacrate. Paralel, însă, apare o lume artistică alternativă, uneori *underground,* care deconstruieşte subversiv discursul de auto-legitimare prin artă al regimului comunist. Statul şi artiştii aspiranţi la dreptul de a experimenta stilistic încep un joc de negocieri practic infinite, iar uneori neînţelegerile se transformă în conflict deschis, în care se forjează ceea ce s-a numit dizidenţa artistică. Socialismul românesc a fost însă contrapunctat de o dizidenţă artistică anemică, aproape inexistentă. Cauzele reacţiilor moderate ale artiştilor în raport cu puterea politică sunt variate – de

1. Piotr Piotrowski, *In the Shadow of Yalta. Art and the Avant-Garde in Eastern Europe 1945-1989*, Reaktion Books, Londra, 2009, p. 6.

la un anumit specific cultural, la natura regimului şi până la anumite particularităţi comportamentale declanşate de tradiţia religioasă etc. –, însă ele nu fac obiectul studiului prezent. Duritatea regimului nu a fost constantă şi uneori acesta acţiona în sfera culturală relativ haotic : tolera uneori în spaţii expoziţionale numeroase evenimente cu caracter puternic experimental, iar alteori închidea brusc anumite expoziţii, în absenţa unei coerenţe ideologice evidente.

Statul manifesta însă o preferinţă de netăgăduit pentru mediile artistice „clasice” şi pentru genurile monumentale, care fac transparentă aspiraţia la un timp al „eternităţii”. Frescele murale, monumentele supradimensionate din spaţiile publice şi tablourile de mari dimensiuni, nu de puţine ori, sugerează acelaşi lucru, iar această aluzie este potenţată de omniprezenţa unicului şi ambiguului stil artistic promovat de Stat – realismul socialist, adevărată „estetică imposibilă”[1]. Toate lucrările realizate după canoanele acestui „curent” par să îşi înscrie firul narativ într-un prezent continuu, alt substitut al „eternităţii”[2]. Dimpotrivă, artiştii alternativi evitau genurile „statice”, optând pentru acţiuni mai degrabă decât pentru obiecte artistice sau pentru artefacte „temporare”, de genul instalaţiilor. Ce este o instalaţie ?

> O sculptură extrem de solicitantă, care are nevoie de mai mult spaţiu şi mai multă asistenţă tehnică decât o piesă de artă „obişnuită”, care este foarte dificil de transportat şi foarte fragilă în lupta cu duşmanii naturali ai artei – praful şi lumina. Instalaţiile, ca şi oamenii, îmbătrânesc şi se urâţesc. Instalaţiile sunt dependente de timp ; de aceea au nevoie de fotografie[3].

Cauzele acestei opţiuni evidente a artiştilor alternativi pentru genurile „efemere”, cu materiale de lucru precare, sunt multiple : nevoia de a inova şi de a se diferenţia clar de arta propagandistică, teama de a nu fi descoperiţi de Securitate (de unde opţiunea pentru acţiuni de scurtă durată şi care să nu lase „urme” ce îi pot deconspira), dar şi condiţiile de lucru şi de expunere – locuinţele proprii, cu materiale relativ ieftine. La toate acestea se adaugă faptul că artefactele rezultate în urma acestor acţiuni nu urmau să fie cumpărate ulterior, întrucât artiştii nu se aşteptau să îşi poată prezenta vreodată lucrările pe o piaţă de artă. Astfel, cheltuielile nu erau amortizate niciodată, de unde preferinţa pentru materiale şi metode de lucru ieftine.

De asemenea, artiştii recurgeau şi la acţiuni, purtând şi ele semnele efemerităţii. Deşi intervenţiile artistice experimentate în spaţii publice nu erau întotdeauna interzise, uneori eforturile pentru a negocia cu puterea şi riscul interogatoriilor Securităţii, ca şi cel de a vedea o expoziţie publică închisă la câteva zile după vernisaj[4] erau motivaţii

1. Régine Robin, *Le réalisme socialiste. Une esthétique impossible*, Editions Payot, Paris, 1986.
2. Igor Golomstock, *Totalitarian Art*, Overlook TP, New York, 2012.
3. Laura Hoptman, Tomas Posiszy (eds.), *Primary Documents. A Sourcebook for Eastern and Central European Art since the 1950s*, MIT Press, Cambridge, 2002, p. 282.
4. Artiştii Decebal Scriba, Wanda Mihuleac şi Andrei Oişteanu, intervievaţi de mai multe ori pentru realizarea acestui studiu, confirmă această imagine a Securităţii, care închidea sau permitea aproape aleatoriu expoziţii conţinând elemente alternative.

suficient de puternice pentru a experimenta mai degrabă în spaţii private. Cotidianul se încarcă în felul acesta de valenţe artistice neaşteptate şi devenea spaţiul de experimentare al artiştilor. Cu alte cuvinte, coordonatele spaţiu şi timp cotidian treceau printr-un proces de „artificare”.

Unul dintre cele mai cunoscute evenimente de artă experimentală cu participare colectivă, în perioada regimului comunist din România, este expoziţia „House pARTy”, cu două ediţii, desfăşurate de-a lungul câtorva zile : în iulie 1987 şi august 1988. Gazdele şi iniţiatorii acţiunii au fost soţii Decebal şi Nadina Scriba, care au pus la dispoziţie reşedinţa lor din Bucureşti, iar alături de ei au participat, la ambele ediţii, Călin Dan (n. 1955), Wanda Mihuleac (n. 1946), Andrei Oişteanu (n. 1948), Dan Stanciu (n. 1952), la care s-au adăugat, la ediţia din 1988, Teodor Graur (n. 1953) şi Iosif Király (n. 1957). După cum explică Decebal Scriba[1] într-un interviu acordat revistei *Arta*,

> dacă iniţiativa organizării evenimentului a fost a mea, între altele pentru că dispuneam de un spaţiu relativ generos pentru vremea aceea (locuiam într-o casă veche cu curte, în cartierul Mitropoliei), ea s-a concretizat cu ajutorul lui Călin Dan (care i-a invitat pe Dan Mihălţianu, Iosif Király şi Teodor Graur) şi al Wandei Mihuleac (care a avut iniţiativa înregistrării video şi l-a adus pe Ovidiu Bojor, cel care a filmat acţiunea)[2].

Acţiunea este un exemplu de artificare a vieţii cotidiene : se desfăşoară în casa unui cuplu de artişti, în timpul liber al participanţilor, este un eveniment nu numai neoficial, dar reuşeşte pe alocuri chiar să capete note subversive. Ce asigură transgresarea cotidianului şi justifică eticheta de „artă” ? Până aproape de jumătatea secolului XX, artificarea este rezultatul acţiunilor conjugate (concrete sau simbolice) ale unei reţele profesionale : artiştii care realizează opera de artă, muzeul, galeria de artă sau alt cadru instituţionalizat de expunere şi legitimare a artefactelor, criticii de artă, experţii de la casele de licitaţie, istoricii artei etc.[3]. Către sfârşitul secolului XX, apar numeroase mutaţii în câmpul artei, având ca rezultat, alături de alte aspecte, scurtarea listei de condiţii pentru artificarea unui obiect sau a unei acţiuni. În continuare se poate vorbi însă despre un „câmp artistic” tot mai redus, cu tot mai puţini actori şi despre un „habitus cultivat”[4] – ansamblu de reguli, canoane şi *savoir-faire* acumulate în timp şi înăuntrul unor reţele educative şi profesionale de către artişti.

În cazul luat în discuţie, procesul de artificare – pasajul dinspre non-artă către artă – traversează două etape : mai întâi, câţiva artişti decid să realizeze două serii de acţiuni artistice, iar calitatea lor de artişti „consacraţi” (prin diplome de studiu în

1. Decebal Scriba trăieşte în Avon (Franţa), unde creează fotografii conceptuale, instalaţii, *performance*-uri şi o serie de lucrări în medii mixte.
2. Adriana Oprea, „Interviu cu Decebal Scriba”, în *Revista ARTA*, ediţie nouă, anul 3, nr. 4-5, Bucureşti, 2012.
3. Arthur Danto, *L’assujettissement philosophique de l’art*, Editions du Seuil, Paris, 1993.
4. Pierre Bourdieu, *Les règles de l’art. Genèse et structure du champ littéraire*, Editions du Seuil, Paris, 1992.

cadrul unor instituţii de arte plastice, o serie de expoziţii şi o întreagă reţea profesională care îi recunoaşte ca atare) este deja suficientă pentru a legitima transgresarea unei locuinţe private ce devine spaţiu expoziţional ; în al doilea rând, acţiunea este concepută şi pentru un public potenţial, fiind documentată prin fotografii şi înregistrată video, pe casetă VHS, (deşi autorul înregistrării, Ovidiu Bojor, nu este un artist, adesea, în mod evident, nu îi sunt foarte clare semnificaţiile acţiunilor, ca urmare, înregistrarea are o derulare narativă de tip documentar şi nu e o *mise-en-scène* cu valoare artistică distinctă). Înregistrarea este, însă, incompletă şi, pe alocuri, neclară, sau chiar pare să confere noi semnificaţii acţiunilor, spre nedumerirea artiştilor participanţi[1].

Pentru a reconstitui firul epic al evenimentului, caseta VHS trebuie analizată în paralel cu „filmul” memoriei colective şi individuale a participanţilor. Nu numai că interviurile cu artiştii contribuie la clarificarea acţiunilor luate în discuţie aici, dar discursul lor face parte din această legitimare artistică a evenimentelor. Acţiunea „House pARTy” reprezintă un adevărat „lieu de mémoire”[2] pentru istoria artei alternative din Republica Socialistă : astăzi ea reprezintă unul dintre cele mai citate evenimente româneşti antedecembriste de acest gen, fără a fi fost, totuşi, până acum, subiectul unui studiu distinct. „House pARTy” este menţionată doar lacunar şi pe scurt în câteva cataloage şi compendii dedicate artei antedecembriste.

În 2010, înregistrarea realizată de Ovidiu Bojor a fost prezentată în cadrul expoziţiei colective de artă experimentală românească, din anii 1980 şi 1990, „When History Comes Knocking : Romanian Art from the 80s and 90s in Close Up”, curatoriată de Judit Angel şi vernisată la galeria Plan B Berlin[3]. Accesibilă abia recent în format digital[4], înregistrarea nu poate fi găsită în vreo arhivă sau bibliotecă publică şi nici măcar într-un centru artistic, astfel că cercetătorul interesat de subiect are doar opţiunea de a contacta participanţii la „House pARTy” pentru a împrumuta o copie a înregistrării[5].

Plasarea seriei de acţiuni artistice în casa soţilor Scriba devine cadrul spaţio-temporal al „memoriei colective”[6] a artiştilor. Interviurile cu artiştii, chiar după 25-26 de ani de la derularea evenimentului, au fost cu siguranţă facilitate de acest catalizator mnemonic – imaginea mentală a casei din vechiul cartier de lângă Mitropolie a celor doi artişti, alături de curte şi dependendinţe. Astăzi, casa respectivă nu mai păstrează

1. Interviu cu Decebal Scriba, 13 septembrie 2013.
2. În accepţia acordată expresiei în volumul Pierre Nora (coord.), *Les lieux de mémoire*, Gallimard, Paris, 1994.
3. Mai multe informaţii şi imagini pe site-ul oficial al Galeriei Plan B : http : //plan-b.ro/index.php ? /exhibitions/expo-berlin-when-history-comes-knocking.
4. Criticul de artă şi artistul Călin Dan a realizat conversia filmului din versiunea initiala (VHS) în format digital.
5. Pentru acest studiu am consultat o copie a înregistrării digitale oferită de artistul Decebal Scriba.
6. Maurice Halbwachs, *La mémoire collective*, PUF, Paris, 1995.

nimic din structura veche, întrucât ea a fost vândută de soţii Scriba, după ce au emigrat şi s-au mutat la Fontainebleau-Avon (Franţa)[1]. Memoria colectivă a artiştilor, structurată în jurul acestui cadru, reprezintă unul dintre elementele ce contribuie la pasajul către artă a acţiunilor luate în discuţie. Acest studiu foloseşte deopotrivă ca instrumente metodologice analiza înregistrării respective, cât şi a unor materiale de arhivă personală ale artiştilor participanţi, şi interviuri semistructurate cu aceştia.

Întrucât evenimentul s-a desfăşurat în ambele etape cu spectatori puţini (soţii ale participanţilor şi câţiva prieteni) sau fără spectatori, încadrarea sa în genul „expoziţie" ar fi fost aproape imposibilă în absenţa camerei video. „House pARTy ar fi rămas o petrecere privată între artişti, dacă nu am fi adus un cameran", explică artista Wanda Mihuleac[2]. Unul dintre participanţii la ambele ediţii House pARTy, artistul şi antropologul Andrei Oişteanu, descria astfel seria celor două manifestări :

> Un şir de manifestări artistice, nu numai neconvenţionale, neoficiale, neformale, dar şi subterane şi, în bună măsură, subversive, având în vedere atmosfera irespirabilă şi situaţia socio-politică a României în ultimii ani (cei mai duri) ai dictaturii comuniste[3].

Gazda acţiunii, artistul conceptual Decebal Scriba (alături de soţia sa, Nadina Scriba) a fost interesat încă din perioada studenţiei de acţiuni artistice alternative, eclectice, iar în grupul său de prieteni se numărau adesea muzicieni, scenografi, care au devenit ulterior nume sonore. Aceşti artişti erau atraşi mai degrabă de genuri noi, experimentale, mai ales *performance* şi *happening*, printre altele şi pentru că ele reflectau un model de viaţă „occidentală" la care aspirau. Pe de altă parte, adoptând aceste genuri îndrăzneţe, ei au găsit o metodă de a contesta arta oficială şi cerinţele ideologice propagate în sfera artelor plastice prin reţeaua Uniunii Artiştilor Plastici[4]. „Eram un grup de prieteni care studiau artele plastice, designul, teatru, muzica şi lucram împreună din când în când la proiecte ; era ceva nou, diferit, îndrăzneţ, snob şi ne ajuta să visăm la o lume diferită şi la un stil de viaţă diferit"[5].

Artista Wanda Mihuleac a avut un rol important în realizarea acestui eveniment, mai ales prin aceea că ea crease deja în Bucureşti o tradiţie a manifestărilor artistice eclectice, la care erau invitaţi să participe şi să colaboreze intelectuali şi artişti cu preocupări variate. Această îmbinare de emulaţie intelectuală şi de suprapunere a activităţilor artistice peste cercetări teoretice, din domenii precum filosofia, semiotica etc., a produs multiple reţele intelectuale şi expoziţii de artefacte variate[6]. În

1. Interviu cu Decebal Scriba, 13 septembrie 2013.
2. Conform unui interviu cu Wanda Mihuleac, 28 august 2013.
3. Ileana Pintilie, *Actionism in Romania during the Communist Era*, Editura Idea Design Print, Cluj-Napoca, 2002.
4. Conform unui interviu cu Decebal Scriba, 23 martie 2013.
5. Fragment dintr-un interviu nepublicat, acordat de Decebal Scriba prof. Kristine Stiles (Duke University) (1998) (document accesat în arhiva personală a artistului, cu permisiunea acestuia).
6. Laura Hoptman, Tomas Posiszy (eds.), *Primary Documents. A Sourcebook for Eastern and Central European Art since the 1950s*, MIT Press, Cambridge, 2002.

pofida frecvenţei relativ ridicate a acestor manifestări, incoerenţa politicii culturale a Securităţii, care închidea pe neaşteptate unele evenimente (e.g. uneori pe criterii antisemite „existau prea mulţi artişti evrei pentru gustul Securităţii în anumite manifestări”[1]), i-a împins adeseori pe plasticieni în „subteran”, unde concepeau evenimente secrete înregistrate mai ales pentru „posteritate”[2].

Dincolo de afinităţile de ordin stilistic şi de gândire între participanţii la „House pARTy”, invitaţiile au fost făcute şi în funcţie de alte criterii, mai degrabă de ordin etic, cel mai important dintre acestea fiind „discreţia” şi absenţa de conexiuni cu Securitatea : „aveam încredere că între cei prezenţi nu exista vreun turnător”[3]. Numărul relativ redus al participanţilor se poate explica prin aceeaşi nevoie de siguranţă : prea mulţi invitaţi însemna un risc crescut ca evenimentul să ajungă la urechile Securităţii, ceea ce putea crea mai ales probleme gazdelor[4]. Dacă soţii Scriba au avut impresia că ar fi fost spionaţi în cursul uneia dintre cele două ediţii „House pARTy” de agenţi ai Securităţii, ceilalţi participanţi se îndoiesc de acelaşi lucru. „Dacă înregistrarea video House pARTy va fi ajuns cumva sub ochii «lucrătorilor» din Securitate, înclin să cred că ceea ce au văzut le-a depăşit sau le-a blocat înţelegerea. Caracterul subversiv al experimentului House pARTy era unul implicit, nu explicit, subversivitatea sa devenind evidentă numai prin raportare la manifestările artistice permise în vremea aceea”[5].

„House pARTy”, ediţia iulie 1987

Într-unul dintre primele cadre ale înregistrării din 1987, soţii Scriba sunt filmaţi în dormitorul casei, lăsând impresia că dorm, în timp ce deasupra lor poate fi văzută o instalaţie din hârtie în mijlocul căreia este decupat profilul desenat al unui cuplu care doarme, dublând astfel ca în oglindă imaginea „reală”. Instalaţia – intitulată „*Tristan şi Isolda*” (vezi figura 1) – îi aparţine criticului de artă şi artistului Călin Dan, care nu a repetat acţiunea respectivă într-un alt context. Concepută special pentru evenimentul din casa soţilor Scriba, „efemeră” prin excelenţă, lucrarea ironizează „acea imagine convenţională a cuplului burghez în plin confort domestic”[6], dar şi reprezentările idealizate ale dragostei de care este împânzită iconografia artistică din majoritatea culturilor. Interpretarea poate merge mai departe însă, căci imaginarul colectiv românesc din ultimul deceniu al comunismului începuse să fie dominat de acest spectru al cuplului – soţii Ceauşescu.

1. Interviu cu Wanda Mihuleac, 10 august 2013.
2. Interviu cu Andrei Oişteanu, 6 octombrie 2013.
3. *Ibidem*.
4. *Ibidem*.
5. Interviu cu Dan Stanciu, 28 septembrie 2013.
6. Interviu cu Călin Dan, 13 octombrie 2013.

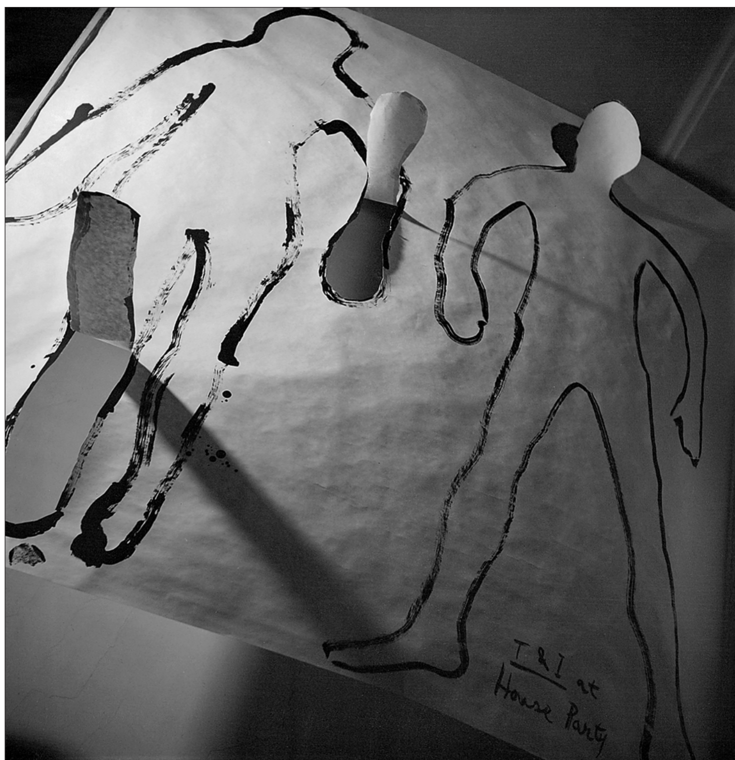

Figura 1. Călin Dan, „Tristan şi Isolda” (performance şi instalaţie) (1987)

În egală măsură, lucrarea este şi o ironie în legătură cu iconografia tablourilor realist-socialiste semnate de „artiştii de curte”, care aveau adesea sarcina de a înfăţişa ca un laitmotiv cuplul Elena şi Nicolae Ceauşescu[1]. Dincolo de tematică, amprenta contextului istoric poate fi sesizată analizând lucrarea şi în privinţa materialelor puţin costisitoare folosite şi a efemerităţii sale. Prin intermediul unor tehnici artistice simple, un fragment de cotidian suportă un pasaj către artă, astfel devine artificat.

Într-un cadru ulterior, o instalaţie a Wandei Mihuleac, „Faustina sau transferul de identitate” (vezi figura 2) – un scaun pe a cărui tapiserie sunt prinşi mai mulţi fluturi, cu un efect de pictură în *trompe l'oœil*–este însoţită de o intervenţie a lui Andrei Oişteanu, care recită un poem neo-dadaist scris de el însuşi[2]. „Poemul-slogan” îmbracă note subversive prin aceea că vocea monotonă a recitatorului, ca şi titlul şi aglomerarea de substantive din text, toate acestea ridiculizează discursurile ţinute de liderii comunişti, în cazul respectiv, Nicolae Ceauşescu.

1. Adrian Cioroianu, *Ce Ceauşescu qui hante les roumains, le mythe, les representations et le culte du Dirigeant dans la Roumanie communiste*, Editura Curtea Veche, Bucureşti, 2005.
2. Conform unui interviu cu Andrei Oişteanu, 6 octombrie 2013.

Figura 2. Wanda Mihuleac, „Faustina sau transferul de identitate" (performance şi instalaţie) (1987)

Este de remarcat faptul că recitatorul nu poate fi văzut niciodată în film, în cadrul acestei acţiuni, cameramanul fiind concentrat asupra instalaţiei realizate de Wanda Mihuleac. Vocea lui Andrei Oişteanu se abstractizează în felul acesta şi lasă imaginaţia liberă spectatorului în privinţa identităţii recitatorului. Ambiguitatea se potenţează în momentul în care în cadrul filmat poate fi văzut şi câinele soţilor Scriba, care poartă pe spate o pânză inscripţionată simplu cu „EU".

Această intervenţie este semnată de Wanda Mihuleac şi reprezintă o metaforă a unui posibil „transfer de identitate"[1]. În context, toată scena poate fi citită şi ca un transfer de identitate între artist şi un personaj politic imaginar, unul al frazelor „de lemn". Poemul alătură, în stil neo-dada, cuvinte sonore, şocante uneori : „câini vagabonzi, cardinali puhavi", „maşina demarează, munca onorează", „pasta de dinţi transparentă, scobitori parfumate", „nu vă înghesuiţi : este destul pentru fiecare", o înşiruire voit absurdă de formulări, un sarcasm despre „limba de lemn"[2], un puzzle de slogane şi sintagme repetitive care, aşezate aproape în orice ordine, produc acelaşi înţeles ambiguu. Treptat, Oişteanu strecoară aluzii politice din ce în ce mai evidente : „nevoi inventate", „intuiţia e confundată cu erudiţia", „clasa supusă" şi „clasa suspusă", „ideologi dresori", „politicieni scamatori", „clowni artişti".

Camera de filmat surprinde apoi un alt cadru – curtea soţilor Scriba – unde Andrei Oişteanu spală sub jetul unui robinet picioarele unui manechin de plastic negru (vezi figura 3)

1. Interviu cu Wanda Mihuleac, 25 august 2013.
2. Françoise Thom, *La langue de bois*, Julliard, Paris, 1987.

Figura 3. Andrei Oişteanu, Fără titlu (performance şi instalaţie) (1987)

Ironică, scena face referire la „ritualul" care trebuie performat de către artiştii de „curte" sub un regim totalitar : linguşirea puterii politice[1]. Dacă în parabola religioasă această imagine „clasică" a spălării picioarelor subliniază rolul chatartic al umilinţei, în acţiunea lui Oişteanu gestul îşi pierde orice nobleţe. Umilinţa pe care o îndură „artistul de curte" acceptând un rol de curea de transmisie între puterea politică şi mase, gata să renunţe la toate aspiraţiile estetice personale, nu mai are nimic valorizant. La rândul său, liderul politic este reprezentat fără vreun atribut al puterii : el este un „manechin", o marionetă performând un rol temporar pe scena istoriei.

Mixtul de performance şi instalaţie „Marele hingher" semnat tot de Andrei Oişteanu continuă această scenă. Acţiunea este performată în spatele unui portal de inspiraţie japoneză – o instalaţie de lemn şi sidef comandată special de artist pentru „House pARTy" – iar artistul adoptă pentru această scenă o postură de „crucificat"[2], care aminteşte totodată de „Omul Vitruvian" de Leonardo da Vinci. Din nou, Oişteanu recită un scurt poem scris de el însuşi : „În liniştea dintre rigole, câinii se destind în arcuri/ Cranii lucioase se abandonează cu voluptate incubatoarelor/ În timp ce Marele Hingher spoieşte Catedrala cu coruri de buldogi topiţi în forme/ Fără ca nimeni să observe neverberata întâlnire dintre tors şi lance".

Recitat cu o voce monotonă, de incantaţie, poemul este o mostră de subversivitate, făcând referinţe destul de transparente la evenimentele politice recente din acea perioadă. Oişteanu face aluzie la demolările de case tot mai frecvente în anii 1980 în Republica Socialistă România, care au avut ca efect, printre altele, înmulţirea rapidă a câinilor

1. Interviu cu Andrei Oişteanu, 6 octombrie 2013.
2. *Ibidem*.

abandonaţi pe străzile Capitalei[1]. „Marele Hingher” este, în mod evident, o metaforă pentru Nicolae Ceauşescu, „Catedrala” trimite la Casa Poporului, iar „corul de buldogi” este o altă ironie pentru artiştii şi intelectualii „de curte”. Oişteanu reuşeşte să creeze un personaj dublu, performând în spatele instalaţiei : el interpretează, în acelaşi timp, rolul artistului „crucificat” şi cel al „Marelui Hingher” (parodie ce face referire la personajul dostoievskian Marele Inchizitor). Artistul se menţine pe o linie subţire între un ton comic şi unul dramatic, iar anticomunismul său aproape ludic îl scoate din schema reacţiilor simple, maniheiste (acceptare sau respingere totală), în raport cu puterea politică.

Portalul japonez comandat de artist pentru această acţiune reprezintă unul dintre puţinele exemple de recuzită complicată în cadrul „House pARTy”, cele mai multe fiind marcate în mod voit de simplitate şi efemeritate. Aproape toate secvenţele cuprind o scenografie minimală, ce se putea „volatiliza” uşor, nu lăsa urme, deci prezenta un grad mic de risc în raport cu Securitatea. În acelaşi timp, cei mai mulţi artişti intervievaţi pentru acest studiu admit că, întrucât întregul eveniment purta accentuat semnele improvizaţiei şi se presupunea că el nu va depăşi ca vizibilitate un cerc îngust de artişti şi critici de artă, nu au încercat să realizeze artefacte complexe, menite să dureze fizic mult timp.

Semnele accentuate ale efemerităţii pot fi recunoscute şi în instalaţia Nadinei Scriba : artista a pregătit în curtea casei o scenografie minimalistă, compusă dintr-o masă pe care a aşezat o sticlă, un pahar şi un vas îmbrăcate în ghips alb (vezi figura 4).

Figura 4. Nadina Scriba, Fără titlu (instalaţie) (1987)

1. *Ibidem*.

De asemenea, Decebal Scriba aşază într-o fisură a zidului ce înconjura curtea un ou într-un cuib conceput dintr-un fir auriu. În ambele cazuri, scenariul narativ lipseşte, ca şi aluziile politice. Gazdele evenimentului mizează mai degrabă pe efecte pur plastice, iar pentru cel care priveşte astăzi, înregistrarea este frapantă tocmai transformarea unor scene cotidiene (masa în curte, un ou în cuib) în instantanee artistice.

Pe zidul din curtea gazdelor evenimentelor se poate vedea cu ajutorul camerei focalizate pe acesta şi o etichetă dactilografiată cu un singur cuvânt – „pânză", lucrare ce aparţine artistului Dan Stanciu. Cuvântul ar trebuie să funcţioneze ca o definiţie sau o legendă a zidului. Aşa cum explică artistul[1], eticheta care propune pentru diferite obiecte din curtea sau din casa soţilor Scriba denumiri asociate în mod obişnuit cu alte obiecte reprezintă o aluzie discretă la obiceiul regimurilor totalitare de a „inventa" un limbaj nou, împănat de cuvinte repetitive, uşor de reţinut şi cu semnificaţii proteice pe care să le impună ulterior maselor. Strategii din spatele dictaturilor încearcă adesea să acţioneze asupra reprezentărilor colective sau individuale cu ajutorul limbajului, impunând fraze-clişeu sau un întreg vocabular specific. Din păcate, în înregistrarea video nu pot fi văzute şi celelalte etichete prin care redenumea Dan Stanciu diverse obiecte din casa soţilor Scriba.

Imaginea puterii politice, care îşi impune un set de simboluri, este accentuată în următoarea secvenţă ce poate fi văzută în înregistrarea din 1987, o intervenţie concepută şi performată tot de Dan Stanciu. Aşezat pe un scaun în camera de zi a gazdelor, artistul este filmat dintr-un unghi fix de Ovidiu Bojor în timp ce îşi introduce în gură, una câte una, 25 de bile din sticlă colorată pe care apoi le scuipă (vezi figura 5).

Figura 5. Dan Stanciu, Fără titlu (performance şi instalaţie) (1987)

1. Interviu cu Dan Stanciu, 28 septembrie 2013.

Acţiunea poate fi interpretată ca simbol al relaţiei aproape unilaterale între puterea politică şi artişti într-un regim totalitar : cei din urmă sunt aproape obligaţi să „înghită" o serie de prevederi în legătură cu un dogmatism plastic propus de partid.

„House pARTy", ediţia august 1988

Dacă primele 20 de minute ale înregistrării video sunt dedicate ediţiei din 1987 a acţiunii „House pARTy", cea de a doua parte, cuprinzând acţiunile artistice din 1988, durează aproximativ 40 de minute. La prima ediţie, artiştii nu şi-au conceput acţiunile special pentru a fi filmate, nefiind siguri că vor reuşi să găsească un cameraman şi o cameră de filmat. În ediţia din 1988, cele mai multe acţiuni artistice par adaptate pentru o filmare, sunt dinamice, fie absurde, dramatice sau umoristice.

Intitulată ironic „Ophelia Floating in a Tub" (vezi figura 6), prima intervenţie din ediţia a doua îi aparţine lui Călin Dan şi se desfăşoară în baia soţilor Scriba.

Figura 6. Călin Dan, „Ophelia Floating in a Tub" (performance şi instalaţie) (1988)

Artistul reface parodic scenografia din pictura omonimă semnată de John Everett Millais : silueta celebrului personaj shakespearian este modelată din vată sterilă sub jetul de apă lăsat să curgă în cadă. Apoi, Călin Dan adaugă cerneală roşie peste mica scenă creată astfel. Prin urmare, parodiei celebrei opere îi este juxtapusă, pentru obţinerea unui efect ironic, imaginea risipei de vată sterilă, produs greu de găsit în magazine înainte de 1989, iar sensul lucrării vine din suprapunerea a două „civilizaţii" („Vestul" Opheliei şi „Estul" cozilor şi al penuriei de bunuri) în aceeaşi acţiune[1].

1. Interviu cu Călin Dan, 3 octombrie 2013.

Una dintre scenele cu mesaj politic foarte clar în această a doua parte a fost realizată de Andrei Oişteanu : „Autodemascarea" (vezi figura 7). Camera focalizată asupra artistului îl surprinde cu capul acoperit de o cagulă pe care o înlătură pentru a lăsa la vedere câteva perechi de ochelari de diferite dimensiuni, aşezate descrescător una deasupra celeilalte. Treptat, cu un aer studiat dramatic, Oişteanu îşi descoperă ochii puternic machiaţi, ca şi când ar purta încă o pereche de ochelari negri tatuaţi pe piele. Lângă artist, un televizor multiplică imaginea personajului mascat, printr-o filmare cu reverberaţii.

Figura 7. Andrei Oişteanu, „Autodemascarea" (performance şi instalaţie) (1988)

Acţiunea este un „protest împotriva cultului lui Ceauşescu, exersat de oameni cu zece măşti, în toate mediile, oameni cărora eşti obligat să le înveţi tu însuţi codurile"[1].

La ediţia din 1988, sunt invitaţi doi participanţi noi, Teodor Graur (n. 1953) şi Iosif Király (n. 1957), care se fac remarcaţi prin câteva intervenţii dinamice şi proaspete, cu mesaje evidente de critică politică sau socială. Acţiunea artistică semnată de Teodor Graur pare impregnată de o atitudine critică la adresa misoginismului, stahanovismului şi a machismului. Artistul expune pe pereţii bucătăriei soţilor Scriba fotografii cu tinere atrăgătoare, tip „model", grupate în jurul unui portret al lui Graur, pozând în ipostază de „macho". În mijlocul acestui decor, masa de bucătărie pare să fie transformată într-un colţ de bar, unde artistul simulează că bea votcă. „În acea acţiune, Graur a ştiut foarte bine să mizeze pe înfăţişarea lui care îl ajuta mult să pozeze în rolul de macho şi tot pe aspectul fizic a mizat şi în alte acţiuni, realizate cu alte ocazii, când ironizează stahanovismul sau viziunea asupra «Omului Nou», care face exerciţii fizice dimineaţa pentru a fi pe placul regimului etc."[2]. În continuarea

1. Interviu cu Andrei Oişteanu, 6 octombrie 2013.
2. Interviu cu Decebal Scriba, 14 septembrie 2013.

scenei, Graur ridică pe umeri un trunchi de copac luat anterior din grădina gazdelor[1], iese cu acesta din bucătărie pentru a-l ciopli şi apoi îngropa în curte. Ultima scenă este acompaniată de un fond muzical puternic – o înregistrare audio cu o arie clasică interpretată de o soprană. Întreaga intervenţie reprezintă, în acelaşi timp, o ironie la adresa modelului masculin propus de propaganda comunistă – personajul cu un corp puternic, musculos, apt şi dornic să muncească fizic până la epuizare – dar şi despre un tipar comportamental – bărbatul „macho”. „*Am jucat rolul unui tip de macho, cu tatuaje, care efectuează un ritual şamanic, între Eros şi Thanatos*”, explică artistul[2] (vezi figurile 8 şi 9).

Figura 8. Teodor Graur, Fără titlu (performance şi instalaţie) (1988)

Figura 9. Teodor Graur, Fără titlu (performance şi instalaţie) (1988)

1. Interviu cu Teodor Graur, 13 septembrie 2013.
2. Interviu cu Teodor Graur, 29 septembrie 2013.

Tot într-o notă feministă poate fi înţeleasă şi una dintre acţiunile performate de Wanda Mihuleac în cadrul acestei ediţii „House pARTy". Artista poartă o rochie de cameră de satin albastru pe care o descheie aproape senzual pentru a înfăţişa neaşteptat, în dreptul pieptului, o oglindă în formă triunghiulară. Privind către camera de filmat, Mihuleac scrie pe triunghi, cu majuscule, cuvântul „Art". Scena reprezintă o *ars poetica*[1], în acelaşi timp, un refuz de a-şi reprezenta trupul ca pe un instrument de seducţie şi un *statement* artistic : Mihuleac trasează un semn de egalitate între artă şi viaţă. Prin extensie, acţiunea este un manifest împotriva instrumentalizării vieţii de artist, inclusiv din punct de vedere politic (vezi figura 10).

Figura 10. Wanda Mihuleac, Fără titlu (performance şi instalaţie) (1988)

Mai dramatică decât scenariul propus de Mihuleac, intervenţia Nadinei Scriba problematizează la rândul său poziţia socială şi politică a femeii-artist sub regim totalitar. Artista este filmată în garajul casei sale, performând un dans vag oriental în spatele unui pătrat de pânză albă peste care se proiectează umbra ei. Într-o secvenţă ulterioară, Nadina Scriba interpretează, aproape ca într-un teatru japonez[2], un personaj feminin la limitele angoasei : artista se zvârcoleşte deasupra unei pături compuse din numeroase foi de ziare. Scena şi scenografia au o dimensiune puternic „subversivă"[3], mai întâi pentru că artista a folosit pentru această acţiune un număr impresionant de ziare româneşti cu conţinut propagandistic de tipul *Scânteia*. În acelaşi timp, Nadina Scriba pune în scenă drama artistului prins între restricţiile unui regim politic totalitar (sugerat prin prezenţa numeroaselor ziare) şi propriile aspiraţii (vezi figura 11).

1. Interviu cu Wanda Mihuleac, 25 august 2013.
2. Tipul teatral de intervenţie propus de Nadina Scriba pentru „House pARTy" (1988) trebuie pus în relaţie cu studiile de scenografie ale artistei.
3. Observaţia îi aparţine lui Andrei Oişteanu, conform unui interviu realizat pe 6 octombrie 2013.

Figura 11. Nadina Scriba, Fără titlu (performance şi instalaţie) (1988)

Ca şi Teodor Graur, artistul Iosif Király participă numai la ediţia „House pARTy" din 1988. Acţiunea sa se dorea o referire la distrugerea patrimoniului arhitectural în ultimul deceniu al comunismului românesc şi înlocuirea lui cu un „tip de arhitectură alienantă, derivată sau mai degraba avortată din modernism"[1]. Intervenţia se desfăşura în grădina soţilor Scriba, într-un cub de sârmă cu latura de un metru, tapetat cu hârtie şi peste care se proiectează imagini cu faţade ale unor clădiri de tipul celor ce erau supuse procesului de reorganizare urbană pornit după cutremurul din 1977 în România.

Treptat, proiecţiile se alterează şi dispar, lăsând să se vadă că pereţii cubului erau tapetaţi cu planşe de arhitectură ce reprezentau faţade de blocuri tipic comuniste revendicate fără succes din modernism. Pe unul dintre falşii pereţi apare „Modulorul" celebrului arhitect şi urbanist cunoscut sub numele LeCorbusier, ca un etalon al dimensiunilor reduse pe care trebuia să le aibă o încăpere de locuit modernist-comunistă („nu e nevoie ca aceasta să fie mai mare decât atât, ca un personaj ce stă în picioare în centrul ei să îi poată atinge pereţii şi plafonul cu mâinile întinse"[2]).

În interiorul cubului (ce reprezenta o cameră de bloc), un personaj (autorul) îmbrăcat în pijama („simbolul maximului confort pe care şi-l putea oferi un exponent al clasei muncitoare"[3]) citea un text „ştiintific" absurd despre relaţia dintre spaţiu şi comportamentul uman. Treptat, lectura textului se degradează, transformându-se într-o criză de nervi şi bâlbâială a personajului, în timp ce tot cubul de hârtie se prăbuşeşte şi, în cele din urmă, este mistuit de un mic incendiu provocat.

1. Interviu cu Iosif Kiraly, 13 octombrie 2013.
2. *Ibidem*.
3. *Ibidem*.

Una dintre cele mai dinamice acţiuni din ediţia „House pARTy" din 1988 îi aparţine artistului Dan Stanciu. Cu avantajul unei expresivităţi demne de un actor, artistul realizează o intervenţie cu elemente de neodadaism şi suprarealism. După o serie de gesturi voit groteşti sau de un umor burlesc, Stanciu citeşte un poem proletcultist despre gunoi, ceea ce produce un amuzament general în rândul celorlalţi participanţi la acţiune[1], deşi aceştia nu apar în acest moment al filmării.

„În munca de aicea împărţită noi suntem puşi la treaba cu gunoi
De fiece grămadă câte doi
Unde lumina cade neumbrită gunoiul pe careuri de ciment
A prins ferment
În fermentări lucrează o fiertură ca şi în mustul devenit spumos
Prin părţi pe sus, se zvârle iar de jos
Până când ostoirile o fură, schimbându-i vârtejirea în tării
Şi ai gunoiului fermenţi sunt vii".

Intervenţia lui Dan Stanciu este un protest umoristic împotriva proiectului comunist de nivelare a indivizilor, aproape fără a ţine cont de pregătirea şi aspiraţiile profesionale ale acestora (vezi figura 12).

Figura 12. Dan Stanciu, Fără titlu (performance şi instalaţie) (1988)

1. Interviu cu Decebal Scriba, 14 septembrie 2013.

Concluzii

„House pARTy” reprezintă, reluând expresia propusă de Roberta Schapiro, un exemplu de artificare a vieţii cotidiene în comunism ca metodă de rezistenţă împotriva cenzurii introduse în sfera culturală mai ales în ultimii ani ai regimului Ceauşescu. Însă studiul de mai sus este departe de tentaţia de a transforma artiştii alternativi din Republica Socialistă România în eroi ai unei lupte anticomuniste, căci ei nu au fost nişte „dizidenţi”. Mai mult, nici regimul condus de Nicolae Ceauşescu nu a fost un context politic care să facă imposibilă expunerea artei experimentale în galerii publice. Ezitanţi, indecişi şi capricioşi, cenzorii închideau unele expoziţii, dar îngăduiau altele asemănătoare după scurt timp.

Acest joc imprevizibil al puterii i-a determinat însă treptat pe artişti să se retragă din zona publică a artei, pentru a trece în *underground*, care nu putea fi controlat, însă nici conceput în afara sferei private. Progresiv, viaţa cotidiană a artiştilor suferă un pasaj dinspre non-artă către artă. Am arătat prin acest studiu un caz de transgresare stilistică a celor două coordonate esenţiale ale vieţii cotidiene : spaţiul şi timpul. În mod accentuat, spaţiul de expunere este perceput de artişti foucauldian, ca arenă în care se poartă o luptă pentru putere şi vizibilitate. Retrăgându-se din galeriile şi muzeele de stat, artiştii renunţau, de fapt, la conexiunea cu timpul „etern”, preferat de regim, şi cu spaţiul public, deci al puterii maxime de impact asupra reprezentărilor colective. Prin intermediul unei reţele înguste de artişti şi al unei camere de filmat pregătită pentru „posteritate”, câteva secvenţe cotidiene din viaţa unor plasticieni sunt artificate, transgresând deopotrivă o limită a artei, dar şi percepţia obişnuită asupra vieţii cotidiene. Cercetarea edifică nu numai raportul cauzal între tipul de politică culturală antedecembristă din România şi sfera artelor plastice alternative mutate într-o zonă neconvenţională, ci şi influenţa remarcabilă a politicului asupra structurii artefactelor şi acţiunilor artistice produse în „subteran”. Iconic sau formal, toate acestea poartă semnele accentuate ale efemerităţii, şi sunt simplificate pe cât posibil. Iconografic sau narativ, cele mai multe lucrări fac referinţă în mod semnificativ la contextul politic al momentului.

Dincolo de documentarea prin metode interdisciplinare a unuia dintre cele mai importante evenimente de acţionism românesc antedecembrist, din păcate însă nesemnificativ discutat de specialişti, studiul propune un unghi nou, mai moderat, din care poate fi înţeleasă relaţia dintre artiştii români şi putere : nu, regimul nu a distrus arta şi nu a închis în puşcărie creatorii. Cu toate acestea, el a modificat structural metodele lor de lucru, materialele şi, mai ales, a confiscat dimensiunea artistică oficială a timpului şi a spaţiului în scopuri propagandistice. Ca reacţie, artiştii au modelat din materialele eclectice şi discrete ale vieţii cotidiene „opera totală”. În felul acesta, cumva datorită totalitarismului, „viaţa” a putut deveni „artă”, aşa cum îşi dorea Stalin, şi totuşi complet diferit.

RECENZII

Alina Popescu

Martine Godet, *La pellicule et les ciseaux. La censure dans le cinéma soviétique du Dégel à la perestroïka* [*Pelicula şi foarfecele. Cenzura în cinematografia sovietică de la Dezgheţ la perestroika*]

Editions CNRS, Paris, 2010, 308 p.

În cartea al cărui titlu în limba română ar fi *Pelicula şi foarfecele. Cenzura în cinematografia sovietică de la Dezgheţ la perestroika*, Martine Godet analizează câteva decenii de cenzură în cinema, începând cu moartea lui Stalin şi până la începutul perestroikăi. Este vorba de perioada dintre 1954 şi 1986, cea care corespunde dezgheţului din timpul lui Hruşciov, a restalinizării progresive şi a stagnării din era Brejnev. Perioada este interesantă prin faptul că violenţa cenzurii staliniste, care opera inclusiv prin distrugerea materială a filmelor cenzurate, a fost urmată de o cenzură mai puţin brutală, dar mai ambiguă. Se pare că cinematografia a avut de suferit cel mai mult începând cu mijlocul anilor 1960 şi până la începtul anilor 1970, când liberalizarea de după moartea lui Stalin a fost urmată de o reafirmare a rolului militant al artei. Momentul a coincis cu intensificarea dizidenţei şi cu creşterea numărului filmelor cenzurate. Cercetătoarea documentează aceast interval prin interviuri şi prin studiul unor documente de arhivă. În alegerea studiilor de caz privind cineaştii şi filmele cenzurate, Martine Godet s-a ghidat după lista de filme şi scenarii „blocate”, stabilită pe baza solicitărilor individuale de către o *Comisie de rezolvare a conflictelor*, înfiinţată prin decizia Congresului Uniunii Cineaştilor din 1986.

Martine Godet îşi propune o abordare a „guvernamentalităţii” (*gouvernementalité*) socialiste prin prisma cinematografiei, înscriindu-se astfel în tradiţia francofonă a disciplinei, impulsionată de istorici ca Marc Ferro[1], una din referinţele explicite ale autoarei. Lipseşte, în schimb, o poziţionare faţă de alte tradiţii de cercetare, de

1. Marc Ferro a dedicat o parte din activitatea sa studiului cinematografiei sovietice şi este unul dintre pionierii care au pledat pentru integrarea filmului ca obiect de studiu în preocupările istoricilor. Studiul său, „Le film, une contre-analyse de la société ? ”, în *Annales. Economies,*

exemplu, faţă de *new censorship scholarship*[1], care oferă dezvoltări teoretice semnificative legate de dimensiunea structurală a fenomenului cenzurii. Perspectiva asupra cenzurii este una „de sus în jos” dar şi „de jos în sus”, autoarea fiind atentă nu numai la verticalitatea puterii, ci şi la orizontalitatea interacţiunilor dintre cineaşti şi birocraţi în procesul de realizare a unui film. Cartea este structurată în patru părţi care dau o idee clară asupra demersului său metodologic : în prima parte sunt abordate succint schimbările politice de la Stalin la Brejnev ; în partea a doua sunt detaliate etapele cenzurării unui film, de la scenariu la distribuţie, şi este explicat rolul unor instituţii în procesul cenzurii ; partea a treia documentează cariera unor regizori în relaţie cu cenzura, iar în ultima parte sunt tratate rolul intelighenţiei instituţionale şi ambiguitatea comportamentelor cineaştilor. Interviurile realizate de cercetătoare cu doi realizatori, o scenaristă şi un redactor Goskino, retranscrise în finalul cărţii, exemplifică diversitatea punctelor de vedere, nu numai personale, ci şi profesionale asupra cenzurii.

Studiul lui Martine Godet reuşeşte să pună în evidenţă legătura dintre transformările la nivel politic, cele societale, şi felul în care se reflectă acestea în filme. Astfel, liberalizarea care a urmat morţii lui Stalin a dus la apariţia unui *Nou Val* de cineaşti care au început să pună accentul pe individ şi pe viaţa cotidiană, exprimând o occidentalizare a valorilor, o ruptură faţă de generaţia părinţilor (care a făcut războiul), şi care se revendica pe plan estetic de la neorealismul italian sau de la avangarda rusă a anilor 1920. Un exemplu ar fi *Zboară cocorii* (Mikhail Kalatozov, 1957), un succes nu numai în URSS, ci şi pe plan internaţional, recompensat cu *Palme d’Or* la Festivalul de la Cannes, în care războiul este prezentat anti-eroic, prin prisma suferinţei personale. Filmul nu a fost imediat cenzurat, însă a fost criticat în 1962, când încep să se manifeste „undele de şoc ale dezgheţului”, ceea ce a dus la condamnarea pentru tendinţele individualiste a filmelor acestui „nou umanism” sau „umanism abstract”. Perioada Brejnev este caracterizată de două faze : cea a re-stalinizării, din 1964 şi până în 1974, când în filme apar personaje preocupate de fericirea personală, portrete de femei, anti-eroi fără ideal în viaţă, şi perioada stagnării, care se manifestă în cinema prin apariţia unor teme sociale, prin replierea indivizilor pe sfera privată, prin ambianţe sumbre. În această perioadă de agonie a sistemului, apar o serie de filme critice, cu tematică socială, care „ar fi putut fi cenzurate”, însa sunt tolerate de putere pentru că nu pun în chestiune fundamentele politice ale sistemului.

Faţă de perioada stalinistă, noutatea în ceea ce priveşte cenzura este că aceasta nu doar „suprimă”, ci şi „adaugă”, adică avem de-a face cu o cenzură „invizibilă” şi cu una directă. În legatură cu organizarea instituţională a cinematografiei, aflăm că aceasta nu era încadrată de un organism oficial cum era *Glavlit* in literatură. În schimb, *Goskino* (care nu are echivalent în România, dar ale cărui atribuţii sunt

Sociétés, Civilisations, vol. 28, nr. 1, 1973, pp. 109-124, rămâne în continuare o referinţă importantă în acest sens.

1. A se vedea, spre exemplu, pe aceasta temă diversele contribuţii din volumul coordonat de Robert Post, *Censorship and Silencing : Practices of Cultural Regulation*, Getty Research Institute, Los Angeles, 1998.

comparabile cu cele ale RomaniaFilm plus cele ale Consiliului Culturii şi Educaţiei Socialiste), avea competenţe asupra întregii activităţi cinematografice, în producţie, distribuţie, exploatare, avea un control asupra publicaţiilor de cinema, stabilea planul tematic, era condus de un preşedinte cu rang de ministru şi dispunea de filiale în teritoriu (care se puteau bloca unele pe altele în decizii). Instituţia a fost se pare foarte criticată pe tot parcursul existenţei sale pentru lâncezeala birocratică si ineficacitatea organizatorică. Nu era însă singura care exercita un control asupra filmelor. În cadrul studiourilor (dintre care Mosfilm, Gorki sau Lenfilm erau cele mai cunoscute) existau „unităţi de creaţie" conduse de un cineast de renume, dar existau şi un comitet de partid, un colegiu însărcinat cu studierea scenariilor alături de un consiliu artistic care analiza proiectele. În cazul în care existau probleme cu un film, toţi membrii studioului puteau să îşi exprime părerea, existând, cu alte cuvinte, şi o presiune profesională si socială în afara celei ideologice. Într-un astfel de „microscosmos", cum îl numeşte autoarea, se năşteau conflicte, favoritisme, presiuni care multiplicau efectele imixtiunilor oficiale în filme.

Altă structură implicată în cenzură a fost *Uniunea Cineaştilor*, dar nu direct, ci mai degrabă prin rolul politic de intermediar între cineaşti, *Goskino* şi Comitetul Central. Exista şi cenzura Partidului, prin tutela asupra *Goskino* sau prin comitetele de partid din cadrul studiourilor. În interiorul studiourilor şi al *Goskino*, o funcţie importantă o aveau redactorii, responsabili cu prelucrarea scenariilor şi cu supravegherea filmărilor. Titulatura este ambiguă fiindcă, după cum remarcă autoarea, este dificil de spus „unde se termina redactarea şi unde începea cenzura". Pe lângă aceste niveluri oficiale de control, numeroase administraţii (Ministerul Apărării, de exemplu) sau persoane de rang înalt puteau interveni neofical în favoarea sau împotriva unui film. Aflăm cu această ocazie că practica vizionării filmelor de către membrii nomenclaturii, în familie, în *dacha* personală, era una curentă si era adesea urmată de astfel de imixtiuni. În schimb, despre rolul KGB, ca actor din umbră al sistemului, nu aflăm mai nimic. Dintre etapele cenzurii unui film, cea mai drastică pare să fi fost cenzura în *amonte*, la nivel de scenariu. De exemplu, un scenarist era obligat prin contract să prezinte trei versiuni diferite (!) ale aceluiaşi scenariu. Un control exista şi pe perioada filmărilor, dar şi după ce filmul era gata. În această etapă, se atribuiau categorii valorice de la 1 la 4, în prima intrând filmele despre care se anticipa că vor avea succes, în ultima – cele total interzise. Miza responsabililor cinematografiei era de a avea cât mai puţine filme în această din urmă situaţie, unul dintre subterfugiile folosite în acest scop fiind autorizarea unui film problematic dar nedistribuirea lui în sali. Această abilitate a sistemului de a oculta problemele a făcut ca unele filme să se găsească în situaţia paradoxală de a fi „interzise şi totodată neinterzise". În ciuda acestor constrângeri, cineaştii aveau numeroase strategii de a ocoli cenzura, de exemplu, încheind un film problematic printr-un final de tip „happy-end comunist".

Legat de traiectoriile cineaştilor, autoarea alegea să vorbească despre Aleksei Gherman, Elem Klimov, Kira Muratova şi Andrei Konchalovski. Gherman şi Muratova au avut numeroase probleme cu cenzura, filmele lor ramânând necunoscute publicului până în perioada perestroikăi. Ei au beneficiat de o vizibilitate în străinătate abia după

acest moment, spre deosebire de Andrei Tarkovski sau Sergei Parajanov, cărora recunoaşterea internaţională timpurie le-ar fi asigurat, se pare, o mai mare marjă de manevră în raport cu cenzura. Ar fi poate interesant de menţionat conexiunea realizatoarei Kira Muratova cu România. Aceasta s-a născut la Soroca, dintr-un tată rus şi o mamă româncă, cu funcţii de responsabilitate politică în ţară. Realizatoarea a studiat cinematografia la Moscova, unde a rămas să lucreze, ceea ce pare că a dus la o marginalizare a sa în sfera cinematografiei. Martine Godet sugerează că statutul de permanentă străină se reflectă în universul cinematografic aparte al cineastei, în care apar teme precum incomunicabilitatea, atomizarea socială, dramatismul problemelor familiale sau ale universului feminin. Aceste teme au conturat „un cinema de autor", neagreat de putere, situaţie care a contribuit şi mai mult la ostracizarea cineastei. Dacă realizatori precum Muratova au avut mult de suferit din cauza cenzurii, alţii au dat dovadă de o mai mare adaptabilitate. Konchalovski, considerat geniu al generaţiei din care face parte şi Tarkovski, s-a redirecţionat spre filme conformiste după problemele cu cenzura survenite la filmul său de debut. Ne-am fi aşteptat să găsim în această parte, cât şi în interviurile din finalul cărţii, mai multe detalii despre emoţiile şi frustrările cineaştilor, anunţate de autoare în introducere. Fiind probabil prea atentă la a nu intra în logica victime-călăi, aceasta a trecut pe lângă informaţii extrem de preţioase legate de afecte, de felul personal în care au fost experimentate contradicţiile sistemului. Astfel de detalii pot fi obţinute dintr-o sursă de documentare cum sunt interviurile, exploatate de altfel pe larg în alte părţi ale lucrării, uneori chiar în detrimentul unor surse mai consistente, cum ar fi documentele de arhivă.

Cercetarea lui Martine Godet nu oferă prea multe detalii despre organizarea cantitativă a producţiei, care ar fi folositoare într-o eventuală perspectivă comparativă cu alte cinematografii din fostul bloc sovietic. Câteva date reţin însă atenţia pentru că dau o idee despre grandoarea cinematografiei sovietice. Astfel, aflăm că un cetăţean sovietic vedea 18,5 filme pe an, cel puţin, în 1968 ; în acelaşi an, numărul studiourilor pentru filmele de ficţiune era de 21, pentru actualităţi existau 32 de studiouri, în timp ce televiziunea dipunea de 100 ; în 1956, producţia anuală era deja de 85 de filme ; unui film care primea categoria 1 de difuzare i se puteau acorda 300 de copii pentru difuzare ; un film trebuia realizat în 294 de zile şi nu era considerat rentabil decât de la 19 milioane de spectatori în sus ; filmele realizate în Republici erau dublate în rusă (nu subtitrate), formulă valabilă şi pentru export – modalitate subtilă de a controla mesajul unui film. Ce însemnau aceste cifre raportate la obiectivele iniţale ale regimului de a face din cinematografie „cea mai importanta dintre arte" (Lenin), nu aflăm din păcate din acest studiu. Cifrele impresioneaza totuşi, dacă ne gândim numai la faptul că în România climaxul producţiei a fost atins în 1983, cu 32 de filme de lung metraj. Astfel de date factuale, informaţii privind tensiunile dintre centru şi periferie, sau cu referire la situaţia naţionalităţilor şi republicilor, nu sunt amintite decât tangenţial de autoare.

Studiul pune în evidenţă faptul că instituţiile exercitau un control foarte strâns asupra cinematografiei, dar şi că existau persoane în funcţii de responsabilitate care puteau fi protectori ai cineaştilor, care îşi asumau riscuri pentru un film susţinând

totodată în public o părere conformă cu aşteptările oficiale. Comportamenul şi limbajul dublu, relaţiile de patronaj, clientelismul, denunţurile, favoritismele sunt arme la dispoziţia puterii, dar şi a cineaştilor, care se folosesc de ele fie pentru a-şi creşte sfera de autonomie, fie pentru a o limita pe cea a colegilor. Această conflictualitate latentă, cauzată de controlul instituţional dublat de cel personal, pare a fi unul dintre efectele guvernamentalităţii socialiste în cinematografie care a dus la explozia relaţiilor dintre cineaşti după perestroika. Concluzia autoarei este că în toată perioada care a urmat morţii lui Stalin au fost reafirmate constant valorile realismului socialist, iar în domeniul cenzurii nu a existat o ruptură radicală, deşi controlul s-a exercitat într-o modalitate mult mai „discretă". În privinţa rolului *intelighenţiei* în impulsionarea schimbărilor, se pare că el nu este de neglijat, cel puţin în cinematografie, unde, cu ocazia Congresului Uniunii Cineaştilor din 1986, s-a manifestat în mod precoce o dorinţă de liberalizare (de înlăturare a cenzurii). În România, cinematografia nu se poate lăuda cu un asemenea rol, fiind în perioada respectivă mai degrabă o „Cenuşăreasă" a culturii, decât un motor al unor astfel de transformări.

Prin această cercetare, Martine Godet ne oferă un tablou detaliat al unei perioade mai puţin studiate din cinematografia sovietică. Cu toate acestea, câteva aspecte ar fi meritat poate explorate mai în profunzime : o raportare a filmelor cenzurate la cele care au avut succes, pentru a înţelege mai bine ecartul faţă de canonul oficial ; sondarea specificităţii mediului cinematografic de a permite exprimarea unei critici, cu alte cuvinte, analiza unor modalităţi tehnice şi estetice prin care cineaştii reuşeau distanţarea faţă de normele realismului socialist ; stabilirea unor paralele cu perioada stalinistă şi cu situaţia altor cinematografii ale blocului sovietic pentru a înţelege mai bine *intensitatea* fenomenului cenzurii. Dincolo de aceste minusuri, lucrarea este una valoroasă cel puţin pentru schimbarea majoră de perspectivă pe care o propune asupra cenzurii. Spre deosebire de majoritatea studiilor dedicate comunismului care abordează fenomenul plecând de la o premiză teoretică dihotomică, a unei cenzuri monolitice, represive, exercitate de sus în jos, această documentare minuţioasă a circuitelor cenzurii arată că există negociere, jocuri de culise, ambiguităţi, că victimele pot fi la rândul lor călăi şi invers. O astfel de concluzie nu poate decât să pledeze în favoarea cât mai multor studii de istorie socială, de la care putem spera o înţelegere mai nuanţată a inconsitenţelor şi a paradoxurilor, a specificităţilor locale şi a variabilităţilor temporale ale regimurilor comuniste.

Dalia Báthory

Jan Tomasz, Gross, Irena Grudzińska Gross, *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust* [*Roadă aurie. Întâmplări la periferia Holocaustului*]

Oxford University Press, 2012, 135 p.

Recenzia unei cărţi cum este cea a lui Jan T. Gross şi a Irenei Grudzinska Gross, *Golden Harvest. Events at the Periphery of the Holocaust* [Roadă aurie. Întâmplări la periferia Holocaustului] se poate scrie doar cu mare tristeţe. Tristeţe resimţită pentru oamenii nevinovaţi care şi-au pierdut vieţile în cel de al Doilea Război Mondial, tristeţe pentru tot ceea ce este uman, dar şi-a pierdut umanitatea în acele zile în care empatia a dispărut de pe suprafaţa pământului. Milioane de oameni disperaţi nu au avut spre cine să se îndrepte pentru a primi ajutor – singurătate absolută înainte de moarte. Moartea fiind pedeapsa capitală pentru vina de a fi fost evreu – o sentinţă pentru care cei mai mulţi ţărani polonezi şi-au asumat dreptul de a o pronunţa sau chiar executa – fiind în acelaşi timp procurori, judecători şi uneori chiar călăi (evident, din formulă lipsind avocatul apărării, devenit prea scump pentru „cadavrele în viaţă”, aşa cum erau văzuţi evreii în ochii celor mulţi). Şi tristeţe pentru dispariţia spontană a tuturor promisiunilor de civilizaţie pe care Magna Charta le-a adus începând din secolul 13.

Cei doi autori folosesc ca pretext o fotografie, aparent a unor ţărani care se odihnesc în pace după adunarea recoltei. O fotografie făcută de un amator, aşa cum se subliniază în carte, deoarece un detaliu minor, dar foarte important, nu intră în centrul atenţiei : la picioarele ţăranilor se află oase şi cranii umane, ordonate corect şi cu mare grijă. Ţăranii se sprijină liniştiţi în propriile lor unelte. Lângă ei se află un grup de soldaţi. În spatele tuturor, nişte arbuşti împrăştiaţi. Pământul pare a fi lipsit de viaţă, uscat. De fapt, este cenuşa a aproximativ 800.000 de evrei gazaţi şi incineraţi la Treblinka, între anii 1942 şi 1943. Pe acest teren, ţăranii au căpătat obiceiul de a căuta orice rămăşiţe de aur provenite din bijuterii sau din danturile decedaţilor. Fotografia, astfel descrisă de autori, este momentul culminant care declanşează nararea mulţimilor de poveşti de groază ale victimelor de fiecare zi ale regimului

nazist şi ale colaboratorilor săi voluntari. Sunt poveşti „de deasupra" şi poveşti „de sub" pământ, cele mai multe despre dezumanizare, atât a victimelor, cât şi a călăilor.

Cartea numără 26 de capitole, plus o „Introducere", o „Postfaţă" şi un „Index". Toate indică spre faptul că periferia omorului industrializat organizat de nazişti a avut propriile reguli. Mai mult, a fost susţinută cu bucurie de comunităţile locale, care au avut parte de un boom economic survenit din exploatarea celor disperaţi şi suferinzi : „Jefuirea posesiunilor evreilor a fost un element important al circulaţiei bunurilor, un aspect al vieţii economice, şi astfel şi un fapt social, iar nu un comportament accidental al unor indivizi lipsiţi de morală", afirmă autorii (traducere proprie, n.r.).

Fotografia menţionată mai sus arată ceea ce cartea explică : au fost mulţi cei care au avut de câştigat de pe urma Holocaustului, iar oamenii şi-au adaptat perfect valorile morale pentru a putea să aibă avantaje cât mai mari de pe urma fugarilor, a muribunzilor sau chiar a morţilor : „Este esenţial să găsim un mod de a arăta jaful asupra evreilor aşa cum a fost : o practică socială, nu o activitate criminală sau rezultatul unui comportament deviant al unor indivizi dubioşi". A face afaceri din „serviciile de întrajutorare" a devenit o altă practică socială acceptată : de la comerţul cu apă şi hrană, vândute celor flămânzi din trenurile de deportare în schimbul unor sume enorme de bani, până la fixarea unor taxe imense de închiriere a unor ascunzători mizerabile, „ajutorul" primit a avut de fiecare dată un preţ, pe care evreii îl plăteau fără să ştie niciodată dacă nu cumva era cel al propriei lor vieţi.

Un alt subiect dificil abordat de autori a fost acela al lipsei de reacţie din partea Bisericii Catolice poloneze, care nu a avut niciodată o poziţie oficială în această problemă. Mai mult decât atât, aşa cum se poate observa în cuprinsul lucrării, preoţii înşişi au fost prinşi în plasa lăcomiei, lăcomia fiind, de cele mai multe ori, singura motivaţie din spatele comportamentului afişat faţă de evrei, în timpul ocupaţiei germane :

> În imaginaţia celor mai mulţi ţărani polonezi, ideea de evreu echivala cu ideea de bani. Şi cum oricine se confruntă cu pericolul anihilării ar plăti oricât să supravieţuiască, această credinţă, oricât de greşită, a devenit o formulă care s-a confirmat pe sine, o profeţie care s-a auto-îndeplinit. Această aură de bogăţie s-a păstrat asupra evreilor chiar şi după moarte, aşa cum demonstrează fotografia noastră,

scriu Jan şi Irena Gross (traducere proprie, n.r.). Ei completează astfel imaginea dezumanizării (sau reinventează ceea ce înseamnă umanitate) pe care o prezintă Tzvetan Todorov în *Confruntarea cu extrema. Victime şi torţionari în secolul XX*. Cu toate astea, în *Golden Harvest*, perspectiva este cu mult mai întunecată : dacă în lagărele de concentrare (care presupun deprivare de libertate, demnitate şi spaţiu privat) apare vrând-nevrând o redefinire a moralităţii şi a codului etic, standardele din afară pierzându-şi limitele în încercarea de a face faţă condiţiilor extreme din interior, în ceea ce priveşte traiul într-o situaţie liminală în condiţii de libertate aproximativă (satele poloneze), acesta nu exclude posibilitatea de a alege. Iar alegerea a fost făcută. Unul dintre autorii frecvent citaţi de autorii cărţii, Saul Friedlander,

susţine : „Niciun grup social, nicio comunitate religioasă, nicio instituţie academică sau asociaţie profesională din Germania ori din Europa nu şi-a declarat solidaritatea cu evreii (deşi unele biserici creştine au declarat că evreii convertiţi fac parte din comunitatea lor, până la un punct) ; dimpotrivă, cele mai multe comunităţi şi multe grupuri puternice au fost implicate direct în exproprierea evreilor, fiind nerăbdătoare, fie şi din lăcomie, ca aceştia să dispară cu totul. Astfel, politicile anti-evreieşti naziste sau similare lor au putut să se dezvolte până la limitele lor extreme, fără să interfereze cu interese contrare majore [subl. ns.]".

Cartea începe cu o fotografie şi se încheie cu o avertizare, în cuvintele lui Yehuda Bauer : „nu e îngrijorător că torţionarii au fost inumani. Ci că erau oameni, exact ca şi noi". Titlul cărţii, în limba engleză, nu are niciun marcaj lexico-gramatical : un substantiv şi un adjectiv sunt aduse laolaltă, în afara structurii clasice gramaticale a articulării – poate pentru că aceste roade culese de ţărani nu erau nici comune (nu era un obicei de fiecare zi, cel al căutării de aur într-un munte de cenuşă provenit de la 800.000 de cadavre), dar nici din sfera extraordinarului (devenise un habitus economic pe parcursul a mai multor ani), ci erau fructele unei acţiuni aflate în afara structurii morale care articulează de regulă viaţa unei comunităţi.

Georgiana Leşu

Gabriel Dimisianu, *Amintiri şi portrete literare*

Editura Humanitas, Bucureşti, 2013, 216 p.

Născut în 1936 la Brăila, Gabriel Dimisianu este unul dintre cei mai importanţi critici literari ai generaţiei lui. Începând cu 1968, devine redactor-şef al *Gazetei Literare*. După o scurtă perioadă petrecută la *Amfiteatru*, rămâne la revista numită de acum *România Literară*, unde ajunge redactor-şef adjunct, apoi director adjunct. Cea mai recentă lucrare a lui Gabriel Dimisianu – *Amintiri şi portrete literare*, ne propune o reîntoarcere în mijlocul lumii literare a anilor 1960, o perioadă deloc lipsită de evenimente interesante. Reprezentant al noii generaţii de critici literari, Dimisianu ia parte la toate schimbările majore ale vremii. Începând cu desprinderea de proletcultismul pe care generaţia lui alege să îl ignore, până la schimbările produse în 1989, autorul este martor şi personaj deopotrivă.

Amintirile sunt redactate ca o continuare a volumului *Lumea Criticului* (Editura Fundaţiei Culturale Române, 2000), a cărui parte de final cuprinde portrete ale unor nume din mediul literar românesc (câteva). Regăsim aici cea mai mare parte a personajelor evocate şi în volumul de faţă, printre care : Tudor Vianu, Ury Benador, Georgeta Mircea Canciov, George Ivaşcu sau Nichita Stănescu. Amintirea lor este încadrată în atmosfera din lumea literară a acelor ani şi pusă în legătură cu elanul creator permis de micile schimbări ideologice. Gabriel Dimisianu evocă şi atmosfera redacţiei *Gazetei Literare* şi a Bucureştiului în care scriitorii vremii se întâlneau în localuri boeme, pentru nesfârşite dezbateri. Fiind bine primite, şirul textelor de acest gen este continuat şi concretizat în volumul de faţă. Fără a fi structurate pe capitole, compuse numai din texte care pot fi citite şi individual, *Amintirile* lui Dimisianu adună laolaltă evocări, personaje şi stări de spirit.

Lucrarea relevă o frumoasă imagine a perioadei interbelice, pe care autorul o cunoaşte mai mult din povestirile părinţilor. Nu poate să nu observe cum, prin comparaţie, anii pe care nu i-a trăit păreau a fi mai aşezaţi şi a oferi mai multe posibilităţi pentru persoanele ambiţioase, cu un puternic cult al muncii, precum tatăl său şi librarul preferat al oraşului. Anii copilăriei, deşi petrecuţi în plin război, îi apar în termen de inedit : pentru un copil, fiecare zi petrecută astfel deschide noi

posibilităţi de explorare şi de joc. Volumul de faţă, cu un puternic caracter memorialistic, nu porneşte totuşi de la perioada copilăriei, ci din momentul primelor contacte cu lumea literară. Lucrarea îşi propune să redea atmosfera unei epoci, lăsând pentru partea de final a volumului rememorări din oraşul natal şi impresii referitoare la o societate liberă, aşa cum ajunge să o cunoască prin ochii altora. Incursiunea în interbelic are ca punct de plecare realităţile prezentului, dar şi motivul copilăriei „furate” de război, un punct atât de comun al criticii anilor 1960. Lansată fiind de *Moartea Căprioarei* lui Nicolae Labiş, tema devine una cu adevărat distinctă în generaţia lui.

Personajele literare ale vremii sunt evocate în cadrul unei reconstituiri vii a societăţii şi politicii, o reconstituire care situează cititorul în mijlocul acţiunii. Interesant este că Dimisianu nu reconstruieşte personajul din toate punctele de vedere, nu îl situează atât de mult în antiteze şi în diverse luări de poziţii, pe cât de mult îi evocă imaginea pe scena literară românească. Dacă pe alocuri menţionează compromisurile pe care scriitorii sunt nevoiţi să le facă, deseori caută să îi justifice. Adesea nu se lasă influenţat de aceste compromisuri în judecarea talentului sau a locului ocupat în istoria literaturii române. Dimisianu vorbeşte cu admiraţie despre scriitorii interbelici, pe care îi aprecia generaţia lui. Deşi unii ajung să fie cunoscuţi pentru concesiile făcute politicii, autoritatea lor rămâne neştirbită. Mai ales în condiţiile în care scriitorii tineri ai anilor 1960 nu aveau modele la care să se raporteze. După realismul socialist extrem de dur din anii 1950, care avusese drept rezultat o producţie literară prea puţin remarcabilă, reprezentanţii de marcă ai literaturii române rămăseseră tot „interbelicii”.

Criticul îşi începe demersul memorialistic răspunzând la o întrebare care îi frământă pe toţi cei interesaţi de viaţa culturală a comunismul românesc : de ce nu au polemizat „şaizeciştii” cu generaţia „cincizecistă” ? Răspunsul vine cât se poate de franc şi simplu : ignorarea lor s-a dovedit a fi o alegere mai înţeleaptă în condiţiile controlului ideologic puternic al acelor ani. Demersul lor nu ar fi avut nici o izbândă, aşa că „noul val” a ales să îşi îndrepte atenţia şi admiraţia către scriitorii consacraţi din interbelic. Autorul îşi aminteşte cu simpatie de figura unui Tudor Vianu, cu al său costum gri închis tăiat impecabil şi cu disponibilitatea de a ajuta cu ce îi stătea în puteri, în ciuda imposibilităţii de a decide în detrimentul politicului : intervenţia pe lângă Daicoviciu, rectorul universităţii clujene, pentru a accepta un student se soldează cu un eşec. După numai o lună de zile, hotărârea rectorului este anulată de UTM. Tot Dimisianu duce în scenă şi imaginea lui Arghezi, a cărui moarte este „memorabilă” datorită ovaţiunilor din stradă la adresa lui. În plin comunism, o persoană din afara politicii era ovaţionată în public.

O personalitate care nu putea lipsi din evocările lui Dimisianu este Zaharia Stancu. Un nume important pe scena literaturii româneşti, Zaharia Stancu îl intimida chiar şi pe Ceauşescu, atunci când se afla în prezenţa lui. Sunt descrise cu mult umor scenele în care scriitorul orgolios ameninţa cu emigrarea, în faţa unor înalţi funcţionari ai Comitetului Central. Zaharia Stancu interpreta de fiecare dată un adevărat act dramatic, vorbind despre o plecare în Portugalia, pentru a deveni „măturător de străzi”. O astfel de scenă se petrece în scopul obţinerii permisiunii de a publica în „România

Literară" un articol favorabil filmului regizat de Lucian Pintilie – *Reconstituirea* (România, 1971). Zaharia Stancu a rămas o figură emblematică pentru scriitorii vremii, cel care reuşea de fiecare dată să îşi atingă scopurile, fiind considerat un protector al scriitorilor în faţa abuzurilor puterii. La moartea sa, lumea literară a fost, se pare, cuprinsă de un autentic sentiment de spaimă.

În climatul sobru al deceniului şase, apare figura unui Fănuş Neagu, cel care nu se temea de nimic şi care vorbea vrute şi nevrute. Dimisianu îl cunoaşte pe Fănuş Neagu încă din vremea studenţiei la Şcoala de Literatură Mihai Eminescu, unde a studiat doar un an, fără a frecventa cursurile. Ulterior, *Fănuş Neagu* s-a angajat la *Scânteia Tineretului*. Cunoscuta lucrare *Frumoşii nebuni...*, se inspiră din boema tinerilor scriitori bine plătiţi, clienţi ai localurilor bucureştene.

Deşi marcaţi de teamă şi de ideologizare, anii comunismului românesc au adus şi mici oscilaţii şi momente de respiro, aşa cum susţin *Amintirile* lui Dimisianu. O mică dezmorţire ideologică avusese loc în perioada 1954-1955, deşi *dezgheţul* ce a urmat morţii lui Stalin a fost acceptat cu reticenţă şi neplăcere de către Dej. Un aer mai relaxat se simte şi în perioada 1958-1959, în redacţia *Gazetei Literare*, fapt datorat personalităţii lui Paul Georgescu, cel care surprindea prin dualism : atât de dogmatic şi de liberal în acelaşi timp. Sub conducerea lui avea să se formeze grupul tânăr de la *Gazetă*, din care făcea parte şi Nicolae Breban. Acestuia din urmă, Dimisianu îi atribuie primul gest de disidenţă, înaintea celor ale lui Dorin Tudoran, Paul Goma, Dan Deşliu ş.a.m.d. Intrat în Partid în 1968, odată cu valul de optimism al perioadei, acelaşi care îi purtase şi pe Ivasiuc şi pe Goma către „carnetul roşu", Breban ajunge să fie dezamăgit de politica culturală ceauşistă. Aflat în Franţa în 1971, Breban, membru al Comitetului Central, dezaprobă public, în presa occidentală, măsurile regimului Ceauşescu.

Ovid S. Crohmălniceanu este un alt nume important, despre care criticul îşi aminteşte cum, la un moment dat, face notă discordantă cu ororile regimului. Autor al textului reprobabil *Despre realismul socialist*, Crohmălniceanu ajunge să fie admirat de generaţia optzecistă întrucât, în anii ceauşismului, îşi răscumpără cedările, exprimându-şi nemulţumirea faţă de politicile culturale aberante ale regimului. Aşa îl prezintă Dimisianu care, fără a face abstracţie de scrierile profund ideologizate ale celui numit *Croh*, îl vede şi în postura în care lua atitudine în adunări scriitoricesti, sau chiar în faţa lui Ceauşescu.

Alături de colegii de la *Gazeta Literară* şi de la *România Literară*, Gabriel Dimisianu rămâne o figură şi un produs al anilor 1960, al unei atmosfere emulatoare care atinge apogeul în 1968. Sunt anii în care Titu Maiorescu este reabilitat, normele realismului socialist se îmblânzesc, iar creaţia se mai poate îndrepta şi spre aspecte individuale. Chiar în interiorul redacţiilor încep să apară oameni pregătiţi şi talentaţi, vechii proletcultişti fiind retraşi din prima linie, situaţi pe posturi mai mărunte – bine plătite ce-i drept –, şi „toleraţi" până la pensionare.

Deşi în evocările sale se vizează în principal perioada comunismului românesc, Dimisianu şi-a continuat activitatea şi după 1990. Prezenţa sa îndelungată în câmpul literar îi oferă astfel o perspectivă de ansamblu, iar evoluţiile postdecembriste sunt,

de fapt, factorul determinant pentru acest proces de rememorare. Dimisianu transformă numele importante ale vieţii literare româneşti în adevărate personaje, pe care le evocă rând pe rând şi cu ajutorul cărora recreează o întreagă societate. Are în vedere nume importante, alături de scriitori uitaţi, critici şi factori de decizie ai vieţii culturale a vremii. Observă de fiecare dată legătura cu elementul politic şi oferă circumstanţe atenuante multor scriitori acuzaţi după 1990 de colaborare cu regimul. Priveşte cu indulgenţă şi nostalgie spre o perioadă a tinereţii, spre anii în care s-a format şi care au fost marcaţi de o emulaţie intelectuală şi de un spirit de optimism general, la care a aderat cea mai mare parte a tinerilor din anii 1960. Reuşeşte să evidenţieze şi imagini pozitive asupra acelor ani şi îşi aminteşte cu plăcere de sediul din Ana Ipătescu, şi de perioada în care revistele Uniunii Scriitorilor funcţionau în mare confort în sediul somptuos al frumoasei case a lui Max Auschnit. Atmosfera trepidantă din sediul care găzduia trei redacţii, agitaţia de pe coridoare şi activitatea intensă până la orele serii se prelungeau până în noapte în localurile din zonă. Disputele pe teme culturale îi purtau pe boemii scriitori în localurile *Turist*, *Podgoria*, *Grădiniţa*, *Poarta Albă*, *Caviar* şi *Doamna Candrea*, toate situate în arealul Magheru-Piaţa Romană-Amzei.

Dincolo de figurile importante pe care le evocă, lucrarea lui Gabriel Dimisianu are meritul de a aduce în discuţie şi scriitori uitaţi precum Ury Benador, Georgeta Mircea Canciov, Marcel Mihalaş, Mihail Crama. O altă calitate a volumului rezidă în reconstrucţia într-o lumină pozitivă a unor ani deloc lipsiţi de dificultăţi pentru scriitorii români. Se raportează la trecut într-o manieră senină şi reuşeşte astfel să se încadreze în rigorile obiectivităţii. Cu toate că are tendinţa de a oferi circumstanţe atenuante tuturor cedărilor făcute în epocă, nu scoate din discuţie momentele blamabile pe care le prezintă în detaliu. Gabriel Dimisianu aşterne pe hârtie realitatea acelor ani aşa cum şi-o aminteşte. O face, însă, cu bună credinţă, lăsând în urmă un sentiment de acceptare a trecutului.

Mihaela Toader

Dinu Zamfirescu, *Cârtiţele Securităţii. Agenţi de influenţă din exilul românesc*

Editura Polirom, Iaşi, 2013, 256 p.

O carte apărută de curând, *Cârtiţele Securităţii. Agenţi de influenţă din exilul românesc*, cuprinzând texte şi documente inedite din arhiva CNSAS, propune o nouă versiune asupra dimensiunilor controversate ale acţiunilor de influenţare a exilului românesc postbelic de către regimul de la Bucureşti, precum şi rezultatul operaţiunilor acestora prin intermediul unor agenţi de influenţă : Virgil Veniamin, Eftimie Gherman şi Pamfil Şeicaru. Lucrarea semnată de Dinu Zamfirescu a apărut la Editura Polirom, cu sprijinul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc şi al Fundaţiei Konrad Adenauer.

Elementul de noutate al acestui volum derivă din faptul că, pentru prima dată, au fost cuprinse între copertele unei cărţi documente care prezintă aspecte mai puţin cunoscute din viaţa unor personalităţi din exilul românesc postbelic. În plus, lucrarea defineşte noţiuni esenţiale pentru înţelegerea raporturilor, precum „exil", „emigraţie", „diasporă", „spion" şi „agent de influenţă". De asemenea, sursele din această lucrare permit istoricilor preocupaţi de studiul istoriei exilului postbelic să identifice rolul şi pârghiile agentului de influenţă din exil în raport cu exilaţii şi modalităţile de acţiune ale regimului comunist *împotriva exilului ca entitate*. Preocupări în conturarea unei *imagini a exilului prin prisma notelor informative* ale Securităţii au mai avut Mihai Pelin, în lucrarea sa *Opisul emigraţiei politice. Destine în 1.222 de fişe alcătuite pe baza dosarelor din arhivele Securităţi*, şi Aurel Sergiu Marinescu, în volumul său *O contribuţie la istoria exilului românesc*.

Limitele cronologice ale prezentei lucrări sunt stabilite de parcursul fiecăreia dintre cele trei personalităţi în calitatea lor de agenţi de influenţă în exil. Ca limită cronologică minimă, documentele sunt sincrone cu începuturile activităţii Direcţiei de Informaţii Externe (DIE). Autorul ne prezintă în „Cuvânt-înainte", pe lângă exemplificarea unor cazuri cunoscute de compromitere şi influenţare a exilului românesc, şi „tentativele de discreditare a unor exilaţi români de către Securitate prin intermediul unor publicaţii în limba română ce apăreau în străinătate" : *Vestitorul*, *Dreptatea*,

Stindardul, denumit ulterior *Stindardul Românilor*, dar şi acţiunea Securităţii exprimată prin „*dialogul cu ţara*” sau dezinformarea prin publicaţia *Glasul Patriei* (pp. 11-13). Totodată, Dinu Zamfirescu promite o continuare a demersului său, printr-o analiză a „cazului” Iosif Constantin Drăgan şi a „Asociaţiei Culturale Internaţionale a Etniei Române” (ACIER), înfiinţată în 1983 la Viena.

Virgil Veniamin reprezintă primul studiu de caz referitor la agenţii de influenţă în exil. Stabilit la Paris, după ce a stat o vreme la Viena, acesta apare în sursele Securităţii cu numele conspirativ „Mina”. Documentele cuprinse în volum redau intenţiile de recrutare din 1952 : „Inteligenţa şi cultura sa i-ar asigura posibilităţi de muncă pe linie informativă fără riscul de a se descoperi [...] iar în afară de ataşamentul său faţă de familie, credem că vor putea avea influenţă favorabilă asupra procesului de recrutare şi unele argumentări de ordin politic” (p. 18). Unul dintre motivele pentru care Virgil Veniamin a fost recrutat, aşa cum reiese din sursele documentare din acest volum, a fost acela de a da informaţii despre emigraţie şi fruntaşii săi, despre biserica română, despre Institutul Universitar „Carol I”. De asemenea, el a fost folosit şi pentru a obţine informaţii de la generalul Platon Chirnoagă despre membrii Gărzii de Fier, dar şi cu scopul de a întocmi un raport detaliat despre Horaţiu Comăniciu, „membru important al emigraţiei române” (p. 26*)*. Din 1963, Virgil Veniamin este rebotezat „Armeanul”, iar din informaţiile pe care trebuia să le livreze în calitatea sa de agent al Securităţii redăm doar câteva : informaţii potrivit cărora francezii „Basdevant şi Lalloy, directori la MAE francez, s-ar fi consultat cu fugarii români în perioada tratativelor culturale Franţa – R.P. Română” (1962-1963) ; informaţii despre Berlinul Occidental, unde s-ar fi organizat o zi specială a victimelor comuniste (29 noiembrie 1962) etc. (pp. 40-41). Dintr-o altă sursă a CNSAS, pe care Dinu Zamfirescu ne-o redă în lucrare sa, „se poate afla trecerea, în mod oficial a lui Veniamin în *categoria agenţilor*” (p. 41).

Dintr-un alt text din arhiva CNSAS (fond *SIE*, dosar 1163, ff. 85-89), care se regăseşte în volum, ni se relevă faptul că, la 24 ianuarie 1968, Virgil Veniamin primeşte un alt nume de cod – „Stamate”. În document se mai subliniază faptul că „Stamate” a beneficiat de un salt calitativ în urma prezentării unui număr mare de informaţii de calitate superioară. Pe de altă parte, în document se mai arată nesiguranţa organelor Securităţii faţă de Veniamin : „Nici până acum nu este clar pentru noi dacă americanilor, al căror agent este, le-a spus că este informatorul nostru. Noi nu am stabilit încă dacă „Stamate” este agentul DST şi dacă este dirijat spre noi cu sarcini precise” (p. 44). Colaborarea lui Virgil Veniamin cu Securitatea se încheie, potrivit unui document din arhiva CNSAS, pe care autorul ni-l redă integral, atunci când Securitatea propune „abandonarea informatorului Stamate din „Satu Mare”[1] pe motivul că, prin scandalul provocat de românii exilaţi din Franţa, Veniamin nu mai putea servi Securitatea” (p. 46). Dincolo de colaborarea dintre Veniamin şi Securitate, Dinu Zamfirescu redă în lucrarea sa şi alte documente care ne relevă complexitatea

1. Numele codificat dat Franţei în documentele Securităţii.

cazului Virgil Veniamin, în calitate de agent de influenţă, dar şi evaluarea activităţii acestuia în raport cu exilul românesc sau în raporturile cu Franţa.

Al doilea studiu de caz pe care ni-l prezintă Dinu Zamfirescu se referă la Eftimie Gherman. Imaginea acestuia ne este prezentată prin „ochii" Securităţii, aşa cum este relatată în paginile publicaţiei *Glasul Patriei*[1] : „Există un simbriaş în emigraţie care, aidoma altora de teapa lui, şuieră în grătarele microfoanelor duşmane venin asupra patriei, plătit peşin cu dolari". Din 1952, Eftimie Gherman înfiinţează revista *România Muncitoare*, având-u-i drept colaboratori pe Virgil Ierunca, Grigore Gafencu şi Pamfil Şeicaru. În această publicaţie, dar şi cu diverse alte ocazii, luările de poziţie ale lui Eftimie Gherman împotriva Partidului Comunist/Muncitoresc Român, a Uniunii Sovietice şi faţă de regimul din ţară au atras reacţii din partea celor de la Bucureşti (p. 59). Astfel, dintr-o broşură editată în limba franceză de către Ministerul Afacerilor Externe, care era distribuită la ambasadele româneşti din străinătate, Eftimie Gherman era catalogat ca fiind „un agent provocator introdus de poliţie în sânul mişcării muncitoreşti care în 1919 a curmat greva minerilor de la Coşna-Drencova" (p. 59). Ulterior, Securitatea a luat măsuri extreme în cazul lui Eftimie Gherman, organizând în două rânduri răpirea şi aducerea acestuia în ţară. Ambele acţiuni de răpire au eşuat, iar din planul celei de-a doua încercări de răpire aflăm că „Savin", omul însărcinat cu răpirea, ar fi fost chiar omul de încredere al lui Eftimie Gherman (pp. 64-65). Nota informativă a Securităţii din 16 august 1966, redată integral în volum, reprezintă dovada colaborării lui Eftimie Gherman cu regimul. Apoi, acesta apare în documentele Securităţii sub numele conspirativ „Laurenţiu". Un alt document din 4 iulie 1967 subliniază că „factorul hotărâtor care a determinat schimbarea atitudinii lui „Laurenţiu", care din duşman a devenit un element de sprijin al nostru, a fost rezolvarea pozitivă a cererilor sale adresate conducerii partidului, personal lui Nicolae Ceauşescu" (p. 71). Unul dintre scopurile pentru care Eftimie Gherman a fost recrutat de organele Securităţii a fost acela de a influenţa postul de radio Europa Liberă, „dar şi pentru a-i influenţa, în favoarea aceluiaşi regim, pe fruntaşii socialişti occidentali, cu care „Laurenţiu" era în cele mai bune relaţii" (p. 75). Calitatea de agent de influenţă a lui Eftimie Gherman ne este dezvăluită de către autor şi din alte surse documentare, datând din 30 decembrie 1968. Din aceste documente aflăm că Eftimie Gherman a avut în vizor, în acţiunile sale, şi conducerea Bibliotecii Române din Freiburg. Revelatoare pentru „cazul Eftimie Gherman" este şi nota din 20 iunie 1971, prin care organele Securităţii evaluează pozitiv activitatea acestuia, menţionând totodată intenţia lui de a se repatria.

Al treilea agent de influenţă prezent în volum este Pamfil Şeicaru, cunoscut jurnalist, eseist şi prozator. Pamfil Şeicaru a părăsit România în 1944, stabilindu-se în Spania. Din 1963, Securitatea s-a interesat de activitatea sa din exil : „Deşi desfăşoară o activitate intensă pe tărâm publicistic, situaţia materială a lui Pamfil Şeicaru este precară [...]. Din material mai rezultă că se pregătea contactarea sa în vederea

1. Publicaţie redactată în România (însă distribuită doar în străinătate) de diverşi slujbaşi ai regimului, conţinutul materialelor fiind, în mare măsură, de propagandă şi dezinformare.

exploatării sale pe linie informativă" (p. 117). Iar în octombrie 1966 aflăm dintr-o notă a Securităţii că Pamfil Şeicaru avea deja numele de cod „Vlad". Dintre informaţiile pe care acesta le-a furnizat Securităţii erau menţionate : „Activitatea grupării lui Horia Sima în exil, poziţia guvernului spaniol faţă de lărgirea relaţiilor cu ţările socialiste etc." (p. 119). Din multitudinea de documente pe care autorul ni le pune la dispoziţie se poate observa că Pamfil Şeicaru a fost implicat în foarte multe acţiuni ale Securităţii, dată fiind şi calitatea acestuia de jurnalist, devenit agent de influenţă al regimului de la Bucureşti. Într-un raport din 16 august 1972 se precizează că „Vlad" „a dus acţiuni de influenţă favorabile ţării noastre pe lângă unii membri ai guvernului spaniol" (p. 186). De fapt, unul dintre scopurile pentru care a fost recrutat Pamfil Şeicaru a fost acela de a-l determina să „adopte o poziţie care să nu contrazică interesele R.S. România, [...] cât şi pentru folosirea acestuia pentru publicarea unor materiale favorabile ţării" (p. 188). Autorul subliniază calitatea de agent de influenţă a lui Pamfil Şeicaru redând un document din 1941 care demonstrează că acesta fusese trimis în Spania cu „o misiune specială informativă şi de propagandă". După cum se arată şi în volum, activitatea lui Pamfil Şeicaru „în domeniul influenţei nu era la prima sa prestare faţă de regimul comunist, ci l-a servit cu acelaşi *patriotism* şi pe Ion Antonescu" (p. 241).

Lucrarea de faţă captivează cititorul prin modul cum sunt prezentate documentele şi interpretările autorului, care ne oferă pe parcursul lecturii informaţii din ce în ce mai interesante. Consider că acest volum se constituie într-o frescă a ceea ce regimul de la Bucureşti reuşeşte să transforme în interiorul exilului prin mijoacele şi metodele organelor de Securitate, anulându-se expresia de sine şi de libertate intelectuală. De asemenea, volumul poate fi o sursă de referinţă pentru istoria „diplomatică" a exilului românesc postbelic.

Nicolae Drăguşin

Radu Preda, *Comunismul. O modernitate eşuată*

Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009, 368 p.

În ultimii zece ani s-a înregistrat un efort intens de traducere în limba română a unor autori care au privit comunismul dintr-o altă perspectivă decât cea strict dialectică a rezistenţei şi represiunii (dacă vorbim în termeni instituţionali sau de fenomen social) şi victimei – opresorului (în termeni de subiectivitate şi de relaţie personală). Autorii în cauză sunt, în principal, Eric Voegelin, Robert C. Tucker, Leszek Kolakowski, Jean-Pierre Sironneau. Acestora li se adaugă Carl Schmitt, Nikolai Berdiaev, Jacob Taubes şi chiar Henri de Lubac. Întregul efort de traducere, oricât de salutar în sine, n-ar fi trecut însă de nivelul recuperării unui decalaj istoric mai mult sau mai puţin impresionant (este vorba despre dezbaterea occidentală din anii 1960 şi 1970 care, parţial, pleacă de la dezbaterea care a cuprins anii 1930 şi 1940) dacă cititorii români înşişi nu ar fi articulat o contribuţie la dezbatere. Or, această condiţie necesară (dar nu şi suficientă !) a originalităţii a fost îndeplinită (deşi anemic din punct de vedere cantitativ) odată cu apariţia lucrării *Comunismul. O modernitate eşuată*, sub semnătura universitarului Radu Preda. Totuşi, o observaţie se impune : cercetarea atentă a amplei bibliografii dovedeşte că autorul se raportează selectiv la autorii invocaţi mai sus. Dacă acest fapt poate fi invocat ca slăbiciune, atunci aceasta ar putea fi foarte bine compensată de anvergura deschiderii către bibliografia de limbă germană. Cum probabil cea mai mare parte a titlurilor lipsesc din bibliotecile publice româneşti (ca să nu mai vorbim de traducerea lor), cartea devine un instrument de orientare tematică în vasta literatură de specialitate de limbă germană. Astfel, în funcţie de cum este privită, avem fie un volum-contribuţie la dezbaterea despre comunism ca religie politică, fie un volum-ghid în literatura de specialitate a mediului germanofon. Nu în ultimul rând, cărţii i-ar mai putea fi consemnat un merit : exploatarea aparatului critic din josul paginii nu doar pentru citările stricte, ci şi pentru extinderea discuţiei. Extinderea referinţelor nu se face însă de o manieră enumerativă, ci deseori sunt asociate în ceea ce ar putea da naştere unei veritabile polemici de idei. O carte care nu e în măsură să extindă discuţia, să-i deschidă cititorului noi orizonturi polemice şi-a ratat, probabil, într-o bună măsură menirea.

Volumul topeşte într-un întreg de sine stătător un şir de articole publicate în decursul anilor 2005-2007. Pentru că nu este doar o simplă compilaţie de articole jurnalistice (şi, în egală măsură, nici nu-şi propune să depăşească categoria eseului), cartea recenzată în rândurile de faţă are motive care îi stau la bază şi un scop pentru care a fost scrisă. Pentru a începe cu scopul, autorul cărţii îl prezintă astfel : „Paginile de faţă se doresc a fi o contribuţie la articularea consensului etico-politic a cărui lipsă un estic, dar şi un vestic sensibil la istoria întregii Europe au toate motivele să o resimtă ca nedreaptă, dureroasă şi periculoasă" (p. 14) ; „În acest efort de a nu lăsa amnezia să ţină loc de istorie şi să falsifice astfel proiectul actual de societate doreşte să se înscrie şi cartea de faţă" (p. 16) ; „Dorind să contribuie la articularea unui consens etico-politic, să evite ca amnezia să ţină locul istoriei şi să încurajeze lectura social-teologică a unui fenomen cu implicaţii profunde, eseul de faţă este structurat în opt capitole inegale ca dimensiuni şi plastate într-o ordine cronologică, ceea ce nu face însă din timp criteriul unic al manierei de ordonare a aspectelor analizate" (p. 24). Cele opt capitole sunt următoarele : „Argumentum", „Ideea : comunismul sau o modernitate eşuată", „Realitatea : revoluţii proletare în ţări agrare", „Victimele : crima ca metodă politică", „Eşecul : anul 1989", „Deconspirarea : cine este victima şi cine călăul ? ", „Condamnarea : dilema etică a Europei", „Concluzia : efectul devastator al religiilor atee".

Împlinirea celor două decenii de la prăbuşirea comunismului în Europa (1989) a reprezentat ocazia de a lua în serios câteva aspecte ale unei realităţi care, raţional vorbind, au devenit motive pentru un demers la început jurnalistic, iar apoi editorial : absenţa consensului, amnezia modernităţii ce stă la baza crizei identitare a continentului european, dar şi „o restanţă de ordin teologic" (autorul este de formaţie teolog) : „lectura spirituală a acestui capitol de laşitate şi de sfinţenie deopotrivă" (p. 17). Dacă primele două motive reprezintă reluarea mai mult sau mai puţin personală a unor teme generale de discuţie, al treilea motiv semnifică, indiscutabil, un aport original. Înainte de a argumenta în ce constă particularitatea contribuţiei, trebuie spus că volumul nu este relevant doar pentru domeniul teologic, pe care îl pune realmente în dificultate odată ce sesizează contradicţia (doar în aparenţă de neînţeles) între rezerva teologiei de şcoală faţă de studiul comunismului şi natura profund anametică a Bisericii (p. 17), ci şi pentru dezbaterea din sfera ştiinţelor sociale. Şi acest din urmă orizont este urmărit de un paradox : „ateismul funciar [al comunismului] a dorit ocuparea locului religiei", ceea ce face ca ideologia comunistă să se plaseze în tensiunea dintre „combaterea credinţei religioase şi instaurarea propriei viziuni despre lume şi viaţă" (p. 20). În orice caz, atâta vreme cât comunismul s-a constituit (graţie acestor paradoxuri fondatoare) într-o „alternativă soteriologică", acesta „se pretează analizei social-teologice" (pp. 20-21).

Formaţia teologică a autorului îi permite să aprecieze critic o serie de mistificări ale originilor comunismului. Poate nu întâmplător, secţiunea cea mai consistentă cantitativ şi calitativ, din punctul meu de vedere, este capitolul referitor la ideea comunistă (pp. 29-98). Din felul în care este structurată cartea, rezultă că autorul înţelege comunismul la întâlnirea dintre idee sau teorie (capitolul 2) şi realitate sau

practică (capitolul 3). Desigur că nu era obligatoriu şi nici inevitabil ca ideea să se întâlnească cu realitatea, ceea ce face ca aplicarea ideii să necesite recursul la voinţă. Însă una dintre întrebările care se pun cu real interes este următoarea : nepotrivirea dintre idee şi realitate implică ajustarea ideii la realitate sau invers ? Răspunsul pe care autorul pare să-l dea în capitolul imediat următor este că tocmai realitatea a fost cea supusă patului lui Procust ; în definitiv, putem defini victima drept o parte a realităţii care nu se lasă (voit sau nu, conştient ori inconştient) adecvată la necesitatea principială. Altfel spus, victima reprezintă categoria inadecvării realităţii la idee, iar gradul de violentare măsura acestei inadecvări. Pe de altă parte însă, autorul caracterizează contribuţia lui Lenin drept „prima dintr-o serie mai lungă de adaptări (care nu se confundă cu revizionismul !) a principiilor generale la ceea ce comuniştii locali considerau a fi realitatea istorică” (p. 101) Altfel spus, Lenin a întreprins activitatea inversă de adaptare (nu revizuire !) a ideii la realitate întrucât situaţia Rusiei din preajma anului 1917 nu se potrivea schemei teoretice propuse de Marx şi Engels. Cititorul îşi va fi dat seama despre ce raport există între adaptare (operată de Lenin în Rusia) şi revizuire (operată de Bernstein în Germania) abia indirect, luând seama la faptul că adaptarea leninistă a produs victime, pe câtă vreme revizionismul a evitat orice fel de vărsare de sânge. Altfel spus, schimbarea pe care o presupune ideea comunistă s-a făcut în contextul adaptării cu ajutorul metodei sângeroase a revoluţiei, iar în contextul revizuirii, cu metoda paşnică a alegerilor legislative. Ceea ce găsesc că ar fi meritat o discuţie detaliată fără ca acest lucru să extindă paginile lucrării ar fi tocmai raportul pe care adaptarea şi revizionismul îl stabilesc, fiecare în parte, cu trunchiul comun al opusului marxist.

Această documentare atentă a relaţiei tripartite dintre adaptarea leninistă (generatoare a regimului comunist), revizionismul bernsteinian (inspirator al regimului social-democrat) şi teoria marxistă o găsesc importantă nu doar în sine, ci şi pentru lămurirea noţiunii de comunism şi calificarea lui drept modernitate eşuată. De pildă, dacă în comunism se integrează viziunea marxistă, atunci despre social-democraţie (în măsura în care raportul cu marxismul este unul de filiaţie) nu se poate vorbi ca eşec al modernităţii. Dimpotrivă, social-democraţia reprezintă un succes al modernităţii, la fel ca şi liberalismul. Dar dacă din comunism trebuie decupat doar marxism-leninismul, atunci este corect să se vorbească despre comunism ca „născut de către modernitate, contestând-o şi împlinind-o negativ deopotrivă”, adică „fără să fi reuşit să fie cu adevărat o alternativă la modernitate, comunismul a reuşit să o concretizeze în cea mai nefericită formă, să îi compromită până la urmă premisele, aceleaşi care, într-o societate non-totalitară, au dat o serie de valori pe care, că suntem sau nu prieteni ai modernităţii ca proiect politic şi cultural, nu avem cum să nu le preţuim” (p. 38). Deşi se resimte, aşa cum tocmai am încercat să arăt, nevoia unor precizări terminologice şi a unor clarificări de relaţie, există unele indicaţii în acest sens. Însă problema indicaţiilor este aceea că, atunci când sunt aşezate laolaltă, nu de puţine ori riscă să se contrazică. Iată un exemplu : pe de o parte, marxismul este definit drept „proiect de societate” (sau scop în sine), iar comunismul „interval, stadiu intermediar, de pasaj” sau „unic instrument prin care poate fi realizat acest ideal [de societate]” (p. 76).

Rezultă de aici că marxismul ca viziune/proiect/ideal de societate degajează comunismul ca instrument. Pe de altă parte, doar câteva rânduri mai jos se face precizarea că tot comunismul „este poate cea mai grea moştenire a utopiilor sociale care s-au vrut nu doar cele mai bune soluţii la probleme cât se poate de concrete, dar şi unicele" (pp. 76-77). Ceea ce se poate deduce de aici este că noţiunea de comunism cunoaşte o istorie anterioară teoriei marxiste.

O altă dificultate constă în relaţia comunismului cu modernitatea. Încă din titlu, autorul anunţă comunismul drept o parte a modernităţii, idee pe care o dezvoltă în câteva rânduri de-a lungul paginilor volumului. Ceea ce articulează relaţia dintre comunism şi modernitate este revoluţia. Clarificările pe care autorul le aduce noţiunii de revoluţie şi mai ales punerea acesteia în legătură cu o încărcătură religioasă reprezintă, desigur, un punct forte al cărţii : „Exegeza cuvântului [revoluţie] este sugestivă pentru înţelegerea, şi pe această cale, a legăturii ombilicale dintre modernitate ca proiect şi comunism ca parte a acestuia" (p. 106). Altfel spus, pasiunea revoluţionară reprezintă liantul modernităţii, fie că vorbim despre iluminism, fie despre marxism. Motivul acestei obsesii este că revoluţia apare drept „proces al emancipării raţionale" (p. 106), iar aici este punctul în care se adaugă aspectul de natură religioasă : „[...] revoluţia introduce [...] un element genuin teologic şi oferă astfel propriei existenţe forţa cvasireligioasă a unei promisiuni care trebuie, fie şi cu preţul violenţei, să fie ţinută. Aceasta ar fi, în cele din urmă, diferenţa dintre promisiunea religioasă creştină propriu-zisă (amânată de două milenii) şi promisiunea seculară (iminentă), dintre eshatologia teologică şi milenarismul ateu al noii lumi. Viitorul e adus cu forţa în prezent" (p. 108). Pe de altă parte, în chiar capitolul secund, autorul documentează o bine argumentată (din punct de vedere teologic !) genealogie a ideii comuniste. Aşa de pildă, referitor la situarea originii comunismului în „modelul vieţii comunitare a creştinilor" (conform *Faptelor Sfinţilor Apostoli* 2, 44-45 ; 4, 32-35), obiecţia pe care Radu Preda o aduce aproape că rămâne fără replică ; autorul oferă nu mai puţin de patru argumente biblice şi patristice pe care le dezvoltă cu generozitate (în special pp. 49-54) pentru care înţelegerea comunismului în cheie creştină este profund excesivă. Ba mai mult, există un loc în care autorul invocă un tip de auto-definire a comunismului : „[...] răspunsul îndelung aşteptat, practic : de la facerea lumii la chestiunea raportului dintre cel care dă de lucru, câştigând capital, şi cel care lucrează, primind un salariu pentru stricta lui supravieţuire" (p. 82). De aici se poate deduce (chiar dacă această definire a comunismului nu îi aparţine autorului) că viziunea comunistă nu reprezintă o variantă a modernităţii, ci un invariant al lumii. Între variantă a modernităţii (conform titlului) şi invariant al lumii (conform intenţiei autorului de a demonstra că pretenţia la exclusivitate şi, mai ales, noutate a soluţiei comuniste este cu totul nefondată), dificultatea este evidentă. Ba mai mult decât atât, dacă modernitatea este în mod corect definită ca proiect de emancipare (în principal faţă de religie), în acelaşi timp trebuie să spunem că idealul libertăţii nu este cu nimic specific modernităţii. Despre libertate se vorbeşte de la începuturi, cu deosebire ca ideal iudeo-creştin. Ceea ce a suferit modificări de la o perioadă la alta

a fost modul de a gândi idealul libertăţii şi de a raţionaliza dorinţa emancipării. De pildă, originea îndelungată a comunismului apare înfăţişată la autorii menţionaţi mai sus, după cum urmează : Kolakowski situează ideea comunistă în tradiţia filosofică a dialecticii ; Taubes în tradiţia religioasă şi mai ales teologică a eshatologiei, în timp ce Berdiaev o vede pe firmamentul mesianismului şi al Istoriei (cu majusculă !), în genere.

Nu atât discutabil, cât mai ales disputabil îmi pare a fi în volum utilizarea în registru sinonimic a noţiunilor *dictatură* şi *totalitarism*. Iată un exemplu din care se poate deduce că totalitarismul nu este un fenomen unic, cu totul specific secolului XX : „Monopolul şi concentrarea puterii nu sunt altminteri posibile, comunismul fiind din acest punct de vedere un exemplu clasic de totalitarism sau mai bine zis o traducere la început de secol XX a unei lungi experienţe pre-moderne şi moderne în materie de politică a forţei” (p. 134). E adevărat, încheierea acestui citat are loc cu o trimitere bibliografică la volumul cercetătorilor Peter Baehr şi Melvin Richter al cărui titlu (*Dictatorship in History and Theory. Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*, 2004) insinuează că tradiţia istorică aparţine dictaturii, totalitarismul fiind o subspecie. Că este disputabil nu încape îndoială, mai ales atunci când se invocă unul din argumentele principale pe care îl degajă opera Hannei Arendt : totalitarismul este unic (ireductibil la dictatură), iar în această categorie nu intră decât stalinismul şi hitlerismul.

Cu adevărat problematice, însă, îmi par a fi aparenţele de confuzie a perechii *doctrină – ideologie*. N-am să argumentez definiţia fiecărui termen, iar de aici, motivul pentru care cele două noţiunii sub nicio formă nu pot fi privite drept interşanjabile[1]. În schimb, ceea ce aş vrea să accentuez este că înţelegerea comunismului depinde în mare măsură de această distincţie. O definire a noţiunii de ideologie, de pildă, nu apare decât indirect şi, aşa cum am mai precizat deja, punerea în oglindă a acestor sugestii de definiţie nu e în măsură să clarifice. De pildă, într-un loc autorul opune în cadrul ideologiei propaganda la realitate sau luciditate („O astfel de gândire pornind de la viitor spre prezent […] este substanţial străină unei abordări concrete a datelor sociale […].[…] nu e de mirare că propaganda […] va ţine loc de discurs public, va deforma în profunzime percepţia clipei istorice […]. Beţia ideologică pe care o induce acest amestec tare de prezent şi viitor explică reacţia nemiloasă faţă de cei lucizi”, p. 21). În alt loc, însă, ideologia nu mai acoperă această tensiune dintre propagandă/utopie şi realitate/luciditate, ci reflectă un parcurs de gândire atunci când vorbeşte despre „proiectul modernităţii” ca „născut din gestul contestatar al forţelor ideologice ale unei Europe occidentale căutând emanciparea politică de sub influenţa Romei, prefaţat în acest sens de Reforma lui Luther şi coroborând mai mulţi factori […]” (pp. 39-40). Referitor la utilizarea sinonimică a doctrinei şi a ideologiei,

1. Asumându-mi atât riscul de a fi greşit, fie şi parţial, cât şi necesitatea de a revizita acest proiect de clarificare terminologică care mă interesează foarte mult, m-am ocupat de sugerarea unor graniţe conceptuale ale termenilor dogmă – doctrină – ideologie – teorie – filosofie în studiul „Zborul Minervei. De la filosofie la ideologie” în Cecilia Tohăneanu (coord), *Teorii versus ideologii politice ?* , Editura Institutul European, Iaşi, 2012, pp. 27-45.

exemplele sunt abundente, de fiecare dată fiind vorba despre comunism : uneori apare definit drept doctrină (p. 76), iar de cele mai multe ori drept ideologie care, de altfel, este unicul mod corect de a-l defini.

În afara faptului că documentează evoluţia comunismului la întâlnirea dintre teorie şi practică, accentuând contradicţia dintre idee şi realitate şi nu contradicţiile din sânul ideii aşa cum se întâmplă la Berdiaev bunăoară, cartea mai este interesantă prin faptul că integrează în discuţia despre comunism două capitole de maximă actualitate : problema victimei şi a călăului şi condamnarea ca „dilemă etică a Europei". Lucrul foarte interesant este că cele două capitole se integrează perfect în răfuiala autorului cu pretenţia de noutate a soluţiei comuniste : cum judecăm (problema victimei şi a călăului), iar mai departe cum condamnăm comunismul ţesut ca idee în multe veacuri şi concretizat ca practică în realităţi complicate ? Cu alte cuvinte, istoria unei deveniri nu poate decât să complice problema morală a sentinţelor judecătoreşti. Dar acest lucru nu este imposibil, iar clarificările pe care autorul le propune în cele două secţiuni sunt menite să arate că cele două feţe ale chestiunii morale nu doar că sunt posibile, ci chiar necesare. Volumul atrage atenţia asupra importanţei de a discerne comunismul într-un mod în care intersecţia dintre abordările istorice, filosofice, teologice şi politologice îi dovedesc unicitatea şi, sperăm !, irepetabilitatea.

Tudor Mihăescu

Vintilă Mihăilescu, *Scutecele naţiunii şi hainele împăratului. Note de antropologie publică*

Editura Polirom, Iaşi, 2013, 384 p.

Dacă peste sute de ani un cercetător şi-ar propune să scrie, în stilul consacrat de Şcoala de la Annales[1], o lucrare de istorie a mentalităţilor despre societatea românească de după 1989, lucrarea lui Vintilă Mihăilescu *Scutecele naţiunii şi hainele împăratului. Note de antropologie publică* (Editura Polirom, 2013) ar fi, fără îndoială, un document de neocolit. Constituindu-se ca un volum de publicistică ce adună articole publicate în revista *Dilema Veche* în perioada 2006-2012, cartea surprinde, într-un tablou general şi pestriţ, aspecte de cotidian, frământările de zi cu zi ale unei societăţi, aspiraţiile şi deziluziile acesteia, în fine, periplul unei tranziţii despre care nu ştim încă dacă s-a încheiat.

Din articol în articol, printr-o călătorie asezonată de spirit ludic, de vervă şi blândeţe, de spirit critic şi luciditate, cartea pare a fi – ne îngăduim o astfel de analogie – asemenea unui bazar care musteşte de poveşti ; iar dacă ne gândim că unul dintre reperele constante ale autorului este deja stereotipul an 1989, putem spune că volumul oferă imaginea unui „bazar postsocialist”, acolo unde îi întâlnim, dezorientaţi ca nişte puberi în plină criză identitară, pe *argonauţii* tranziţiei.

Argonauţii tranziţiei, aşa cum îi voi numi pe eroii cărţii, sunt cei pe care autorul îi descrie în ipostaza unui proces, a unei *trans-formări* traversată de contradicţii, de

1. Alături de gânditorii francezi ai Şcolii de la Annales, mai pot fi menţionaţi şi autori ca Johan Huizinga, Jacob Burckhardt, ori Carlo Ginzburg, împreună formând, prin operele lor, o perspectivă unitară situată la confluenţa dintre abordări, mai mult sau mai puţin deferite, precum istoria mentalităţilor, istorie culturală şi microistorie – direcţii ce compun un discurs istoriografic gândit în opoziţie cu naraţiunile asupra istoriei evenimenţiale. În antropologie, această tendinţă s-a manifestat prin interesul asupra cotidianului, printr-o etnografie a particularului ; în acest sens, vezi introducerea din volumul *Etnografii urbane : cotidianul văzut de aproape*, publicat în 2009, la Editura Polirom, sub coordonarea lui Vintilă Mihăilescu.

nostalgii şi reverii cu iz interbelic, de puseuri europeniste dublate de hachiţe autohtoniste. Dar să-i dăm cuvântul autorului :

> Nu ne aflăm nici în trecutul conservator al tradiţiei, nici în viitorul progresist al modernităţii şi pendulăm, uneori frenetic, între aceste două orizonturi. (…) Cu un ochi la făină şi altul la slănină, nu ne îndurăm să isprăvim nici o opţiune, nici cealaltă, nu vrem să ducem la capăt nici despărţirea de trecutul iubit, nici apropierea de viitorul dorit[1].

Această constatare ce sintetizează în mod elocvent atmosfera şi ezitările tranziţiei postdecembriste o voi alege drept grilă de interpretare pentru cele descrise de autor în carte ; nu înainte, însă, de a vă propune un joc, împrumutând de la autor stilul ludic şi colocvial. Aşadar, printr-un exerciţiu de imaginaţie, vă invit la o plimbare prin bazarul cărţii ; un bazar cu artefacte ce poartă amprenta unui loc şi a unor timpuri specifice : postsocialismul românesc. Mergând pe aleea principală a bazarului, fără a avea răgazul să ne aventurăm prin toate cotloanele, mă voi opri acolo unde cred că i-am găsit pe argonauţii de pe caldarâmul pâclos al tranziţiei.

Deşi ar părea o impietate, în aerul oriental al bazarului nostru convenţional, destinul porcului postsocialist reflectă, prin articolele autorului, dimensiunea gastroidentitară a tranziţiei în orizontul integrării europene. Primul capitol al cărţii, cu titlul „Povestea porcului. Un rezumat al tranziţiei”, cuprinde o serie de articole ce pot stârni cititorului mai întâi curiozitatea – eventual ilaritatea – fără a duce în derizoriu interesul pentru ceea ce specialiştii numesc antropologia alimentaţiei[2]. Porcul, de pildă, poate fi privit ca o instituţie, aşa cum notează autorul, iar obiceiurile ce îi sunt asociate cu ocazia sărbătorilor vorbesc despre tradiţii care, în mod firesc, devin parte a identităţii unui grup. Pus apoi în faţa directivelor europene – care reglementează nu doar *ce* consumăm, ci şi *cum* preparăm – porcul pare sa devină, parafrazându-l pe Claude Lévi-Strauss, nu doar un bun de mâncat, ci şi un „bun de gândit”. În acest sens, Vintilă Mihăilescu apreciază că „gastronomia şi practicile sale constituie un discurs despre Sine şi Celălalt care permite şi ultimului gurmand să înveţe antropologia mâncând şi să înţeleagă câte ceva despre societatea (sau societăţile) în care trăieşte”[3]. Poveştile gastro-identitare invită la reflecţie asupra dinamicii miturilor alimentare (de ieri şi de azi), asupra preocupărilor pentru corp şi sănătate, asupra unui canibalism simbolic (*eating the Other*) pe care îl încercăm cu voluptate în „restaurantele etnice”, asupra unui bulion cultural (prezent în meniurile acelor „restaurante etnice”) care reflectă – mutându-ne din registrul social în cel alimentar – un multiculturalism real, unul la care discursul politic ar privi, probabil, cu jind şi invidie.

---

1. Vintilă Mihăilescu, *Scutecele naţiunii şi hainele împăratului. Note de antropologie publică*, Editura Polirom, Iaşi, 2013, p. 114.
2. Vezi Pierre Bonte şi Michel Izard, *Dicţionar de etnologie şi antropologie*, Editura Polirom, Iaşi, 2007, p. 714.
3. Vintilă Mihăilescu, *op. cit.*, 2013, p. 12.

Însă în această poveste, porcul are şi un însoţitor : maidanezul. Dar dacă porcul rămâne, totuşi, un răsfăţat al soartei, gratulat la fiecare înghiţitură de caltaboş, atunci la trecerea dintre ani maidanezul aleargă bezmetic pe străzi în vacarmul bubuiturilor de petarde şi artificii. Prin povestea maidanezilor săi, putem citi şi povestea societăţii româneşti – cam în aceşti termeni îşi încheie Vintilă Mihăilescu unul dintre articolele sale, evocând o astfel de analiză întreprinsă de un cercetător bulgar ; exemplul colegului bulgar pare să stea şi la baza unei noi lucrări a autorului[1]. Revenind la *Scutecele naţiunii*... şi la maidanezii săi, explicaţiile ce susţin afirmaţia de mai sus pornesc de la exemplul scrierilor lui Clifford Geertz despre luptele de cocoşi din Bali, confruntări simbolice care codificau *sui-generis* un fel specific de a fi al culturii băştinaşe, antrenând în joc onoarea, stima şi recunoaşterea celorlalţi ; privind apoi în ograda noastră, prezenţa maidanezilor în peisajul urban românesc se traduce prin ambivalenţa autorităţilor în faţa gestionării problemei, cât şi prin lipsa unui consens, măcar parţial, la nivelul societăţii româneşti divizată în două tabere, ambele la fel de vehemente. Aducând în discuţie egalitatea dintre cultură şi natură, în speţă dintre om şi animal, Mihăilescu face referire la Richard Bulliet şi la distincţia pe care acesta o operează între societăţile domestice şi societăţile post-domestice, propunând astfel o posibilă interpretare a problemei : „Societăţile noastre post-domestice au făcut din animale fie o victimă, fie un fetiş. O victimă a bestiei umane, care le măcelăreşte, sau un fetiş al oamenilor cu suflet bun, care le îngrijesc”[2].

Ca un lucru firesc, din peisajul caleidoscopic al tranziţiei, văzute prin ochii profesorului Vintilă Mihăilescu, nu putea lipsi cel despre care autorul declară mereu că a murit : ţăranul român. El n-a murit, atâta doar că, după lectura cărţii, ne putem întreba în mod îndreptăţit dacă mai e potrivit să-l numim „ţăran”. Intitulat sugestiv, „Societatea post-ţărănească”, acest capitol, care îşi întoarce privirea spre obiectul de studiu clasic al etnologiei, adună o serie de articole ce repun în discuţie imaginea superficial-idilică pe care cei mai mulţi dintre noi o avem despre lumea rurală şi care ne bântuie reprezentările păşunist-identitare. Însă optica se schimbă atunci când autorul pune în faţa cititorului mutaţiile profunde – şi până la urmă fireşti – care au schimbat configuraţia vieţii ţărăneşti şi care adesea ne iau prin surprindere, daca nu chiar ne dezamăgesc, în contrast cu ceea ce credeam că este sau poate fi ţăranul.

Într-un alt articol, mergând pe urmele lui Gaston Bachelard, pe care de altfel îl menţionează, autorul sugerează o psihanaliză comparativă a pietrei şi a lemnului, din perspectiva a ceea ce ajungem să înţelegem prin patrimoniu, discuţie ce este extinsă apoi la cadrele rudeniei şi ale genealogiei, conducându-ne astfel spre două moduri

1. La momentul în care scriu această recenzie, Editura Cartier anunţă lansarea peste câteva zile, în cadrul Târgului de Carte Gaudeamus, ediţia 2013, a unei noi colecţii intitulată „Cartier antropologic”. Printre titlurile de debut ale acestei colecţii se numără şi *Povestea maidanezului Leuţu. Despre noua ordine domestică şi criza omului* semnată de Vintilă Mihăilescu. În această nouă lucrare – aşa cum s-a anunţat încă de la evenimentul de lansare a „Scutecelor naţiunii...”, ce a avut loc în data de 2 aprilie 2013, la Clubul Ţăranului – autorul dezvoltă analiza asupra problemei maidanezilor.
2. Vintilă Mihăilescu, *op. cit.*, p. 36.

diferite de a înţelege patrimoniul. Făcând distincţia între *patrimoniul hard* versus *patrimoniul soft*, Mihăilescu vorbeşte despre un timp al istoriei, respectiv un timp al tradiţiei. Patrimoniul occidental, rezultat al unei culturi scrise, al unei civilizaţii materiale a pietrei, trăieşte într-un timp al istoriei ; în schimb, cultura orală a ţăranului şi civilizaţia materială a lemnului, ce îi este asociată, creează un patrimoniu perisabil în timp, spre deosebire de cel occidental care, fosilizat în piatră, dăinuie în durata lungă a istoriei. Astfel, prezenţa vie a tradiţiei în civilizaţiile tributare lemnului s-ar explica printr-o reafirmare continuă a acesteia, ca măsura de a transcende trecerea timpului. Pornind de la aceste observaţii, patrimoniul nostru se prezintă ca fiind mai degrabă imaterial decât material, fapt ce impune adoptarea unor strategii de conservare şi patrimonializare specifice.

Dacă am vorbit despre lemn şi piatră, vom rămâne în acelaşi registru şi vom zăbovi câteva clipe şi la prăvălia cu relatări despre casă şi locuire în tranziţie ; acea casă sau gospodărie despre care Vintilă Mihăilescu se întreabă dacă poate fi apreciată ca fiind *obiectul social total* al culturii noastre. Împrumutat de la Marcel Mauss[1], conceptul de *obiect social total* este un instrument indispensabil în cercetarea antropologică, el stabilind acel *obiect* care, într-o cultură dată, înglobează concomitent dimensiuni economice, juridice, politice, religioase, chiar şi estetice. În fapt, Mihăilescu vorbeşte despre o dorinţa ascunsă de recunoaştere socială care se află în spatele „caselor făloase" de la noi. Cum spune el, casele n-au fost făcute (doar) pentru a fi locuite, ci mai întâi, într-o luptă pentru recunoaştere, pentru a fi privite. Plecând de la aceste constatări, gospodăria (ţărănească sau nu), prin dinamica pe care o cunoaşte şi semnificaţiile pe care le implică, se prezintă ca fiind în prezent unul dintre cele mai fertile terenuri antropologice, dând seama despre un întreg univers prin care poate fi citită şi tranziţia postdecembristă.

La capătul peregrinărilor, cel din urmă argonaut al tranziţiei – cu care ne întâlnim în bazar, lovindu-ne, ca din întâmplare, umăr în umăr – este însăşi atitudinea difuză, nu de puţine ori contradictorie, a societăţii româneşti faţă tranziţie şi comunism. În penultimul capitol al volumului, intitulat „Hainele împăratului. Un manifest stângaci", tonul autorului devine uşor combatant şi angajat, exprimând anumite sensibilităţi de stânga în nuanţele unui militantism civic echilibrat. În paginile acestui capitol, autorul avansează, în opoziţie cu simţul comun al raportării la ce a fost înainte de 1989, o serie de observaţii pertinente ce mută accentul dinspre latura emoţională a anticomunismului spre cea obiectivă a privirii ştiinţifice, în termenii unei neutralităţi axiologice pe care o recomandă. Astfel, asumarea trecutului comunist şi raportarea la memorie devin probleme de reflecţie în orizontul dezbaterilor actuale legate, bunăoară, de înfiinţarea unui muzeu al comunismului, de scrierea unei istorii recente şi de poziţionările epistemologice pe care le implică. În acest sens, în stilul abordărilor metodologice specifice antropologiei şi nu numai, Vintilă Mihăilescu subliniază necesitatea plasării în context a faptelor din comunism pe care le interpretăm. Mai departe, confruntând cele două atitudini faţă de comunism, una inspirată de morală şi viciată de puseuri

1. Vezi Marcel Mauss, *Eseu despre dar*, Editura Polirom, Iaşi, 1997.

emoţionale, alta interesată de finalităţi ştiinţifice, Mihăilescu notează judicios : „Este neplăcut spre ridicol, de pildă, să suspectezi a priori o analiză a vieţii cotidiene în comunism de intenţii apologetice, dacă nu chiar de-a dreptul cripto-comuniste”[1].

Dincolo de caracterul publicistic, cu limitări inerente, principalul merit al cărţii este acela de a propune – păstrând, desigur, proporţiile – o *altfel* de introducere în antropologie ; o *a şasea* introducere în antropologie, parafrazând titlul unei cărţi-manual (*Antropologie. Cinci introduceri*)[2] semnată de acelaşi autor. Majoritatea articolelor în care sunt abordate teme din cele mai diverse sfere ale antropologiei conţin adesea şi câte un pasaj, sub forma unei succinte introduceri, cu informaţii ce pot constitui un punct de plecare pentru cititorul interesat să aprofundeze subiectul în cauză. De asemenea, prin multitudinea de subiecte tratate, multe dintre ele reprezentând ramuri distincte în domeniu, lucrarea oferă o imagine de ansamblu asupra unui mod de reflecţie antropologică. Altfel, pentru cititorul deja familiarizat cu lucrările lui Vintilă Mihăilescu, volumul de faţă reiterează adesea, din perspective diferite, unele teme pe care autorul le-a mai abordat şi în celelalte două volume de publicistică apărute cu ani urmă : *Socio hai-hui. O altă sociologie a tranziţiei*[3] şi *Socio-hai-hui prin Arhipelagul România*[4]. În acest caz, predilecţia autorului pentru publicistică păstrează avantajul major al acestui gen de scriitură, respectiv acela de a contribui în spaţiul public, direct şi eficient, la popularizarea şi, prin consecinţele acesteia, la instituţionalizarea acestei ştiinţe (încă) „exotice” în România : antropologia.

1. Vintilă Mihăilescu, *op. cit.*, p. 167.
2. Vintilă Mihăilescu, *Antropologie. Cinci introduceri*, Editura Polirom, Iaşi, 2012.
3. Vezi Vintilă Mihăilescu, *Socio hai-hui. O altă sociologie a tranziţiei*, Editura Paideia, Bucureşti, 2000.
4. Vezi Vintilă Mihăilescu, *op. cit.*

Tudor Mihăescu

www.istoriacomunismului.ro – O istorie a comunismului românesc pentru cei născuţi în democraţie

Pe bună dreptate apreciat şi premiat în cadrul mai multor evenimente de profil[1], site-ul www.istoriacomunismului.ro se prezintă ca fiind unul dintre cele mai inedite demersuri online de povestire a istoriei comuniste atât prin virtuţile de ordin tehnic, cât şi prin unghiul observaţiei şi al faptelor înfăţişate. În pas cu cele mai sofisticate tehnici de web-design, acest proiect vine cu o abordare originală şi de perspectivă pentru strategiile educaţionale din viitor ; astfel, o abordare care combină episoade şi fragmente de antropologie urbană într-o istorie a comunismului pe *înţelesul tuturor, fără profesor*.

Lansat prin eforturile conjugate ale Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc şi ale Fundaţiei Soros România, dublate de sprijinul Fundaţiei Konrad Adenauer şi Saga Film, site-ul realizat de Senior Interactive surprinde, într-o manieră antropologică, o întreagă mitologie a legendelor urbane optzeciste, a faptului mărunt şi banal, a obiectelor, a modului în care era trăit cotidianul domestic în perioada comunistă.

Proiectul reprezintă o consecinţă a cercetărilor întreprinse de Fundaţia Soros România în cursul anului 2011, cercetări care au urmărit modul în care memoria comunismului este percepută de generaţiile tinere, născute după momentul 1989 ; de altfel, pe diverse site-uri, proiectul a apărut cu subtitlul : *O istorie a comunismului românesc pentru cei născuţi în democraţie*. Conform studiului derulat de Fundaţia Soros România, aproximativ o treime (38 %) dintre adolescenţii investigaţi consideră că perioada comunistă a fost mai bună decât cea contemporană. Vorbind despre această iniţiativă, Ovidiu Voicu, expert în politici educaţionale la Fundaţia Soros România, explică scopurile şi motivaţiile lansării acestui proiect :

1. Accesând www.istoriacomunismului.ro, dintr-o rubrică specială aflăm că, în cadrul festivalului internaţional WebAward (unul dintre cele mai cunoscute evenimente dedicate industriei online), proiectul a câştigat premiul „Outstanding Achievement in Web Development”. Totodată, site-ul s-a clasat pe locul doi la concursul online de publicitate BestAds 2011 (categoria *Site-uri şi micro site-uri*), iar în cadrul Galei Societăţii Civile, ediţia 2012, s-a poziţionat, de asemenea, tot pe locul doi la secţiunea *Educaţie, Învăţământ, Cercetare*.

> Studiile realizate de Fundaţia Soros şi partenerii săi au arătat că majoritatea adolescenţilor români nu au informaţii suficiente pentru a înţelege trecutul recent, felul în care a funcţionat comunismul în realitate. Ajunşi la vârsta maturităţii, pot fi lesne atraşi de un discurs populist bazat pe manevrarea abilă a utopiei comuniste. Pentru a elimina acest risc, avem nevoie de instrumente de informare şi didactice care să vorbească tinerilor într-un limbaj accesibil lor şi racordat la era Internetului. Site-ul www.istoriacomunismului.ro răspunde acestei nevoi[1].

Deşi scopul site-ului este unul educaţional, privindu-l din unghiuri diferite, putem face câteva observaţii. Printr-o „arheologie" a banalului, portalul propune o perspectivă specifică antropologiei ce vine în completarea istoriografiei asupra perioadei comuniste ; istoriografie care, deşi şi-a concentrat atenţia asupra documentelor oficiale, asupra ororilor regimului, asupra disidenţei, asupra marilor evenimente care au marcat comunităţi întregi, a scăpat din vedere istoria mică, particulară, privată, personală şi individuală, istoria de zi cu zi a unui muncitor, a unui şcolar, a unei străzi, a unei scări de bloc, în fine, a unui simplu obiect. Lucruri care astăzi ne par banale sunt prezentate aici cu autenticitate şi atmosferă, cu o fidelitate care relevă locul şi importanţa lor în viaţa oamenilor din epocă şi care reconstituie un altfel de tablou al trecutului, o istorie a comunismului care se comunică singură prin obiecte.

Acest demers online, în care accentul cade pe cultura materială a lumii urbane, intră în intimitatea unei istorii a obiectelor care rezumă atmosfera unei epoci mai bine decât ar putea s-o facă, poate, documentele scrise. Într-o locuinţă oarecare dintr-un bloc, vizitatorul poate explora universul unei camere de zi aşa cum era ea în perioada de dinainte de 1989 : cu „mobilier comunist", acelaşi peste tot, cu milieuri, cu omniprezentul peşte de sticlă (care contribuia la estetizarea televizorului, devenit mai mult obiect de decor), cu fructele de plastic, cu sticla de Pepsi pusă, neapărat, la vedere. Fiecare lucru vorbeşte despre modul în care oamenii îşi simbolizau experienţa cotidiană şi despre felul în care îşi etalau statutul social prin instrumentele ce le aveau la îndemână. O sticlă de Pepsi pusă ostentativ la vedere era, bunăoară, semn al unei bunăstări ; cel puţin al unei bunăstări dorite, fetişizate.

Rotindu-ne privirea prin camera virtuală, unele detalii ne invită, prin mesaje uşor ironice şi jucăuşe, să le explorăm mai îndeaproape. Îndreptându-ne atenţia spre electrocasnice, care exprimă poate ceva mai animat atmosfera epocii, vom fi tentaţi să apăsăm pe televizor. Aici nu vom găsi, aşa cum probabil ne-am fi aşteptat, fragmente din arhiva TVR, ci nişte scurte filmuleţe şi montaje prezentate într-un mod sui-generis, cu o cronologie a epocii comuniste ; sunt evocate şi descrise succint, suficient cât pentru a trezi interesul unui tânăr şcolar, cele mai importante momente din ţară şi din întregul bloc socialist ale perioadei cuprinse între 1945 şi 1989. Depărtându-ne de televizor şi apropiindu-ne de radio (un VEF 206, fabricaţie sovietică), îl putem deschide pentru a asculta *ce se mai întâmplă prin lume*, ajutându-ne astfel sa înţelegem, într-o anumită măsură, atmosfera conspirativă pe care o presupunea,

1. Vezi : http ://www.soros.ro/ ? q=premiu-interna%C8%9Bional-pentru-wwwistoriacomunis muluiro – accesat la 24 noiembrie 2013.

uneori, ascultarea radioului. Schimbând frecvenţele, avem ocazia să auzim aleatoriu, uneori înfundat şi cu bâzâit, Radio Europa Liberă, un buletin de ştiri, cântece patriotice sau piese cu tematică anticomunistă interpretate de Jean Moscopol. După ce am testat radioul, telefonul de pe măsuţă ne îmbie misterios cu un avertisment : „Ai grijă ce spui”. Se pot da telefoane ; cine şi cum o să vă răspundă, rămâne să descoperiţi singuri.

În altă ordine de idei, putând fi apreciat şi ca o încercare de constituire a unui muzeu online, site-ul şi abordarea pe care o aduce pot constitui premisele unor dezbateri publice legate de strategiile de patrimonializare ale memoriei comuniste, cât şi de discursul muzeografic pe care l-ar adopta un viitor Muzeu al Comunismului, temă de altfel recurentă în spaţiul opiniei publice româneşti. Însă proiectul ar putea fi continuat cu succes şi în spaţiul online, mai ales că cei cărora li se adresează, adică tinerii născuţi după 1989, petrec mai mult timp în faţa calculatoarelor, decât în vizită la muzee. În acest caz, dacă site-ul ar fi dezvoltat, ar putea prezenta, întocmai ca într-un muzeu real, mai multe camere, fiecare încăpere ilustrând forme de organizare a locuirii, cu morfologia şi implicaţiile ei economice (stil de viaţă, constrângeri ale economiei socialiste), sociale (etalarea statutului social, raporturile de rudenie, de gen), estetice, intime (loc al memoriei familiale şi individuale). Totodată, reflectând asupra unei abordări muzeografice specifice, ar fi necesară şi o punere în context a ceea ce privim. Sunt bine cunoscute distincţiile pe care istoriografia le operează în cadrul dinamicii celor 45 de ani de regim comunist.

Fără a mai aminti de apariţiile în presă, dacă ne referim strict la pagina de internet a proiectului (www.istoriacomunismului.ro), cifrele înregistrate de contoarele online (Google Analytics) pe anul 2011 arată un număr de aproximativ 10.000 de vizitatori unici care petrec pe pagină, în medie, aproximativ 7 minute. Numărul vizitatorilor nu e mare, în raport cu bugetul şi mediatizarea, însă surprinde timpul pe care, în medie, un vizitator îl petrece pe site. Dacă majoritatea covârşitoare a site-urilor nu reţin atenţia vizitatorilor mai mult de 2-3 minute, proiectul de faţă reuşeşte performanţa de a avea o medie de 7 minute, fapt ce confirmă valenţele educaţionale pe care site-ul şi le propune şi le atinge[1].

1. http ://www.galasocietatiicivile.ro/participants_project.php ?id=234&section_id=3&year= 2012 – accesat la 24 noiembrie 2013.

www.polirom.ro

Redactor : Dan Mironescu
Coperta : Radu Răileanu
Tehnoredactor : Constantin Mihăescu

Bun de tipar : decembrie 2013. Apărut : 2013
Editura Polirom, B-dul Carol I nr. 4 • P.O. BOX 266
700506, Iaşi, Tel. & Fax : (0232) 21.41.00 ; (0232) 21.41.11 ;
(0232) 21.74.40 (difuzare) ; E-mail : office@polirom.ro
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53 • C.P. 15-728
Tel. : (021) 313.89.78 ; E-mail : office.bucuresti@polirom.ro

---

Tiparul executat la S.C. Tipo-Lidana S.R.L.
Calea Unirii nr. 35, Suceava
Tel. : 0230/517.518 ; Fax : 0330/401.062
E-mail : office@tipolidana.ro ; www.tipolidana.ro